

નિદેશી

વૃત્તનો

નિર્ણય

સન ૧૯૦૭

ગ્રા. ૧૮૨૯

ગુજરાતી

ની

બેટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૮૧૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જંદાવનની જાણ

વિષય દ-૩

કુ.નું કપડાં સીવવાનું ખાતું.

જમીનગીરી તથા વીમો.

કટ

ફીટ

તથા

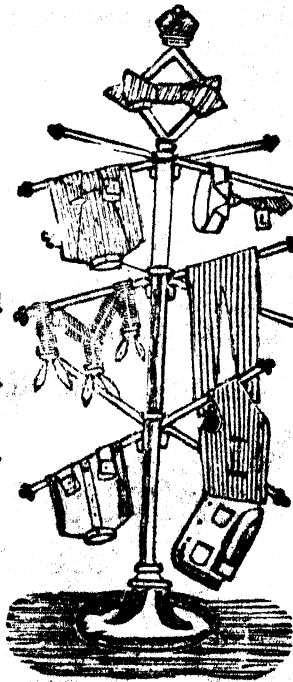
સ્ટાઇલ

મોટે પુરતી

જમીનગીરી

આપીએ

છીએ.

આ ખાતામાં

સીવવા આપેલ

કોઈ પણ કીંમ

તરું કપડું જરા

પણ બગડતાં

તેના કીંમત ત

રતજ આપવા

માં આવશે.

ઉપકાર—આજ દિવસ સુધીમાં અમારા સ્વદેશ બાંધવોએ જ આશરો આ ખાતાને આપ્યો છે તે માટે આ ખાતાના માલિકો તરફથી તેમનો ખાસ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

વૉટરમુદ્ર તથા લીનના કોલર.

દરેક સાઇઝના મીલીટરી, શેક્સપીઅર, ડબલ તેમજ દરેક બીજા નતોના કોલરોનો મોટો સ્ટોક મળશે.

વૉટરમુદ્ર કોલર ધોવાનો સાબુ ખાસ ચોરડરથી મળાવેલ છે.

કાલખાતની રોડ, (પાટ આશીસ પાસે) મુંબઈ.

અને ટેલેગ્રાફ કોન્ટ્રેક્ટરસ.

ODMAN'S COUGH ELIXIR.

ઓડમેન્સ (રજીસ્ટર્ડ)

કફ એલીકઝીર

ઉધરસ, દમ, ખાંસી માટે અકસીર ઇલાજ
દેફસાના અને ગળાનાં દરદો જેવાં કે ઉધરસ, દમ,
ખાંસી અવાળ જેસી જવો, છાતીમાંથી લોહી પડવું,
શરદી અથવા ગરમીનો ઠંડો વગેરે દરદોને તરત
આરામ કરે છે. આ દવા ફક્ત બે ત્રણ ભાગ
પીવાથી ગમે તેવી ખાંસી નરમ પડી જાય છે. એમાં
કોઈ પણ જાતની ઝેરી દવા આવેલી ન હોવાથી
નાનાં બચ્ચાંને તેમ જ વૃદ્ધ માણસને પણ આપી
શકાય છે.

ઘણી વખત ખાંસી એટલી તો સખત હોય છે
કે ઘણા ઉપચારો કરવાથી પણ મટતી નથી અને
તેવી સખત ખાંસીથી દરદીને તેમજ આસપાસનાં બાળકો કંટાળો ઉપજે
છે. તે વખતે ઓડમેન્સ કફ એલીકઝીરના બે ત્રણ ભાગ પીવાથી ગમે તેવી
સખત ખાંસીને ચમત્કારીક રીતે આરામ પમાડે છે. આ દવાની ખાટલી કુટુંબી
ઘરોમાં રાખવી જોઈએ. કી. બા ૧) ના રૂ ૧-૪-૦વી. પી. ખરચ જુદો.

ટ્રેઝો રેમેડી કું ૦ લંડન.

ટ્રેઝોટેબલેટસ યાને

માથાના દુખારા માટે ટ્રેઝોની ટીકડીઓ.

ગમે તેવો માથાનો સ
ખત દુખારો, આંધ્રા શી
શી, મસ્તક શળ, સરદી
અથવા ગરમીથી થતો મા
થાનો દુખારો, જીઆને
થતો માથાનો દુખારો, વ
ગેરે કોઈ પણ જાતના મા
થાના દુખારાપર આ ટ્રે
ઝોની ટીકડીઓ વૈધક ત
પાસમાં બીન નુકશાનકારક અને અકસીર ઇલાજ માલમ પ

ડયો છે. પછી જો દરેક કુટુંબી ઘરોમાં અથવા સુસાફરી કરનારાઓ સાથે એક ખાટલી
રાખવામાં આવે તો હઠાપણ ભરેલું કહેવાય, કારણ કે જરૂર પડે તરતજ ઉપયોગ
થઈ શકે. ફક્ત બે ટીકડી ખાવાથી તરતજ આરામ માલમ પડે છે.

કીમત ૨૦ ટીકડીની શીશી ૧)ના આના ખાર. વી. પી. ખરચ જુદો.

ઉપરની દવાઓ ફક્ત નીચના સોલ એજન્ટ પારેથીજ મળશે.

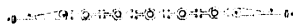
સોલ એજન્ટ:—

ધી એજન્ટો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

દરેક જાતની દવા વેચનારા.

નાં. ૧૫૫ જી. જુમામસીદ મારકીટ, -મુંબઈ.

નંદન વનનો નાશ.

લખનાર
છગનલાલ નારાયણભાઈ મેશ્રી.

મુંબઈ :
“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ :

ઈ. સ. ૧૯૦૭.

શાકે ૧૮૨૬.

કિંમત રૂ. ૨.

“The consequence of the conquest of India by British arms would be, in place of raising, to debase the whole people.”

Sir Thomas Munro.

સર થોમસ મનરો લખે છે કે.—“શ્રીકૃષ્ણ હથિયારની મદદથી હિન્દુ જિતવાનું પરીણામ સર્વ લોકને હન્ય સ્થિતિમાં લાવવાને બદલે અધન સ્થિતિમાં લઈ જવામાં આવશે.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૮૧૫

(સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

પ્રસ્તાવના.

—●—●—●—

ભારતવર્ષની સ્થિતિનું પરિવર્તન દર્શાવનારી આ વાર્તા અંગ્રાજી ભાષામાં ચંડી ચરણસેનને હાથે લખાયેલી ‘શું આ જ તે રામની અયોધ્યા’ એ નામની નવલ કથાનું મિશ્ર રૂપાંતર છે. આ નવલ કથામાં અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરુદ્દીન હૈદરના રાજ્યકાળનું સંપૂર્ણ ચિત્ર દર્શાવવા માટે, *Private life of an Eastern King* (પૂર્વ દેશના એક બાદશાહનું આંતર જીવન) એ નામનાં નસિરુદ્દીન હૈદરની પરિપદના એક સભ્યે ૧૮૫૫ માં ઈંગ્લંડમાં છપાવેલાં પુસ્તકનું ઉમેરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથા મીસીસી મીરઝા હુસનઅલી નામની એક ઇંગ્લેજ લેડીએ રચેલા “Observations on the Mussalmans of India” (ભારતખણ મુસલમાની જીંદગીનું અવલોકન), એ નામના ગ્રંથની સહાયતા લેવામાં આવી છે. નસિરુદ્દીન હૈદરની દરબારનાં એક ઇંગ્લેજ મુસાહેબે નસિરુદ્દીન હૈદરના આંતરજીવનના રહસ્યનો જે વૃત્તાંત લખ્યો છે, તેમાં પોતાનું નામ આપ્યું નથી. તથાપિ એમ કહેવામાં આવે છે કે તે નસિરુદ્દીનની લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીયન અને પરિપદવર્ગમાંનો એક હતો. તેણે આ મોજલા શાખીલા અને બોળા અને હૈયાપુટા બાદશાહનું ચરિત્ર એવી તો બારીકીથી આજેખ્યું છે કે જે ખરેખર તે બાદશાહના રાજ્યકાળની સ્થિતિનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. મીસીસ હુસનઅલીએ રચેલા ગ્રંથમાં બાદશાહી હરમનું, બેગમોની તેહેનાતમાં રહેનારી દાઇઓ, મામાઓ, મેહરીઓ, લોડીઓ, બેગમોના પોશાક, રીતિ, નીતિ, પ્રીતિ, તેઓનો કારભાર, તેઓનું બલાબલ, એ સર્વનું બહુ જ સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મીરઝા હુસનઅલી લખનાર દરબારનો એક મુસાહેબ હતો. તે ઉક્ત ઇંગ્લેજ મેમને ઈંગ્લંડથી પરણી લાવ્યો હતો. આ મેમ સાહેબે બાર વર્ષ સુધી મીર હુસનઅલી સાથે ધરસંસાર માંજો હતો. એ બાર વર્ષ દરમિયાન મુસલમાન જીંદગીનું તેણે બહુ જ બારીકીથી અવલોકન કર્યું હતું અને જ્યારે બ્રીટીશ પ્રજા હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી બાબતથી અજાત હતી ત્યારે, નવાબો, બાદશાહો, રાજા રાણા વગેરેનું જે વર્ણન ઈંગ્લંડની પ્રજા સમક્ષ નિવેદન કર્યું હતું તે હોંસિહોંસે વંચાયું હતું. એ ત્રણ ગ્રંથો ઉપરાંત મી. મીલના ઇતિહાસને પણ આ ગ્રંથ આભારી છે.

લખનાર બાદશાહો પૂર્વકાળમાં દીલ્લીના મોગલ બાદશાહોના વજીર હતા. પાછળથી અયોધ્યાના માલીક થઇ પડ્યા. તેઓ નવાબ વજીરના વંશથી બેળખાયા છે. એ ગાદીપર સાદતઅલી આવ્યો. તેણે પોતાની પ્રજાની

દુર્દશાનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના, લગલગ પંદર કરોડ રૂપિયાનો ખજાનો એકઠો કર્યો હતો. એ ખજાનાપર ઈંગ્લંડથી વ્યાપાર નિમિત્તે આવેલી જ્ઞેન કંપની બહાદુરની નજર પેઠી-નજર એવી સજ્જડ પેઠી કે, જ્યાં સુધી આખો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો નહિ ત્યાં સુધી ઉતરી જ નહિ ! એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે કંપની બહાદુરને નાણાની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ અયોધ્યાના નવાબને નિયોગવામાં, પગલવામાં, હુટવામાં જરાએ નિર્ભય થઈ ન હતી. ગાજ્યુદીન હૈદરના સમયમાં પણ નિર્માલ્ય બહાના નિયે અને વિવેકનાં વચનનો લાલ લઇને, તેને પણ સારી-સિતે નિયોગવામાં આવ્યો હતો. જ્ઞેન કંપની બહાદુર પૈસા નિયોગવામાં કેટલી ધૃષ્ટ હતી, તે ભરતખંડના બ્રિટિશ રાજ્યનો ઇતિહાસ વાંચનારાથી અજ્ઞાત નથી.

ભરતખંડનાં દેશી રાજ્યોમાં કંપની બહાદુરની માથા મારવાની અજબ રીતિનું દર્શન આ વાર્તા કરાવે છે. જ્યાં રાજ્ય નિર્ભય જણાતો, ત્યાં કંપની પોતાનું માથું એકદમ ધુસાડતી, જ્યાં રાજ્યનું કંઈક પ્રબળ હોય ત્યાં તેને એસઆરામમાં લીન કરવાને, પોતાની કપટકળાનો પ્રયોગ કરતી અને પછી હિંદુસ્તાનના રાજ્યોને કેમ સ્વાહા કરવામાં આવતા, તે દર્શાવવા માટે આ સ્થળ નથી; પરંતુ કંપનીના અધિકારીઓની જે રાજનીતિનાં વખાણ કરવામાં આવે છે, તે રાજનીતિ કેવી હતી, દેશી રાજ્યો અને રાજ્યોને કેવી રીતે પતિત કર્યાં છે તે નંદનવનનો નાશ પૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે. ગાજ્યુદીન હૈદર, નસિરૂદીન હૈદરનો પુત્ર હતો. ઇ. ૧૮૨૭ ની ૨૦ મી અક્ટોબરે ગાજ્યુદીન હૈદર ખુદાલાની દરગાહમાં સીધાર્યો, ત્યારે નસિરૂદીનનું વય પચીસ વર્ષનું હતું. ગાજ્યુદીનના સમયમાં જ અયોધ્યાનું રાજ્યતંત્ર હીડાળે ચડ્યું હતું. એસઆરામ, ફાટપુટ, અન્ધોન્ધ વૈર, હરમમાં ચાલતા અનાચારો, રાજ્ય દરબારીઓમાં ફેલાયેલી કૂટીલતા, સ્વાર્થ પરાયણતા ઇત્યાદિક અનીતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું હતું. એવા સમયમાં નસિરૂદીન હૈદર રાજ્યગાદીપર પેઠો. નસિરૂદીનને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે બલો અને ભોળો, શોખીન અને ઉડાઉ, છટેલો અને પ્રબળ લાગણી દર્શાવનારો બાદશાહ હતો, છતાં તે કાવતરાં અને છળકપટથી દૂર હતો. તેના દરબારમાં દેશી ને વિદેશી-હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજ-ખુશામતખોર, કારસ્થાની અને સ્વાર્થી મનુષ્યો એટલા ભરાયલા હતા કે, જોખનો તે ભોગ થઇ પડ્યો. તેને જ અયોધ્યાની પડતીનું ખાસ કારણ ગણવામાં આવ્યું છે.

નસિરૂદીનના રાજ્યના પ્રારંભ કાળમાં, જે અવ્યવસ્થા રાજ્યમાં હતી, તે દૂર કરવાને, રેસીડન્ટના કહેવાથી કે સ્વતંત્રતાથી, તે એટલો બધો તકપર હતો કે, જે પુરુષને તેણે પોતાના વજર તરીકે કાયમ કીધો તે, તેના વિરોધી

છતાં, તેને પસંદગી આપી હતી. રાજકાર્યમાં દક્ષ, પ્રપંચ નીતિનો જાણનાર, ચાર ને શાહને પીછાણનાર, તેના પિતાનો માનીતો વજીર, મેહેદીઅલી હુકીમ, તેના વજીર પદે નિભાવે. બે વર્ષ દરમિયાન તેણે રાજ્ય સુધારણા માટે એટલો તો ભારે પ્રયત્ન કીધો હતો કે, અયોધ્યાની પ્રજા આખાદીએ પહોંચી હતી. મીં શેરના લખવા પ્રમાણે અયોધ્યા સુખશાંતિ ભોગવતું હતું, પ્રજા આખાદ હતી, પ્રદેશ લીલોકુંજર હતો, પણ રોશન-ઉ-દૌલા નામના એક કપટબાજ દરબારી અને એક ઇંગ્લેજ હજમના હાથનું નસિરહીન રમકડું થઈ પડેલો હોવાથી, ને તેમનાં કાર્યને રેસીડેન્સીના અધિકારી તરફથી ઉત્તેજન મળવાથી, મેહેદીઅલીને વજીરાત છોડવી પડી અને સારથી જ અયોધ્યાની દુર્દશાનો પ્રારંભ થયો—તે એવો તો થયો કે, આખરે થોડા જ કાળમાં ડેલહૌસીએ અયોધ્યાને સ્વાહા કરી દીધું. મેહેદીઅલી રાજ્યનું હિત ઇચ્છનારો વજીર હતો. નસિરહીનની બેવકુફીને ઢાંકવા માટે તેણે લાખો રૂપિયા ઇંગ્લેજ અધિકારીઓને ખવરાવી દીધા હશે, તેથી લખનૌના મૂર્ખ દરબારીઓએ, નસિરહીનને લંબેરીને ભૂત કીધા ને મેહેદીઅલીને વજીરાત છોડીને નાશી જવું પડ્યું. એ સમયની લખનૌની અવસ્થા કેવી હતી, તે “મુફ્તી અબ્બાર” નામના પત્રમાં, ૧૮૩૩ માં, મેહેદીઅલીએ લખેલા કાગળપરથી વાંચનારના લક્ષ્યમાં સહજ આવશે.

“જાહેર મતને અરજ કરતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે, મને પોતાને ન્યાય આપવાની મારી ઇચ્છા છે; અને કોઈના પણ ચારિત્ર્ય વિરુદ્ધ અનુમાન બાંધવાની મારી કોઈ પણ ઇચ્છા હોય, તેની હું ના પાડું છું. જે સત્ય વાત અત્ર જણાવી છે તે જ તેમને વિષે બસ છે, અને લખનૌ દરબારનાં કેટલાંક સ્વાર્થી મનુષ્યોના કાવાદવાથી મને જે અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, તે ખુલ્લી રીતે બતાવું છે.

“મારી જીંદગીનો બાકીનો ભાગ શાંતિમાં ગુજરવાની આશામાં જ્યારે હું ફરુકાબાદમાં વિવિક્ત સેવન ભોગવતો હતો, સારે આહિદના બાદશાહ તરફથી મને બે ફરમાનો મળ્યાં. પહેલા ફરમાનમાં એવું જણાવ્યું હતું કે, રાજના કહેવાથી, હું ઓદો કબુલ રાખું તે મંજૂર કરવાને, મીં મેડોકે (રેસીડેન્ટ) ઇંગ્લેજ સરકારને અરજ કરી હતી. લગભગ બાર વરસ સુધી ફૂટેહગઢ ખાતે રહેવાથી, હું મને પોતાને માનવંત કંપનીની પ્રજા સમજતો હતો, અને તેથી બાદશાહનું મારા તરફ આવેલું ફરમાન, સરકારની જાણ માટે, મોકલવાની મારી ફરજ છે, એવું મેં ધાર્યું. મેં તરત જ ઉપલાં ફરમાનની એક નકલ મીં સેક્રેટરી સ્ટરલીંગને મોકલી આપી, જેણે રવૈયા મુજબ નામદાર બાદશાહના દરબાર ખાતે રહેતા રેસીડેન્ટપર તે જ નકલ મોકલી આપી.

“નામદાર બાદશાહ તરફથી વીસ દિવસ પૂરાં થતાં મને બીજું ફરમાન મળ્યું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, મને તેડાવવાની રેસીડન્ટ તરફથી રજા મળી છે અને તેથી મારે દરબારમાં જવું. આ આજ્ઞાની નકલ મેં મીં મેડોકને મોકલી અને તરત જ ફૂતેહગઢ છોડી લખનૌ જવા નીકળ્યો. ત્યાં પહોંચતાં નામદાર ખુદાવિન્દને મળ્યો અને તેણે મને સારી માયાથી આવકાર આપ્યો; અને થોડાક દિવસ પછી, હંમેશનો માનનો પોષાક, હાથી, પાલખી વગેરે મને આપ્યાં. આ વેળાએ ખુદાવિન્દે મીં મેડોકને મળવાનું મને કહ્યું. મેં તે પ્રમાણે કર્યું, ત્યારે રેસીડન્ટે મને જણાવ્યું કે, ખુદાવિન્દની ઇચ્છાને અનુસરી મુખ્ય પ્રધાન તરીકે રાજનો કારભાર તમારે ચલાવવો.

“આ સમયે (હૈદર બેગખાનનો છોકરો) અકબર-અલીખાં, (કપ-ટાન ફૂતેહઅલીને છોકરો) ઇકબાલ-ઉદ-દૌલા અને મયારામ (મેવારામ), જેઓ રાજનો કારભાર ચલાવતા હતા, તેઓને ખુદાવિન્દના હુકમથી, તેમના ઓદ્ધાપરથી ખસેડવામાં આવ્યા અને દરબારમાં હાજર થવાની તેમને મનાઈ કરવામાં આવી.

“મારી નિમણૂક થતાં તરત જ મયારામ, જે પોતાની ફરજ બજાવવાને તદ્દન નાલાયક હતો અને જેને માત્ર વજીર માતમીદઉદ-દૌલાએ દીવાનની જગ્યા પર નીચો હતો, તેની કચેરીમાં, આમીલના ચોપડા તપાસવા હું ગયો; અને મને માલમ પડ્યું કે, જુદા જુદા આમીલો તરફથી ઘણા લાખો રૂપીયા વસુલ થયા હતા અને સાર પછી દીવાને તે ઉચાપત કર્યા હતા. આમીલો તરફથી જે કંઈ બાકી રહી હતી તે અને દીવાનને જે રૂપિયા પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા અને જે જમે નહોતા થયા તેનો આંકડો નામદાર ખુદાવિન્દ હજુર મેં રજુ કર્યો. હજુરનો હુકમ થયો કે મયારામ તરફ મારી ખફગી જાહેર કરવી; અને તેણે વધુ જણાવ્યું કે, જ્યાં સુધી રાજમાંથી જે જે નાણાંની મોટી રકમો તેણે ઉચાપત કરી હતી, તે પાછી વસુલ આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી તેને દરબારમાં દેખાવ આપવાની મનાઈ કરવી.

“સ્વર્ગસ્થ દયાકીશનનો પુત્ર રાજ બાલકીશન, જે કે મયારામ દીવાનનો નામનો મદદનીશ હતો, તો પણ ખરેખરી રીતે તો દીવાનનો ઓદ્ધો તેનો જ હતો. તેના કાકા મૂળરામની મદદથી તેના ઓદ્ધાનું સર્વ કામકાજ તેને એકલાને જ ચલાવવા દેવામાં આવતું હતું. જ્યારે હું ઓદ્ધાપર આવ્યો ત્યારે મારો પોતાનો દીવાન નીમવાને મને વારંવાર સલાહ આપવામાં આવી; અને એ ખાતાંના નાના નાના લાગોમાં જ્યારે જ્યારે જગ્યાએ ખાલી પડતી, ત્યારે ત્યારે મારા જ મુસદ્દીઓની હું નિમણૂક કરતો હતો;

પરંતુ મારા પૂર્વાધિકારીઓની પેઠે તેમાંથી લાભ મેળવવાની ઇચ્છાથી હું તેમ કરતો નહોતો. તે સાબીત કરવાને જે લોકો એ ખાતામાં પહેલાં હતાં તેમને મેં નોકરીમાં ચાલુ રાખવા દીધાં હતાં; આલકીશન અને મૂળરામના હાથમાંથી સર્વ કાગળો અને જાહેર ઉધરાત તથા મહેસુલને લગતાં સર્વ ખતપત્રો પસાર થતાં હતાં, અને મને મારા ઓદ્ધાપરથી ખસેડવામાં આવ્યો ત્યાં સૂધી મેં તે નીતિ ચાલુ રાખી હતી.

“મારી પછી આવેલા અધિકારીઓ રેશન-ઉદ્-દૌલા અને મુઝર અક્લીખાના હુકમથી, દીવાની કચેરી અને તેના રસાલો (મારા કારભારના વખતમાં થયેલા સાથે) છેલ્લાં જે વરસમાં થયેલી મહેસુલની ઉધરાતના ચોપડાંઓ સુદ્ધાં, રેશન-ઉદ્-દૌલાને સોંપી દેવામાં આવ્યાં. મારી વજરાતના સમયમાં એક રૂપિયાની પણ ઉચાપત થઈ હોય તે નાસાખીત કરવાને હું કોઈની પણ સામા ઉતરવા તૈયાર છું. હું ખરેખર મારાં અંતઃકરણપર હાથ મુકી ખુદાના શપત ખાઈ સત્ય કહી શકું કે, ખુદાવિન્દ અને રાજ્યની સેવા બજાવવાના બીલકુલ બીનસ્વાર્થ વિચારોથી જ મારો સર્વ કારભાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો. મારા કારભારના જે વરસની મુદતમાં જે કંઈ પૈસા મેં લશ્કરને, મુખ્ય અધિકારીઓને અને રાજકુટુંબને આપ્યા તે સર્વ કપ્તાન પ્રતેહઅલી અને તેના મુતસદ્દીઓના હાથે અપાયા હતા; અને હું સત્ય જણાવું છું કે, આ રસ્તા સિવાય બીજા કોઈ પણ મારફતે જાહેરમાં હોય, એવા કોઈ પણ પૈસાના કામકાજમાં ચંકિચિત્ પણ મેં પોતે અથવા મારા અનુયાયીઓએ ભાગ લીધો નહોતો; અને આ વાત કપ્તાનની કચેરીના ચોપડાંઓ તપાસવાથી સહેલાઈથી માલમ પડી આવશે.

“ખુદાવિન્દના મહાલની સ્ત્રીઓના નીલાવ માટે જે જગીરો જપત થઈ હતી તે જગીરો ખંચકાશીની જગીર સાથે આમીલ (ઉધરાતદારો) ને, (અમાનીમાં) એટલે સીધી રીતે ઉધરાવવાને, સોંપી દીધી હતી; અને મારા કારભારના સમયમાં તેમાંથી થયેલી સર્વ વસુલાત, હકદાર પક્ષોને નિયમિત આપવામાં આવી હતી અને પહેાંચ ઉપર તેમની સહી લેવામાં આવી હતી.

“મારી વર્તણૂકના આ ભાગનો જવાબ આપતાં મારે જણાવવું જરૂરનું છે કે, ઓદ્ધાનો અખત્યાર મારા હાથમાં મેં લીધો તે પહેલાં આ વિભાગો, મહાલની બેગમે, વ્યક્તિઓને ઇજારે આપી દેતી હતી અને તેઓ કમનસીબ બેદુતોપર અતિ સખતાઈ અને જુલમનાં ભયંકર કાર્યો કરી, તેમનાપર મૂકવામાં આવેલા વિશ્વાસનો ભંગ કરતા હતા. અમાનીએ (સીધી રીતે ઉધરાવવાને) દેશના આ ભાગો સોંપી દેવામાં મેં જે પગલાં

લીધાં તેથી, અને મારા પસંદ કરેલા ઉધરાતદારોને ત્રણ વર્ષને પટે સોંપવામાં આવ્યાં તેથી, દુક સમયમાં જાગીરો સમૃદ્ધિવાન થતી હોય તેમ દેખાવા લાગી અને મહેસુલ માર્ગશીર્ષ અથવા નવેમ્બરની શરૂઆતથી તે આપાદ અથવા જુનની આખર સુધીમાં, વખતસર ભરાતી હતી; અને મને જરા પણ શક નથી કે, જે આ વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવામાં આવી હત તે મીલકતોની સુધારણા ચાલુ રહી હોતે અને વધારે મહેસુલ આવતે.”

એ નવાખ મેહેદીઅલીના વજરાતના સમયમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય કેટલું આપાદ હતું તે હરમની બેગમોને જે સાલીયાનું નવાખ મેહેદીઅલી હકીમના સમયમાં મળતું હતું, તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, અયોધ્યા એક વખતે આખા હિંદુસ્તાનનું નંદનવન હતું.

નવાખ કુદસીઆ સુલતાન બાતુ બેગમ સાહેબ. ... ૩. ૨,૪૦,૦૦૦

નવાખ તાજમહલ સાહેબ ... ૩. ૨,૪૦,૦૦૦

નામદાર ખુદાવિન્દ બાદશાહ બેગમ સાહેબ ... ૩. ૬,૦૦,૦૦૦

જનાબ મલિકા ઝમાનીઆહ સાહેબ ... ૩. ૩,૦૦,૦૦૦

જનાબ મુક-અદ-દર ઔલીયા, નવાખ સુલતાન બેગમ સાહેબ. ૩. ૨,૪૦,૦૦૦

પાંચ બેગમોના નિભાવને માટે ૧૯૨૦૦૦૦ રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા. ઇંગ્લંડની રાણીના નિભાવને માટે જે રકમ આપવામાં આવે છે, તેનાથી એ બેવડી રકમ થવા જાય છે; અને ઇંગ્લંડના રાજ્ય કુટુંબના નિભાવ માટે જે રકમ આપવામાં આવે છે તે રકમ બરાબરની નહિ તેા લગોલગની તેા કહી શકાય.

આવું અયોધ્યા કેમ નાશ પામી ગયું? એ ખરેખર એક અગત્યનો પ્રશ્ન હતો ને એક સમયે તે ચર્ચાઓ પણ હતો. વાસ્તવિક કહીએ તેા તેના નાશનું ખીજરોપણ નસિરુદ્દીન હૈદરના સમયથી થયું હતું ને સર્વનું મૂળ એક ઇંગ્રેજ હુજમ હતો. જેનો સર્વ વૃત્તાંત આ નવલકથામાં યથાર્થ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

નસિરુદ્દીનના સમયથી જ અયોધ્યાનું રાજ્યચક્ર ખુલ્લા શબ્દોમાં કહીએ તેા વિનાશના મુખમાં પ્રવેશ કરતું હતું અને તેમાં “કલકત્તા રીવ્યુ”ના લખવા પ્રમાણે રેસીડન્ટથી તે નસિરુદ્દીન હૈદરના દરબારના અંગ્રેજ દરબારીઓની ખુલ્લે ખુલ્લી સામેલગીરી હતી. નસિરુદ્દીન એટલો ભોળો, ભલો અને અમારા શબ્દમાં કહીએ તેા મૂર્ખ હતો કે, જે તેને સારા માર્ગપર વાળવાનો પ્રયત્ન થયો હોત તેા તે વળી શકત અને અયોધ્યાનું પડતું થયું તે થવાનું કારણ મળી શકત નહિ. ઓન. મી. એફ. આઈ. શોરના લખવા પ્રમાણે તેના રાજ્ય કાળમાં, દરબારીઓના અત્યાચારને યોગે, પ્રજા દુઃખી હતી છતાં તે આપાદ નહતી, એમ ન

કહી શકાય. જે કે અયોધ્યાના રેસીડન્ટ મીં મેડોક ખુલ્લે ખુલ્લું લખે છે કે, તે નાશ અને દેવાળિયાની સ્થિતિમાં જઈ પડ્યું હતું. રેસીડન્ટની સત્તા ઘણી વધી ગઈ હતી, તે નસિરહીનના રાજ્યકાળમાં પાંચ રેસીડન્ટ નિમાયા હતા. તે એકેકથી એકેક ચઢતા હતા, કંપનીનો સ્વાર્થ વધારવામાં તે અયોધ્યાને નીચું પાડવામાં! જન કંપની બહાદુરને તો પૈસા જ ભેંષતા હતા. પૈસા મળતા એટલે કંપની અયોધ્યાની પ્રજાની સારી કે નરતી સ્થિતિ માટે જરી પણ દરકાર કરતી નહતી. ખરેખર કહીએ તો અયોધ્યા એ હિન્દુસ્તાનનું નંદનવન હતું. ત્યાંની સ્થિતિ જોઈએ તે કરતાં વધારે આબાદીવાળી હતી; પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને તેના અધિકારીઓને તે જ આબાદીએ અપકૃત્ય કરવાની પ્રેરણા કીધી અને તેને યોગે નસિરહીન હૈદરના વારસનાં સંબંધમાં વાંધો ઉઠાવી, એક એવા પુરુષના હાથમાં રાજતંત્ર સોંપ્યું કે, જે પુરુષની વય ૬૩ વરસની હતી, અને રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નહોતો. નસિરહીનના કાકા મહમદઅલીના કાળમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું લાકડું સજડ ધુસી ગયું. દિવસે દિવસે અયોધ્યાની ધૂળધાણી કરવામાં આવતી ગઈ અને ૧૮૫૬ માં તે સ્વાહા થઈ ગયું.

૧૮૧૦ થી ૧૮૩૦ માં અંગ્રેજોનો પગપેસારો અયોધ્યામાં એટલો મજબુત હતો કે, એક અંગ્રેજ હજમ દરબારી, ખજાનામાંથી વહીવટ કરવા નિમિત્તે ૨૪ લાખ હરણ કરી ગયો હતો. નસિરહીન પોતે ઘણો ભલો હતો, એમ ઇતિહાસકારો કહે છે અને તેને બગાડનાર સ્વાર્થી અને ખુશામતખોર, દેશી અને વિદેશી દરબારી અંગ્રેજ હજમ રોશન-ઉદ-દૌલા હતો. રોશન-ઉદ-દૌલા મોટો કારસ્થાની પુરુષ હતો. તેની અનીતિનું પરીણામ જ અયોધ્યાનાં સ્વતંત્રપણાનો નાશ ગણાય છે. રાજકુટુંબમાં ટોટો કરાવવો અને એક બીજા વચ્ચે વેર પડાવવાનું કામ રોશન-ઉદ-દૌલાનું હતું. ગ્યાસુદ્દીન હૈદરની બાદશાહ બેગમ અને નસિરહીનની મા વચ્ચે જે વેર પડાવ્યું અને અંત સુધી જારી રહ્યું હતું, તેનું કારણ રોશન-ઉદ-દૌલા જ હતો. બોળો નસિરહીન એક વખતે બાદશાહ બેગમને મળવા ગયો, તે રોશનથી ખમાયું નહિ. રોશન-ઉદ-દૌલાએ એવું ધતિંગ ઉઠાવ્યું કે, બાદશાહ બેગમ બાદશાહનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ચાર ખોળાએ સાક્ષી આપી, અને બોળા અને ભલા બાદશાહે સત્ય માન્યું અને તે દિવસથી મા દીકરા વચ્ચે વેર જારી થયું.

નસિરહીનનો રાજ્યકાળ લાખનોની ખરેખરી આબાદીનો કહી શકાય. દરબાર તો અનીતિથી ભરેલો હતો; પરંતુ પ્રજાનો ધંધો રોજગાર બહુ સારો ચાલતો હતો. અયોધ્યાની પ્રજા ખેતી, કપડાંનું વણાટ, મીઠાની

ઉત્પત્તિથી, આખાદ હતી. તેની વસ્તીનો વિસ્તાર ખોડેલીથી બીખીયાપૂર સુધી અને ગોમતીના સામા કીનારાના અલીગંજથી ચારબાગ સુધી ફેલાયેલો હતો. એ આદશાહે 'તારાવાળી કોડી' નામનું સુંદર મકાન બંધાવ્યું હતું અને તેમાં ગૃહવેધશાળા સ્થાપી હતી. તેની વ્યવસ્થા કેપ્ટન વીલ-કોલ્ડ નામનો એક અંગ્રેજ કરતો હતો. સયાદતગંજ, આંદગંજ, ગણેશ-ગંજ, કુચસર બાગ એ તેના જ રાજ્ય કાળમાં બંધાયેલી ધમારતો આજે મોજુદ છે અને લખનૌમાં જનાર પ્રવાસીને જોવાજોગ છે. આદશાહની માનીતી બેગમમાં કુદસિયા બેગમ હતી. એ બેગમ દરરોજ ૫૦૦૦ રૂપિયા ખેરાત કરતી ત્યાર પછી બોજન લેતી હતી. એક વખતે કુદસિયા બેગમે આદશાહને કહ્યું કે, પશમીનોની ચીજ જોઈ નથી. તે ઉપરથી આદશાહે સત્તર લાખ રૂપિયા ખર્ચી પશમીનોથી તેનો મહેલ શણગારી દીધો હતો અને બેગમે એક દિવસ રાખી તે બીજે દિવસે ખેરાત કરી દીધો હતો. પ્રસંગવશાત્ આદશાહ, આદશાહ બેગમપર ગુસ્સે થયો, - મુલાકાત બંધ થઈ, ત્યારે કુદસિયા બેગમે કહ્યું કે, જો તમે ન આવશો તો હું મારો જન કહાડી નાંખીશ. આદશાહે કહાવ્યું કે, કહેતાં તો ધણાને સાંભળ્યા છે પણ જન આપેલો મેં જોયો નથી. કુદસિયા બેગમે આ ટોણાથી તરત જ હીરો ગળી પોતાનો પ્રાણ છોડી દીધો હતો. નસિરૂદીનને તેના મરણથી મોટો આઘાત થયો. કોઈ પણ બીજી બેગમ ઉપર તેનો તેના જોવો આહ ઉતર્યો નહીં. આદશાહનો શોક દૂર કરાવવા રોશન-ઉદ-દૌલાએ એક મુસલમાનની સુંદર છોકરી મેળવી આપી. તે પોતાની મા સાથે હરમમાં રહેતી હતી. તે બેગમના મહેલમાં આદશાહ એક સમયે બેઠો હતો, ત્યારે પોતાના નોકર ચાકરોપર ખુશ થઈ, શાલ દુશાલા આપવાનો હુકમ કરીધો; પણ નવી સાસુએ તે આપ્યા નહીં. જ્યારે આદશાહે તેમ ન કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે સાસુએ જવાબ દીધો કે 'હું મરણને આપે હય, ન કે ધર લૂટાને.' બીજે સમયે આદશાહે ખાવાને મીઠાઈ મંગાવી ત્યારે તેની સાસુએ બે રૂપિયાની મીઠાઈ મંગાવી, તેથી ગુસ્સે થઈ તે જ દિવસથી તેણે સાસુ, બેગમ અને તે મહેલનો ત્યાગ કરી દીધો અને તે મહેલનું નામ 'કુંગાલ મહેલ' રાખવામાં આવ્યું.

આ વાર્તામાં નસિરૂદીન હૈદરના મરણની જે વિગત આપી છે તેથી કંઈક ફેરફારવાળી વિગત ઇતિહાસકારોએ આપી છે. ધનિયા મેહરી અને દલવી મેહરી તેની ખાસ રાખે હતી. આ રાખેનો લખકે આદશાહ બેગમના કરતાં પણ વધારે હતો. તેમને અને લોડીઓને એવી સાહેબીમાં રાખવામાં આવી હતી કે, એક લખનાર લખે છે કે, જ્યારે

તેઓ મરી ગઇ હશે, ત્યારે તેમની નસેનસમાંથી અતરોનો બહેકાટ વહો હશે. આટલું છતાં નસિરૂદીન સુખી નહોતો. તેના એશઆરામને લીધે દરબારમાં દુરવસ્થા, સ્વાર્થતા અને કારસ્થાનો એટલાં બધાં વધી ગયાં હતાં કે, બાદશાહને પોતાને મોતનો ભય લાગ્યો હતો. પાછલા કાળમાં કોઈ એર દેશે, એવા ભયથી તે ભોજન જ કરતો નહોતો. ચોરીદૂપીથી કેટલાંક માણસો પાસે ધાણી અને ચણા મંગાવી છૂપાછૂપ ખાતો હતો. છેલ્લી અવસ્થામાં તેના હાથપગપર સોજા આવી ગયા હતા. તેવામાં એક દિવસે “અન્નાજી”ના મહેલમાંથી કંઈક ખાવાનું કરી મંગાવ્યું. તે ખાતાં આડાં છૂટી પડ્યા. એકામ થઈ પડ્યો. તે વખતે એની પ્યારી મેહરી ધનિયાએ જળરજસ્તીથી તડખુચનું પાણી પાતું અને તે જ સાથે ૧૮૩૭ માં તેનો દેહાંત થયો. એમ કહે છે કે, એ પાણીમાં એર હતું. ખુદ બાદશાહ ખરાબ નહોતો, પણ તેના દરબારી, પરિષદ વર્ગ, મેહરીઓ, લોડીઓ, વજર અને બીજા આસપાસનાં માણસોએ તેને ખરાબ રસ્તાપર ઉતાર્યો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નોકરોએ તેમાં મદદ કીધી હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીનું પેટ ભરવા માટે જ તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર જીલમ થવા દીધો હતો. ૧૮૩૪ માં અયોધ્યામાં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે પોતાની પ્રજાની દુરવસ્થા જોઈ તે ગદગદિત થઈ ગયો હતો. તે દુરવસ્થાનું કારણ રોશન-ઉદ-દૌલા છે, તે જાણ્યા છતાં પણ તે નિર્બળ મનનો બાદશાહ તેને દૂર કરવાને અશક્ત થઈ પડ્યો હતો, એટલું તેના વજરનું જોર હતું. દર્શનસિંહને આ વાર્તામાં જણાવ્યા પ્રમાણે શિક્ષા કર્યા પછી, તેને અત્યંત પસ્તાવો થયો હતો અને જે અંગ્રેજ ગ્રંથકારના ગ્રંથને આધારે ઉક્ત વાર્તા લખવામાં આવી છે, તે જ ગ્રંથકાર લખે છે કે, પાછળથી દર્શનસિંહને જનરલની પદવી આપી, તેને પૂરેપૂરી સાહેબીએ પહોંચાડ્યો હતો. એ નસિરૂદીનનું નિર્બળ મન, હૈયું બતાવે છે. નસિરૂદીનના સમયમાં અયોધ્યાની પ્રજા કેટલી આબાદ હતી, તેને માટે એન. એફ. આઇ. શોર લખે છે કે, The wealth of Lucknow—not merely of those in authority, but the prosperity of Bankers and shopkeepers is far superior to that of any city in the British Dominions. How can all this be the case if the Government is notorious for tyranny and oppression? નસિરૂદીનની પડતીની-ખરાબીનું મૂળ કારણ જેવા જમણું તો બાદશાહે ચઢાવી મૂકેલો અંગ્રેજ હજમ જ હતો. ૧૮૫૫ ના સપ્ટે-મ્બરની ૨૯ મીના કલકત્તાના “લીટરરી ગેઝીટ”માં અયોધ્યાને સંબોળ દેવા માટે એ અંગ્રેજ હજમનો જે બચાવ કરવામાં આવ્યો છે, તે કેવળ

પ્રોટે-છે-ધરત ઈંડિયા કંપનીની ઉશ્કેરણીના પરિણામનો છે અને હિન્દુ-સ્તાનના નંદનવન જેવા અયોધ્યાને લોડે ઉલ્લસીએ સ્વાહા કરવું હતું, તેના એક બહાનારૂપ જ છે. રામની અયોધ્યા તે નસિરદ્દીનના વખતમાં સમશાન ભૂમિ જેવી બનતી હતી, તે આજકાલ તે ગૌરવરહિત છે. અયોધ્યાની તે કાળની જાહોઝલાલી આજે નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે. સાદતઅલીથી તે મહમદઅલીના સમય સુધીમાં કરોડો રૂપિયા ધરત ઈંડિયા કંપનીએ ખુશીથી કે બળાત્કારથી હરણ કરી લીધા છે અને હિન્દુસ્તાનના બગીચામાંથી તો મરહુમ જોન આઇટ કહે છે તે પ્રમાણે, વારન હેરિટગસથી તે અયોધ્યા જોડી દીધું તે દરમિયાનમાં ઘણાં ઘણાં બહાનાઓથી જોન કંપની બહાદુરે રૂપિયા ૩૨૫૦૦૦૦૦૦૦ હરણ કરીધા હતા! છતાં હિન્દી પ્રજા ઉપર જોન કંપની બહાદુરનો ઉપકાર થયો છે-ખરેખરે ઉપકાર થયો છે!-ન ભૂલી શકાય તેવો ઉપકાર થયો છે! એ જ તરવારથી હિન્દ જિતાયું છે! લોખંડની નહિ, પણ હિન્દની જ રૂપાની તરવારથી હિન્દ જિતાયું છે! વીરપુરુષોના ધાથી નહિ, પણ કપટના ધાથી જિતાયું છે!

મુંબઈ
તા. ૬ મી માર્ચ }
૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

૦૦૦—

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	અવતરણિકા ...	૧
૧ લો.	મહાત્મા નિકેતન ...	૮
૨ નો.	જનાપવાદ ...	૧૨
૩ નો.	લખનૌનો અર્વાચીન વૈભવ ...	૨૦
૪ થો.	લખનૌનો વૈભવ (ચાલું)—ખાદશાહી હરમ ...	૨૬
૫ મો.	લખનૌનો વૈભવ (ચાલું)—શાહી હરમ ...	૩૧
૬ ઠો.	લખનૌનો વૈભવ (ચાલું)—ભેગમોનો ઠકારો ...	૩૫
૭ મો.	પરિષદ્ વર્ગ—અંગ્રેજ હાલમ ...	૩૯
૮ મો.	પરિષદ્ વર્ગ—કારમીરી નાયકા ...	૪૫
૯ મો.	નવી મૌજો ...	૪૮
૧૦ મો.	પ્રધાન—મંત્રી અને સેનાપતિ ...	૫૧
૧૧ મો.	એક બીજના શત્રુ ! ...	૫૪
૧૨ મો.	સીતાપૂરનો કિલ્લો ...	૫૭
૧૩ મો.	જગન્નાથ શાસ્ત્રી ...	૬૫
૧૪ મો.	શણી નારાયણકુમારી ...	૭૨
૧૫ મો.	કરો તેવું પામો—સાં અહીંનું અહીં જ !! ...	૭૭
૧૬ મો.	ઈબ્રાહીમખાંની જીવતી ઘોર ...	૮૧
૧૭ મો.	છાપાનાં ભૂતો ...	૮૫
૧૮ મો.	આસફ ચાચા અને સરકારખાંનો વ્યવહાર ...	૮૯
૧૯ મો.	અશોકવનમાં સીતા ...	૯૪
૨૦ મો.	શિયળ સંરક્ષણના વિચાર ! ...	૧૦૨
૨૧ મો.	દૈવની વિચિત્ર ગતિ—નણુંદ ભોજધનો મેળાપ ! ...	૧૦૬
૨૨ મો.	ગોરખપૂરની સેશન કોર્ટ ...	૧૨૨
૨૩ મો.	અયોધ્યાનાથ ...	૧૨૪
૨૪ મો.	દુઃખમાં દુઃખ ...	૧૨૭
૨૫ મો.	આશાની નિરાશા ...	૧૩૨
૨૬ મો.	શોધમાં ...	૧૩૪
૨૭ મો.	રેસીડંટ સાહેબ સાહમારી જોય છે ...	૧૪૨
૨૮ મો.	અસારે કેવળ અશાન્તિ ! ...	૧૫૧
૨૯ મો.	શાહી શિકાર ! ...	૧૫૮
૩૦ મો.	શિકારીઓનો શિકાર ! ...	૧૬૮
૩૧ મો.	લૂટ બે લૂટ ...	૧૭૨

અનુક્રમણિકા.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩૨ મો.	બુધ રાજ અને બૃહસ્પતિ મંત્રી !	૧૮૩
૩૩ મો.	એક નવી યુક્તિ	૧૮૬
૩૪ મો.	શાન્તિ નિકેતન	૧૯૫
૩૫ મો.	ભારત રમણી...	૨૦૩
૩૬ મો.	ભારત રમણી-દર્શનસિંહ પડયો !	૨૦૫
૩૭ મો.	ભારત રમણી-દર્શનસિંહના કુટુંબનો છટકો	૨૧૨
૩૮ મો.	જેવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી !	૨૧૮
૩૯ મો.	વિનાશનું ખીજ !	૨૨૨
૪૦ મો.	મહાપુરુષ	૨૨૬
	ઉપસંહાર	૨૩૭

નંદનવૈભવનો નાશ.

અવતરણિકા.

પગારની સંખ્યા, તેનો લાગવગ અને મોટાપણું, વજરની નોકરીમાં રહેલા કંપની સરકારના દીવાની અને લશ્કરી અમલદારોનાં પેન્સનો અને બક્ષીયા, અયોધ્યાની મહેસુલપર હવે નહીં ખમી શકાય એવા ભારરૂપ થઇ પડ્યાં.*

વારન હેસ્ટીંગ્સ.

કુબેરનો ધનભંડાર અલકાપુરીમાં! ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો ધનભંડાર અયોધ્યાપુરીમાં! એકની સલપ્રિયતા, પ્રગ્લવસલતા, જીવનની ઉચ્ચ મહત્વતા, પૂર્ણ ધનવૈભવ અને રાજ્યની મર્યાદા વધારવાની ઇચ્છા, બીજાની અસલપ્રિયતા, દાંભિકતા અને જીન કપડાંમાં સમાયેલી, ધન-વૈભવ અને રાજ્યની મર્યાદા વધારવાની લોભી ઇચ્છા! અહા, કેવો વિચિત્ર ધનલોભ! કેવી નાશકારક રાજ્યતૃષ્ણા! કેવું મનુષ્ય નામને કલંકિત કરનારું વર્તન! ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલને, ત્યારે પૈસાનો ખપ પડે, ત્યારે જીળથી, બળથી અથવા કળથી, અયોધ્યાના વજર પાસે પૈસા કહડાવે! ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને વારંવાર પૈસાને ખપ! આજે તો ફલાણા દેશ જિતવો છે, આજે તો ફલાણા દેશ પર ચઢાઇ કરવી છે, આજે તો ફલાણા બંડખોરોએ હુલ્લડ મચાવ્યું છે; તેમનું

*The number, influence and enormous amount of the salaries, pensions and emoluments of the Company's servants, civil and military in the vicer's service now became an intolerable burden upon the revenue (of Oude)—

Warren Hastings.

શમન કરવા, તેમને દાખી દેવા, તેમનાપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કરવા, જ્યારે ને ત્યારે લડાઇ, જ્યારે ને ત્યારે લશ્કર અને જ્યારે ને ત્યારે પૈસાનો ખપ!! ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપની હિંદુસ્થાનના લોકોનું કલ્યાણ કરવા, સાત સમુદ્ર ઓળંગીને આ દેશમાં આવેલી, તેને હિંદુસ્થાનના હિતને માટે વારંવાર લડાઇ કરવાની જરૂર! તો તે વારંવાર પોતાનો પૈસો શામાટે ખરચે?! પણ ગરીબ ખીચારો અયોધ્યાનો વજર, ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની આવી સીમા વગરની ધનતૃષ્ણા કેવી રીતે પૂરી કરે? પણ તે ન કરે તો જય ક્યાં? તેને સંધિના સાંડસામાં ચળદેલો; તેની આંખે અવળા પાટા બાંધેલા, તે છૂટકો જ નહીં!! જમીનની મહેસુલ ઉધરાવી, ખમ્મનાનું તળીંકું થોડું ઘણું દેકાયું, કે ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની માંગણી આવી પહોંચેલી જ હોય! તેમની માંગણીને સમય કે સંખ્યાની સીમા નહતી. લલે ને વરસમાં એક વખત છોડીને, પાંચ વખત માંગણી કરી હોય; પણ જ્યારે લડાઇ જાગી, કે ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની નજર વજરના ખમ્મનાપર પડવાની જ!! અયોધ્યાનો વજર પ્રગ્લને પીડે, ખમણી મહેસુલ લે, નજવા અપરાધ બદલ પ્રગ્લનાં ધરખાર જન્મ કરે; અને કંપનીની ધનતૃષ્ણા પૂરી કરે! પણ ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની ધનતૃષ્ણા પૂરી થાય નહીં! કંપનીનું ઋણ અક્ષય; તે તો જેમ વાળે તેમ વધતું જાય! અયોધ્યાપુરીની પ્રગ્લ એથી ત્રાહે ત્રાહે પોકારવા લાગી. ધરમાં ખાવાનું ન હોય, શરીરપર પૂરાં વસ્ત્ર ન હોય, તોપણ જમીનનું મહેસુલ, રાજ્યના નવા નવા કર, પેટે પાટા બાંધીને, પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય સંતાનોને વેચીને, અયોધ્યાની પ્રગ્લને પૂરા કરવા જ પડે!! જ્યારથી ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપની અયોધ્યામાં આવી, ત્યારથી પ્રગ્લએ સુખનું મહોડું જોયું નહીં! કવિ-કુલતિલક વાલ્મીકિ કહે છે કે—“રામરાજ્યમાં પ્રગ્લનાં ઘેરેઘેર મંગળાચરણ અને જયધ્વનિ થતાં હતાં!” પરંતુ તે મંગળાચરણ અને જયધ્વનિને બદલે, આજે તો ઘેરેઘેર રુદનધ્વનિ સંભળાય છે!! હવે તે રામની અયોધ્યા નથી! હવે તે સૂર્યવંશીઓની સ્વર્ણ ભૂમિ જેવી અયોધ્યા નથી! સુખસમૃદ્ધિની ચિર આવાસભૂમિ અયોધ્યા, આજે દુઃખ અને દરિદ્રતાથી પૂર્ણ થઇ ગઇ છે!! સુખોદ્ગારની સાથે મધુર અને સ્મિત હાસ્ય, અયોધ્યાની પ્રગ્લના મહોડાપર સદા વિરાજ કરતું હતું, તેને બદલે આજે તો હાહાકાર, હૃદયની મર્માંતિક વેદના અને રુદનધ્વનિથી તે પરિપૂર્ણ થઇ ગયું છે!! આજે તે રામરાજ્ય નથી! આજે તે રામની અયોધ્યા નથી! આજે તેનું ચિહ્ન પણ કાઢ ટૂકાણે જણાતું નથી!!

અયોધ્યાના વજર સાદાતાલિએ જોયું કે, ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીનું ઋણ કાઢપણ પ્રકારે ઓછું થતું નથી પણ દિવસે દિવસે તે વધતું જાય છે,

ત્યારે તેણે કંપનીના ઋણમાંથી મુક્ત થવાને માટે પોતાના રાજ્યનો અડધો ભાગ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લખી આપ્યો ! તે વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સાથે નવાબને નવી સંધિ થઈ. આ સંધિમાં દાખલ કરવામાં આવેલી સરતો પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, વજર પાસેથી મેળવેલાં અડધા રાજ્યની ઉપજમાંથી લશ્કરી ખર્ચ નીલાવે અને હવે પછી વજર પાસેથી તે કંઈ પણ માંગી શકે નહીં. પોતાનું અડધું રાજ્ય આવી રીતે આપ્યા પછી, અયોધ્યાનો વજર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ઋણમાંથી હાલ તો મુક્ત થયો !

પરંતુ રાજ્યવિનાશના શોકથી, સાદાતાલિ છેક જ અસ્થિર થઈ પડ્યો, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને અડધું રાજ્ય આપ્યા પછી, ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં રાજ્યશોકથી, સાદાતાલિ મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી તેનો પુત્ર ગાજીયુદિન હુયદર અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો.

બાલ્યાવસ્થામાં સુખથી તન્નયેલો, યૌવનદશામાં નિરાધાર થયેલો અને દરિદ્રતાના અંકમાં ઉછરેલો નવાબપુત્ર સાદાતાલિ, જ્યારે પ્રૌઢાવસ્થામાં આવ્યો ત્યારે, તેને શૂન્ય રાજ્યકોશ અને ઋણથી દબાયેલું રાજ્ય મળ્યું ! આથી તે છેક જ નિરાશ થયો. પરંતુ લક્ષ્મીના અભાવે તે વિલાસથી વિમુખ અને સમય પ્રમાણે ચાલનારો બન્યો. તેના દરેક કામમાં સૈનિક પુરુષની સહનશીળતા, ઉદારતા અને કાર્યદક્ષતાનું પ્રમાણ વખતો વખત મળતું હતું. તેણે પોતાની દરિદ્રાવસ્થામાં, યોગ્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરી-ધનસંચય કેમ કરવું અને પોતાના સહવાસમાં આવતા માણસો સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ તે સારી રીતે શીખ્યો હતો. તેની આવી રહેણીકહેણીથી જ, તેના મરણ પછી અયોધ્યાનો રાજ્યકોશ પરિપૂર્ણ રહેવા પામ્યો હતો. જે વખતે તેનો પુત્ર ગાજીયુદિન અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો, તે વખતે રાજકોશમાં ચૌદ લાખ રૂપિયા રોકડ હતા. પરંતુ તે રૂપિયાથી અયોધ્યાની પ્રજાનું દુઃખ દૂર થઈ શક્યું નહીં ! કારણ કે અયોધ્યાનો સુખસૂર્ય, સૂર્યવંશીઓના વિલોપની સાથે સાથે જ અસ્તમિત થયો હતો. પ્રાચીનકાળના કવિઓ કહે છે કે, “અયોધ્યા સ્વર્ગ છે, અયોધ્યા સુખશાંતિની ચિર આવાસભૂમિ છે;” પરંતુ ઓગણીશમી સદીના કવિઓ કહે છે કે-

“અયોધ્યા સ્મશાન બની !

મરુ ભૂમિ સમાન ગણી !!”

કાણે જાણે કેવા અશુભ યોધાડિયે, અંગ્રેજોની સાથે નેપાળની લડાઈ શરૂ થઈ કે ફરી અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોની આંખે ચઢી આવ્યો ! ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ગવરનર જનરલ લોર્ડ મેયો, અયોધ્યા થઈને ઉત્તર

પશ્ચિમાચળે ગયો, ત્યારથી અયોધ્યા ઉપર શનિની દશા બેસી ! અયોધ્યાના નવાળ ગાંધુદીન હયદરને, લોઈ મેયો એક વખત મળવા આવ્યો, તેમાં જ તેને એવો લપેટી લેવામાં આવ્યો કે, તે પણ જન્મ સુધી ઇન્દ્રેજની કુટીલ રાજનીતિને સંભારતો જ રહ્યો ! નવાળ જાતે મુસલમાન, તેમાં મુસલમાનોની ભાષામાં અને વ્યવહારમાં, શિષ્ટાચાર અને સભ્યતાનો ઉપર ઉપરનો ઘણો જ આડંબર હોય છે. વેપારવણજ, આપતું લેવું, દાવાદારી તથા વ્યાવહારીક કામો અને એને લગતાં વાક્યો, એમની ભાષામાં નહીં જવાં હોય છે ! વળી ગાંધુદીન હયદર પોતાને ‘કુરાની મુલ્લા’ કહેવડાવવાને ઘણો આતુર હતો ! તે રાતદિવસ કુરાન કીતાબનાં પાનાં ઉઘલાવવામાં જ મગ્ન રહેતો હતો ! તેને મ્હોટે સદા સર્વદા કુરાન કીતાબની જ વાતો નીકળતી હતી ! જ્યારે લોઈ મેયો રાજ્યપરોણા તરીકે અયોધ્યામાં આવ્યો, ત્યારે ગાંધુદીને પોતાની સભ્યતા બતાવવા એટલું કહ્યું કે, “મેરા માલ ઓ જાન આપકા હુવા હૈ.”

લોઈ મેયો, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો કર્તા હતાં પુરુષ હતો. એટલે ગાંધુદીનના ઉપલા સુમધુર શબ્દો, તેના કાનમાં વધારે અમૃત રેડવા લાગ્યા ! તેણે તેજ વખતે ઉપલા શબ્દો પોતાની Memorandum Book—નોંધપોથી—માં લખી લીધા ! એટલું જ નહીં, પણ અયોધ્યાના નવાળે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલ લોઈ મેયો સન્મુખ ઉપલા શબ્દો ઓચર્યા છે, એના શાક્ષી તરીકે પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી સુઈન્ટન અને કૌંસીલના મેમ્બર આદમ સાહેબની પણ સહીઓ લીધી !

નેપાળની લડાઈ પૂરી થતાં ન થતાંમાં, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો ! પૈસાની ખરેખરી તાણ પડવા લાગી ! પણ હવે ઉપાય શું ? અયોધ્યાના નવાળ પાસેથી હવે પૈસો કહડાવવાનો રસ્તો ન હતો. નવાળનું અડધું રાજ્ય પચાવી પાડતી વખતે, પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, હવે અમે કંઈ માંગીશું નહીં. પરંતુ કાળી અને ગોરી ચામડી વચ્ચે શું પ્રતિજ્ઞા થઈ શકે છે કે ? કાળાં માણસો તો એક જાતનાં જાનવરો છે ! તેમની સાથે વળી પ્રતિજ્ઞા શું અને કરાર શું ! તેમાં વળી લોઈ મેયો મોટો રાજકારસ્થાની પુરુષ !! ગાંધુદીન હયદરના પેલા સુમધુર શબ્દો તેણે વિચાર્યા નહતા ! “મેરા જાન ઓ માલ આપકા હુવા હૈ !” એ શબ્દો તે હૃદયી પર્યંત ભૂલે એમ નહતું !

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, નવાળના “મેરા જાન ઓ માલ આપકા હુવા હૈ !” એ શબ્દોની કીમત એક કરોડ રૂપિયા આંકી. પણ તે લેવાય કેવી રીતે ? શું દાન તરીકે નવાળ પાસેથી એક કરોડ રૂપિયા લેવા ? ઇસ્ટ

ઈંડિયા કંપનીના કારભારીઓ, ઘણા સુશીલ અને સત્પુરુષો હતા. તેઓ કોઈનું દાનગ્રહણ કરે નહીં, તેમ એવું દાનગ્રહણ કરવાની તેઓ સ્વપ્ને પણ ઇચ્છા ધરાવે નહીં! ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટ! સ્વાધીનતાની આવાસભૂમિ! પણ લોડ મેયો, હાથ આવેલી બાળને, આવી અણીની વખતે જતી કરે એવો નહોતો! કારણ કે બકરાં મેઢાંની બૂમોથી, કંપની પોતાનાં માણસોને કહાડી મુકે એમ ન હતું. તેથી ઋણ તરીકે રૂપિયા લેવામાં લોડ મેયોએ કોઈ પણ રીતની હરકત જોઈ નહીં. વળી એ રૂપિયા કંપની ગમે તેટલા વરસે પણ વસુલ કરવા ચુકે તેમ ન હતું! તેથી લોડ મેયોએ ગાજીયુદ્ધન હુયદરની પાસેથી રૂપિયા લેવા હુકમ કર્યો.

ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી રિકેટ સાહેબે, ઈ. સ. ૧૮૧૪ ના ડીસેમ્બર માસની ૧૦ મી તારીખે લાખનોરના રેસિડેન્ટ કર્નલ બેલી સાહેબને લખ્યું કે, તમે ઘણી હોંશિયારીથી, એક કરોડ રૂપિયા નવાખ પાસેથી વસુલ લેવા અંદાજસ્ત કર્યો છે. પણ હવે એક કરોડ રૂપિયાથી વધે તેમ નથી. નવાખનો ખજાનો હમણાં પરિપૂર્ણ છે. વિગેરે વિગેરે.

સાર પછી ઈ. સ. ૧૮૧૫ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે, કર્નલ બેલી ઉપર, ફરી હુકમ ગયો કે, એક ઘડીનો પણ વિલંબ નહીં કરતા, નવાખ પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપિયા વસુલ કરવા ? †

લાખનોરના રેસિડેન્ટ કર્નલ બેલીએ એના ઉત્તરમાં લખ્યું કે, મને એમ યાદ નથી કે, ગાજીયુદ્ધન હુયદરે ગવર્નર જનરલને એ કરોડ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યું હોય. તે મુસલમાન હોવાથી પ્રકત સમ્મતિને ખાતર “મેરા જાન એા માલ આપકા હુવા હૈ” એમ બોલી ગયો હોતો. આપ લખો છો કે, ગાજીયુદ્ધન હુયદરે, મારી સ્થરુમાં ગવર્નર જનરલને એક

* On December 10, 1814, Mr. C. M. Ricketts, Secretary to Government, writes to Lieutenant-Colonel Baillie, Resident at Lucknow, praising his “admirable skill in negotiation,” and suggesting its employment in extracting the second crore of rupees which “you mentioned, I think,” the Nawab would readily advance, “since his treasury was full.”—*Dacoitee in Excelsis; Or The Splotiation of Oudh*, page 64.

† On January 2nd, 1815, Mr. Ricketts again writes to Colonel Baillie—“Lose no time in commencing this negotiations with the Nawab for a further supply of cash.”—*ibid*.

કરોડ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યું છે; પરંતુ તેના પત્રો ઉપરથી તેણે એમ કબુલ કર્યું હોય, એમ દેખાતું નથી. તે લખે છે કે, હું ઋણ તરીકે એક કરોડ રૂપિયા આપી શકીશ. એથી વધારે મારાથી કોઈ પણ રીતે અપાશે નહીં.*

તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ રિકેટ સાહેબે, ફરી કર્નલ બેલીપર લખ્યું, “એ કરોડ રૂપિયા લીધા વિના, કોઈ પણ રીતે ચાલ એમ નથી.”†

એના જવાબમાં, કર્નલ બેલીએ લખ્યું: “નવાબ કોઈ પણ રીતે એ કરોડ રૂપિયા આપે તેમ નથી. ઘણી સમજુતી પછી તે પચાસ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ કરે છે.”

* Colonel Baillie in reply writes—“I have no recollection of the circumstance of His Excellency's former offer of a second crore of rupees. It was certainly not made to me, nor to His Lordship distinctly in my presence. The Nawab made a general observation, in the true oriental style, that his Jan Mal (Life and property) were at His Lordship's command, and an expression to the same effect was contained in one of the papers of requests which he recalled. You told me, I also remember, and so did Swinton and Adam, that at a conference from which I was absent, His Excellency had offered the first crore as a gift instead of a loan, and as much more as might be wanted; but His Excellency's written offer to me of a crore was expressed in by no means so liberal terms, and as the paper is still by me, I insert a translation of it here:—“You mentioned yesterday the necessity of a supply of cash for the extraordinary charges of the Company. As far as a crore of rupees I shall certainly furnish by way of loan, but beyond that sum is impossible, and a voucher for this sum must be given.”—*Dacoitee in Excelsis; Or The Spoliation of Oudh, pages 64-65.*

† On the 18th February, however, Mr. Ricketts is still pressing Colonel Baillie,—“as without another crore Government may experience the most serious embarrassment.”—*Dacoitee in Excelsis; Or The Spoliation of Oudh, page 65.*

પરંતુ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયોએ, અયોધ્યાના નવાબને કોઈ પણ રીતે છોડ્યો નહીં! છલ, બળ અને છેવટે કળથી તેણે નવાબ પાસેથી બે કરોડ રૂપિયા કઢાડાવ્યા!

નેપાળની લડાઈ પૂરી થયા પછી લોર્ડ મેયો ઇંગ્લંડ ગયો અને તેની જગ્યાએ લોર્ડ આમહર્સ્ટ આવ્યો. તેના આવ્યા પછી થોડા વખતમાં બ્રહ્મદેશના રાજા સાથે લડાઈ શરૂ થઈ. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પાછી પૈસાની તાણ પડી! પૈસાવિના લશ્કરનો ખર્ચ નીભે તેમ ન હતું. આ વખતે લોર્ડ આમહર્સ્ટ કેવી રીતે પૈસાની ભીડ ભાંગી, તેનું વિવેચન લંબાણથી કરવાની આ ટૂંકાણે જરૂર નથી. અમારા વાંચકોમાંથી જેણે હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે, તેમને એ ખીનાની સારી પેઠું ખબર હશે. બ્રહ્મદેશની લડાઈ પૂરી થયા પછી, પોતાની અતિશય મિત્રતા દર્શાવવાને માટે, લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગાંધીયુદ્ધીન હુયદરને લખ્યું:—

“બ્રહ્મદેશની લડાઈમાં ધણો ખર્ચ થયો છે. આવી અણીની વખતે “આપ એક કરોડ રૂપિયા આપવા કબુલ થયાં, તેથી આપે અસાધારણ “મિત્રતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેને માટે હું રેસિડેન્ટ રિકટ સાહેબની “ભારપૂતે આપને ધન્યવાદ દઉં છું.

“આપનો એક કરોડ રૂપિયા આપવાનો દરાવ, અમને ધણો ઉપકાર- “કર્તા થઈ પડ્યો છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના જે જે રાજા મહારાજાઓ “મિત્ર તરીકે ગણાય છે, તેમાં આપ, આપની અકપટ મિત્રતાનો પરિચય “આપી, સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠત્વ મેળવવા પામ્યા છે.

“આપની અને અમારી વચ્ચે, અરસપરસની મિત્રતાનો હમેશાનો “પ્રત્યક્ષિત અને સદાનો પ્રસ્ફુટિત બાગ, આ વખતે ઉત્તમ ફળપ્રુક્ષોથી “લગ્નને શોભાયમાન થયેલો છે. આપની આ અપરિમિત મિત્રતાનો લાભ “અને તેનાં ફળો, આ દેશમાં અથવા ઇંગ્લંડમાં, દરેક અંગ્રેજોના મનમાં “સદાને માટે યાદગાર રહેશે. આપના જેવો મિત્રભાવ કદી પણ અંગ્રેજો “ભૂલી શકશે નહીં.

“આપના મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિ, રણસંગ્રામમાં સિંહ જેવા છે. “રાજ્યના સરદારો પણ તેવા જ સ્તંભ સ્વરૂપ છે. પૃથ્વીનો રાજા—અયો- “ધ્યાનો આદર્શહ—ગાંધીયુદ્ધીન હુયદરનો, સદાનો વિશ્વાસુ સેવક, નવાબ મહમદ “મુકતાર—ઉલ મુલકે—પોતાના વ્યવહાર અને આચરણથી મને સદાનો “આહિત કર્યો છે,” વિગેરે વિગેરે.

પ્રથમ અધ્યાય.

મહાત્મા નિકેતન.

હોરેશીઓ ! તારા વેદાન્તનાં સ્વપ્નામાં જે દેખાયું હોય, તેના કરતાં વધુ
ખસ્તુઓ સ્વર્ગમાં અને ભૂતલપર છે.* હેમલેટ.

ભારતવર્ષ આજકાલ પ્રાશ્નાત્ય વિજ્ઞાનથી આલોકિત થઈ રહ્યું છે ! જનસાધારણના કુસંસ્કાર, અજ્ઞાનતા અને અમુલક-ધર્મ વિશ્વાસ, દિવસે દિવસે લોપ થતો જાય છે ! યુક્તિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિના, કોઈ પણ પ્રચલિત મત અથવા ધર્મ ગ્રહણ કરતું નથી ! અબ્રાન્ત-ગુરુ અને અબ્રાન્ત-શાસ્ત્ર, આ દેશમાંથી અન્તર્હિત થઈ ગયું છે ! જુદા જુદા ધર્મ-પાલનની સ્વાધીનતા, જુદા જુદા સ્વાધીન મતોનો અધિકાર, ધીરે ધીરે સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે ! પરંતુ આવી, વિજ્ઞાન ચર્ચામાં, આવી સ્વમતની સ્વાધીનતામાં, કોણ વિશ્વાસ કરી શકશે, કે મનુષ્યના અગમ્ય, ચિર તુષારાવૃત, હિમાલય પર્વતનાં સ્થાને સ્થાને, અનાસક્ત જીવનમુક્ત મહાત્મા, સિદ્ધ પુરુષ અને યોગીગણ વાસ કરે છે ? પરંતુ આ વિશાળ વિશ્વસંસારમાં, કોટી કોટી અલૌકિક ઘટના અલૌકિક દ્રશ્ય અમારા દ્રષ્ટિ-પથમાં પડી, સદા સર્વદા અમારી ચિંતા અને બુદ્ધિના ગર્વને, ખર્ચ કરી નાંખે છે ! આ સંસારમાં અમારો જન્મ અંધાવસ્થામાં થયો છે અને મૃત્યુ પણ અમારું અંધાવસ્થામાં જ થવાનું છે ! ચિરાંધ થઈને અમે સંસારમાં વિચરીયે છીએ ! તેથી જનપ્રવાદ વિના કોઈ અલૌકિક ઘટના, આ નવલ કથામાં ઉલ્લિખિત થાય તો, તેને વાંચકો કલ્પના જેવી ગણુશે મા ! કારણ કે સઘળી જાતના પ્રવાદમાં, સત્યતાનું રહેજ પણ રજકણુ રહી શકે છે !

આ ચિર તુષારાવૃત હિમાલય પર્વતના સ્થાને સ્થાને પ્રકૃતિએ નિર્માણ કરેલા સુરમ્ય મહાત્મા-નિકેતન વિરાજિત થયેલા છે. આ સર્વ પવિત્ર આવાસોમાં મહાત્માગણો નિમિલિત નેત્રે સદા સર્વદા તે પરમ મંગળમય પરમેશ્વરની પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન થયેલા હોય છે. તે મહાત્માઓમાં કોઈ કોઈ યોગ્યલે, જડ દેહ ત્યાગીને, સુક્ષ્મ શરીર ધારણ કરી, સંસારમાં સર્વત્ર વિચરતા રહે છે. જગતમાં શાંતિ સ્થાપન કરવી, જગતનું દુઃખ

*There are more things in heaven and earth, Horatio !
than are dreamt in your philosophy. Hamlet.

નિવારણ કરવું, જગતમાં ધર્મોન્નતિ કરવી, એ જ કેવલ તેમની તપશ્ચર્યા અને કર્મ છે. પરંતુ જગ જગતમાં તેઓ કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી. હુધાતુરને અન્નદાન કરવા, તૃપાતુરને વારીપ્રદાન કરવા અથવા દરિદ્રને ધન અર્પણ કરવા તેઓ તત્પર હોતા નથી. આ મહાત્માગણો અધ્યાત્મિક જગતમાં કાર્ય કરી, સંસારનાં દુઃખ, શોક અને દરિદ્રતાનાં મૂળ છેદન કરવાના ઉપાય રચે છે. કોઈ પણ પ્રકારની વાસના અને કામનાથી વર્જિત થઈને, સદા સર્વદા તેઓ પરહિતમાં તત્પર રહે છે. તેઓ કોઈ પણ જાતિના, કોઈ પણ ધર્મના અને કોઈ પણ શાસ્ત્રના પક્ષપાતી હોતા નથી. પૃથ્વીપરની સઘળી જાતિ, સઘળા દેશ અને સઘળા ધર્મશાસ્ત્રોનું તેઓ સમભાવે નિરિક્ષણ કરે છે. તેઓની ભાષા અને વાક્યાલાપ, જનસાધારણની ભાષા અને વાક્યાલાપથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય છે; એટલે તેમની કથા વાર્તા, સંસારી મનુષ્યોથી સહેજે સમજી શકાય તેવી નથી.

ઈ. સ. ૧૮૩૧ માં અયોધ્યાના બીજા નવાબ નસિરુદ્દીન હુસૈનના રાજ્ય અમલમાં, એક દિવસે હિમાચલના એક મહાત્મા નિકેતનના આશ્રમમાં બે મહાપુરુષો પરસ્પર વાતચિત કરતા બેઠા છે. તેમની વાતચિત ઉપરથી તેઓ ગુરુ શિષ્ય હોય એમ જણાય છે.

શિષ્યે પોતાનું શરીર કામલથી ઢાંક્યું છે. તેથી તેની શારીરિક અવસ્થા જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેણે અઘાપિ પર્યંત દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત કર્યું નથી. પરંતુ ગુરુનું શરીર ટાઢ કે તાપના સંકટો સામું રક્ષણ કરવા શક્તિ ધરાવે છે. શિષ્ય હજી સુધી ચર્મચક્ષુએ જુવે છે, પરંતુ ગુરુની વાતચિત ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે સંપૂર્ણ અન્તર્દર્શિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ માણસનું મુખ જોતાં જ, તેનો મનોભાવ સમજી જાય છે. આજ શિષ્યના મુખપર શોકછાયા પ્રસરેલી જોઈને ગુરુ બોલ્યા—
“વત્સ ! હૃદયનું દુઃખ દૂર કર. સુખ દુઃખ એ બન્ને માનવ મનના વિકાર છે ! સુખ દુઃખ જ માનવની અધોગતિનું કારણ છે. ટાઢ જેવી રીતે માણસના શરીરપર પોતાનું બળ અજમાવી, શરીરમાં વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે સુખ-દુઃખ એ પણ માનસિક રોગનાં મૂળ કારણો છે !”

શિષ્યે કહ્યું—“પ્રભો ! મનનું દુઃખ કોટી ઉપાયે પણ મારાથી દૂર કરી શકાતું નથી !”

ગુરુ:—“ત્યારે તું સ્વદેશ જા. આ કહિન યોગનો પથ તું ધારણ કરી શકીશ નહીં.” ગુરુની વાત સાંભળી શિષ્ય મૌન્ય રહ્યો. તેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ વહેવા લાગ્યાં !

એ જોઈ ગુરુ ફરી બોલ્યા; “તું હવે સ્વદેશ જા. તારા હૃદયનો મોહાંધકાર હજી સુધી દૂર થયો નથી.”

ગુરુનું છેલ્લું વાક્ય સાંભળી, શિષ્ય તે જ વખતે ગુરુચરણમાં પડી બોલ્યો; “મહારું સ્વદેશ ક્યાં છે ? સ્મશાન જ મહારું સ્વદેશ—ગંગાનો કિનારો એ જ મહારો માતૃકોડ છે !! તમે કેમ મને માતૃકોડથી દૂર કરો છો ?” ગુરુ મંદહાસ્યે બોલ્યા; “તને પાંપથી મુક્ત કરવાને માટે !” શિષ્યે કહ્યું; “ત્યારે હવે મહારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરો.” ગુરુ બોલ્યા; “મહારામાં તે શક્તિ નથી.” શિષ્યે કહ્યું; “તમે ઇચ્છો તો શક્તિ ક્યાં સમીપ નથી ?” ગુરુ બોલ્યા “તું અજ્ઞાન છે ! યોગલબ્ધ શક્તિ, શું કોઈને કાંઈ આપી શકે છે ? યોગખલે એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.” શિષ્યે કહ્યું; “એ કેટલાં વરસે પ્રાપ્ત થાય ?” ગુરુએ કહ્યું; “તે તો ત્હારી માનસિક અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. ત્હારાથી નહીં બને તો તું તે પચાશ વરસે પણ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં.” શિષ્યે કહ્યું; “ત્યારે મહારી વાસના પૂર્ણ કરો !” ગુરુએ કહ્યું; “વાસના અને કામનો ત્યાગ કર્યા વિના, શું કદી કોઈ યોગી થઈ શકે છે ?” શિષ્યે કહ્યું; “આત્મસુખ વાસના તો મેં લાંબા કાળથી તજી દીધી છે. આતો જગતની મંગળકામના છે !” ગુરુ બોલ્યા; “સર્વ પ્રકારની વાસનાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ !” શિષ્યે કહ્યું; “શું જગતની મંગળકામનાનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ ? તમે તો સર્વદા જગતની મંગળકામના કરો છો !” ગુરુએ કહ્યું; “પરમેશ્વરની મંગળ-ઈચ્છા પૂર્ણ થાઓ—એ જ મહારી કામના છે !” શિષ્યે કહ્યું; “આ ભિષણ અત્યાચાર દૂર કરવાની, શું પરમેશ્વરની ઇચ્છા નથી ?” ગુરુએ કહ્યું; “તેની ઇચ્છા હશે, તો ધડીમાં દૂર થશે !” શિષ્ય બોલ્યો; “ત્યારે આ ઘોર અત્યાચાર, શું તેની ઇચ્છાથી થાય છે ?”

ગુરુએ પ્રતિધ્વનિ કર્યો; “જગતના સર્વ નિગૂઢ તત્ત્વોનું તને સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેથી તું એમાં સમજી શકીશ નહીં ! અત્યાચાર, વિપદ, દુઃખ અને શોક એ સઘળાં મનુષ્યોનાં કર્મફળ છે ?”

શિષ્ય ક્ષણવાર મૌન્ય રહી ફરી બોલ્યો; “ત્યારે હવે મહારે શું કરવું તે કહો.” ગુરુ બોલ્યા; “વિલંબ કર્યા વિના ત્હારે અયોધ્યા જવું.”

શિષ્ય સંતાપ કરી બોલ્યો—“અયોધ્યા જઈને હું શું કરું ? અયોધ્યામાં થતો અત્યાચાર ફરી જોવાની મને ઇચ્છા થતી નથી !!” ગુરુએ કહ્યું; “એ અત્યાચાર સદાકાળ સ્થાયી રહેવાનો નથી.” શિષ્ય બોલ્યા; “ત્યારે એ અત્યાચાર ક્યારે દૂર થશે !” ગુરુએ કહ્યું; “મનુષ્યની નૈતિક અને અધ્યાત્મિક ઉન્નતિની સાથે સાથે, એ દેશજ્યાપી અત્યાચાર અને

અગત્યકતા પણ ધીરે ધીરે દૂર થશે!” શિષ્ય બોલ્યો; “એ અત્યાચારનું નિવારણ કરવા, શું બીજા કોઈ ઉપાયો કામે લાગે એમ નથી?” ગુરુએ કહ્યું; “ના, એ અત્યાચાર, કદી પણ નિવારણ થશે નહીં. કર્મફલ ભોગવ્યા વિના કોઈનો પણ છૂટકો નથી!” શિષ્ય બોલ્યો; “ત્યારે એ પાપ-રાજ્યનો પરિત્યાગ કરાય, તો જ સઘળાં દુઃખ દૂર થાય!” ગુરુએ ઉત્તર દીધું; “સંસારના દુઃખ શોકે જ, તને હિતાહિત જ્ઞાનશૂન્ય કરી નાંખ્યો છે. તું કર્તવ્યપથનું અનુસરણ કર!”

શિષ્યે કહ્યું; “નરક સમાન નવાળના મહેલમાંથી, હું માનકુમારીનું રક્ષણ કરી શકીશ નહીં તો, હું જરૂર પ્રાણત્યાગ કરીશ!” ગુરુએ કહ્યું; “હું વિના વિલંબે એના રક્ષણનો ઉપાય શોધી કહાડીશ.”

શિષ્ય-“કયો ઉપાય શોધી કહાડશે?”

ગુરુ-“તેને માટે તું ચિંતા નહીં કર. માનકુમારી સિંહની ગુફામાંથી તથા વ્યાઘ્રના મુખમાંથી બચીને ઘેર આવશે!”

શિષ્ય-“એ શું બની શકે એમ છે? ઇન્દ્રિયાસકત નસિરૂદ્દીન હૃયદરના મહેલમાં રહી, તે શું પોતાનું શિયળરક્ષણ કરી શકશે?!”

ગુરુ-“હા, જેવી રીતે રાવણના આવાસમાં સીતાએ પોતાનો ધર્મ બળવ્યો હતો, તેવી રીતે માનકુમારી પણ બળવશે!”

શિષ્ય-“આપનાં સર્વ વાક્યો મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તે કામળ બાળામાં આત્મરક્ષણ કરવાની રહેજ પણ શક્તિ નથી!”

ગુરુ-“વિપદ-એ સર્વોત્કૃષ્ટ ગુરુ છે. વિપદ તે બાળાને બળવાન કરશે-નિર્બળને સખળ કરશે. હું નિશ્ચયપણે કહું છું કે, એ બાળાના યત્નથી જ દર્શનસિંહનો પરિવારસહ નાશ થશે અને અન્તે નસિરૂદ્દીનના પ્રાણ જશે!!”

શિષ્ય-“શું રાજા દર્શનસિંહનો, પરિવારસહ નાશ થશે? હું તેના નિરપરાધી પરિવારનો નાશ થાય, એમ ઇચ્છતો નથી. પરંતુ દર્શનસિંહના વિનાશને માટે, હમેશા પ્રાર્થના કરું છું. તે ચાંગળે જ માનકુમારીનું સર્વ નાશ કર્યું છે! અસંખ્ય અબળાઓનાં સતિત્વ એ નરાધમને હાથે જ નાશ પામ્યાં છે!”

ગુરુ-“તું પ્રયત્ન કરીશ તો, દર્શનસિંહના સ્ત્રીપુત્રને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી શકીશ.”

શિષ્ય-“હું કેવી રીતે બચાવી શકીશ?”

ગુરુ-“તે તું સમય આવ્યે સઘળું બાળીશ. માટે હવે તું અયોધ્યા જા અને ગઈ કાલે, મહેં જે પ્રમાણે તને કહ્યું છે તે પ્રમાણે કામ કર.” કૃતજ્ઞ ચિત્તે ગુરુ ચરણમાં પ્રણામ કરી, સજળ નેત્રે શિષ્ય ત્યાંથી વિદાય થયો!

દ્વિતીય અધ્યાય.

જનાપવાદ.

તેનો આ મોઠામાં મોઠો મિત્ર આગલો રેસીડન્ટ હતો, કે જેની સાથે બાદશાહને ઘણો જ ઘાટો સંબંધ હતો; આપણે તેને મી. સ્મીથના નામે ઓળખવા દો; એ બીજા કોઈ પણ નામ પ્રમાણે ચાલશે. મી. સ્મીથની સ્ત્રી ઘણું આકર્ષણ કરે તેવી હતી; અને જનાપવાદ એવો હતો કે, બાદશાહને મી. સ્મીથના કરતાં માસીસ સ્મીથ વધારે ગંડાલી હતી.*

ડબલ્યુ-નાઇટન.

ધ. સ. ૧૮૨૭ માં અયોધ્યાનો પહેલો બાદશાહ, ગાંધ્યુદીન હુયદર મરણ પામવા પછી, તેનો પુત્ર નસિરુદીન હુયદર અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. ગાંધ્યુદીનના મરણ પહેલાં, અયોધ્યાનો ખજાનો તદ્દન ખાલી થઈ ગયો હતો. પિતાની સંગ્રહ કરેલી વિપુલ સંપત્તિ, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપી દઈ, ગાંધ્યુદીન નામનો બાદશાહ બની રહ્યો હતો. ગાંધ્યુદીનના રાજ્ય અમલ પહેલાં, અયોધ્યાના નવાબો, ‘વજર’ને નામે ઓળખાતા હતા. પરંતુ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, ગાંધ્યુદીન પાસેથી ઘણું દ્રવ્ય કહડાવ્યું હતું, તેથી ગાંધ્યુદીનનો તેમનાપર મોટો ઉપકાર હતો. એ ઉપકારના બદલામાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ગાંધ્યુદીનને લખ્યું કે, તમારી ‘વજર’ની પદવી, દીલ્લીના બાદશાહની અધીનતા જણાવે છે. માટે તમે ‘બાદશાહ’ની ઉપાધિ ધારણ કરો. એમ કરવાથી ફરી તમારે દીલ્લીના બાદશાહની અધીનતા સ્વીકારવી પડશે નહીં. ગાંધ્યુદીને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મતને મળતા થઈ ‘બાદશાહ’ની પદવી ધારણ કરી લીધી ! પરંતુ આ નવી ઉપાધિ, ઉપાધિરૂપ થઈ પડી. તે તેનાથી ઘણો કાળ ધારણ કરી શકાઈ નહીં ! રાજ્યવિનાશના શોકથી જેમ સાદાતાલિનું મરણ નીપજ્યું, તેમ પિતૃ સંચિત દ્રવ્યશોકથી ગાંધ્યુદીન પણ અકાળે કાળગસ્ત થયો ! !

સાદાતાલિ અતિશય પ્રખર, કાર્યદક્ષ અને મિતાહારી હતો. ગાંધ્યુદીન કાર્યદક્ષ ન હોવાથી પણ વિલાસપ્રિય ન હતો. પરંતુ હાલના અયોધ્યાપતિ, નસિરુદીન હુયદરની રહેણી કહેણી તો તેના બાપ અને દાદાની રહેણી

*This “great of his friends” was a former resident with whom the King had been on very intimate terms; let us call him Mr. smith, that name will do as well as any other. Mr. smith had a very captivating wife; and scandal did say that the King was fonder of Mrs. smith than of her husband.

W. Kington.

કહેણીથી સંપૂર્ણ વિપરીત હતી. નસિરદીનને તેની આલ્યાવસ્થાથી જ કામાંધપણુનો કીડો હતો. વિવિધ દુરાચારથી, નવાખના જનાનામાં જેણે પોતાની આલ્યાવસ્થા, લજ્જા લયથી વિમુખ અનેલા સુરાસક્ત ફીરંગી અને અંગ્રેજોના સહવાસમાં ગાળી હતી, તે પોતાની યુવાવસ્થામાં કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખતો હશે, તે વાચકો સહેલાઈથી સમજી શકે એમ છે. જો એના વર્તનનું સંપૂર્ણ વિવરણ કરવામાં આવે તો, આ પુસ્તક અશ્લીલતાથી પરિપૂર્ણ બની રહે અને તેની યોગ્યતા હાથમાં પકડવા જેટલીએ રહે નહીં !

નસિરદીન ફીરંગી અને અંગ્રેજોના સહવાસ પ્રીય તથા દુરાચરણી જોઈને તેના આપ ગાજીયુદ્દીને, તેને અયોધ્યાની ગાદીથી દૂર રાખવાને પ્રથમ ઘણી મહેનત કરી હતી. એક વખત તો નસિરદીનનો પ્રાણ સુધ્ધાં લેવા તૈયાર થયો હતો ! પરંતુ ગાજીયુદ્દીનની વડી જોગમના યત્નથી જ, નસિરદીનના પ્રાણ બચવા પામ્યા હતા ! જો ગાજીયુદ્દીનને હાથે નસિરદીનનું તે વખતે મરણ નીપજ્યું હોત તો, અયોધ્યાની આવી દુઃખી સ્થિતિ થવા પામત નહીં ! પરંતુ માણસનું ધાર્યું કંઈ થતું નથી. પરમેશ્વરે એક વખતે સ્વર્ણપૂરી સમાન ગણાયેલી અયોધ્યાને, સ્મશાન જેવી કરવા ધારી હશે, ત્યારે જ ન્યાયી પિતાને હાથે, નસિરદીન જેવા કુપાત્ર પુત્રનું મરણ નીપજ્યું નહીં !

નસિરદીન ગાદીએ બેઠા પછી, થોડા જ વખતમાં ખજાનામાંથી બે કરોડ રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા ! એથી અયોધ્યાનો ખજાનો પાછો ખાલી ખંગ થઈ ગયો ! ગાદીએ બેઠા પછી થોડા જ વખતમાં બે કરોડ રૂપિયા કેવી રીતે ખર્ચાઈ ગયા, તે કોઈ પણ જાણુવા પામ્યું નથી ! લખનોરની પ્રજા એને માટે એવું અનુમાન કરતી હતી કે, નસિરદીને, તે વખતના લખનોરના રેસિડેન્ટની મડમને આ બે કરોડ રૂપિયા ખવડાવી દીધા છે ! નવાખ જેવાનાં યુક્ત કાર્યો, તેના સહવાસમાં આવતા માણસોથી પણ કળી શકાતાં નથી, ત્યારે અયોધ્યાની પ્રજાએ, નસિરદીનનું આ યુક્ત કાર્ય કેવી રીતે જાણ્યું હશે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે !

આ દેશની સ્ત્રીઓ પડદાનસીન હોય છે. આ દેશના લોકોના આચાર, વિચાર અને વ્યવહાર, અંગ્રેજોના આચાર, વિચાર અને વ્યવહારથી તદ્દન જુદા છે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પરપુરુષની સાથે, એકાંતમાં રહી આહાર વિહાર કરે છે, એકાંતમાં રહી ઇચ્છાનુસાર વર્તે છે. તેથી અંગ્રેજો પોતાના આવા આચાર વિચારને અન્યાયરૂપ ગણતા નથી. પરંતુ આ દેશના સૌકો, કોઈ સ્ત્રીને પરપુરુષ સાથે વાત કરતી જુવે તો, તે જ વખતે તેના પર અનેક પ્રકારના અપવાદો મુકી તેની નિંદા અને તિરસ્કાર કરે છે. દેશના

આચાર વિચાર પ્રમાણે લોકોના સ્વભાવ ચરિત્ર બંધાય છે, તેથી આવા સંબંધમાં અમે કોઈનો પણ દોષ કહાડી શકતા નથી !

રેસિડેન્ટ સાહેબની સ્ત્રી, અત્યંત પ્રવીણ, બુદ્ધિમતી અને રૂપવતી હતી. બીજી અંગ્રેજ મહિલાની પેઠે, તે આ દેશના લોકોને ધિક્કારની નજરે જોતી ન હતી. તથાપિ તે નવાબના રાજ્યાધિકારીઓ પ્રતિ, વિશેષ શ્રદ્ધા અને સ્નેહ દેખાડતી હતી. મુદ્દાની વાત એ છે કે, તે મળતાવડી હોવાથી લોકોની સાથે છુટથી વાતચિત કરતી હતી. તેનું અસાધારણ રૂપલાવણ્ય અને તેના સ્વભાવની આવી ઉદારતા જોઈ, નસિરૂદીન તેને ઘણો ચહોતો હતો; અને તે પણ કોઈ કોઈ વખત નસિરૂદીનને મળવા આવતી હતી.

આ સદાચરણી અંગ્રેજ મહિલાને, કદી કદી નવાબની સાથે મળતી હજતી જોઈને, લાખનોરના હિંદુ કે મુસમાન સઘળા તેની નિંદા કરતા હતા. ઇંગ્લંડના પ્રચલિત નિયમ પ્રમાણે, પ્રેમ અથવા મિત્રતા પ્રદર્શન કરવાને માટે, પુરુષ સ્ત્રીનું મુખચુંબન કરે છે અને પુરુષ પણ પોતાના મુખચુંબનનો અધિકાર સ્ત્રીને આપે છે, એમ નિશ્ચયપણે અમે કહી શકતા નથી, પરંતુ તેમ થઈ શકે ખરું. રેસિડેન્ટ સાહેબની સ્ત્રીએ, ઉદારતા દેખાડીને નસિરૂદીનનું મુખચુંબન કર્યું હશે; અથવા નસિરૂદીને પોતાના મુખચુંબનનો અધિકાર તેને આપ્યો હશે. લાખનોરના ઘણા ખરા હિંદુ મુસલમાનો “અહમક” જેવા છે ! તે હતબુદ્ધિ “અહમકો”ના મનમાં એમ હશે કે, મુખચુંબન થયું, એટલે અડધા “નિકા” થઈ ગયા ! ! તે બિચારાઓ શું જાણે કે, અંગ્રેજોના આચારવિચાર પ્રમાણે મુખચુંબનમાં ઝાઝો દોષ નથી ! આવી અણસમજથી જ લાખનોરમાં, એવી ગામગણ ચાલતી હતી કે, નસિરૂદીન હુયદરે રેસિડેન્ટ સાહેબને બે કરોડ રૂપિયા આપ્યા છે. તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબ પોતાની સ્ત્રી વેચીને વિલાયત જશે અને સાંથી બીજી સ્ત્રી લઈ આવશે. અયોધ્યાના હિંદુ અને મુસલમાનોની જેવી બુદ્ધિ તેવા તેમના વિચાર ! પણ આ અફવા ઉડાવવામાં ખુદ નવાબના નોકરોએ જ આગેવાની લીધી હતી ! !

લગલગ એક મહિના સુધી, અહમક ઉલ્લા, બાખ્સુ, રહિમ, અજમાલી, નિયામતખાં અને નવાબનો ખાનસામે રોશનઅલી, બજાર હાટમાં પોતાના ઝાળખીતા પાળખીતા જે મળે તેને ઉભા રાખીને, છાનામાના આ સઘળી વાતો કહેતા હતા ! અને વળી વાત કહીને તેને છાની રાખવાને મુચવતા હતા; “દેખો ચીરજાં, યહ ખાત કોઈકું કહેના મત !” ધીરે ધીરે આ ગામગણ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ ! તે એટલે સુધી કે, અયોધ્યાના બાદશાહનો નાયબ દીવાન રાજા મયારામસિંહ, કોઈ કોઈ વખતે રાજા વજતારસિંહની સાથે આ વાતનો પ્રસંગ કહાડી હસતો હતો.

લખતોરનો મુખ્ય મોલવી મીર કેરામત અલિખાં, મોલવી હુશે-નઅલીની સાથે અયોધ્યાના બાદશાહના આ ચર્ચાઈ રહેલા ‘નિકા’ સંબંધી, પોતાના મકાનમાં કુરાનનું મતામત તપાસતાં, એક દીવસ બેઠો હતો. કુરાનની શાહદતો કહાડી મીર કેરામત અલીખાં બોલ્યા—“નિકા થતા પહેલાં મેમે કલમો પઢવો જોઈએ—મુસલમાન ધર્મ અખત્યાર કરવો જોઈએ. તેમ નહીં થાય તો કાફરની સાથે, મુસલમાનના નિકા થઈ શકે નહીં.” હુશનઅલી પોતાનું ઉમેરતાં બોલ્યો; “કલમો પઢતાની સાથે પરદાનશીન થવું જોઈએ. પણ વિલાતી મેમ કદી પરદાનશીન થશે કે?”

તેની આ વાત સાંભળી, કેરામત અલિખાં, હી હી કરી હસી પડ્યો અને બોલ્યો; “શોખાન અલ્લા! વલી બેગમ થઈને તે બેપરદા રહેશે!”

જગતમાં પારકી પીડાએ મરનારા કાંઈ થોડા નથી! ‘રજનું ગજ’ કરી, ‘મૂળમાં માટી નહીં ને સાસરે સંદેશો’ જેવા આ મોલવી સાહેબોના વિચારો હતા! પણ અયોધ્યાનો બાદશાહ, જ્યાં ગામ ઉલટયું ત્યાં ક્યાં કાન ધરીને, બોલનારાઓના મોંડા બંધ કરવા જાય?!

એક દિવસે નવાબનો મુખ્ય ખાનસામો રોશનઅલિ, લખતોરના બગ્ગરમાં ચારમહમદખાંની દુકાને બેસી હુકો પીતો હતો. એવામાં આબુ-આબુની દુકાનોપરથી એકદમ પાંચ પચ્ચીશ માણસો આવીને તેને વીંટલાઈ વળ્યા! એક જણાએ પૂછ્યું; “મીરજાં! મેમ સાહેબની સાથે નવાબ સાહેબના ક્યારે નિકા થશે?” બીજો માણસ બોલી ઉઠ્યો; “એમાં વલી મીરજાંને શું પૂછે છે, આજ મહિનામાં થશે!” રોશનઅલિ આનો ખુલાશો કરે તે પહેલાં તો લોકોના ટોળામાંથી મૌલાબક્ષ બોલી ઉઠ્યો; “હા, હા, આજ મહિનામાં થશે. દશ કરોડ રૂપિયાની જગીર આપ્યા વિના, મેમ નવાબની સાથે નિકા કરવાની નથી! એ તે કંઈ બીજી ત્રીજી ચોરત જોઈ! વિલાતી મેમ—કંઈ નાની શુની વાત છે?”

છેવટે રોશનઅલિ પોતાના અધિકારની મર્યાદા બતાવતો બોલ્યો; “મીરજાં ચુપ રહો. એ સખ બડે ધરકી બાતા હય. તુમારે ઇસકે સાથ કયા નિસબત હય?”

રોશનઅલિનો આવો દમામ જોઈ, ઉભેલા લોકોમાંથી વૃદ્ધ હુસેનખાં બોલ્યો; “મીરજાં! હું લખતોરમાં નવાબ આફસરઉદ્દોલાના વખતથી દુકાન માંડુ છું; અને એજ ધંધામાં મારી દહાડી સફેદ થઈ ગઈ છે. એ અરસામાં મેં ઘણું જીયું છે ને ઘણું સાંભળ્યું છે. પણ શોખાનઅલ્લા! આ બંદાએ તેમાંનો એક હરફ પણ કોઈની આગળ કહ્યો નથી!”

હુશેનખાંની વાત પૂરી થતામાં, ફાટેલી પાઘડી, જુનો અંગરખો અને મેલો પાયજામો પહેરેલો, નવાખના મહેલનો મુલારામસિંહ નામનો સીપાઈ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેના ફાટાં ટૂટાં વસ્ત્રો જોઈને, ત્યાં ઉભેલા માણસોમાંથી એક જણ હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો; “આઈયે જનાખ! અચ્છા હાલ કહો! ફરી પાઘડી-મ્મલા લેબાસ-!” સીપાઈ બોલ્યો; “ભાઈ! દો બરસ હુવા, એક પછસાખી તલખ નહીં મીલા-યહ નૌકરીખી છોડ દેના હોગા-નવાખ બડે સાખકી મેમકો, દરરોજ લાખો રૂપિયા દેતા હય નૌકર લોકકો તલખ નહીં મીલતા.”

ઉભેલા માણસોમાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો; “હજી ત્રણ વરસ સુધી સીપાઈઓને પગાર મળવાનો નથી! નવાખ મોટા સાહેબની મેમ સાથે નિકા કરવાના છે, તેથી દશ કરોડ રૂપિયા તેને આપવા પડશે!”

એક માણસ બોલ્યો; “હું, દશ હજાર રૂપિયા; એક લાખ! એક લાખ રૂપિયામાં તો એવી પાંચ મેમોની સાથે નિકા થઈ શકે. બુઢી મેમ, તેને વળી દશ કરોડ રૂપિયા?”

ચોથો બોલ્યો; “ભાઈ, તારી ચામડી ગોરી છે, એટલે તું વગર પૈસે મેમ પરણી શકે! તારો ચહેરો જોઈને જ તારાપર મેમસાખ કુરબાન થઈ જાય!”

પાંચમો કહેવા લાગ્યો; “ફક્ત ગોરી ચામડીપર વિલાતી મેમ લલચાતી નથી તો, તે તો પૈસાથી લલચાય છે, પૈસાથી!!”

ચોથો માણસ આ વાત સાંભળી ફરી બોલી ઉઠ્યો; “મોટાને કાન હોય છે, પણ શાન હોતી નથી તે કંઈ બોલું છે? નવાખ અને અમીર ઉમરાવની જેવી બુદ્ધિ, તેવું તેમનું કામ! પણ નવાખ સાહેબ આ બુઢી મેમપર તે શું જોઈને મોહી પડ્યા હશે, તે કંઈ સમજતું નથી!”

આ લોકોની આવી વાતચિત ચાલે છે, એટલામાં થોડે છેટે બગ્ગરમાં, એક દુકાનદારની પાસે ઘણા માણસોની ગળ્ગડ જોઈ, સઘળા માણસો તે તરફ દોડી ગયાં. તે ઢંકાણે એક સ્ત્રી એક હાથીના મ્હાવત ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી હતી. બીજાં માણસો તે સ્ત્રીનો પક્ષ ખેંચી મ્હાવતને ઠપકો દેતા હતા. અંતે મ્હાવત કંટાળીને બોલવા લાગ્યો “હું શું કરું. ત્રણ દીવસ થયાં હાથીને ખોરાક મળ્યો નથી. હાથીએ ફળની ટોપલી, રસ્તામાં જોઈને તે બધાં ફળ ખાઈ ગયો, તેમાં મારી શી કસુર?”

તે સ્ત્રી બોલી; “મૂવા! રજા! તેં જ જાણી જોઈને, મ્હારાં ફળ હાથીને ખવડાવ્યાં છે.”

બીજાં માણસો પણ તે સ્ત્રીની તરફેણમાં બોલવા લાગ્યાં. ખરી વાત તો એ જ હતી કે, મ્હાવતે જાણી જોઈને, હાથીને ફળ ખવડાવ્યાં હતાં!

નવાખના હાથીખાતામાં નિયમિત ખરચને માટે આજ એક વરસ થયાં વખતસર પૈસો પહોંચતો ન હતો. તેથી એકેક મહાવત બંને ત્રણ ત્રણ દિવસને આંતરે, પોતાના હાથીઓ બજારમાં લઈ જતા અને આવી રીતે ફળફળાદિની દુકાનમાં સુંડ મારી, હાથીઓ પોતાનું ઉદર ભરતા !!

નવાખી અમલ ! અરે તને અમે હજુ સુધી સંભારીએ છીએ, તેનું કારણ જ આ છે ! અહર્નિશ રંગરાગમાં મચી રહેલા નવાખો, પોતાની પ્રજાની અને નોકર વર્ગની શી સ્થિતિ છે, તે પણ જાણવાને કાળજી ધરાવતા નથી ! રાજ્યના અમલદારો ધણીની બેકાળજીનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ કરી, પોતાનું તળિયું ટહાકું કરવામાં તૈયાર તો હોય છે જ ! એટલે પ્રજા ગમે તેવો જૂલમ મુંગે મહોંડે સહન ન કરે તો બીય ક્યાં ચૂલામાં ? પરંતુ કોઈ પણ નવાખના હાથીઓ, આવો ભૂખમરો વેડીને, બંને ત્રણ ત્રણ દિવસના આંતરે, દુકાનોનાં ફળફળાદિથી પોતાના ઉદર ભર્યાં હોય, એવું અયોધ્યાના નવાખ નસિરુદ્દિન શિવાય, બીજા કોઈ પણ નવાખના રાજ્ય અમલમાં સાંભળવામાં આવ્યું નથી !

દરરોજ બજારમાં આવી મારામાર, તકરાર અને તોફાન થતું હતું અને સઘળા દુકાનદારો રેસિડેન્ટની મડમની નિંદા કરતા હતા. તેઓએ એમ થવાનું કારણ જ રેસિડેન્ટની મડમનું માન્યું હતું ! તેને માટે તેઓ કંઈ કંઈ બોલતા હતા; કંઈ કંઈ તુરંગ ઉઠાવતા હતા ! એ લોકો તો એમ જ કહેતા હતા કે, નવાખનો બજારનો રેસિડેન્ટની મડમ જ લુંટે છે ! તેથી નવાખના નોકર ચાકરોને પગાર મળતો નથી. હાથી ઘોડા ભુખે મરે છે !!

આણી તરફ રાજ્યની ઉપજ વસુલ કરવાને માટે, અયોધ્યાના જુદા જુદા પ્રદેશોની પ્રજાપર અતિશય જૂલમ થવા લાગ્યો. લોકવાયકા એવી હતી કે, નવાખ દરરોજ રેસિડેન્ટની મડમને એક લાખ રૂપિયા આપે છે; તેથી મડમ સાહેબ ઉપરનો આ અમુલક અપવાદ, સર્વત્ર પ્રસરી ગયો ! અયોધ્યાની પ્રજાનો સઘળો સંતાપ અને કળકળાટ આ નિરપરાધી ઇંચિજ રમણીપર વરસવા લાગ્યો !!

રેસિડેન્ટ સાહેબ, રાજ્યની દરેકે દરેક બજાર મેળવવા હમેશા ધણી જ કાળજી રાખતા હતા. તેને માટે તો તેણે જુદા જુદા જાસુસો નીમ્યા હતા. તે લોકો રાજ્યની ઉપજ નીપજ સઘળી બાતમીઓ રેસિડેન્ટ સાહેબને લાવી આપતા; તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબ રાજ્યની સઘળી હકીકત જાણતા. પણ પોતાના ધરની હકીકત જાણતા નહોતા. તેમની સ્ત્રીને માટે બહાર શું બોલાય છે, તેથી તેઓ તદ્દન અજાણ હતા. નહીં તો તેઓ કદી પણ પોતાની સંગ્રહ કરેલી લક્ષ્મી બહાર કહાડતે નહીં ! તેમણે આ વખતે

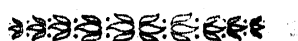
સંગ્રહ કરેલા પૈસામાંથી બરાબર પંચોતેર લાખ રૂપિયા જુદા કઢાડ્યા હતા. આ પંચોતેર લાખ રૂપિયા તેમણે કંપનીના કાગળો ખરીદ્યા કે તે રૂપિયા તેમણે વિભાગ ત્રીજા, તે અમે નિશ્ચયપણે કહી શકતા નથી. પરંતુ તેમણે પંચોતેર લાખથી વધારે રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા, એ તો નિઃસંદેહ હતું.

લોર્ડ વિલિયમ ઍન્ટિક આ વખતે ગવર્નર જનરલ હતો અને મેટકાફ કૌન્સિલનો મેમ્બર હતો. એ બંને ઘણા ધર્મિષ્ઠ માણસો હતા. બ્યારે લખનોરના રેસિડેન્ટે પંચોતેર લાખ રૂપિયા જુદા કઢાડ્યા છે, એ વાત તેમના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેમની આંખો ઉઘડી ગઈ! તેઓ મોટા વિચારમાં પડ્યા અને એને માટે અનેક પ્રકારના સંદેહ કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનું કત્તવ્ય વિચારી, કૌન્સિલ હોલના દરવાજા બંધ કરી, એ સંબંધી તપાસ કરવા લાગ્યા! આવી રીતે પોતાની તપાસ થતી સાંભળી, રેસિડેન્ટ સાહેબે પોતાનું રાજીનામું લખી મોકલ્યું. ગવર્નમેન્ટે તે મંજૂર કર્યું નહીં, ત્યારે રેસિડેન્ટ સાહેબ, વગર પરવાનગીએ નોકરી છોડીને પોતાની સ્ત્રીસહ ઇંગ્લેન્ડ ગયું હતી કરી ગયા!

ગવર્નમેન્ટની તપાસનું શું પરિણામ આવ્યું, તે કોઈ જાણી શક્યું નહીં; કારણ કે તે જાણવાની કોઈનામાં શક્તિ નહતી. તપાસની વખતે કૌન્સિલ હોલના દરવાજા બંધ રહેતા હતા. હિંદુસ્થાનના મિત્ર, રાજ્ય સંબંધી કૌન્સિલમાં જે જે વિષયોની તપાસ થતી, તે પરમશ્વર વિના, માણસને જાણવાની શક્તિ નહોતી! તોપણ હિમાચલવાસી મહાપુરુષોમાંથી જેમણે અન્તર્દષ્ટિ પાપ્ત કરી હશે, તેઓ જાણી શકે ખરા! પરંતુ તેઓ જાણ્યા છતાં કોઈને કહેતા નહતા! તોપણ કૌન્સિલ હોલના દરવાજાને ફાટમાંથી વિભાગી તથા દેશી ભૂતો, યુક્તિપ્રયુક્તિથી ભાનું કામકાજ જોઈને, કૌન્સિલના કૃત્યોને અજાણ્યામાં લાવતા હતા. પરંતુ ભૂતોની ખૂંચો સાંભળે કોણ? અને સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાસ પણ કોણ રાખે? તેમાં વળી ભૂતોની ખૂંચો, સોમાંથી નવાણું ટકા બાદ જ!!

રેસિડેન્ટ સાહેબની વર્તણૂક વિષે ચાસેલી તપાસનું શું પરિણામ આવ્યું, તે પાંચ વરસ સુધી તો, ભૂતોએ તો શું, પણ ભૂતોના દાદાઓ પણ જાણી શક્યા નહીં! ચાર પાંચ વરસ પછી, ઇ. સ. ૧૮૩૫ ના જુલાઈ મહિનાની ૯ તારીખે, “મિરટ ઓબ્સર્વર” (Merat Observer)માં ભૂતની ખૂંચો સંભળાવા લાગી! તા. ૨૩ મી જુલાઈએ કલકત્તાનો ભૂત, પહેલા ભૂતના વિચારનું ખંડન કરી, જેમ તેમ બડબડવા લાગ્યો; પણ રેસિડેન્ટ સાહેબને લોર્ડ વિલિયમ અરતરફ કર્યા, એમાં તો કોઈ પણ જાતનો સંદેહ નહોતો.

રેસિડેન્ટ સાહેબ અતરડા થયા, એ વાત સાંભળીને વાચકો મનમાં એમ ધારશે કે, અયોધ્યાની પ્રજાએ રેસિડેન્ટ સાહેબની સ્ત્રી વિષે, જે ચર્ચા ઉઠાવી હતી તે પણ ખરી હશે. અમે તેને અનર્થ, હીનબુદ્ધિ અને “અહમક” કહી નિંદા છે! પરંતુ અમે પોતે જ “અહમક” છીએ! વાચકો તેવા નથી!! અમે નમ્રી જાણીએ છીએ કે, રેસિડેન્ટ સાહેબની સ્ત્રીની સાથે, નસિરુદ્દીનના “નિકા”ની વાત કદી પણ થઈ નથી. પરંતુ અમે તો ધારીએ છીએ કે, મેમ નસિરુદ્દીનની “દાદી” થઈ હશે! છતાં ઇંદ્રિયાસક્ત નસિરુદ્દીનના મનની વાત અમારાથી કહી શકાય એમ નથી! પરંતુ મેમ સાહેબ, નસિરુદ્દીનના “દાદીમા”નું આસન ગ્રહણ કરે, તેવાં જ હતાં! નસિરુદ્દીનથી સાથે “નિકા” કરવાની વાસના કદી પણ તેના મનમાં પ્રવેશ થઈ નહતી! પરંતુ વિલાતી “દાદીમા” અને દેશી “દાદીમા”માં ઘણો ફેર હોય છે તેની અમે ના કહી શકતા નથી! દેશી “દાદીમા”ની પાંત્રીશ વરસથી વધારે વય થઈ કે, તે “ઘરડી”નું આસન ગ્રહણ કરે છે! અને તેની ઉમ્મર કોઈ પૂછે છે, તો તે એ કુડીને સાત વરસની યતાવે છે! પરંતુ વિલાતી “દાદીમા” એમ જલદી ઘરડી થવા માંગતી નથી! વિલાતી “દાદીમા” ને એ કુડીને સાત વરસ થયાં હોય, તો પણ તે જીવ જતાં પચ્ચીસથી વધારે પોતાની વય કબુલ જ કરશે નહીં! કદાચ એ વયમાં તેના દાંત પડી જશે તો, ખોટા દાંત પહેરી દાંતની ખામી દુર કરશે; ડોકી હાલતી થશે તો, ટુફરના ચામડાની પટ્ટી, માંથાની સાથે આંધી, હાલતી ડોકી ટટાર રાખશે; આંખે ઝાંખ વળશે તો ચરમા પહેરશે—પણ પોતાની જુવાની જળવી રાખશે! કારણ કે જેવો દેશ તેવો વેશ. જેવો આચાર તેવો વિચાર. વિલાતી “દાદીમા”ના આવા વ્યવહારથી, તમે મનમાં ખોટા તર્ક ઉઠાવશો નહીં; અથવા તેની નિંદા કરશો નહીં! કારણ કે દેશી “દાદીમા”ની એટલી વય થયા પછી ફરી લગ્ન થવાની આશા રહેતી નથી. પણ વિલાતી “દાદીમા” હચરી ડોકરી થાય તો પણ આશાને અળગી કરતી નથી! દેશી “દાદીમા” એકવારકી પેન્સન લઈને ઉંચે એસે છે, પરંતુ વિલાતી “દાદીમા” ઘણાખરા અમલદારોની પેઠે, મરણ પહેલાં પેન્સન લેવા ઇચ્છતી નથી! એતેર વરસની વય થયા વિના, તેનાં પચાસ વરસ કદી પણ પૂરાં થતાં નથી!!

ત્રિજ્ઞે અધ્યાય.

લખનોરનો અર્વાચીન વૈભવ.

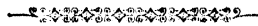
ઑતઃ કષ્ટમહો મહાન્સ નૃપતિઃ સામન્તચક્રં ચ ત-

ન્પાશ્વે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિષત્તાશ્ચન્દ્રભિમ્બાનનાઃ ।

ઉદ્રિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તાઃ કથાઃ

સર્વે યસ્ય વશાદગાત્સ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥ રાજર્ષિ મર્તૃહરિ.

હે ઑત ! આ શું ઓછા કષ્ટની વાત છે કે, અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો હતો તે મહારાજ, તેની પડખે બેસનારો તે માંડલિક રાજઑનો સમુદાય, તે રાજસભા, તે ચંદ્રબિમ્બ જેવાં સુખવાળી સ્ત્રીઓ, તે ઉત્તમ રાજપુત્રનો સમૂહ, તે બન્દીજનો અને તે કથાઓ-એ સૌ જેનાથી આજ માત્ર સ્મૃતિરૂપ રહ્યું છે, તે કાળને જ નમસ્કાર છે !

રઘુકુલતિલક શ્રી રામના કનિષ્ઠ અંધુ શ્રી લક્ષ્મણે વસાવેલી “લક્ષ્મણાવતી”, જે હાલ લખનો અથવા લખનોરના અપભ્રંશ નામથી આપણામાં પરિચિત છે, તે નગરી પ્રાચીનકાળમાં સુખ સમૃદ્ધિથી, વિદ્યાથી અને કળા કૌશલ્યથી પરિપૂર્ણ હતી. પરંતુ કાળના પરિવર્તને, શ્રી રામની અયોધ્યાની જે સ્થિતિ કરી મુકી હતી, તેવી જ સ્થિતિ શ્રી લક્ષ્મણની “લક્ષ્મણાવતી”ની, આપના નવાખી અમલમાં થયેલી હતી ! આ મહાનગરીના પ્રાચીન વૈભવો, કળાકૌશલ્યો અને સુખસમૃદ્ધિનાં ચિહ્નો, હાલ કંઈ પણ દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. અમારી એવી પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી કે, આ નવલ કથાના વાંચકોને, “લક્ષ્મણાવતી”ના પ્રાચીન વૈભવોનું યથારીતિ દર્શન કરાવે. પરંતુ એ નગરીનું જ્યાં પ્રાચીન નામ જતું રહ્યું છે, જ્યાં તેનો પૂર્વનો વૈભવ હુમપ્રાય થયો છે, જ્યાં કાળના કડીન પ્રવાહે પ્રાચીનતાનો અંશમાત્ર રહેવા દીધો નથી, ત્યાં પ્રાચીનતાનું દર્શન ક્યાં સંભવે ? પરંતુ ગતં ન શોચામિ એ ન્યાયને અનુસરીને અને પૂર્વના વૈભવનું વિસ્મરણ કરીને, “લક્ષ્મણાવતી”ના અર્વાચીન વૈભવોનું દર્શન કરાવીને વાંચકોની વાંચના જેમ તેમ પૂરી કરવાનો અમે પ્રયત્ન કરીશું !

આલો, પ્રથમ આપણે રાજભવન જેવા જઈએ ! “શાહી મહલ” અથવા “ફરહત ખુશ” ના નામથી ઓળખાતું એ રાજભવન, ખહારથી જોતાં ઘણું વિશાળ જણાય છે. તેમાં મોટા મોટાં ગૃહો, તળાવો, હોજો અને ઠેક ઠેકાણે બાગ અને પુષ્પવાટિકાઓની વચ્ચે, શ્રેણિબંધ મોટી મોટી ઇમારતો અને કોડીઓ આવેલી છે. આ રાજભવનનો ખહારનો દેખાવ જોકે વિશાળ અને સુંદર છે; પરંતુ જે જોવાજોગ છે, તે તેની અંદરની સજવટ અને બીજી વસ્તુઓ છે. અંદર પેશતાં જ, દરવાજાપર, મોટાં મોટાં મુક્યવાન પડદાઓ ટાંગેલા જણાય છે. રાજભવનની પ્રત્યેક દીવા-

લોપર સુનેરી તથા રૂપેરી ચિત્ર વિચિત્ર કારીગીરીનું કામ કરેલું છે. ઢેકાણે ઢેકાણે મુલ્યવાન ખિલારનાં ઝાડો, વાલસીટો અને ફાનસો મુકેલા જેવામાં આવે છે. આ રાજભવનનું એક વિસ્તૃત ગૃહ, જેમાં રાજસિંહાસન મુકવામાં આવ્યું છે તે વિશેષ જેવા જેગ છે. નસિરૂદીને જેમ ખીજી વાળતોમાં અગ્રેજોનું અનુકરણ કર્યું હતું; તેમ તેણે પોતાના રાજભવનને પણ અગ્રેજી સ્ટી પ્રમાણે જ શણગાર્યો હતો. આ ગૃહના દ્વાર ઉપર કીનખાખના પડદા ટાંગેલા હતા; તેના મધ્ય ભાગમાં અયોધ્યાના આગલા નવાબોનાં મોટાં મોટાં ચિત્રો મુકેલાં હતાં. ખિશપ હેબર, અયોધ્યાના દરબાર વિષે લખતાં, આ ચિત્રોના સંબંધમાં એક ઢેકાણે એવું જણાવે છે કે, જે ચિત્રકારે ગાજીયુદ્ધીન હુયદરનું પ્રતિરૂપ આલેખ્યું છે, તે ચિત્રકાર જે કદી લંડન અથવા પેરીસમાં હોત તો, તે ધણી નામના મેળવત. આ ગૃહના મધ્ય ભાગમાં મુકેલું રાજસિંહાસન ધણું મુલ્યવાન અને ઉત્તમ કારીગરીનું છે. એ સિંહાસન બે ગજ લાંબુ અને બે ગજ પહોળું છે અને તેની બેઠક જમીનથી ધણી ઉંચી હોવાથી આગલ છ પગથિયાં મુકવામાં આવ્યાં છે. સિંહાસનની આજુબાજુ સોનાના કંઠેરા છે અને તેનાપર મુલ્યવાન હીરા અને માણેક જડવામાં આવ્યાં છે. આ સિંહાસન ઉપર મુલ્યવાન મસનદ મુકેલું હતું, જેનાપર અયોધ્યાના આગલા નવાબો, પલાંડી વાળીને બેસતા હતા. પરંતુ નસિરૂદીનને તો અગ્રેજોના રીતિ રીવાજ વધારે પસંદ હોવાથી, સિંહાસન ઉપરની મસનદ કઢાડી નાંખીને, તેણે હાથીદાંતની એક મુલ્યવાન ખુરસી મુકાવી હતી. એ શિવાય આ રાજસિંહાસન ઉપર એક ચોખંડો શામિયાનો મુકેલો હતો, જેના પાયા લાકડાના હતા, પરંતુ તેના ઉપર સોનાનાં પતરાં મઢેલાં હતાં. આ શામિયાનામાં અગણિત રત્નો જડેલાં હતાં. તેના મધ્યભાગમાં એક મોટો હીરા મુકેલો હતો. આ હીરાને માટે એવું કહેવાય છે કે, એના જેવો હીરા, તે વખતે પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં ન હતો. સિંહાસન ઉપર પડદા પણ લાલ મખમલના હતા અને તેનાપર સુનેરી જરદોસ કામ કરવામાં આવ્યું હતું. એટલું જ નહીં પણ તેની શાલા વધારવાને માટે, તેનાપર ખરા મોતીની ઝાલરો ટાંકવામાં આવી હતી. એ શિવાય તે ગૃહમાં નવાખી વૈભવ દેખાડનારી, અગણિત મુલ્યવાન વસ્તુઓ ગોડવવામાં આવી છે, જેના વર્ણનમાં વૃથા કાળક્ષેપ નહીં કરતાં, હવે આપણે બીજાં જેવા જેગ સ્થળો જેવા જઇએ !

• રાજભવનમાંથી નીકળી, નવાખના ઇમામવાડા તરફ જઇશું. આ ઇમામવાડો “શાહનજફ”ના નામથી વિશેષ પ્રખ્યાત છે અને

તેની બાંધણી લખતોરની બીજી બધી ઇમારતો કરતાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. શીયા સંપ્રદાયના મુસલમાનો, મોહરમને “ઇજગદારી” અથવા “તાજિ-યેદારી”ને માટે જે ઇમારત બંધાવે છે, તેને ઇમામવાડો કહેવામાં આવે છે. દરેક ધનવાન મુસલમાનો, પોત પોતાનો ઇમામવાડો બુદો બુદો બંધાવે છે; અને ત્યારે તેઓ મરી જાય છે, ત્યારે તેમને એમાં દફનાવવામાં આવે છે. વળી વાળનો મોટો નઈમામવાડો, લખતોરના રૂમીદરવાજાની પાસે આવેલો છે. તેનો દરવાજો, તુર્કસ્થાનના દરવાજા જેવો બનાવવામાં આવ્યો છે. તુર્કસ્થાનનો દરવાજો એવો વિશાળ અને સુંદર છે કે, તેને માટે તુરકાના સુલતાનને, “બામે-આલી”નું પદ મળ્યું છે. રૂમી દરવાજાની અને ઇમામવાડાની રચના ઘણી જ રમણીય છે. એ બન્ને ઇમારતો એક એકને ટક્કર મારે તેવી છે. આ બન્ને ઇમારતો ઉપરના કળશો, હિંદુઓના શિવાલયો જેવાં છે, ત્યારે તેની બીજી બાંધણી મુસલમાનોની મસીદ જેવી છે. એ ઇમારતનો મધ્યનો ભાગ, જેને ‘દાલન’ કહેવામાં આવે છે, તે ૧૫૦ ફુટ લાંબો અને ૫૦ ફુટ પહોળો છે. આ ઇમામવાડો કેટલો મહત્વવાળો અને સુંદર છે, તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે, અયોધ્યાના કરણ સમાન દાની અને મહા પ્રતાપી નવાબ આસપુદૌદલાએ, દોઢ કરોડ રૂપિયાનાં બિલોરનાં ઝાડો અને આયનાઓ એમાં મુકાવ્યાં હતાં !

નવાબનો ઇમામવાડો મુકીને, મારટીન સાહેબની કોઠી તરફ વળીએ. સામાન્ય કોઠીને નામે ઓળખાતો આ પ્રચંડ ગૃહસમુહ, જનરલ મારટીન નામના એક ફ્રેન્ચમેને પોતાને ખર્ચે બંધાવ્યો છે. જનરલ મારટીન પ્રથમ કંપની સરકારની પલટનમાં એક “ગોરા સીપાઈ” તરીકે નોકર હતા; અને ત્યાર પછી તેઓ અયોધ્યાના નવાબની પલટનમાં જોડાયા; જ્યાંથી ધીરે ધીરે વધીને તેઓ જનરલના પદ પર ચઢ્યા. અયોધ્યાના નવાબના આધીનમાં રહી, તેમણે ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો. જનરલ મારટીન ઘણા ઉદાર હતા, તેમણે કેવલ પોતાની જન્મભૂમિ લાયનમાં* એક અનાથાલય અને પાઠશાળા બનાવવાને માટે પંદર લાખ રૂપિયા દાન કર્યાં છે; અને તેટલોજ પૈસો તેમણે કલકત્તામાં એક કોલેજ સ્થાપવાને માટે આપ્યો છે. લખતોર પણ એમની દાનશીલતાને માટે ઘણું આભારી છે; કારણ કે એક કોલેજને માટે પંદર લાખ રૂપિયા તેમણે લખતોરવાશીઓને પણ આપ્યા છે. એમની ઇચ્છાનુસાર આ સઘળી સંસ્થાપનાઓના (Institution) નામ, “લા મારટીનિયર” (La Martiniere) એવું રાખવામાં આવ્યું છે; અને તેથી તેમની કીર્તિ અદ્યપિ પર્યંત જળવાઈ રહી છે !

* ફ્રાન્સમાં એક જાણીતું શહેર છે. એમાં રેશમનાં મોટાં કારખાનાં છે.

“મારટીનિયર”ને નામે ઓળખાતી કોડીમાં, જનરલ મારટીન રહેતા હતા અને તેમની ઇચ્છાનુસાર એ જ કોડીમાં તેમને જૂમિદાહ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રવાસી લોકો, જ્યારે આ ઇમારત જોવાને માટે આવે છે, ત્યારે તેમને મારટીન સાહેબની કબર નીચેના “તહખાના” દેખાડવામાં આવે છે. એ શિવાય તેમની ખીજી પ્રતિમૂર્તિ, જે સફેદ આરસપદ્માણના પથ્થરની બનાવેલી છે; તે એ પથ્થરના સીપાઇઓએ ઉચ્છેદી છે અને તેને એક ઉંચા સ્થાનપર ગોઠવવામાં આવી છે. મારટીન સાહેબની પ્રતિમૂર્તિમાં વિશેષ કારીગીરી જેવું કંઈ નથી; પરંતુ તે ઉદાર વ્યક્તિનાં, મુર્તિરૂપે આપણે આ વખતે પણ દર્શન કરીએ છીએ, એ જ આપણા માટે અત્યંત જોઈએ છે !

જે મારટીન સાહેબની કોડીના વિષયમાં એટલું કહેવામાં આવે કે, તે એક મહાન અને ચમત્કારી ઇમારત છે, તો તેના માટે જાણે આપણે સઘળું કહી ચુક્યા છીએ એમ ગણાશે ! એનાં કાંઈ કાંઈ સ્થાન નિહાળીને, યુરોપવાસીઓને વરસેલ્સ*નો ખાગ યાદ આવે છે. વિશેષ કરીને એમાંનાં જળાશયો અને તેના કીનારાપર જે ઝાડપાનની રચના કરવામાં આવી છે, તે જોતાં જ કહી શકાશે કે, એને માટે મારટીન સાહેબે પૈસો ખર્ચવામાં રહેજ પણ આધુંપાછું જોયું જ નથી !

લખનેરની મોટી મોટી ઇમારતોમાં એક ખીજી વિશેષતા છે. એ વિશેષતાને આપણે આટલે દુર આવ્યા અને તેને જોયા વિના જતી કરવી, એ ઠીક ગણાશે નહીં ! એ વિશેષતા તે ત્યાંના અમીર ઉમરાવોના “તહખાના” છે. જ્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ પડે છે, ત્યારે અમીર ઉમરાવો આમાં નિવાસ કરે છે. “તહખાનાને” નામે ઓળખાતા એ અમીરોના નિવાસસ્થાન, ભોંયરા જેવાં હોય છે અને તેમાં અત્યંત શીતળ, મંદ મંદ પવનની લહેરો આવે છે. અયોધ્યાના રાજભવનમાં એવાં ઘણાં તહખાનાં છે.

હવે વાચકોની ઇચ્છા હોય તો, એકવાર “ખાદશાહી હરમ” જોવા જઈએ. જે કે “ખાદશાહી હરમ”માં પુરુષને પેસવા દેતા નથી, તોપણ તેનો ખહારનો દેખાવ આપણે જોઈ શકીશું અને અંદરના દેખાવ સંબંધી ત્યાંના ખોજઓને પૂછી જોવાથી થોડું ઘણું પણ આપણે જાણી શકીશું. ખોજઓને તો નવાજના ખોજને પૂછવાની સત્તા જ નથી; પૂછવા જાય તે માથા સાથે પાછો ફરે નહિ; પણ કવિ તથા ગ્રંથકારને તો પેગંબર સાહેબે

* પેરીસનો રાજ મહેલ, એ પેરીસની પડોશમાં છે. તેમાંના કુવારાનો ખહાર અદ્ભુત કહેવાય છે.

પરવાનો આપ્યો છે, જાઓ તમને સદર પરવાનગી ! પછી ઓછું શું કામ રાખે !

“આદશાહી હરમ”ના સંબંધમાં સૌથી અધિક આશ્ચર્યની વાત ત્યાં પહેરો ભરતી સ્ત્રીસીપાઇ અથવા સ્ત્રી દેવડીદારની છે. તેઓ મરદ સીપાઇની પેટું હરમના દરવાજા ઉપર રાત દિવસ પહેરો ભરે છે. કોઇ અજાણ્યો માણસ પહેલાં તો તેમને જોઇને એમ જ કહે કે, આ ઠીંગણા કદના મરદ સીપાઇઓ જ છે. કારણ કે તેમનું ઠીંગણું કદ અને સાંકડાં વક્ષસ્થળ શિવાય તેમનામાં બીજું એવું કંઈ જોવામાં આવતું નહતું કે, જેથી સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ પારખી શકાય ! આ સ્ત્રીઓ પોતાના લાંબા વાળ માથા ઉપર બાંધીને તેની ઉપર પાઘડી પહેરે છે, અથવા તો માથા-પર મોટો સફેદ ફેટો બાંધે છે, જેથી તેઓ શીખ સીપાઇઓના જેવી દેખાય છે ! તેમના હાથમાં હમેશ સંગીન ચડાવેલી બંદુક, પેટી, કારતુ-સોની ડાબી વિગેરે વસ્તુઓ હોય છે અને ઝેંગાલ ફોજની પેટું, તેમના શરીરપર રાત દિવસ જેકેટ અને પાટલુન જોવામાં આવે છે. આ સ્ત્રી સીપાઇઓ પાસેથી “આદશાહી હરમ”ના પહેરાનું કામ લેવામાં આવે છે. એ શિવાય કોઇ કોઇ વખતે તેમની પાસે કવાયત પણ કરાવામાં આવે છે. આ સ્ત્રી સીપાઇઓ, કવાયદના નિયમ પ્રમાણે હાલતું, ચાલતું, સલામ કરવી, બંદુક ભરવી અને નિશાન તાકવાનું કામ ધણી સારી રીતે કરી શકે છે. કારણ કે એ સંબંધીનું તેમને જ્ઞાન આપવા, આદશાહે ખાસ પાંચ સાત લશ્કરી માણસો રોક્યાં હતાં ! આ સ્ત્રી સીપાઇઓમાં ધણીખરી પરણેલીઓ હોય છે, અને તેમને ધણીની પાસે જવા માટે વારાફરતી મહીના બે મહીનાની છુટી આપવામાં આવે છે ! પરંતુ તેઓ બનતા સુધી પોતાની નોકરી ઉપર જ હાજર રહેવામાં ઉચિત ગણે છે ! યૂરોપમાં આવા ઠીંગણા કદના અને પેટ વધેલા સર-જંટો ધણા જોવામાં આવે છે, તેમ આપણા હિંદુસ્થાનમાં પણ તેમના જેવા જ કદના સીપાઇઓ નથી, એવું કંઈ છે નહીં ! “આદશાહી-હરમ” પર પહેરો ભરનારી આ સ્ત્રી સીપાઇઓ ન્યારે ગર્ભવતી થાય છે, ત્યારે આદશાહ સલામત તેમને જોઇને ખૂબ હશે છે અને પોતાના સરદાર વર્ગમાં, એ ગર્ભવતી સ્ત્રી સીપાઇઓનો વિષય કહાડી કલાકોના કલાક સુધી તે ટૂંકાવ્યા છૂ કરે છે ! ધણી વખતે તે ગર્ભધારણ કરેલી સ્ત્રી સીપાઇઓ કેવી રીતે પહેરો ભરે છે તે જોવાને આદશાહ સલામત ખાસ હરમમાં પધારે છે, અને તેમને ધીરે ધીરે બહાર નીકળેલાં પેટ સાથે પહેરો ભરતી જોઇને, હસ્તા હસ્તા આદશાહ સલામત કોઈ કોઈ વાર તેમને મોટાં

ધનામથી નવાજી નાંખે છે ! અને તે સાથે તેમને ચઢતા પગારે ઘેર જવાની માસ બે માસની છુટ્ટી પણ આપવામાં આવે છે !

આ સ્ત્રી સીપાઇઓનાં બે દળ છે. તેમના દળ અને પરાક્રમ સંબંધી ફક્ત એક જ વાત અત્રે જણાવવી ઠીક થઇ પડશે. જ્યારે નસિરુદ્દીન હુયદરનો પિતા ગાજીયુદ્દીન હુયદર અયોધ્યાની ગાદીપર હતો, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર નસિરુદ્દીનને ગાદીથી દૂર રાખવાને માટે, તેનો પ્રાણ સંહાર કરવાને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. તે વખતે તેની મા બુડીબેગમ સાહેબે તેનો બચાવ કર્યો હતો અને એ જ માટે તેણે પોતાનાં સ્વામીની સાથ ઘણી વીરતાની સાથે લડાઈ કરી હતી. તે વખતે બુડી બેગમ સાહેબે, પોતાની સઘળી લૌંડીઓને અસ્ત્ર શસ્ત્રથી સુસજ્જીત કરી, બાદશાહના લશ્કર સામે લડવા મોકલી હતી અને તેમાં અંતે વિજય મેળવ્યો હતો ! જ્યારે બંને પક્ષના અગણિત માણસો મરાયાં, ત્યારે રેસીડેન્ટ સાહેબ વચ્ચે પડી, આ લડાઈનો સમાધાનીથી અંત લાવીને, નસિરુદ્દીનને જ ગાદી મળે એવો ઠરાવ કર્યો હતો. નસિરુદ્દીન આજ કારણે પોતાની વીર માતાના, ગાદીપર બેઠાં પછી પણ વારંવાર ગુણુ ગાતો હતો. પરંતુ તેના પિતા ગાજીયુદ્દીને જેવું તેને માટે કર્યું તેવું જ નસિરુદ્દીને પોતાના પુત્રને માટે કરવા ધાર્યું. પરંતુ આ વખતે પણ બુડીબેગમે પોતાના પૌત્રનો પક્ષ લીધો; અને નસિરુદ્દીનને તુચ્છકારી કહાડ્યો. આથી નસિરુદ્દીને ગુસ્સે થઈને પોતાની માતાને બાદશાહી મહેલ છોડી જવાનો હુકમ કીધો. જ્યારે બુડીબેગમે તેના હુકમને ગણકાર્યો નહીં. નસિરુદ્દીને પોતાની સ્ત્રી સીપાઇઓને હુકમ કર્યો કે, તેઓ જઈને બુડી બેગમને મહેલમાંથી બહાર હાંકી કહાડે. પરંતુ બુડીબેગમે પોતાના આધીનમાંની સ્ત્રી સીપાઇઓને મહેલના દરવાજા પર ઉભી કરી, નસિરુદ્દીનની સ્ત્રી સીપાઇઓને મહેલમાં પેશવા જ દીધી નહીં ! મહેલના દરવાજામાં જ મોટી લડાઈ થઈ, અરસપરસ સ્ત્રીઓનું યુદ્ધ થયું, એક બીજા પર બંદુકની ગોળીઓ છુટી અને ક્રોમળ મનની ગણાતી સ્ત્રીઓએ, કૂર થઈને સ્વહસ્તે સ્ત્રીઓનો જ સંહાર કર્યો ! આ વખતે પણ રેસીડેન્ટ સાહેબ વચ્ચે પડ્યા અને બંને પક્ષને લડાઈથી વાર્યા ! રેસીડેન્ટ સાહેબના કહેવાથી નસિરુદ્દીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, જો બેગમ સાહેબ મહેલ છોડીને જશે તો તે કદી પણ તેના સામે થશે નહીં અને તેના પૌત્રને તેના સ્વાધીનમાંથી લેશે નહીં. રેસીડેન્ટ સાહેબે શાહજહાની રક્ષાનો બાર પોતાને માથે લીધો એટલે બુડી બેગમ સાહેબે મોટી ખુશીથી બાદશાહી મહેલનો ત્યાગ કર્યો ! બેગમ સાહેબને જેટલો અંગ્રેજોના વચન પર વિશ્વાસ હતો, તેટલો વિશ્વાસ

નસિરુદ્દીન અને તેના કર્મચારીઓની પ્રતિજ્ઞાપર પણ ન હતો ! ખરું છે કે, યુરોપમાં વસીને કોઈ પણ જાણી શકતું નથી કે, યુરોપીયનનો જય અથવા અંગ્રેજ નામનો પ્રતાપ, અન્ય દેશોમાં કેવો અને કેટલો પ્રબળ છે ?

બીડી બેગમ સાહેબે, પોતાના બાળક પૌત્રને માટે આટલા પ્રયત્નો કર્યા, આટલી વીરતા દેખાડી, તો પણ અંતે તેને ગાદી ન જ મળી; કારણ કે નસિરુદ્દીને ઢંઢેરો પીટાવીને તથા ટુકાણે ટુકાણે જાહેરનામાં રહોંડીને, આ બાળકને અનૌરસ, અર્થાત્ બીજાના પેટનો જાહેર કર્યો હતો. તેથી જ રાજનાપિતને કહાડયા પછી, જ્યારે નસિરુદ્દીન હુયદરને ઝેર આપવામાં આવ્યું, ત્યારે બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટે વિચાર કરીને આવા કલંકિત બાળકને રાજગાદી નહીં આપવાને ઠરાવ કીધો હતો. પરંતુ નસિરુદ્દીનના મરણની વાત સાંભળી, બીડી બેગમે તો પહેલાના જેવી વીરતા દેખાડી, પોતાની સ્ત્રી સીપાઈઓની ફોજથી આખી રેસીડેન્સીને ઘેરો ઘાલ્યો; અને નસિરુદ્દીનના કહેવાતા અનૌરસ બાળકને ગાદીપર બેસાડી તેના નામનો ઢંઢેરો સુદ્ધાં નગરમાં પીટાવી દીધો. પરંતુ રેસીડેન્ટ સાહેબ બેગમની સામું થયા અને છાવણીમાંથી લશ્કર બોલાવી, બેગમના સ્ત્રી સૈન્યપર તોપનો મારો ચલાવવા હુકમ આપ્યો એટલે બેગમ સાહેબ હઠી ગયાં અને નસિરુદ્દીનના કાકાને ગાદી આપવામાં આવી. આ વીર બેગમ અને તેમનો પૌત્ર લખનૌરમાં થોડા વરસ પહેલાં તો જીવતાં હતાં અને બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ તરફથી મળતા પગાર ઉપર તેઓ નિર્વાહ ચલાવતાં હતાં. હવે તેઓ કેવી સ્થિતિમાં છે, જીવતાં છે કે પોતાનું નામ શેષ મુકીને આ જગતમાંથી વિદાય થયાં છે, તેની અમને ખબર નથી. તોપણ જો તેમણે કોઈ અન્ય દેશમાં આવા જ અવસરપર એવી વીરતા દેખાડી હોત તો, તેમનું નામ ઇતિહાસમાં આજે અમર થઈ ગયું હોત ! તોપણ તેમની શૂરતા અને વીરતાની વાતો હજી આપણે સાંભળીએ છીએ અને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, એ પણ તેમનું નામ અમર થવા જેવું જ છે !

ચતુર્થ અધ્યાય.

લખનૌનો વૈભવ (ચાલું)-બાદશાહી હરમ.

અરે, પણ ‘બાદશાહી હરમ’ની સ્ત્રી-સીપાઈઓનું અવલોકન કરતા કરતા, આપણે કેવા આડે અવળે માર્ગે રહી ગયા ? ચાલો, આપણે સમય થોડો છે અને જ્ઞેવાનું ધણું છે, માટે “બાદશાહી હરમ”ને એક વખત જોઈ લઈએ.

‘બાદશાહી હરમ’ની સ્ત્રી સીપાઇઓની સાથે બીજું એક દળ સ્ત્રી સીપાઇઓનું હોય છે. તેઓ બેગમેના મ્યાના અને ડોલીઓ ઉંચકવાનું કામ કરે છે. તેમની ફ્રેજ વળી જુદી જ રહે છે અને તેમનામાં પણ નાના મોટા અમલદારો તરીકે સ્ત્રીઓને જ રોકવામાં આવે છે. આ ફ્રેજની સરદારણ તરીકે એક મોટી બગવાન અને મદાની ચાલતી, કહારી જાતની સુંદર સ્ત્રી હતી. તેને આપણા બાદશાહ સલામતે ઘણી મહોંડે ચઢાવી મુકી હતી! આ સ્ત્રીની સાથે ઘણી વખતે બાદશાહ સલામત ટૂંકા મશ્કરી કરતા હતા; તેમના વચ્ચેનો બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર જે કોઇ સાંભળે અથવા તેમનાં કૌતુકો નજરોનજર જુવે તો કોઇ એમ ન કહે કે, આ બાદશાહ અને આ લોંડી!

બેગમેની સેવામાં ઘણી લોંડીઓ, દાઇઓ અને મેહરીયો નામની સ્ત્રીઓ રહે છે. આમાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ વંશપરંપરાથી બેગમેની સેવા કરતી આવે છે; પણ કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમનાં સૌંદર્યને લીધે તેમનાં માબાપની પાસેથી વેચાતી લેવામાં આવે છે. તેમનું કામ માત્ર ગાવા બજાવવાનું, કહાણીઓ કહેવાનું અને બેગમેની પગચંપી કરવાનું હોય છે.

મીર હુસન અલીની મડમેઃ એના સંબંધમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે, જેમાં તેણે એ વિષયનું ઘણું સારું વર્ણન કર્યું છે. તેમણે લખેલી વાતો કેવળ બાદશાહી હરમમાં જ થાય છે એમ નથી; પરંતુ લખનોરના ઘણાખરા અમીર ઉમરાવાના ઘરમાં એવી વાતો અવારનવાર થયા જ કરે છે!

મીસીસ મીરજી હુસનઅલી પોતાના પુસ્તકમાં એક ટુકાણે લખે છે કે; “જે કે આ લોંડીઓને બેગમેની સેવામાં હમેશ હાજર રહેવું પડે છે, તોપણ તેમની સાથે સારી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે. તેમના ખાવા પીવાનો અને રહેવાનો બંદોબસ્ત તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કરવામાં કંઈ પણ ખામી રાખવામાં આવતી નથી; અને તેથી તેમનું દાસત્વ દુઃખમુલક જણાતું નથી; અર્થાત્ તેઓ પરાધીન તો છે, પરંતુ

*આ મડમ સાહેબ વિલાયતનાં વતની હતાં. જ્યારે મીર હુસનઅલી વિલાયત ગયા હતા, ત્યારે એની સાથે લગ્ન કરીને તેઓ એને લખનોર લઈ આવ્યા હતા. આ મડમ સાહેબ ૧૨ વરસ હિંદુસ્થાનમાં રહ્યાં, તે અરસામાં તેણે પોતાના પતિને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાં દીધાં નહતાં, પરંતુ પાછળથી તેમનું આરોગ્ય બગડવાથી, તેઓ વિલાયત ગયાં, તે ગયાં જ, પાછાં હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાં નહીં! પોતાના બાર વરસના અનુભવના આધારે તેમણે હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે, અને તે નામદાર પ્રીન્સ આફ વેલ્સ અને હાલના નામદાર રાહેનશાહ સાતમા એડવર્ડને અર્પણ કર્યું છે. તેમના પુસ્તકનું નામ “Observations of the Mussalmans of India” છે.

તેમને કાંઈ પણ વાતનું દુઃખ હોતું નથી. કારણ કે મુસલમાનોમાં આ લોંડીઓનો નિવાસ આવશ્યકતારૂપ ગણાય છે અને તેમનાથી તેઓ એક જાતની મોટાઈ માને છે. જ્યારે આ લોંડીઓ જીવાન થાય છે, ત્યારે તેની ઉદારચિત્તવાળી શેઠાણી તેનાં લક્ષ કરી આપે છે અને તેનાં બાળકોનાં પાલણુ પોપણુ અર્થે માસિક પગાર પણ આપે છે. જે લોંડીઓની શેઠાણી ઉદાર, દયાળુ અને સુશીલ હોય છે, તે લોંડીઓ આવી પરાધીનતામાં પણ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ કલહપ્રીય અને કૃપણ શેઠાણીના પાલવે પડેલી, બીજી દાસીઓ સુખનું મ્હોડું પણ જોવા પામતી નથી !” લખનોરની લોંડીઓની બીજી અવસ્થા સંબંધી મીસીસ મીરજાએ સ્ત્રીઓના સ્વભાવ પ્રમાણે સામાન્યરૂપે વિશેષ જે લખ્યું છે, તેવું જો કાંઈ પુરુષે લખ્યું હોત તો, તે કામળ ચિત્તવાળી સ્ત્રીઓને વધારે દુઃખરૂપ થઈ પડતે. તે લખે છે:—“ મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, એક નામીયા અને ખાનદાન કુટુંબની યોગમે એક સુંદર લોંડીને નાનપણથી પાળી હતી. થોડા વરસ પછી જ્યારે તે યુવાવસ્થામાં આવી ત્યારે અચાનક એક દિવસે યોગમના સ્વામીની સાથે તેની ગાંઠ પડી ગઈ. આ વાતની તે યોગમ સાહેબને ખબર પડી, તોપણ તેણે આંખ આડા કાન કરીને, તે લોંડીને પહેલાના જેવી જ મમતાથી પોતાની પાસે રાખી. ધીરે ધીરે યોગમના સ્વામીની સાથે તેની પ્રીતિ વધતી ગઈ અને તેથી તે પોતાની યોગમ સાહેબની માન મર્યાદા ઓછી કરીને તેને અપમાન પહોંચાડવા લાગી ! યોગમ સાહેબે પોતાની મર્યાદા જાળવવા અને બીજી લોંડીઓને ભય દેખાડવા, તે લોંડીને એવો દંડ કર્યો કે, જે ખરેખર તેના કુલીનપણાને છાજતો હતો. તેણે ચાંદીની એક મોટી જંજીર બનાવી અને બીજી લોંડીઓને હુકમ કર્યો કે, દરરોજ એકેક કલાક આ કૃતઘ્ન લોંડીને જંજીર પહેરાવી સૌની સમક્ષ ખાટલાપર સુવડાવી મુકવી, જેથી તે શરમને લીધે પોતાનું કુકર્મ છોડી દે. ખાટલાપર પડ્યાં રહેવું તે કંઈ મોટી શિક્ષા જેવું નહતું. જો તેને જંજીર પહેરાવવામાં ન આવે તો તે પોતાની ખુશીથી આખો દિવસ ખાટલાપર પડી રહે ! પરંતુ જંજીરથી પોતાના હાથ પગ જકડાવીને, બીજી દાસીઓની સન્મુખ ખાટલાપર સુવું, એ જ ઘણું શરમ ભરેલું હતું. ”

મીસીસ મીરજાએ આગળ ચાલતાં જનાનખાનાનાં બીજાં રહસ્યો ઉત્તમ રીતે વર્ણવ્યાં છે. પરંતુ અમારા ધારવા પ્રમાણે તેણે બન્ને બાજુ તપાશીને એવું લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. કારણ કે કાંઈ લોંડી યુવાન અથવા રૂપવાન હોતી નથી તો, તેના પ્રતિ તેના માલીકાનું વિશેષ ધ્યાન રહેતું નથી. એટલું જ નહીં પણ તે રૂપવાન નહીં હોવાના કારણે તેના સામાન્ય દોષને માટે તેને વારંવાર કઠોર શિક્ષા કરવામાં આવે છે. મુસ-

લખાનોમાં કેઈ સઘળી સ્ત્રીઓ કામળ ચિત્તવાળી અને દેવી સ્વરૂપા હોતી નથી, અને તેથી તેમનામાં જ્યારે કોઈ જાતના વેરની અથવા ઈર્ષ્યાની અગ્નિ સળગી ઉઠે છે, ત્યારે તેમની કુરતા અને કંઠારતાની સીમા રહેતી નથી !

થોડા વર્ષની વાત ઉપર એક બેગમ સાહેબની કંઠારતાની વાત સાંભળી કલકતામાં મોટી ચર્ચા જાગી હતી. મૂળ વાત એ હતી કે, તે બેગમની એક લોંડી તેના હુકામર જોઈએ તેવા અગ્નિ સળગાવીને મુકતી નહતી. ઘણી વખતે એમ નહીં કરવાને તે બેગમ સાહેબે લોંડીને શિખામણ દીધી, પણ લોંડીએ તેની વાત કાનપર ધરી નહીં. આથી બેગમ સાહેબને ઘણો ક્રોધ ચઝ્યો; અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં તેણે બીજી લોંડીઓની પાસે, પેલી લોંડીને ભોંયપર હાથ પગ બાંધીને સુવડાવી, ને તેના શરીરે ધગધગતા અંગારા ચાંપી દીધા ! સાત રીતે દાઝવાથી તે લોંડીએ બે ચાર દીવસ પછી પોતાનો પ્રાણ મુક્યો ! એ વાતની પોલીસને ખબર પડી. કલકતાની પોલીસ એટલે પૂછવું જ શું ? તરત જ તેણે પુરાવા ભેગા કરીને આ પડદાવાળી સ્ત્રીને અપરાધી ઠેરવી, કાલાપાણીની સજા કરાવી ! જ્યારે કોર્ટે સજાનો હુકમ કીધો ત્યારે તે બેગમ સાહેબને પડદામાંથી બહાર નીકળવું પડ્યું. કોર્ટના હુકમથી જ્યારે તે બેગમ સાહેબે પોતાના મ્હોંડા ઉપરનો ખૂરખો દુર કર્યો, ત્યારે વર્તમાનપત્રોના જે રીપોર્ટરો સાં હાજર હતા, તેઓ તેનું સૌંદર્ય જોઈને ચકિત જ બની ગયા ! તેની સુંદરતા એવી અનુપમ અને વિવક્ષણ હતી કે, તેનું વર્ણન કયા શબ્દોમાં કરવું, તે પણ તેમને સુખ્યું નહીં !

લખનોરના ઉમરાવોના ઘરમાં, લોંડીઓ અને બાંદીઓની સાથે બોમ્બેઓ પણ રહે છે. બાદશાહી જનાનામાં આ વખતે લગભગ દોઢશો બોમ્બેઓ હતા. આ બોમ્બેઓનો ઉપરી, બાદશાહ બેગમની દેવડીપર રહે છે, અને પ્રત્યેક જન તેને ઘણું માન આપે છે. હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય મુખ્ય દેશોમાં, કેટલાક ઠગ લોકો ન્હાના ન્હાના બાળકોનું હરણ કરીને પાછળથી તેમને નપુંસક બનાવે છે અને મોં માગ્યા પૈસા લઈને તેમને મુસલમાન અમીર ઉમરાવોને વેચે છે; જેઓ પાછળથી બોમ્બેઓને નામે ઓળખાય છે. આ બોમ્બેઓ ઉપર તેમના માલિકો ઘણો વિશ્વાસ રાખે છે. મીસીસ હુસનઅલી લખે છે કે, “ એ લોકોનો અધિકાર બીજા ચાકરો કરતાં અધિક હોય છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જનાનખાનામાં જઈ શકે છે, એટલું જ નહીં પણ “ શાહી હરમ ”માં તો એ લોકો બેગમોને નવડાવે છે અને તેમને વસ્ત્રો પણ પહેરાવે છે.”

અયોધ્યાના નવાખી અમલમાં, ખોળખોને મોટા મોટા હોદ્દાઓ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યા છે; તે એટલે સુધી કે પરગણા અને જિલ્લાઓની જમીનની મેહેસુલ પણ તેઓ ઉધરાવે છે અને રાજ્યના અનેક મોટાં મોટાં કામ પણ તેઓ કરે છે. બિશપ હેબર સાહેબ પોતાના પુસ્તકમાં એક ટુકાણે લખે છે કે, એક વખત આદશાહ એક ખોળને ઘેર પધાર્યા તે વખતે તેણે દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને બનાવેલા સ્તંભ જડિત સિંહાસનપર આદશાહને બેસાડ્યા અને પાછળથી તે મુલ્યવાન સિંહાસન તેણે આદશાહને ભેટ કરી દીધું.

મુસલામાની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અનુચર ઉપર તેના સ્વામીનું અધિપત્ય હોય છે અને તેથી તેઓ જે કંઈ ધન એકઠું કરે છે, તેનાપર તેના સ્વામીનો જ હક્ક પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ખોળ લોકોનું ધન તેના મરવા પછી તેના સ્વામીને મળે છે. આ જ કારણને લીધે ખોળઓ અને ખીળ દાસ દાસીઓને મુસલમાન અમીર ઉમરાવો મોટી મોટી બક્ષીસો આપે છે. ખોળઓના વંશવારસ કોઈ નહીં હોવાથી, તેમને આપવું તે જાણે થોડા દિવસને માટે કોઈ મીલકત ઘરેણું મુકવા જેવું જ છે! એક વખતે એવું થયું કે, એક ધનવાન ખોળે જે એક મોટો જગીરદાર હતો, તે મરતી વખતે પોતાની જગીર કોઈ ખીળના નામપર લખતો ગયો; એટલે તેના વારસે તેના મરવા પછી તેની બધી માલ મિલકત પોતાના સ્વાધીનમાં લીધી. આ વાતની ખબર આદશાહને પહોંચી; ખોળે અસલ આદશાહનો અનુચર હોવાથી તેની મીલકતપર આદશાહનો હક્ક પહોંચતો હતો. આદશાહે તેના વારસને તેની સઘળી માલ મીલકત પોતાને સ્વાધીન કરવા જણાવ્યું; પરંતુ તેના વારસે જ્યારે માન્યું નહીં, ત્યારે આદશાહે પોતાનું લશ્કર મોકલી તેની મીલકત પોતાના અધિકારમાં લીધી! આદશાહે મુસલામાની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ખોળનો અગણિત પૈસો, સોના ચાંદીનાં વાસણો અને મુલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો શોધી સાંધીને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધા અને તેના વારસને એક ઝુટી કાઢી પણ આપવામાં આવી નહીં! જે કે ખોળના વારસે આદશાહની વિરુદ્ધ ઘણાં પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે બિચારાનું અંતે કંઈ વધ્યું નહીં! લખનૌ-વાસીઓમાં આવી રીતે અનેક પ્રકારના ટંકા બખેડાઓ વારંવાર થાય છે અને તેથી તેઓને બાળકની પેઠે જરા જરા વાતમાં લડી પડવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. પરંતુ આવા ટંકા બખેડાથી એટલું થાય છે કે, તેમનાં હથિયારો ખુણામાં નકામાં પડી રહેતાં નથી અને તેનાપર કાંટ નહોવા પામતો નથી!

પંચમ અધ્યાય.

લખનૌનો વૈભવ (ચાલું)-શાહી હરમ.

“શાહી હરમ”ની બહારની વાતોમાં કેવલ આપણે સ્ત્રી સીપાઇ, કહારિયો અને ખોગ્ગ સુધી આવીને અટકી ગયા! ચાલો આવો, જરા જીવ કંઠણ કરીને “શાહી હરમ”નો પડદો ઉઘડીએ અને અંદરની સ્થૂંઘળ પણ કરતા આવીએ! જુઓ આ ‘શાહી હરમ’ની લોડીઓ પણ આપણી સાથે આવે છે, એટલે આપણને જોવા જવામાં ઘણું સુગમ પડશે. “શાહી હરમ”ની અંદરની ઇમારત અને તેનો બહારનો ભાગ, જ્યાં સુધી આપણે કોઈ પણ જાતના રોકાણ વિના આવી પહોંચ્યા છીએ, તેમાં વધારે ફેરફાર જણાતો નથી. હિંદુસ્થાનની સાધારણ ઇમારતો ઘણું કરીને એવી રીતે બાંધેલી હોય છે કે, તેની અંદર સમચોરસ અથવા જગાના પ્રમાણમાં પ્રથમ એક ચોક હોય છે અને તેની ચોતરફ ચોરડાઓ અને “દાલાન” હોય છે. જે કોઈ ઇમારત બે ખંડની હોય તો, ચોકની ઉપર ચોતરફ છબજી અને તેના ઉપર ચોરડાઓ અને “દાલાન”ની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. આ ચોરડાઓમાં મુલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો મુકવામાં આવે છે. પરંતુ આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે, તેને બારણાં હોતાં નથી! બારણાંની ઠેકાણે જ્યાં જુઓ ત્યાં મોટા મોટા પડદાઓ ટાંગેલા હોય છે! એનું કારણ એ છે કે, હરમની સ્ત્રીઓ “પડદેનશીન” કહેવાય છે. અને તેથી તેઓ હમેશાં આવા પડદામાં જ રહે છે. તેમના નીકટ સંબંધીમાંનો કોઈ પુરુષ જ તેમની પાસે જઈ શકે છે. બાકી બીજા પુરુષોને ત્યાં જવાનો અધિકાર નથી. આ પડદા એટલા મોટા મોટા હોય છે કે, તેમાં રહેનારી બેગમો બહાર શું થાય છે, તે પણ જોઈ શકતી નથી! તેમનો પડદો કેવલ પુરુષો જ માટે હોય છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ તો કોઈ પણ જાતની, કોઈ પણ દેશની અથવા કોઈ પણ શ્રેણીની હોય, તોપણ અટકાવ વિના તેમની પાસે સ્થૂંઘળથી જઈ શકે છે.

જ્યારે કોઈ હિન્દુ અથવા મુસલમાન “પડદેનશીન” સ્ત્રીને ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની કચેરીમાં અરજ કરવા જવું પડે છે, ત્યારે તે મ્યાનામાં જ બેસી રહે છે અને તેની સ્ત્રી તરીકેની ઓળખાણ, તેનો નોકર અથવા તેનો કોઈ સંબંધી, પ્રતિજ્ઞા ઉપર ન્યાયાધીશને આપે છે. તે મ્યાનામાં બેઠી બેઠી ન્યાયાધીશના સવાલના જવાબ આપે છે, તેથી તેનો સ્વરમાત્ર જ ન્યાયાધીશ સાંભળી શકે છે. આવા રીવાજથી ઘણી વખતે મોટા મોટા ઘોટાળા ઉઠે છે. પરંતુ તેનો કોઈ ઉપાય નથી. કારણ કે, આ રીવાજ તોડવો અને તેના વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય કરવું, તે સહજ નથી!

ખીજી સારી ઋતુઓમાં “શાહી હરમ”ની યેગમે દાલાનોમાં બેસે છે, અને ત્યાં જ કાઢને મળવું હોય તો તે મળે છે. તે વખતે દાલાનોમાં ચીનાઈ સાદીઓ પાથરવામાં આવે છે; તેની વચ્ચેવચ્ચ મસનદ અથવા સિંહાસન મુકવામાં આવે છે; જેનાપર બેસીને યેગમ સાહેબ અન્ય સ્ત્રી વર્ગની મુલાકાત લે છે. યેગમ સાહેબને મળવા આવનારી સ્ત્રીને, દાલાનમાં પગ મુકતાં જ, નીચી વળીને સલામ કરવી પડે છે. પરંતુ તે જે વૃદ્ધ હોય અને પદ તથા અધિકારમાં મોટી હોય તો, યેગમ સાહેબ તેને સિંહાસનપરથી ઉડીને આવકાર આપે છે. જ્યારે કોઈ મળવા આવનાર સ્ત્રીને સિંહાસનની બાજુએ બેસવાની જગ્યા મળે છે, ત્યારે એમ સમજાય છે કે, તે તેના સમાન પદની હોવી જોઈએ. વળી મસનદ અથવા સિંહાસનની બનાવટ ઉપરથી યેગમ સાહેબની માન મર્યાદાની ગણતરી થાય છે: તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં મસનદ બનાવવામાં આવેલું હોય છે. યેગમ સાહેબનું મસનદ બે ગજ સમચોરસ છે અને તેને ફરતી સોનેરી ઝાલરો મુકવામાં આવી છે. એ શિવાય મસનદ ઉપર બે મખ-બલના તકીયાં મુકવામાં આવ્યા છે, જેનાપર યેગમ સાહેબ કહોણી ટેકવીને ઉંઘી પલાંડી વાળીને બેસે છે !

જે કે આ “પડદે નશીન” સ્ત્રીઓ, ઘણી પ્રજ્વલિત, પ્રસન્ન-વદનની અને સંતોષી હોય છે, તોપણ તેઓને કુદરતના મનોરમ અને આનંદદાયક દેખાવો જોવાને ખીલકુલ મળતા નથી. કોઈ સુંદર પ્રદેશની કુદરતી રચના અથવા નદી નાળાં કે પહાડ પર્વતને તેઓએ જન્મ ધરીને કદી પણ જોયેલાં હોતા નથી ! પડદામાં રહેનારી સ્ત્રીઓમાં ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ એવી પણ નીકળે છે કે, જેઓએ સાધારણ નદી, પુષ્પવાટિકા અથવા ધાન્યથી હયાં ભયાં ખેતરો સુદ્ધાં નિહાળ્યાં નથી ! એના સંબંધમાં એક અંગ્રેજ મહિલા લખે છે કે, કોઈ કોઈ પડદામાં રહેનારી સ્ત્રીઓને મેં એવું બોલતાં પણ સાંભળેલી છે કે, “આ યુલ તો ઘણું જ સુંદર અને મનોહર છે. જ્યાં એના ઢગલે ઢગલા ઉત્પન્ન થતા હશે, ત્યાંની ભૂમિ કેવી શોભાયમાન હશે !” તે વળી આગળ ચાલતાં લખે છે કે, “કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ તો અતિ આશ્ચર્યથી પૂછે છે કે, આ સઘળી વસ્તુઓ જમીનમાં તે કેવી રીતે ઉગતી હશે ! અને જ્યારે તે ઉગતી હશે, ત્યારે ત્યાંની જગ્યા કેવી શોભાયમાન લાગતી હશે ?”

“શાહી હરમ” માં બિસ્લેરનાં ઝાડ, ફાનસો અને વાલસીટો ઘણાં છે. નસિરુદ્દીન હુયદરના પિતા ગાઝુદ્દીનને એ વાતનો ઘણો શોખ હતો; અને તેથી “શાહી હરમ”માં એનું પ્રમાણ જોઈએ તે કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે.

આદશાહના જેટલા મહેલ હતા, તેટલા મહેલોના જુદા જુદા મસ-
નદ, જુદી જુદી દેવડીઓ અને જુદા જુદા દાલાનો પણ હતાં. દરેક
ઐગમની મહીનામાં એકવાર વારી આવતી હતી, ત્યારે આદશાહ સલામત
તેને મહેલે જતા હતા. પરંતુ કદી કદી તેમને બધે મહીને પણ આદ-
શાહનાં દર્શન થતાં નહતાં; તોપણ તેમની આદશાહની ઐગમોમાં જ
ગણતરી થતી હતી. કદાચ તેમને ખબર પડે કે, પોતાની લોંડીઓમાંની
એકાદ સુંદર લોંડી ઉપર આદશાહની નજર ગઈ છે; અને આદશાહ તેને
ચઢાવ્ય છે; એટલું જ નહીં પણ તે બન્નેનો મેલાપ સુદ્ધ થઈ ગયો છે,
તો પણ આ ઉદાર મનની ઐગમો પોતાના મનમાં રહેજ પણ દેખાવ
આણતી નથી! તે લોંડીપર આદશાહ સલામત પ્રાણ એવારતા હોય,
અને લોંડી તેમના પ્યારમાં સ્વર્ગનું સુખ ભોગવતી હોય, તોપણ મહેલમાં
બન્નેનું પદ સમાન કદી પણ થઈ શકતું નથી. ઐગમ તે ઐગમ અને
લોંડી તે લોંડી! ઐગમોની માન મર્યાદામાં આદશાહે કદી પણ હસ્તક્ષેપ
કર્યો નથી, એ જ તેમની સહનશીલતાના બદલા જેવું છે!

ઉચ્ચશ્રેણીની ઐગમોના અને “શાહી હરમ”ની ઐગમોના વસ્ત્રા-
લંકારો ઘણાં જ ઉત્તમ અને જોવા યોગ્ય હોય છે. પરંતુ તે નજરે જોવાનું
આપણા ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય! જ્યાં “શાહી હરમ”માં પેસવાનાં જ
સાંસા હોય, ત્યાં ઐગમોના વસ્ત્રાલંકારો જોવાની વાત કરવી તે તો મૂર્ખાઈ
ભરેલું જ ગણી શકાશે! પરંતુ ઐગમોના વસ્ત્રાલંકારો આપણને નજરે
જોવા નહીં મળે, તેથી કંઈ નિરાશ થવા જેવું નથી. આવો, આ નસિ-
રુદ્દીન હુયદરના એક અંગ્રેજ સલાસદે એના સંબંધમાં એક પુસ્તક લખ્યું
છે, તેમાંથી જ થોડું વાંચી લઈએ:—“મને તે ઉમરાવોની અને આદશાહની
ઐગમોના વસ્ત્રાલંકારો જોવાનો એક બે વખત અવસર મળ્યો હતો. એ
શિવાય મહે બીજી પણ “પડદેનશીન” સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ જોયો છે; જેઓ
આદશાહની પાછળ ઉભી રહીને મોરછલ કરે છે, તેઓ પણ ઘણા મુત્યવાન
સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરે છે; અને તેઓ પણ મોહિની સ્વરૂપા અને યુવાન
હોય છે. જો કે આ મોરછલ કરનારી સ્ત્રીઓ પણ “પડદેનશીન”
સ્ત્રીઓમાં ગણાય છે, અને તેને એકીટશે જોવામાં અસબ્યતા અને અના-
દર જણાય છે, તો પણ અમે તો આદશાહ સલામતની નજર ચોરવીને
તેને જોઈ લેતા હતા! આદશાહ ઐગમનાં વસ્ત્રો પણ મહે ઘણીવાર
જોયાં છે. કારણ કે આદશાહ સલામત જ્યારે સ્નાન કરીને બહાર આવતા
હતા, ત્યારે તેઓ કોઈ કોઈ વખત પોતાની મેળે જ ઐગમોનાં વસ્ત્રો
ધારણ કરીને આવતા હતા!! કોઈ કોઈ વખતે તો તેઓ સાયંકાળે પડદા

પાછળ ભરાઈ જતા, અને મનના આનંદે બેગમનો પોષાક પહેરીને “દુલ્હન”ના વેષમાં હુમક હુમક કરતા અમારી પાસે આવતા હતા!!”

જે કે બેગમોના પહેરવેશમાં અને બાદશાહના ઉપલા “દુલ્હન”ના પહેરવેશમાં ભેદ હશે, પરંતુ વસ્ત્ર ઈલાદિ તો તે જ હશે. બાદશાહ જ્યારે બેગમનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતા હતા, ત્યારે તેઓ શુદ્ધ બેગમના જેવા જ લાગતા હતા. તેમના પૈજામાં, સાડીન કીનખાખ અથવા એવા જ કોઈ ઉત્તમ પ્રકારના કપડાના હોય છે—જે નીચલા ભાગમાં ઢીલાદ્ય હોય છે. તેને એકઠા કરીને ગાંઠ મારવામાં આવે છે અથવા તો પાછલા ભાગમાં તે જમીન પર રગદોલાયા કરે છે! આ પૈજામાં સુનેરી અથવા રૂપેરી “ઈન્જિરઅંધ”થી કમ્મરમાં બાંધવામાં આવે છે. વળી “ઈન્જિરઅંધ”ના છેડાપર કલાબત્તના ધૂમતાં ટાંગેલાં હોય છે અને તેની અંદર હીરા મોતી અને માણેક મુકેલાં હોય છે! આવા હીરા માણેકથી શોભતો “ઈન્જિરઅંધ”નો છેડો, છેક તેમના ઘૂંટણ સુધી આવે છે અને તે ચાલતી હાલતી વખતે કંઈક વિચિત્ર શોભા ધારણ કરે છે!

કમ્મરના ઉપલા ભાગમાં બેગમો ચોળીયો અથવા અંગીયાઓ પહેરે છે, જે ઘણા જ ઝીણા કુમાસના કપડાની બનાવવામાં આવે છે. એનું કારણ એ છે કે, તેઓ ઝીણા કુમાસના કપડાંને વધારે સુંદર ગણે છે! આખા હિન્દુસ્થાનમાંના મુસલમાન અમીર ઉમરાવોના જનાનામાં, સૌથી વધારે આવાં ઝીણાં કપડાં વપરાય છે. વળી એ ઝીણા કુમાસનાં કપડાંના વસ્ત્રો તેઓ એટલી બધી કાળજી રાખીને દરજીની પાસે શીવડાવે છે કે, તે શરીરમાં બરાબર ચુસ્ત આવી રહે; કારણ કે ઢીલાં ઢીલાં વસ્ત્રને શરીરપર ધારણ કરવામાં તેઓ એક પ્રકારનું દૂષણ સમજે છે! બેગમોના અંગિયાના ઉપલા ભાગમાં ચોતરફ સુનેરી કસબથી ભરેલી વેલ અને ખુટ્ટીઓ હોય છે. આ અંગિયાના ઉપર તેઓ કુરતિયો પહેરે છે, જે ઘણે ભાગે જાલીદાર કપડાંની હોય છે. તેમની આવી જાલીદાર કપડાંની કુરતિયોથી, તેમની કમ્મરના નેકા ઈલાદિની સુનેરી ઝલક, ચમક દમક અને અંગિયાનો કટાવ છુપો રહેતો નથી!

એનાપર તેઓ એક હલકો દુપટ્ટો અથવા ચાદર ઓઢે છે, જે સુનેરી અથવા રૂપેરી બાદલાંની ભરેલી હોય છે. ઢાકાની મલમલના પણ તેઓ દુપટ્ટા બનાવે છે; અને તેના પાલવ તથા ફેર મુકવામાં તેઓ ઘણી મહેનત લે છે, તેમ પૈસો ખર્ચવામાં પણ કચાશ રાખતા નથી! આવા દુપટ્ટાવડે તેઓ પાછળથી પોતાનું માથું ઢાંકે છે અને તેના પાલવો ખભાપર આગળ ઝૂલતા રાખે છે. આ દુપટ્ટો તેઓ એવી રીતે ઓઢે છે કે, જે કોઈ કુરૂપા સ્ત્રી પણ એવી રીતે દુપટ્ટો ઓઢીને બહાર નીકળે

તો લોકો બે ઘડી તેને જ જોયા કરે! જ્યારે આ દુપટો કુરૂપાને પણ આવી સ્વરૂપા બનાવે છે, ત્યારે સ્વરૂપના ભંડારરૂપ બેગમો એ ઝાટતી હશે, ત્યારે તેમની સુંદરતા કેટલી બધી ચિત્તાકર્ષક બનતી હશે ?

હવે એકવાર એવી સુલલિત લાવણ્યમયી લલનાના ચિત્રની તમે મનમાં કલ્પના કરો, કે જેણે ઉપર કહેલા સઘળા વસ્ત્રાલંકારો ઘણી જ ઉત્તમ રીતે પોતાના શરીરપર ધારણ કર્યા હોય; તેનો વર્ણુ ગૌર અથવા ખુલ્લા ઘઉં વર્ણુનો હોય, તેના કામળ પગમાં કસખી નોકદાર મોજડીયો હોય, તેના ન્હાના ન્હાના હાથ અને પગના નખ, મેદી અથવા બીજા રંગથી ગુલાબી રંગ્યા હોય, અને તેની કામળ તથા લજ્જતથી નીચી નમેલી આંખોમાં કાળો સૂરમો આંજ્યો હોય. વળી તેની બ્રમર એવી કમાનદાર હોય કે, જે પરના વાળ, આવી સુંદરતાથી સુશોભિત થઈને જાણે તે આભારના ભારથી નીચા વળી ગયા હોય. તેનું ભવ્ય કપાળ અને મસ્તક, તેનું ગોળ મટોળ ગુલાબી મુખકુંડું અને તે ઉપરના લાંબા કાળા વાળ, ચંબેલીના ફૂલેલમાં બહેકતા હોય, અને તે સાથે તેના છૂટા વાળમાંથી થોડાક છાતીપર અને બાકીના પીઠપર લટકતા હોય; તેના કાનમાં અનેક પ્રકારની વાલીઓ, નાકમાં બે મોતી અને એક માણેક સાથની મોટી નથ હોય, અને શરીરપર બીજા અનેક હીરામાણેકના અલંકારો હોય. એક એવી રૂપરંગવાળી સ્ત્રીની તમે મનમાં કલ્પના કરો, કે જેમાં પૂરેપૂરી સુઘડતા, સુકુમારતા અને લાવણ્યતા ભરી હોય અને તે તમારી આંખો સામું ઉભી હોય તથા તેનું અંગ ત્રીણા વસ્ત્રોથી અર્ધુ ઉઘાડું અને અર્ધુ ઝાઢણાંથી ઢાકેલું હોય! જે એવી કમનીય કામનીની તમે કલ્પના કરી શકશો તો, લખનોરના “શાહી હેરમ”ની બેગમો કેવી હશે, તેનો ઉત્તર તમને તમારી પાસેથી જ મળશે !

પષ્ટાધ્યાય.

લખનોનો વૈલવ (ચાલું)-બેગમોનો ઠઠારો.

લખનોરમાં બેગમોની સ્વારી કોઈ કોઈ વખતે ઘણી ધામધુમથી નીકળે છે. તેઓ જ્યારે દર્શનને માટે અથવા પુત્ર કામનાથી કોઈ દેવાલય અથવા મસજિદમાં માનતા ચઢાવવા જાય છે, ત્યારે તેમની સ્વારીની ધામધુમ જોવા યોગ્ય હોય છે. પરંતુ આવી સ્વારીમાં કેવલ બાદશાહની બેગમની આગળ જ નોખત વાગે છે; અને તેને જ સૂર્યમુખી તથા મોરછલ વાપરવાનો અધિકાર હોય છે; બાકી બીજી બેગમોની સ્વારીને માટે એક સરખો સામાન હોય છે.

બાદશાહની બેગમની સ્વારી કેવી ધામધુમથી દરગાહ તરફ જાય છે, તે જોવું હોય તો ચાલો છેલ્લે છેલ્લે તે પણ જોતા જઈએ; કારણ કે એવા પ્રસંગો કંઈ આપણા જોવામાં વારંવાર આવતા નથી ! સ્વારીની સૌથી આગળ બાદશાહી સ્વારો હોય છે, જેઓ રૂપેરી નીલ્લાન લઈને ઘોડા-પર બેઠેલા છે. તેમની પાછળ નોખત અને નોખતની પાછળ પાયદલની બે ટુકડીઓ બેઠ વગાડતી ચાલે છે. એ પછી “આસા બદ્દમ” નામની એક ટુકડી, શરીરપર શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરીને, હાથમાં ભાલા પકડીને ચાલે છે; અને ત્યાર પછી “બાદશાહ બેગમ”નો બંધ મ્યાનો જોવામાં આવે છે. આ મ્યાનો ચાંદીના પત્રાંથી મઢેલો હોય છે અને તેને ચોવીસ ભોંઠાઓ ઉંચકે છે. દર પા પા માઇલે આ ભોંઠાઓ બદલાય છે, જેથી તેઓને મ્યાનો લઈ જવામાં વધારે પરિશ્રમ વેઠવો પડતો નથી. મ્યાનો ઉંચકનારા આ ભોંઠાઓનો પોષાક પણ ઘણો ઉત્તમ હોય છે. તેઓ તટરબંધ પોષાક પહેરે છે અને તેની ઉપર કારચોખી કામની લાલ બનાતની ઢીલી ઢાલી ડગલીઓ પહેરે છે. તેમની પાછડીઓ પણ લાલ રંગની હોય છે અને તેનાપર કારચોખી લરેલી સુનેરી રૂપેરી માછલીઓ તેઓ મુકે છે. આ માછલીઓને મુકવામાં આવેલાં કસબનાં પ્રમતાં છેક તેમના ખભા સુધી લટકે છે, અને તેથી તેમના પોષાકમાં કંઈક વિચિત્રતા જેવું લાગે છે ! ભોંઠાઓની પાછળ પાછળ મેહેરીયોનાં ઝુંડના ઝુંડ ચાલે છે, જેઓ બેગમ સાહેબની સ્વારી દરગાહમાં પહોંચતાં, તેમનો મ્યાનો ઉંચકીને અંદર લઈ જાય છે. આ મેહેરીયોની પાછળ સોના ચાંદીના “આસાબરદાર” અને ચોખદારોની બીડ હોય છે, જેઓ બેગમ સાહેબના નામની મોટેથી નેકી પોકારે છે અને માર્ગમાં ઉભેલા ભીખારીઓને બાળુએ ખસેડે છે; કારણ કે લખનોરના ફકીર અને ભીખારીઓ ઘણા અડીયલ હોય છે અને તેથી તેઓ સ્ટેજમાં ખસતા નથી. વળી બેગમ સાહેબની સ્વારી વખતે પૈસા અને રૂપિયા લૂંટાવવામાં આવે છે, તેથી આવી સ્વારી વખતે ફકીરો અને ભીખારીઓની રાજમાર્ગ ઉપર ઘણી બીડ થાય છે.

આસાબરદારો અને ચોખદારોની પાછળ, ખોજઓના ઉપરીની સ્વારી હોય છે. તે ઠાઠમાઠથી હાથીપર ચઢેલો હોય છે ! ખોજઓના ઉપરીના માન મર્તબા સંબંધે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે તેના આવા ઠાઠમાઠનું કારણ વાંચકો પોતાની મેળે સમજી શકે તેમ છે. આ વખતનો તેનો પોષાક પણ ઘણો મુલ્યવાન હોય છે, અને તેનો દેખાવ જોઈ બાળકોનો બીજો ઘોષોરાણો જ સ્વારીમાં નીકળ્યો હોય તેવો લાગે છે !

ખ્વાજેસરાના નામથી ઓળખાતા આ ખોજખોના ઉપરીના હાથી પાછળ, બેગમ સાહેબની લોંડીઓ, બાંદીઓ અને દાઢીઓની સ્વારી હોય છે. તેઓ મ્યાના, ચંડોળો, રથ વિગેરે વાહનોમાં બેઠેલી હોય છે. મ્યાના અને રથ તો આપણા જોવામાં ઘણીવાર આવે છે, પણ ચંડોળો તો આવી સ્વારી વખતે જ જોવામાં આવે છે. એનો આકાર મોટી ડોળી જેવો હોય છે. તેને ખનાવતાં ઘણો ખર્ચ થાય છે. એ લોકોની પાછળ બરછી અને ભાલાવાળા સીપાર્થ ચાલે છે. બાદશાહ બેગમની સ્વારીમાં તેમની લોંડીઓ અને બાંદીઓની સંખ્યા ૧૫૦ થી લગભગ ૨૦૦ સુધીની હોય છે. તમે કદાચ પૂછશો કે, આટલી બધી લોંડીઓ તે વળી શું કામ કરતી હશે? એના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, “શાહી હરમ”નું દરેક દરેક કામ એ લોંડીઓ પાસે જ કરાવવામાં આવે છે. કાંઈ કાંઈ લોંડીઓ તો બેગમોને રાત દિવસ કિસ્સા કહાણી જ સંભળાવ્યા કરે છે, કાંઈ કાંઈ તો બારેઘડી અને બત્રીસે પહોર બેગમોની પગચાળી જ કચા કરે છે અને કાંઈ કાંઈ લોંડીઓ તો બેગમ સાહેબની ટાપટીપ પાછળ જ મચેલી રહે છે. હિન્દુસ્થાનમાં જો કે દરજ્જા, સ્ત્રીઓનાં કપડાં પણ શીવે છે; પરંતુ “શાહી હરમ”ની બેગમોનાં કપડાં લોંડીઓ શીવે છે. આ લોંડીઓમાં જેઓ લણેલી હોય છે, તેઓ બેગમોને કુરાન વાંચી સંભળાવવાનું પણ કામ કરે છે. એ શિવાય રાંધવાનું, કપડાં ધોવાનું અને બીજું પરચુરણ કામ એ લોંડીઓ જ કરે છે. “શાહી હરમ”ની આ લોંડીઓ પણ “પડદાનશીન” ગણાય છે અને તેથી તેઓ પડદાવિના બહાર નીકળવા પામતી નથી!

આવા ઠઠમાઠથી બાદશાહ બેગમની સ્વારી નીકળે છે. પોતાના નામ પ્રમાણે સ્વારીનો સર્વ ઠઠ રાખવામાં, બેગમ સાહેબ વિશેષ કાળજી રાખે છે, કારણ કે એથી પોતાના નામનો જે ડંકા લોકોમાં વાગે છે, તે સાંભળીને તેમને ઘણો આનંદ થાય છે!

સ્વારીની સહેલ પણ કરી ચુક્યા. પરંતુ વાચકોને અમારે કહેવું જોઈએ કે, તેમણે આ ખ્યાલી ચિત્રને ચિત્તથી કહાડી નાંખવું કે તેઓ સુખી હશે! કારણ કે એમની સાથે આટલો બધો ઠઠમાઠ રહે છે, તો પણ એ બિચારીઓ દયાપાત્ર છે! તમે પૂછશો કે, બાદશાહની બેગમને એવું શું દુઃખ છે કે, તે આપણી દયાપાત્ર હોઈ શકે? એને માટે ટુંકામાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, તેઓ સુવર્ણ અલંકારમાં બંધાયેલી એક કેદી સમાન સ્થિતિ ભોગવે છે! એક ગરીબ ઝૂંપડીમાં વસનારી અને સ્વામીના સહવાસમાં કાંઈ ગાળનારી સ્ત્રી, આ બાદશાહોની સુવર્ણ અલંકારોથી મટેલી બેગમો કરતાં વધારે સુખી અને સૌભાગ્યવતી હોય છે!

“શાહી-હરમ”ની સાથે તેમાં વસનારી બેગમોના રીતિ રીવાજો પણ આપણે જોઈ ચુક્યા. આદશાહ બેગમની સ્વારી જોવાની આક્રી હતી તે પણ જોઈ નાંખી. હવે લખનૌમાં બીજું શું જોવાનું આક્રી રહ્યું? આવો, તેની તપાસ પણ કરતા જઈએ—

આગ બગીચા અને એવા બીજા સ્થાનોની, લખનૌમાં ન્યૂનતા નથી. પરંતુ બીજા મોટા શહેરના જેવા જ ત્યાંના આગ બગીચા હોવાથી તેમાં કંઈક વિશેષપણું આપણને જણાશે નહીં! ચાલો, જતાં જતાં આપણે લખનૌનાં બજારો અને ત્યાંના માણસોના રીતિ રીવાજો જોતા જઈએ. બજારોમાં મોટી મોટી દુકાનો છે, જોઈએ તે વસ્તુ મળે છે, દુકાનદારો આહોકોને મીઠી વાણીએ લોભાવીને એકના બમણા પૈસા લે છે! સભ્યતા બતાવીને, પાન ગુલાબ આપીને અને આહક ગમે તેવો અપરિચિત હોય તો પણ તેની સાથે જાણે જુનો પરિચય હોય તેમ મીઠી મીઠી વાતો કરીને, અહીંના દુકાનદારો આહોકોને માલ આપે છે! જો આહક તેના મિષ્ટ વચનથી લોભાઈને, તેનો માલ ખરીદ કરે છે તો, તેમાંથી દુકાનદાર પોતાની સભ્યતાના અવેજમાં બમણું લઈ લે છે! અને જો કોઈ આહક તેના જેવો જ મળ્યો તો, પાછળથી તે હડધૂત થાય છે! અહીંના લોકો બજાર હાટમાં હથિયાર બાંધીને ફરે છે. જ્યારે કોઈ અમીર ઉમરાવ બજારમાં આવે છે, ત્યારે તે પણ પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં સો પચાસ હથિયારબંધ સીપાઈઓ આગળ પાછળ રાખે છે! અહીંના લોકો સ્વભાવના પણ જરા તીખા છે. રહેજ રહેજ વાતમાં તલવારો ખેંચાય છે અને નજીવા કારણસર તેઓ એક બીજાનાં ખૂનો કરે છે! જ્યારે તેમની એવી લડાઈ જામે છે, ત્યારે લખનૌની અતિ સાંકડી ગલી કુચીઓમાં દુકાનદારો અને બીજા શાંત પ્રકૃતિના પુરુષો સંતાઈ જાય છે! લખનૌની બીજી વિચિત્રતા ત્યાંના બીખારીઓની છે. નાની ગલી કુચીઓમાં અને બજાર હાટમાં બીખારીઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ ફરતાં ફરે છે! તેઓ “દાતા ભક્ષા કરે”ની ખૂમે પાડીને તથા ચીથરેહાલ સ્થિતિમાં રડતી સુરત બતાવીને, જતા આવતા માણસોની પાસે બીખ માંગે છે! અહીંના લોકો એવા માણસોને ઘણી ખેરાત કરે છે, એટલે તેમની સંખ્યા ઘણી વધવા પામી છે! લખનૌમાં એ સિવાય બીજી કંઈ ન્યૂનાધિકતા નથી. હિંદુસ્થાનના બીજા મોટા શહેરોમાં જે કંઈ જોવામાં આવે છે, તેવું અહીંયાં છે. લખનૌનાં જોવા લાયક સ્થળો અને ત્યાંની પ્રજાની નીતિ રીતિનો કંઈક ભાસ અને વાચકોને કરાવવામાં આવ્યો છે અને તેથી ભારતવર્ષના નંદનવન જેવી

ગણાતી રામની અયોધ્યાના બીજા ઐતિહાસિક પ્રસંગો અવલોકવાને માટે, વાંચકોને અહીંથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવામાં આવે છે.

સમમ અધ્યાય.

પરિષદ વર્ગ-અંગ્રેજ હુજમ.

તે હરેક પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પડેલો અને નીચ જાતિના અંગ્રેજો, યુરેઝિયનો અને દેશી દુરાત્માઓથી વીંટલાયેલો હોવાથી તેનું આખું રાજ્ય સામેત અને રક્ષિત પદ્ધતિપર મૂકવામાં આવ્યું.* કલકત્તા રીવ્યુ. વોલ્યુમ ૩ જી.

અહા! કાળનું કેવું અપૂર્વ પરિવર્તન છે! જે સ્થાન એક સમયે સ્વર્ગ સમાન હતું, તે જ સ્થાન આજે નર્કેતુલ્ય બની ગયું છે! અયોધ્યા! સ્વર્ણપૂરી અયોધ્યા! આ શા ત્હારા કર્મના પરિપાક! આ શી ત્હારી સ્થિતિ! અરે! જે અયોધ્યાપર શ્રી રામચંદ્ર જેવા, જિતેન્દ્રિય પ્રગ્વત્સલ મહારાજે રાજ્ય કર્યું હતું, આજે તે જ અયોધ્યાના સિંહાસન ઉપર, ઈંદ્રિયાસક્ત, વિલાસ પ્રિય નસિરુદ્દીન હયદર બેઠો છે! એ સઘળી કાળની કૃતિ છે! એ સહુ કાળનો મહિમા છે! અહો! પરમેશ્વર પ્રમાણે આ કાળ પણ આદ્યંત રહિત જણાય છે! આદિ તથા અંતથી રહિત આ કાળ હોવાથી પરંપરાથી એના અંગમાં વિલક્ષણ શક્તિનો સમાવેશ થયેલો છે! પરમેશ્વર આ સઘળાનું મૂલ કારણ છે અને કાળ ઉપાધિભૂત છે! કાળ જેમ આદિ ને અંત છે, તેમ તે સર્વ ઠેકાણે, સર્વ સમયે હાજર રહેલો હોય છે! તેથી જ જગતમાં અત્યાર સુધીમાં જે જે બનાવો બની ગયા છે, તે સહુ કાળે જોયા છે અને હવે પછી, જે જે બનાવો બનશે તે પણ કાળ જ જોવા પામશે!! આવા પ્રકારનું કાળનું લબ્ધ, ઉદાત્ત, ગંભીર અને અતર્ક્ય સ્વરૂપ લક્ષમાં ઉતારવાથી, કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ કાળને જુદા પદાર્થ તરિકે નહીં માનતાં, તેને પરમેશ્વરનું અંગ માને છે, તે કેટલું યથાર્થ છે, તે આપણા ધ્યાનમાં ઉતરશે!

તમને અયોધ્યાના બીજા બાદશાહ નસિરુદ્દીન હયદરનું ચરિત્ર નિવેદન કરાવવાની કંઈ જરૂર નથી. વિદ્વાનો કહે છે કે, જનવિશેષનું

* Engaged in every species of debauchery, and surrounded by wretches, English, Eurasion and Natives, of the lowest description, his whole reign was one continued satire upon the subsidiary and protected system.

ચરિત્ર, તેના મિત્રોના ચરિત્રનું પ્રતિબિંબ છે! માટે બાદશાહના પરિપદો, મિત્રો અને તેના સહવાસમાં આવનારા માણસોના ચરિત્ર સંબંધી થોડું ઘણું લખવાથી, બાદશાહનું ચરિત્ર વિલક્ષણ રીતે જાણી શકાશે.

અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરુદ્દિન હુયદરના, મુખ્ય પાંચ પરિપદો હતા. તેઓ જાતે અંગ્રેજ અને શીરંગીઓ હતા. એક તેનો શિક્ષક, બીજો પુસ્તકાલયનો અધ્યક્ષ (લાયબ્રેરીયન), ત્રીજો જર્મન ચિત્રકાર અને ગાયક, ચોથો અંગ રક્ષક કપતાન અને પાંચમો અંગ્રેજ હુજમ!! હા, હુજમ! ચાલ રે લાલિયા બાવડી ચરકી નહિ, પણ અંગ્રેજ-વિલાયતી હુજમ! આ હુજમ સાહેબનું જ, બાદશાહના ખાસ દરબારમાં સહુ કરતાં વધારે ચલણ હતું. આ નવલકથામાં વર્ણવેલી ઘણી બાબતો સાથે, આ અંગ્રેજ હુજમનો સંબંધ છે, માટે સૌથી પહેલાં તેની જાણીતું હુંકુ પણ જાણવાબેગ વર્ણન, વાચકોની જાણ માટે આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યું છે.

✓ એ લંડન નગરની કોઈ અંગ્રેજ રમણીનો ગર્ભજાત સંતાન હતો. બાપ કોણ તે અમે જાણતા નથી, એક હતો કે અનેક હતા તે અમને ખબર નથી. પણ હતો તો ખરો જ! કોણ હતો તે એની મા જાણે. “મન જાણે પાપ ને મા જાણે તે બાપ.” એ હુજમના બાપનું નામ અમે જાણતા નથી, પણ એની મા જાણે છે. અમારે એની મા સાથે પીછાણ નથી, તો કોને પૂછીએ? પરિચિત મનુષ્યોમાંના કોઈએ જાણવું નથી, કેમકે વિલાયતમાં દરેક અંગ્રેજ નંદનના પિતાનું નામ જાણવાનો સંભવ નથી, અને ઘણું ખરું ઘણા ખરાઓના બાપનાં નામ જ હોતાં નથી—સઘળા જ ન બાપા હોય તો પછી કોણ કોના બાપની ઓળખ આપે? તેઓ દરેક ઠેકાણે પોતાની માના નામથી જ ઓળખાય છે. તેમના પિતાનું નામ કોઈ જાણે જ જાણી શકે છે. આ હુજમ સાહેબના પિતાનું નામ પણ કોઈ જાણતું નથી, એટલે એક અંગ્રેજ રમણીના સંતાન તરીકે, એને વાચકોની સન્મુખ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. બાહ્યાવસ્થામાં એ લંડન નગરમાં હુજમત કરવાનો ધંધો શીખી, એ જ વેપારમાં પડ્યો હતો. એને પૈસાનો લોભ અતિશય હતો. લોકોને મ્હોંડે એણે એવું સાંભળ્યું હતું કે, ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની રાજધાની કલકત્તામાં, એકે પણ અંગ્રેજ હુજમ નથી—તે ઠેકાણે અંગ્રેજ હુજમ માટે ધંધાનું વિશાળ ખેતર ખુલ્લું પડ્યું છે, તેથી એણે હિંદુસ્થાનમાં આવવાનો વિચાર કીધો. તમને આથી આશ્ચર્ય લાગશે, પણ જાન કંપનીના મુસાહેબોમાં એવાઓની જ ભરતી હતી. કોઈ હુજમ, કોઈ ઘોલી, કોઈ મોચી, કોઈ ખાલપો, કોઈ

ન આપો ને કોઈ ખાટકોનો પુત્ર ! એમાં પણ માળી, કોળીના પુત્ર અધિકારપદે આવતા ત્યારે તેને તો હિંદુસ્તાનની પ્રગ્ન પાટલે બેસાડી પૂજવાનું જ બાકી રાખતી. તેવા જ આ હજમ લાઇ હતા. પરંતુ હિંદુસ્તાન આવવાને માટે, સ્ટીમરનું ભાડું આપવા જેટલીએ એનામાં શક્તિ નહતી. તેથી લાચારીએ, સ્ટીમરમાં (Cabin Boy) તરીકે કામ કરવાનું કબુલ કરી, તે વગર ભાડે લેંડનથી હિંદુસ્તાન આવ્યો ! કલકત્તામાં આવ્યા પછી, પોતાનો હજમનો ધંધો શરુ કરી, તેણે થોડું ઘણું પેદા કર્યું. પછી હજમનો ધંધો મુકી, જાત જાતની વિલાયતી વસ્તુઓ ખરીદ કરી, વહાણ માર્ગે ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં મોકલવાનો વેપાર કરવા માંડ્યો. એ વેપારને અર્થે તેને એકવાર લખનૌ જવું પડ્યું. તે વખતે લખનૌના રેસિડેન્ટ સાહેબને માથે ઘણા જ આછા આછા વાળ હતા. ગવર્નર જનરલને માથે વાળનો મોટો ગુચ્છો હતો. મોટા લોકના પોષાકનું, મોટા લોકના આચાર વ્યવહારનું સૌ કોઈ અનુકરણ કરે છે, તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, અંગ્રેજ હજમની મદદથી ઉપલી વાળની ખામી દુર કરી શકાશે ! એટલે ટોપી ઉતાર્યા પછી, વાળના ભરાવાથી, માથાપરની સાદી ચામડી કોઈના જીવામાં આવશે નહીં ! સંજોગા સંજોગે આપણા વિલાયતી હજમનું લખનૌ આવવું થયું. તે વખતે, વખત સાંધીને રેસિડેન્ટને મળ્યો. રેસિડેન્ટ સાહેબ પોતાના વિલાયતી હજમપર ખુશ થઈ ગયા. તેને હજમના કામપર રાખી લેવાને માટે અયોધ્યાના આદશાહ નસિરુદ્દિને લખી મોકલ્યું. રેસિડેન્ટ સાહેબનો હુકમ, પેગમ્બર-અલ્લાનો હુકમ ! ના ન પડાય. દેશી રાજાઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલ જેવો રેસિડેન્ટને ગણતા હતા, તેથી નસિરુદ્દિને પહેલાં તેને હજમના કામપર નીમ્યો. થોડા જ વખતમાં આ અંગ્રેજ નંદન આદશાહનો પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો ! પછી તો આદશાહ એને સાથે લઇને એક જ ટેબલપર ખાવા લાગ્યો ! બાકી શું રહ્યું ? ધીરે ધીરે હજમ સાહેબનાં માન વધવા લાગ્યાં ! પરંતુ આદશાહના બીજા અંગ્રેજ સલાસદો, એને કદીપણ ઉચ્ચકુલનો ગણીને માન આપતા નહતા.* એટલું જ નહિ, પણ આદશાહના બીજા અંગ્રેજ સલાસદો, એની સાથે એક જ ટેબલપર બેસીને ખાવાને વખતોવખત કચવાતા હતા. તેથી નસિરુદ્દિને, તેને મુસલમાન ઉમરાવની પદવી આપી, તેનું નામ સરફરાજખાં રાખ્યું !

* વિલાયતી હજમ, મુસલમાન ઉમરાવની પદવી પામી, હવે કોઈ

પણુ જાતના વાંધા વિના નસિરહિનની સાથે એક જ ટેબલ ઉપર આહાર કરવા લાગ્યો ! તે સુરાપાન કે અમોદ પ્રમોદ કરતાં, વખતોવખત નસિરહિનના કાકાની પાલડી પાડી નાંખતો હતો ! માથા ઉપરના મંદિલને કોઈ હાથ લગાડે છે, ત્યારે મુસલમાનો પોતાને મોઢું અપમાન થયેલું ગણે છે. પરંતુ આ વિલાયતી હજમ તો, દરરોજ બાદશાહના કાકાનું આવું અપમાન કરતો હતો. હવે તો લખનાના રેસિડેન્ટ શિવાય, અયોધ્યામાં એની જ અધીનતા સૌ કોઈ સ્વીકારવા લાગ્યા !

નસિરહિનના પિતા, ગાજીયુદ્દિન હુયદરના, આચારવિચાર, એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન જેવા હતા. તે અતિશય ધર્મચુસ્ત હતો. તેથી તેને અંગ્રેજોના આચારવિચારપ્રતિ ધિક્કાર હતો. પરંતુ અંગ્રેજોના સહવાસ અતિ પ્રિય ગણનારો નસિરહિન, તેમના આચારવિચારનો વિશેષ પક્ષ-પાતી હતો. તે અંગ્રેજોની પેઠે ટેબલપર ખાતો અને યથેચ્છ સુરાપાન કરતો હતો. ટેબલના ખરચ વિગેરેનો કારભાર, આપણા સરકારાખાના હાથમાં રહેતો હતો. તે કલકત્તેથી કોઈ કોઈ મહિને, પચાસ સાઠ હજાર રૂપિયાનો વિલાયતી દારૂ ખરીદ કરતો હતો. આવો લખલુટ ખરચ ચાલવાથી પાછો અયોધ્યાનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો !

આ વખતે નવાબ માટે-ઉલ-દૌલા, નસિરહિનનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. એ આગા ખીરના નામથી ઓળખાતો હતો. અયોધ્યાનો દીવાન તે વખતે રાજા રામદયાળ હતો. ગયે વરસે પ્રજાપર ઘોર અત્યાચાર કરી, રાજ્યની મહેસુલ વસુલ કરી હતી. પરંતુ તે તો વરસ પૂરું થતાં જ, બાદશાહની લખલુટ ખરચથી પૂરી થઈ ગઈ ! ઘણાં ખરાં પરગણાંઓની પ્રજા, રાજ્યના આવા જીલમથી, નહાસી જઈને નેપાળ રાજ્યમાં વશી હતી. હજારો માણસો, ખેતીવાડીનું કામ મુકીને, ઠગ અને હુંડારોઓની ટોળી-ઓમાં સામેલ થઈ ગયા હતા. હવે આખું અયોધ્યા ચોર અને હુંડારા-ઓની આવાસભૂમિ જેવું બની રહ્યું હતું !

વરસ પૂરું થવા આવ્યું હતું. * પ્રાગણુ મહિનો બેઠો હતો. તેથી દુકાન-દારો અને કંટાકટરો પોતપોતાના હહેણા રૂપિયા માટે, દીવાન રામદયાળની દરબારમાં આવવા લાગ્યા. રાજા રામદયાળ મુખ્ય કાર્યાધ્યક્ષ (Prime Minister) નવાબ આગા ખીરની પાસે આ સંઘળા દુકાનદારોના હિસાબો તેમના હહેણા પૈસા આપવાને માટે મોકલવા લાગ્યો. ખજાનો ખાલી થઈ જવાથી, આગા ખીર મોટી ચિંતામાં પડ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, જો હું બાદશાહી ખરચ ચલાવવાને માટે અસમર્થ નીવડીશ તો, જરૂર

* એ પ્રાંતોમાં નવું વરસ ચૈત્રથી ગણાય છે.

મ્હારે નોકરી ખોઈને ઘેર બેસવું પડશે. પરંતુ પ્રભુ ઉપર ગમે વરસે અનહદ જીલમ થવાથી આખો દેશ છિન્નભિન્ન થઈ ગયો હતો, તેનાપર આગા બહાદુરની કે રાજા રામદયાળની નજર સરખી પાણુ નહતી. તેમને પોતાના પદપ્રભુત્વની મર્યાદા જાળવવા તરફ જ નજર હતી! પરંતુ નસિરહીનના અમલમાં કોઈનું પદ કે પ્રભુત્વ ચિરસ્થાયી રહે તેમ નહતું!

એક દિવસ અયોધ્યાપતિ નસિરહીન હુયદર પ્રાતઃભોજન (સહવારનો નાસ્તો) લીધા પછી એકલો બેઠો હતો. તેના ચાર પાંચ અંગ્રેજ સલાસદો, પ્રાતઃભોજનથી પરવારી, ઘોડાપર બેસી પ્રવા નીકળી પડ્યા હતા. તેઓ અગિયાર વાગતા પહેલાં બાદશાહની પાસે આવે એમ ન હતું. આ તક સાંધી સરફરાજખાં નામધારી અંગ્રેજ હુલમ, ખરચનો હિસાબ હાથમાં લઈ, નસિરહીનના દીવાનખાનામાં દાખલ થયો.

નસિરહીન તેને આવતો જોઈ, હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો; “હો, હો, ખાંન સાહેબ! યહ કયા ખરચકા હિસાબ?”

સરફરાજખાં રહેજ હસીને બોલ્યો; “જહાંપનાહ! એ ગયા મહિનાનો હિસાબ છે?”

સરફરાજખાંનો હિસાબ, અંગ્રેજ દુકાનદારોના હિસાબ જેવો અથવા આપણા દેશી વેપારીઓની રીત પ્રમાણે ચોપડામાં લખેલો ન હતો. સરફરાજખાંએ તો એક લાંબા અને પહોળાં કાગળ ઉપર આ હિસાબ લખ્યો હતો. અને તે કાગળને આપણા જોશી મહારાજનેના ટીપણાની પેઠે તેણે ગોળ વીંટાળેલો હતો. નસિરહીન હિસાબ જોવાને માટે હાથમાં કાગળ લેતાંની વાર, સરફરાજખાંએ, હિસાબના કાગળનો ઉપલો છોડી નીચે ઝટક્યો, એટલે ગોળ વળેલો કાગળ પોતાની મેળે ઉકેલાઈને દીવાનખાનાના ટેબલપર જઈને લંબાવ્યો! એક નમુનાનું ચિત્ર દેખાડતો હોય, તેમ સરફરાજખાંએ હિસાબનો કાગળ નસિરહીનને જોવાને માટે તેના મ્હોંડા આગળ ધર્યો! એ હિસાબનો કાગળ ઓછામાં ઓછો, સાત આઠ હાથ લાંબો હતો! કાગળ ટેબલપર લંબાયેલો છતાં, તેનો કેટલોક ભાગતો હજી વળેલો જ હતો! નસિરહીન હિ હિ શબ્દે હસીને, સરફરાજખાંને હિસાબનો કાગળ માપવા કહ્યું. સરફરાજખાંએ કાગળ માપીને જોયું તો બરાબર આઠ હાથ લાંબો થયો! નસિરહીને ફરી પાછું સરફરાજખાંને હસીને પુછ્યું; “કુલે કેટલા રૂપિયા થયા છે?”

સરફરાજખાં બોલ્યો; “જહાંપનાહ! નેચું હજાર રૂપિયા.”

નસિરહીને કહ્યું; “આગલા મહિના કરતાં ઘણા વધારે છે.”

તેના ઉત્તરમાં સરફરાજખાં બોલ્યો; “ખુદશર્વિદ! બીજા મહિના

કરતાં કંઈક વધારે આંકડો છે ખરો; તેનું કારણ એ છે કે, આ મહિનામાં નવી પ્લેટો લાવવામાં આવી છે, વળી પશુશાળામાં ત્રણ નવા હાથી અને ચાર વાઘ આવ્યા છે. આ નવા આવેલા વાઘ, એ પહાડી ભેંસોની સાથે લડી શકશે!”

“બહુ સારું! નવાજ આગા બહાદુરની પાસેથી એ રૂપિયા માંગી લો;” એટલું કહી નસિરહીને હિસાબના કાગળ ઉપર સહી કરી આપી.

અયોધ્યાના બાદશાહનો માસિક ખર્ચ નેવું હજાર રૂપિયા! તે પણ તેની ટેવલ ખર્ચના અને ખાવા પીવાના જ; ખીજના નહીં! આ પ્રમાણે તેનો ખીજ ખર્ચ કેટલો હશે, તે વિચારવા જોગ છે! વાંચકો પૂછશે કે, ખાવાપીવામાં મહીને નેવું હજાર ખરચીને બાદશાહ એવું તે શું શું ખાતો પીતો હશે? હીરા મોતીનો તો નહિ જ આહાર કરતો હોય? ના, નહીં. બાદશાહો કંઈ ખીજ માણસોની પેઠે ખા ખા કરતા નથી. તે તો દેવની પેઠે ફક્ત વાસનાના જ ભુખ્યા હોય છે! પણ તેના જેવા દેવનું નૈવેદ્ય આરોગનારા કંઈ થોડા મુવેલા હોય છે? વળી પૈસાના પૂરેપૂરા લોભી સરદારજખાને હાથે સઘળો કારભાર-પોણો ભાગ પોતાનો અને પા ભાગ બાદશાહનો! આવા લખલુંટ ખરચમાં અને સરદારજખાં જેવાના કારભારમાં, નેવું હજાર તે શી ગણતરીમાં?

સરદારજખાં હાથમાં હિસાબનો કાગળ લઇને, નવાજ આગા ખીરતી પાસે ગયો. આગા ખીર તો હિસાબ જોઇને જ હેબતાઇ ગયો! નેવું હજાર રૂપિયા! લાવવા ક્યાંથી? પરંતુ ખુદ બાદશાહે હિસાબના કાગળ ઉપર સહી કરી છે, તેથી રૂપિયા તુરત જ આપવા જોઇએ; નહીં અપાય તો બાદશાહના હુકમનું અપમાન કરવા જેવું થાય. તેથી તેણે રાજા રામદયાળને નેવું હજાર રૂપિયા આપવા હુકમ કર્યો.

અપોરે બાદશાહની રૂપરૂમાં મળી આગાખીરે કહ્યું: “જહાંપનાહ! આપનો ખજાનો સરદારજખાં લૂંટી ખાય છે. આ મહિનામાં નેવું હજાર રૂપિયા કદી પણ વપરાયા નથી.”

નસિરહીને ગુસ્સે થઇને બોલ્યો; “હું તેને ઉમરાવ કરનાર છું. હું જાણું છું કે, એટલા રૂપિયા ખરચાયા નથી, પણ એ સંબંધી તમારે બોલવાની કંઈ પણ જરૂર નથી.”

આવી રીતે ખીરજાં આગા બહાદુર બાદશાહનું અપમાન ખમીને પાછો ફર્યો; અને સરદારજખાંને હિસાબ પ્રમાણે પૂરેપૂરા રૂપિયા આપવામાં આવ્યા.

અષ્ટમ અધ્યાય.

પરિષદ્ વર્ગ-કાશ્મીરી નાયકા.

નસિરૂદીનનો અતિ સ્નેહપાત્ર કેવલ સરસ્વરાજામાં જ ન હતો, કારણ કે વચ્ચે વચ્ચે તેનું સ્થાન બીજા બહારના માણસો પણ લઈ શકતા હતા ! એનાં બે ત્રણ ઉદાહરણો માત્ર અત્ર આપવામાં આવે છે, જે ઉપરથી અમારા વાચકો જોઈ શકશે કે, નસિરૂદીનની કૃપાદૃષ્ટિથી તેમનો કેવો ભાગ્યોદય થયો હતો ! આ ઉદાહરણો વાંચીને સૌ કોઈ નસિરૂદીનને ઉડાઉ અને વિલાસપ્રીય ગણશે; પરંતુ પૂર્વના રાગ મહારાગ અને આદશાહોમાં એ ગુણો તેમના જન્મથી વળગેલા હોય છે, એટલે એ વિષે નસિરૂદીનનો વધારે દોષ કહાડી શકાય તેમ નથી !

લખનૌના દરબારમાં એક કાશ્મીરી નાયકા હતી. એ ઘણી જ સુંદર અને લાવણ્યમયી હતી. એનાં વિશાળ નેત્ર અને અંગ પ્રત્યંગો એવાં સુંદર હતાં કે, તેની ઉપમાને યોગ્ય પરમેશ્વરે બીજી કોઈ વસ્તુને નિર્માણ કરી હશે કે નહીં, તેને માટે પણ અમને સંદેહ રહે છે ! જ્યારે તે પોતાના શરીરપર હિંદુસ્થાની વસ્ત્રો ધારણ કરતી હતી, ત્યારે તેની સુંદરતામાં યમણો વધારો થતો હતો. કારણ કે એક તો તેના સર્વાંગનું સૌંદર્ય જ અધિક હતું, તેમાં ચુસ્ત હિંદુસ્થાની વસ્ત્રો સોનામાં સુગંધ મેળવતાં હતાં. તેની આવી સુંદરતા જોઈને નસિરૂદીન પણ મોહિત થઈ ગયો. વળી વાસ્તવમાં તે જેટલી સુંદર હતી તે કરતાં અધિક તેના કંઠમાં મધુરતા હતી. જે વખતે તેણે પહેલ વહેલું લખનૌના દરબારમાં ગાન કર્યું તે વખતે નસિરૂદીનની સાથે તેના અંગ્રેજ સલાસદો પણ લવલીન બની ગયા ! તેની બદુભરી આંખોમાં કંઈ લજ્જા અને નિરાશા પણ ભરી હતી. વિશેષમાં તેના સ્વાભાવિક હાવભાવે તેની લાવણ્યતામાં એટલો બધો વધારો કરી મુક્યો હતો કે, તે નજરે નજર જોયા શિવાય તેની કોઈ પણ રીતે કલ્પના થઈ શકે એમ નથી !

જે કે તે એક સાધારણ નાયકાની પેઠે દરબારમાં મુજરો કરવા આવી હતી, પરંતુ તેના મુમધુર કંઠ અને રૂપલાવણ્યે દરબારની બીજી નાયકા-ઓના મોહ ઉતરી ગયા ! નસિરૂદીન પણ તેનું સ્વરૂપ અને હાવભાવ નીરખતો એક ચિત્તે સાંભળતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે તેથી પ્રસન્ન થઈને તેની પ્રશંસા પણ કરતો હતો. નસિરૂદીનને પ્રસન્ન જોઈને અને તેના શ્રી મુખે પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને આ કાશ્મીરી નાયકાનું હૃદય હર્ષથી ગજગજ ઉંચું ઉછળતું હતું અને તેથી તે પોતાનો હર્ષ ઘણી કડીનતાથી સંભાળતી હતી ! આણી તરફ નસિરૂદીનના મહોડામાંથી “શાઆશ-શાઆશ”નો ધ્વનિ નીકળતો

ત્યારે બીજી તરફ આનંદ અને આત્મશ્લાઘાથી તે નાયકાના ગૌર ગાલોપર એક રંગ આવતો હતો અને એક રંગ જતો હતો ! વાચકો, તમે આ નાયકાની આવી અવસ્થા જોઈને હસો નહીં ! કારણ કે નસિરહીનની છબેગમે એવી હતી કે, જેમની અવસ્થા પ્રથમ આ કાશ્મીરી નાયકા કરતાં પણ ઉતરતી હતી. વળી હિંદુસ્થાનમાં એવી અનેક નાયકાઓને પેટે જન્મેલા બાળકો રાજ સિંહાસનના પણ અધિકારી થવા પામ્યા છે. એટલે આ નાયકાની વર્તમાન સ્થિતિની આપણાથી કોઈ પણ રીતે અવગણના કરાય તેમ નથી !

નસિરહીનને મહોંડે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી, આ નાયકા હર્ષથી ધીરે ધીરે ઉન્મત્ત થતી જતી હતી અને તેથી જો આવી જ અવસ્થામાં તે વધારે વાર રહેશે તો તે મનોદ્વેગમાં સપડાઈ જશે, એવી નસિરહીનના અંગ્રેજ સલાસદોને ખેડીક લાગવા માંડી ! અંતે નસિરહીને પ્રસન્ન થઈને કહ્યું; “આજ કે મુજરેકા ઇનામ એક હજાર રૂપિયા તુમ્હે મિલેગા !”

જ્યારે આટલું કહીને નસિરહીન દરમમાં જવા ઉઠ્યો, ત્યારે આ કાશ્મીરી નાયકા શિવાય બીજા કોઈનો પણ આશ્રય લેવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું નહિ. જે વખતે નાયકાના ખલાપર પોતાનું મસ્તક રાખી અંતઃપુરમાં ગયો તે વખતે નાયકાના મહોંડાનો રંગ, હર્ષ અને લજ્જાથી વારંવાર બદલાતો હતો ! હિંદુસ્તાનના રીતિ રીવાજો જોતાં, આદશાહ એક નાયકાને પોતાના અંતઃપુરમાં લઈ જાય તે ધણું જ અનુચિત ગણાય તેમ હતું, પરંતુ નસિરહીન જેવો અલગેલો આદશાહ, ઉચિત શું અને અનુચિત શું, તે કંઈ સમજતો નહતો. તેના મનમાં જે પળે-જે તરંગ ઉઠ્યો, તે તરંગને અનુસારે વર્તવામાં જ તે પોતે ઉચિત સમજતો હતો !

બીજે દિવસે તે કાશ્મીરી નાયકા શિવાય દરબારમાં બીજી કોઈ પણ નાયકાનો મુજરો થવા પામ્યો નહિ. પહેલાં દિવસ કરતાં તેનો આજનો શ્રંગાર ઘણો જ મનોરંજક હતો. મણિજડિત આભૂષણોથી તેણે પોતાના સર્વાંગ શોભાવ્યાં હતાં અને હર્ષ તથા આશાથી તેનું ગુલાબી મુખડું પળે પળે ચમકતું હતું. થોડો ઘણો નમ્યમુજરો થયા પછી, નસિરહીને આજ્ઞા કરી કે, “આજ ઇસ દો હજારો રૂપિયા ઇનામ દિયે જાય !” તરત જ તેની આજ્ઞાનો અમલ થયો. એટલે પહેલાં દિવસની પેઠે, આજે પણ તેના ખલાપર પોતાનું મસ્તક મુકી નસિરહીન અંતઃપુરમાં ગયો ! કેટલાક દિવસો સુધી દરબારમાં આવો આવો રંગ થતો રહ્યો. તેથી ધીરે ધીરે તે નાયકા નસિરહીનપર પોતાનો પ્રભાવ વધારેને વધારે પાડતી ગઈ. એનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, નસિરહીનના અન્ય દરબારીઓ અને અંગ્રેજ સલાસદો સુદ્ધાં, તે નાયકાને માથું નમા-

પવા લાગ્યા! અંતઃપુરના ઝોળઝોળ જેઝોળ પ્રથમ તેને એક સાધારણ નાયકા સમજીને તુચ્છ સમજતા હતા, તેઓ પણ હવે પોતાનો વ્યવહાર બદલવા લાગ્યા! બાદશાહની બેગમો પણ એની સાથે મળવા હળવા લાગી! ખરું છે કે, “રાજાને ગમી તે રાણી!” પછી તે ઉંચ હોય કે નીચ હોય, કુલીન હોય કે અકુલીન હોય!

એક દિવસે નસિરહીને અતિ મધપાનથી પોતાનું જ્ઞાન ભુલીને તે નાયકાને કહ્યું, “મેં તેરે લિયે સોનેકી ઇંટાકા મહલ બનવા દુંગા. ઔર કિસી ન કિસી દિન તુમ મેરી “બાદશાહ-બેગમ” બન જાવેગી!” કહ્યું હવે, તેનો જાગ્યોદય થવામાં શું બાકી હતું?

એક મોટા તહેવારને લીધે નસિરહીને સાત દિવસ સુધી દરબારમાં આવ્યો નહિ, એટલે એટલા દિવસ તે નાયકાને કોઈ જોવા પામ્યું નહિ! જ્યારે તે તહેવાર વીત્યો ત્યારે ફરી તે નાયકા બધાંની નજરે પડી! તે પહેલાંની પેઠે હાવભાવ અને કટાક્ષથી નાયકા ગાન કરીને સહુનાં મન હરણ કરતી હતી. પરંતુ સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે વારંવાર એક જ વસ્તુ ખાવાથી, તે ગમે તેવી પ્રિય હોવા છતાં પણ, માણસને કોઈ વખત અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી ગતિ અંતે આ નાયકાની થઈ! દરરોજ તેનો નાયકામુજરો જોઈને હવે નસિરહીને કંટાળો ઉપજવા લાગ્યો! એક વખતે તે મનના આનંદે દરબારમાં મુજરો કરી રહી હતી, એટલામાં નસિરહીને કંટાળીને ખોલ્યો; “બાપરે બાપ! ઇસકા ગાનાકા તો અજરન હો ગયા! આજ કયા ઔર કોઈ તમાશા નહીં હૈ? ખાં, અચ્છા, આજ મુરગકી લડાઈ હો જાય!”

[આવું સાંભળીને સરફરાજખાં તરત જ મરઘાં લેવા દોડ્યો. નસિરહીને એઠો એઠો તે નાયકાને વિરક્ત ભાવે એકી ટશે જોતો હતો. એટલામાં તેને એક તરંગ ઊઠ્યો! તેણે પોતાની પાસે જોડેલા અંગ્રેજ શિક્ષકને પૂછ્યું; “માસ્ટરજી! ઇસે મેમકે કપડે પહિનાયે જાય તો યહ કેસી લગે?” એનો ઉત્તર તે શિક્ષકે તો ન આપ્યો, પરંતુ સરફરાજખાં જે મરઘાંની એક જોડ લઈને તરત જ આવ્યો હતો તેણે આપ્યો, “જહાંપનાહ! યહ કૌન બડી ખાત હૈ, અલી કપડે મંગા લીયે જાતે હૈ, હજુર પહનવાકર દેખહી લે!!”

સરફરાજખાંએ પોતાની સહધર્મિણીનાં વસ્ત્રો લઈ આવવા તે જ વખતે એક માણસને દોડાવ્યો. જ્યારે વસ્ત્રો લઈને માણસ આવ્યો ત્યારે નાયકાને કહેવામાં આવ્યું કે, જનાનખાનામાં જઈને તેણે આ વિલાયતી વસ્ત્રો પરિધાન કરીને, હમણાંને હમણાં દરબારમાં હાજર થવું! નાયકા વિલાયતી વસ્ત્રો પહેરવા ગઈ તે અરસામાં મરઘાં, નસિરહીનીની ટેબલપર સાઠમારી કરવા લાગ્યા!

થોડીવારમાં તે કાશ્મીરી નાયકા વિલાયતી વસ્ત્રો પહેરીને દરબારમાં હાજર થઈ! આ વખતે તેનો દેખાવ ઘણો જ વિચિત્ર હતો! સરકારાજખાની મડમના ઢીલાં ઢાલાં વસ્ત્રો પહેરવાથી તે એવી બેડોળ લાગતી હતી કે, જાણે કોઈ નવી જાતનો તેણે સ્વાંગ લીધો હોય! તે પોતે જાણતી હતી કે આવા હાસ્યપદ અને ઢીલા વસ્ત્રોથી હું કદરૂપી લાગતી હપશ; પરંતુ કરે શું? જ્યાં બાદશાહની આસપાસ થઈ ત્યાં તેનું કંઈ ચાલે તેમ ન હતું! આ વખતે તેની સઘળી શોભા ધૂળમાં મળી ગઈ હતી અને તેના સૌંદર્ય પણ પાણી પ્રરી ગયું હતું. જ્યારે તે ઉદાસી ભરેલા મહોંડે દરબારમાં બેસી ત્યારે તેની સ્થિતિ જોઈને બીજાઓને દયા આવવા લાગી, પરંતુ નસિરહીન અને સરકારાજખાં તો પેટ પકડી પકડીને હસવા લાગ્યા!

ઘણાં દિવસ સુધી આવી રીતે તે નાયકાનો દરબારમાં ઉપહાસ થવા લાગ્યો; કારણ બીજાં વસ્ત્રો પહેરીને દરબારમાં આવવાની નસિરહીને ના પાડી હતી! આવી રીતે દરરોજ અપમાન ખમી ખમીને અંતે તે નાયકાએ કાશ્મીર જવાની રજા માંગી, પરંતુ તે પણ મળી નહિ. નાયકાએ સરકારાજખાંની પાસે નસિરહીનને કહેવડાવ્યું, તો પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહીં! આ વખતે નસિરહીનનું હૃદય જાણે પથ્થરનું બની ગયું હતું!

નવમ અધ્યાય.

નવી મૌજો.

એક દિવસે નસિરહીનની સ્વારી ચાંદગંજના બાગ તરફ જતી હતી. બે અરબી ઘોડાની એક સુંદર ખુલ્લી ગાડીમાં નસિરહીન, અંગ્રેજ વસ્ત્રો પહેરીને બેઠો હતો અને તેનો આધરિશ કાચમેન કાચ બોક્સપર બેઠો બેઠો ચપળતાથી ગાડી હાંકતો જતો હતો. ગાડીની પાછળ અંગ્રેજ સલાસદોના ઘોડાઓ હતા અને તેમની સાથે બોડી ગાર્ડનો રસાલો ચાલતો હતો. અંગ્રેજ સલાસદોમાંથી કોઈ કોઈ સલાસદ ટોપી હાથમાં લઈને, નસિરહીનની ગાડીની સાથે થઈ જતો હતો અને પ્રસંગને અનુસરતી બે ચાર મોજ મજાહની વાતો કરીને તેને રીઝાવતો હતો! આ વખતે નસિરહીનનો અંગ્રેજ શિક્ષક, જેને માસિક રૂ. ૫૦૦ પૌંડ એટલે આજના ૨૨૫૦૦ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો, તે ગાડીની સાથે પોતાનો ઘોડો દોડાવતો જતો હતો. એટલામાં રાજમાર્ગની એક બાબુથી એક અતિશય ઉંચો અને રુબરુ મોજાળુસ, નસિરહીનની ગાડી આગળ આવી નાચવા લાગ્યો! નસિરહીનની નજર તેના તરફ ગઈ અને તેના આવા જંગલીપણાને લીધે તેને કંઈક આનંદ પણ ઉપજ્યો! તેથી બે ચાર સ્વારો તે માણસને ખસેડવા આવ્યા

તેને અટકાવીને, નસિરહીન ગાડી થોભાવીને તેનું ગાન સાંભળવા લાગ્યો ! આ વખતે નસિરહીનના મનમાં એવો જ તરંગ ઉઠ્યો હશે, નહીં તો ખીજ વખતે સ્વારોની મારપ્રાડ જોઈને તે વળી વધારે ખુશી થતો !

આ હુબ્હુબ માણસનું નામ પીર હતું. તે થરકી થરકાને નાચતો હતો અને પોતે બનાવેલું ગાન ગાતો હતો. તેમાંનાં કેટલાંક પદો બાદશાહની પ્રશંસાનાં હતાં. આખો રસાલો ચાંદગંજ જવાને બદલે અહીંયાં જ આવીને અટક્યો. નસિરહીન તેનું નાચગાન સાંભળીને ઘણો ખુશી થયો અને તેથી ઇનામ તરીકે પોતાના ચોખ્ખાંરને તે જ પળે પાંચ સોના મોહોરો આપવાનું કહી, તેણે પીરને કાલ રહવારે રાજમહેલમાં આવવાની આજ્ઞા કરી ! જન્મ ધરીને એક પણ વખત સોના મોહોરનું દર્શન નહિ કરવા પામેલો પીર, એકી વખતે પાંચ સોના મોહોરો મળવાથી, ઉલ્લાસમાં આવીને બોલ્યો; “જહાંપનાહકી રહેમ નજર ગુલામપર વૈસીહી બની રહે, જૈસે કિ ખજૂર કે પેડપર આફતાબકી કિરણે પડતી હૈ !”

પીર પણ પોતાના ઢંગનો નિરાજો જ કવિ હતો ! તે પ્રાચીન કવિઓની વિરુદ્ધ બોલનારો, અતિશય વાચાળ અને નિર્લજ્જ હતો. ખીજે દિવસે બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે તે રાજમહેલમાં આવી, એક નવું પદ ગાવા લાગ્યો, પરંતુ નસિરહીને તેને પહેલાં દિવસનું જ ગાન ગાવા ફરમાવ્યું. આજે તેને દેશ સોના મોહોર ઇનામમાં મળી અને વધારામાં દરરોજ દરબારમાં આવવાનું બાદશાહી ફરમાન થયું ! હવે તો તે દરરોજ દરબારમાં હાજર થઈને નવા નવાં આલાપોથી તે બાદશાહનું મન રંજન કરવા લાગ્યો અને તેની સાથે મોટાં મોટાં ઇનામો મળવા લાગ્યાં. તેની કંઠાળ સ્થિતિ ફેરવાઈ જઈને તે લખનૌના મોટા માણસોમાં ગણાવા લાગ્યો ! એક મહીને પણ પૂરો નહીં થયો હશે, એટલામાં પીર ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા થઈ ગઈ. એથી દરબારના ખીજ અમીર ઉમરાવો તેને ઝૂકી ઝૂકીને સલામ કરવા લાગ્યા ! વાચકો વિચાર કરતા હશે કે, પીરની આવી અવસ્થા, કાશ્મીરી નાયકાની પેઠે થોડા જ દિવસ રહી હશે. ના. નિર્લજ્જ અને વાચાળ પીરએ કાશ્મીરી નાયકાના જેવી પોતાની સ્થિતિ કરવાની કોઈને તક આપી જ નહીં ! એક વખત અડધી નામ સ્થિતિમાં રહેનારો, અલણ અને અસભ્ય ગણાતો પીર, હવે બાદશાહની કૃપાથી નવાબની પદવી ધારણ કરી રાજમહેલમાં વસવા લાગ્યો ! પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસો તપાસતાં કેમ પણ કવિને પીર જેવું રાજસન્માન મળ્યું હોય, એમ જણાતું નથી !

એક નાયકાની સાથે નીકાહ પઢી, નસિરહીને તેનું “તાજમહેલ” એવું નામ પાડ્યું ! તાજમહેલનો ભાઈ પહેલાં સાધારણ સારંગીવાળો હતો. તે હવે બહેનની સાહયતાથી ઉમરાવ બનીને, નવાબ અમીર ઉદોલાના

નામથી ઝાળખાવા લાગ્યો ! નવી યેગમ તાજમહેલને, લગ્ન પ્રસંગે નસિ-
રૂદીનને જે જગીર આપી હતી, તેની વાર્ષિક ઉપજ ૨૪ હજાર રૂપિયા જેટલી
હતી. એ નવી જગીરની ઉપજ વસુલ કરવાનો તથા જગીરને લગતો
તમામ કારભાર, નવી યેગમનો ભાઈ અમીરઉદ્દોલા કરતો હતો.
પરંતુ જગીરની સઘળી આવક બહેનને ખતાવ્યા વિના ભાઈ પચાવી
પાડતો હતો ! નવી યેગમ સાહેબને ખરચને માટે તાણુતાણુ પડવા
લાગી ! તેથી નવાખને એનો ખરચ ખુટણુ પૂરો પાડવાનો હતો. વળી
નવાખનાં મોજ શોખને ખાતર સરદારજાખ્યાંએ હાલ એક નવું જનવર
ખરીદ કર્યું હતું, તેના રૂપિયા આપવાના પણ હજુ બાકી હતા. તેથી
મીરજાં આગા બહાદુર ઉપર ફરી રૂપિયાની માંગણી થઈ ! મીરજાં
આગા બહાદુર અને રાજા રામદયાલ, પોતપોતાનાં પદનું રક્ષણ કરવાને
માટે, દરેક તાલુકાદારોને રાજ્યની વસુલાત જલદી લઈ લેવાનો સખ્ત
હુકમ કરીયો. ચૈત્ર મહિનો પૂરો થતાં પહેલાં જે તમે રૂપિયા નહીં મોકલશો
તો તમને રજા આપવામાં આવશે, એવી તાલુકાદારોને ધમકી આપવામાં
આવી. તાલુકાદારો રજા મળવાની બ્હીકે, લશ્કરી માણસોને સાથે રાખી,
એક પછી એક ગામ ઉજ્જડ કરવા લાગ્યા. જમીનદાર અને બીજા ગરીબ
પ્રજાના ઘરમાં ધુશી, મહેસુલને માટે તેમણે જૂલમ કરવા માંડ્યો ! તેમની
સ્ત્રીઓને તથા પરિવારને તેમણે કેદ કરવા માંડ્યાં ! રૂપિયા નહીં બરશો તો
તમારી સ્ત્રીઓની આખરુ જશે, એવો તેમણે નિર્લજ્જ તકાદો કર્યો ! અયો-
ધ્યાના અધિવાશીજનોમાં ઘણો ભાગ હિન્દુનો હતો. સ્ત્રીઓની બાદશાહનાં
માણસો, મહેસુલને માટે આખરુ લે, તે હિન્દુઓને કેટલું કષ્ટકર છે અને
એ પ્રકાર કેવો અસહનીય છે, તે સૌ કોઈ જાણે છે. નિરાધાર જમીનદાર
અને પ્રજાજણ, જે પોતાનું હતું તેસહુ આપી દઈ, પોતાની સ્ત્રી, પુત્રી અને
બહેન ભાણેજની આખરુ બચાવવા લાગ્યા ! પરંતુ જે જમીનદારોની પાસે
પોતાનાં વધારે માણસો હતાં; અને જેમનાં રહેઠાણો મજબૂત કિલ્લાની પેઠે
બંધાયેલાં હતાં, તેઓ રાજદ્રોહી થઈને, તાલુકાદારોના લશ્કર સામુ લડીને તેને
યમસહન પહોંચાડવા લાગ્યા ! મોહામદિ, સીતાપુર વિગેરે ભાગોમાં,
મહેસુલી ખટપટને લીધે મોટો બળવો જાગ્યો ! હજારો અને લાખોની
સંખ્યાના જમીનદારો અને અસંખ્ય નિરાધાર પ્રજાની દુઃખની વાર્તા, આ
ઠેકાણે વર્ણવવાનો અમારો વિચાર નથી; કારણ કે તેમનાં દુઃખો ગમે તેવા
કઠણ હૃદયના માણસને પણ આંસુ પડાવે એવાં છે. આ નવલકથાના
પ્રારંભમાં અમારા વાચકોને આ એક જ ઠેકાણે અમે આંસુઓ પડાવવા
માંગતા નથી; કારણ કે આ નવલકથાના બીજા પ્રસંગો એવા છે કે, સહૃદય
વાચક કોઈ પણ પ્રકારના વર્ણન વિના પોતાની મેજે જ આંસુ પાડશે !

જમીનદારો અને પ્રજાનો ચોતરફથી મરો હતો ! તેમની પાસે એવું લશ્કર ન હતું કે જેથી તાલુકદારો સામે થઈ પોતાનો બચાવ કરી શકે. તેમ પાસે પૈસો પણ ન હતો કે, તેઓ પૈસો આપીને આવા જૂલ-મમાંથી પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું રક્ષણ કરી શકે. અંતે મહેસુલના બદાને, બાદશાહના તાલુકદારોએ અનહદ જૂલમ કરવા માંડ્યો. તેથી લજ્જા, દુઃખ અને અપમાન ખમીને, અયોધ્યાનાં હતભાગ્ય નરનારીઓ આપઘાત કરીને બાદશાહના જુલમથી છુટવા લાગ્યાં !

આવા ઘોર અત્યાચારથી, આવી બાલ અને સ્ત્રીહત્યાથી, આખું હિન્દુસ્થાન પાપમાં પરિપૂર્ણ રૂબવા લાગ્યું ! હિન્દુસ્થાનમાં નિવાસ કરી રહેલા, યોગીઓ અને સિદ્ધ પુરુષો આ સ્મશાન જેવાં, પાપથી પરિપૂર્ણ થયેલાં, હિન્દુસ્થાનને ત્યાગીને હિમાચલનો ગુફામાં ચાલ્યા ગયા ! પરંતુ પુણ્યશલીલા-સંતાન વત્સલા-ભારત-ધાત્રી દેવી સુસ્વર્ધુની ગંગા, સંતાન રનેહ પરિત્યાગ કરવાને અસમર્થ હોવાથી, નવાબના જુલમથી પીડાતા હજારો પુત્ર પુત્રીને પોતાના ગર્ભમાં સમાવવા લાગી ! !

દશમ અધ્યાય.

પ્રધાન, મંત્રી અને સેનાપતિ.

“ અજબ આપકી બાદશાહી !

તમામ ખલકતકી તબાની ! ”

અયોધ્યાના ઇતિહાસના પ્રત્યેક બનાવો, ભાગ્યની ચંચળતા, પદ પ્રભુત્વની અનિત્યતા અને સંસારની અસારતા સપ્રમાણ દેખાડે છે ! આગલા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા બનાવને બે એક મહિના વીત્યા પછી, અયોધ્યાનો મુખ્ય રાજમંત્રી આગા મીર બહાદુર અને દિવાન રાજા રામદયાળ બન્ને બંધીખાને પડ્યા ! તેમનાં ઘર બાર અને ધનસંપત્તિ અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરુદ્દીન હુયદરના હુકમથી જપ્ત કરવામાં આવ્યાં ! ફરકાબાદથી મસ્તાબમ-ઉદ્દોલા, લખનૌ આવી પ્રધાન મંત્રીનું આસન ગ્રહણ કર્યું. એ પહેલાં હકીમ મહમદ અલીખાંના નામથી સધળે ઓળખાતો હતો.

અયોધ્યાનો ઇતિહાસ લખનારાઓમાંથી કેટલાકો કહે છે કે, વજીર આગા મીર અને દિવાન રાજા રામદયાળે, સરકારી ખજાનામાંથી ઘણો પૈસો ઉઠાવ્યો હતો, તેથી તેમને બંધીખાને નાંખવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ નવાબી અમલમાં, અયોધ્યામાં શું કે હિન્દુસ્થાનના બીજા પ્રદેશોમાં શું, સધળે જ રાજમંત્રી અને બીજા કારભારીઓ, સરકારી ખજાનામાંથી

પૈસા ઉડાવતા હતા. તેથી આગા મીર અને રાજા રામદયાળને આ જ અપરાધસર બંધીખાનામાં નાંખવામાં આવ્યા હતા, એમ અમે ખાત્રીથી કહી શકતા નથી. અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરુદ્દિન હુયદરનો પ્રિયપાત્ર જોવા જઈએ તો, હજમ ! હજમની ખુદ્દિ પણ વિશાળ હોય છે; તેમાં વળી આ તો વિલાયતી હજમ ! બાદશાહના જનાનામાં, તે જોડે પોતે જઈ શકતો ન હતો; પરંતુ તેના વિચારોનો તથા ઉપદેશોનો, જનાનામાં હમેશા ઉપયોગ થતો હતો. તેથી વજીર આગા મીર અને રાજા રામદયાળ, આ હજમના કાવતરાંથી બંધીખાને પડ્યા હોય, એમ પણ બની શકે છે. પરંતુ આગામીર અને રાજા રામદયાળ સાથે, આ નવલકથાને વધારે સંબંધ નહીં હોવાથી, તેમને માટે વધારે લખવું એ પ્રયોજન વિનાનું છે. તે લોકો પાંચ છ મહિના બંધીખાનામાં રહ્યા પછી, અંગ્રેજ રેસિડેન્ટની મેહરબાનીથી છૂટા થયા. ત્યાર પછી આગા બહાદુર અયોધ્યા સુકી કાનપૂર જઈને રહ્યો; અને ઈ. સ. ૧૮૩૧ ના મે મહિનામાં તે કાનપૂરમાં જ મરણ પામ્યો.

હુકીમ મહમદ અલીખાં, ઘણો કાર્ય દક્ષ માણસ હતો. તે પોતાના ઘણીની સાથે નમ્રભાવે વર્તનારો, પ્રજા જનપર ઉગ્રભાવ રાખનારો, ખુશામત પ્રિય, છળકપટ અને દંભમાં પૂરો તથા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટની સાથે મળીને ચાલનારો હતો. આ નવો વજીર, નવા ઉમંગથી રાજનું કામકાજ કરવા લાગ્યો. તે હમેશાં બાદશાહના દરબારગઢમાં બેસીને રાજનું કામકાજ કરતો હતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે, બાદશાહ નસિરુદ્દિન હુયદર પોતે દરબારગઢમાં રહીને ચાલ્યો ગયો. પણ કામકાજમાં રોકાયેલા ધ્યાનથી, તે બાદશાહને જોઈ શક્યો નહીં. બાદશાહના ચાલ્યા ગયા પછી તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, તેઓ દરબારગઢમાં પધાર્યા હતા. બાદશાહ દરબારગઢમાં આવ્યા અને તેને સલામ થઈ નહિ, એ કારણે આ નવો વજીર મહમદ અલીખાંને પોતાના મનમાં ઘણું જ માર્દુ લાગ્યું ! પોતાના અનુદાતા તરફ બતાવેલી આ બેઅદબી માટે ખુદ મહમદ અલીખાંએ પોતાનો વીશ હજાર રૂપિયા દંડ-કચો અને તે બાદશાહને નજર કચો. અહાહા ! આ કેવી લયાનક ન્યાયપરતા છે ! કેવો અપરિમિત નિષ્પક્ષ ન્યાય છે ! જે વજીર પોતાનો અપરાધ નહીં છુપાવતાં, પોતે જ પોતાનો દંડ કરે છે, તે કેવો ન્યાયી હોવો જોઈએ ? આવા પ્રધાન જે રાજ્યના શાસનકર્તા હોય, તે શું રામરાજ્ય નહીં ગણાય ? જે પ્રજાનાં સદ્ભાગ્ય હોય, તે જ આવો પ્રધાન મેળવી શકે ! તે પ્રજાનાં પછી દુઃખ દારિદ્ર્ય ક્યાં રહેવા પામે ? !

હુકીમ મહમદ અલીખાં મંત્રીપદ આવ્યા પછી, રાજા દર્સનસિંહ અયોધ્યાના સેનાપતિના પદપર નીભાયો. અયોધ્યા પ્રથમથી જ અંગ્રેજ લશ્કરના રક્ષણભાર નીચે રહેતું હતું તેથી વાંચકો, કદાચ એમ ધારશે કે,

રાજા દર્શનસિંહ તે જ અંગ્રેજ લશ્કરનો સેનાપતિ નીમાયો હશે. પણ ના; તેમ નથી. રાજ્યનું મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે અથવા નગરની શાંતિના રક્ષણને માટે, જે થોડા ઘણા સીપાઇઓ રાખવામાં આવતા હતા, તેનો જ દર્શનસિંહ સેનાપતિ બન્યો હતો. નામ સેનાપતિનું અને કામ જોવા જઇએ તો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટનું! હમણાં મુંબઈ પ્રાંતમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને જે કામ કરવાનું હોય છે, તે જ કામ દર્શનસિંહને કરવાનું હતું. જેમ ઉદાર બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટે, બુદ્ધિહીન અને કામકાજમાં ઓછી આવડત ધરાવનારા, પણ બહાર ચંચળ અને અતિ બુદ્ધિમાન ગણાતા, કેટલાક અંગ્રેજ નંદનોના પોપણને માટે, ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા કહાડી છે, તેમ અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરુદ્દીન હયદરે પણ કર્યું હતું. બ્રીટીશ સરકારની એ રાજનીતિનું અવલંબન કરી, તેણે પોતાના આમોદ-પ્રમોદના સંગી તરીકે, રાજા દર્શનસિંહ જેવાને જોળી કહાડી, તેને જ સેનાપતિનું પદ આપવા યોગ્ય ધાર્યું હતું!

સેનાપતિ રાજા દર્શનસિંહ, નસિરુદ્દીન હયદરના ખાસ દરબારનો સલાસદ-આમોદ પ્રમોદનો સહચર-અને મુ સાહેબ હતો. તેણે સરકારાજમાં નામ ધારી, પેલા વિલાયતી હજમની જગ્યા લેવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેને એ જગ્યા મળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નહીં! બપોરના ભોજન લીધા પછી, નસિરુદ્દીન, અંગ્રેજ સલાસદોની સાથે બેસી, સુરાપાન અને વિવિધ આમોદ પ્રમોદ કરતો હતો. દુર્ભાગ્યને લીધે દર્શનસિંહથી ભોજનગૃહમાં જવાતું નહતું. કારણ કે, તે ટેકાણે ટેબલ ઉપર ગોમાંસ મુકવામાં આવતું હતું; તેથી તેની ગંધે આખું ભોજનગૃહ બહેકી રહેતું! દર્શનસિંહ હિંદુ હતો-તેના ભાગ્યમાં એ સુગંધ લેવાનું વિધાતાએ નિર્માણ કર્યું નહતું!

પણ દર્શનસિંહ આ એક બાબતથી નિરાશ થાય એમ નહતો. તેણે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે, બાદશાહના ભોજન વખતે, પોતે હિંદુ હોવાને સબળે હાજર નહીં રહી શકાય, પણ જો બીજા કામકાજમાં તે વિલાયતી હજમના કરતાં વધારે ચપળતા બતાવશે તો તે બાદશાહનો પ્રિયપાત્ર થયા વિના રહેશે નહીં! ખરી રીતે જોવા જતાં, તે પોતાના કામોમાં, વિલાયતી હજમ કરતાં વધારે ચપળાઈ બતાવતો હતો. અને તેના પ્રયત્નથી જ તાજમહેલ, તુરમહેલ વિગેરે નસિરુદ્દીનની નવી નવી બગીચોની સંખ્યા વધવા પામી હતી. બાદશાહનો જનાનો, જે વિવિધ રમણીઓના સમાગમથી આજે પરિપૂર્ણ થવા પામ્યો હતો, તે પણ દર્શનસિંહને જ આભારી હતો!

પરંતુ જ્યારે પક્ષપાત વિનાની પ્રજા, ઇતિહાસ લેખકના માથા ઉપર આવી પડે છે, ત્યારે તેને કહેવું પડે છે કે, બાદશાહનો જનાનો એગમોથી પરિપૂર્ણ કરવાના કામમાં કંઈ વિલાયતી હજમ ઓછી કાળજી ધરાવતો નહોતો ! પરંતુ દર્શનસિંહનું કાર્યક્ષેત્ર આખું અયોધ્યા હતું, ત્યારે આ હજમ સાહેબનું કાર્યક્ષેત્ર ફક્ત લાખનૌની અંદર જ સમાયેલું હતું. પરંતુ બાદશાહના આમોદ પ્રમોદ પ્રસંગે, જ્યારે દેશી રમણીઓને વિલાયતી વસ્ત્રો પરિધાન કરવાનો હુકમ થતો, ત્યારે આ હજમ સાહેબની જ વધારે જરૂર પડતી હતી ! વળી તેણે ચાર પાંચ અંગ્રેજ પરિચારિકાઓ નવાબના જનાનામાં દાખલ કરી હતી. આવી સ્થિતિમાં, દર્શનસિંહ, આ હજમ સાહેબ ઉપર કેવી રીતે પ્રાધાન્યપાણું પ્રાપ્ત કરી શકે ? દર્શનસિંહ ન હોય તો પણ નસિરુદ્દીન મોજમગલમાં રહી શકે. પરંતુ વિલાયતી હજમ તો બાદશાહના દરબારનું એક અમુલ્ય રત્ન હતું ! તેના વિના નસિરુદ્દીનને એક ઘડી પણ ચાલે એમ નહતું !

રાજા દર્શનસિંહ બહારથી, સરકારાજખાંની સાથે મિત્રભાવ દર્શાવતો હતો; પરંતુ અંદરખાતેથી તે હમેશાં તેના અનિષ્ટમાં જ રમ્યા કરતો હતો. સરકારાજખાં પણ દર્શનસિંહનો એવો જ હિતેચ્છુ હતો. પરંતુ આ બન્નેનાં હેતુ અને લક્ષ્ય કંઈ એક જ પ્રકારનાં ન હતાં. રાજા દર્શનસિંહનો હેતુ એવો હતો કે, નસિરુદ્દીનના પ્રિયપાત્ર થઇને, કોઈ મોટી જાગીર મેળવી જાગીરદાર બનવું ! વિલાયતી હજમનો હેતુ જેમ બને તેમ પૈસા એકઠા કરી, વિલાયત સદી જવું અને ત્યાં ખારોનેટ બનવું ! દર્શનસિંહની દૃષ્ટિ સ્થાવર સંપત્તિપર હતી, હજમની દૃષ્ટિ અસ્થાવર સંપત્તિ ઉપર હતી; દર્શનસિંહનું હથિયાર તેનું મ્હોકું હતું, હજમનું હથિયાર તેનો અસ્ત્રો અને કાતર હતી ! દર્શનસિંહનો અમલ બહારના માણસો ઉપર ચાલતો, હજમનો અમલ આખા જનાનામાં પ્રસરતો. દર્શનસિંહ, નસિરુદ્દીનને માટે સ્વરૂપવાન રમણીઓ સંગ્રહ કરવા માટે જ્યારે બહાર નીકળતો, ત્યારે તેમાંથી પોતાને મનગમતી મળી જાય તો, તે નસિરુદ્દીનને પડતો મુકી, પોતાને માટે રાખી લેતો ! હજમ તો ગાંઠથી ઘસાઈને અને તેથી પણ ન બને તો, પોતાના પરિવારમાંની કોઈ સુંદરીને સેવા માટે મોકલી નસિરુદ્દીનને રાજી રાખતો હતો !!

એકાદશ અધ્યાય.

એક બીજાના શત્રુ !

હુકીમ મહમદ અલીખાં, કદી હજમની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરી, દર્શનસિંહનું કાટલું કહાડવા તેને ઉશ્કેરતો, તો કદી દર્શનસિંહની

સાથે સ્નેહ બાંધી હજમને કહાડી મુકાવવા તેને કહેતો ! આવી રીતે અયોધ્યાનો નવો વજર, જેને આપણે ખરેખરે ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ગણ્યો છે, તે દરબારના માણસોમાં ફાટફુટ પડાવવાનો ધંધો લઇ બેઠો હતો !

નસિરહીનના બીજ ચાર અંગ્રેજ સભાસદો, પ્રાતઃભોજન વખતે પોતપોતાનું પેટ ખાસ્સી રીતે ભરી લેતા; એટલે બપોરના ખાણાની વખતે લુખ લાગે, એ માટે તે લોકો નવ વાગતા પછી, બીજ એ કલાક ઘોડાપર બેસીને ફરવા જતા; અને બપોરના ખાણાનો વખત થયો કે, શિકારપર ટાંપી રહેલા ગીધાની પેઠે, સહુ ચપોચપ ખાણાની ટેબલોપર ગોઠવાઇ જતા અને ભોજન સામગ્રીને યોગ્ય ન્યાય આપતા હતા ! પરંતુ એ લોકોમાંથી પણ કોઈ કોઈ હજમપર ઘણા નાખુશ રહેતા હતા; તેને પદબ્રજ કરવાને માટે તેઓ વખત આવે કદીપણ ચૂકે એમાંના નહતા !

હુકીમ મહમદ અલીખાં, સઘળા અંગ્રેજ સભાસદોને પદબ્રજ કરાવવાને માટે વિશેષ પ્રયત્નો કરતો હતો. પરંતુ તેના પ્રયત્નો તેને પોતાને જ પદબ્રજ કરાવનારા નીવડશે, એમ તે હજી સુધી જાણતો ન હતો ! આજ હુકીમ મહમદ અલીખાં, હિમત ધરીને આદશાહના ખાસ દરબારમાં ગયો. હરમેશની તાજીમ તવાજ થયા પછી, તે રાજકાર્યનો વિષય કહાડી આદશાહ પ્રતિ બોલ્યો; “જહાંપનાહ ! ન્યાયમાં નૌશીરવાન જેવા-દાનમાં હુતમ જેવા-પરમેશ્વર આપને આદશાહી પદપર હજાર વર્ષ કાયમ રાખે !”

વજરનાં પ્રશંસાયુક્ત વાક્યો સાંભળી, આદશાહ સમજી ગયો કે, તે કોઈ વાત કરવાને માટે આવ્યો છે. તેથી તેણે હસ્તાં હસ્તાં પૂછ્યું; “તમારી કંઈ અરજ છે ?”

મહમદ અલીખાં વિશેષ નમ્રતા દેખાડી બોલ્યો; “ગુલામની બેઅદબી માફ કરો તો કંઈ બોલવાની હિમત કરું !”

નસિરહીને કહ્યું; “બોલો કંઈ ચિંતા નહીં.”

તે વખતે નવાબ મહમદઅલીખાં હાથ જોડી બોલ્યો “જહાંપનાહ ! આદશાહના દરબારનો જીનો રીવાજ હવે નાબૂદ થવા બેઠો છે !”

“કયો રીવાજ નાબૂદ થવા બેઠો છે ? કુરાનમાં ચાર બેગમો રાખવાને માટે ફરમાવ્યું હશે, તો હું આઠ બેગમો રાખીશ !” નસિરહીને કહ્યું.

“હજુર ! તેને માટે હું કંઈ કહેવા માંગતો નથી ! આદશાહને માટે આઠ શું, પણ એથી વધારે બેગમો રાખવાને માટે ફરમાવેલું છે !”

“તારે તમે કાને—”

“નામવર ! આદશાહના દરબારમાં જોડા પહેરીને આવવાનો કદીપણ રીવાજ નથી. જહાંપનાહના, જીજતનશિન પિતા, -પુરુષસિંહ-પૃથ્વીના

બાદશાહ—અયોધ્યાના ખાવિંદ, ગાજીયુદ્ધીન હયદર, કોઈને પણ પોતાના દરબારમાં જોડા પહેરીને આવવા દેતા નહતા. પરંતુ જહાંપનાહના દરબારમાં, અંગ્રેજો હમ્મેશાં જોડા પહેરીને આવે છે!”

નસિરુદ્દીન રહેજ હશીને બોલ્યો; “વારુ, ઇંગ્લંડનો રાજા મોટો કે હું મોટો?”

“જહાંપનાહ, હિન્દુસ્થાનના દરેક રાજાઓ કરતાં મોટા છે. દીલ્લીના બાદશાહ કરતાં પણ મોટા!”

“શું કહો છો? હું ઇંગ્લંડના રાજા કરતાંએ મોટો?”

“ખુદાવિંદ! આ ગુલામ પોતાના બાદશાહ કરતાં, ખીજને મોટા કહી શકે, પણ તેઓ મોટા છે, એમ કદીપણ માની શકે નહીં!!”

“મહમદઅલીખાં! ઇંગ્લંડનો રાજા મારો ધણી છે. તેના દરબારમાં એ લોકો જોડા પહેરીને જાય છે, તો મારા દરબારમાં તેઓ જોડા ઉતારીને કેમ આવી શકે? એ લોકો કદીપણ પોતાની ટોપી ઉતાર્યા વિના મારા દરબારમાં આવે છે કે?”

“ના, તેઓ ટોપી ઉતારીને હમ્મેશાં દરબારમાં આવે છે.”

“સારે એમાં તેઓ કોઈ પણ જાતની બેઅદબી કરતા નથી. તમે જોડા ઉતારીને માન આપો છો, સારે તે લોકો ટોપી ઉતારીને માન આપે છે. તમે જે પાઘડી ઉતારીને દરબારમાં આવવાનું કબુલ કરો તો, હું તમને પણ જોડા સાથે દરબારમાં આવવા દઈશ!”

મુસલમાનને માટે, માથાપરની પાઘડી ઉતારવી, એ કંઈ જેવું તેવું અપમાન નથી. મુસલમાનોથી કંઈ પાઘડી ઉતારીને દરબારમાં અવાય નહીં! હવે શું જવાબ દેવો? બન્ને તરફના ગુન્યવાડામાં પડી, મહમદઅલીખાંએ ચુપ રહેવામાં જ ડહાપણ માન્યું! તેની ચતુરાઈ તો વખાણવા જેટલી હતી, પણ નસિરુદ્દીનના છેલ્લા સલાહો તેની ચતુરાઈને મહાત્ કરી નાંખી! તેણે પ્રથમ એમ ધાર્યું હતું કે, અંગ્રેજ સલાસદોને, જોડા ઉતારીને દરબારમાં આવવાનો હુકમ થશે તો, તેઓ જરૂર અહીંથી ચાલ્યા જશે અને તેથી મનની ધારણા રહેજે પાર પડશે! પણ તેની ધારણા અંતે પાર પડી નહીં!!

સાર પછી મહમદઅલીખાંએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, આપણે બાદશાહની પૈસાની બીડ ભાંગીશું તો, તે આપણાપર વધારે ખુશ રહેશે. પરંતુ અયોધ્યાના ધણાખરા ભાગના જમીનદારો રાજદ્રોહી બની ગયા હતા. હવે કેવી રીતે રાજ્યની મહેસુલ વસુલ કરવી? અંતે એ રાજદ્રોહી બળવાખોરોને, દબાવવાને માટે, તેણે અંગ્રેજ લશ્કર મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરની એક એક રેજીમેન્ટ, એક એક ભાગના તાલુક-

દારોની સાથે મોકલવામાં આવી. ફરી અયોધ્યામાં અત્યાચારનો અનળ પ્રત્યક્ષિત થયો ! ફરી હજારો રમણીઓ, પોતાના શિશુ સંતાનને કેડપર લઈ, ભારત માતાદેવી સુસ્વર્ણનીના-સુશીતલ-અમૃતમય ખોળામાં, આશ્રય લેવા લાગી !! પોતાની પત્ની, ભગિની, વૃદ્ધ જનની અને શિશુ સંતાનને ગંગાજીમાં હોમાવી દઈ, અયોધ્યાના સદાચારી અધિવાશીઓમાંથી, કોઈ કોઈ પ્રતિહિસાથી પરવશ થઈ, ચોર તથા લૂટારાઓની ટોળીઓમાં ભળવા લાગ્યા; અને કોઈ કોઈ સંસાર સુખને જલાંજલિ દઈને વાનપ્રસ્થ-ધર્મ મહણ કરવા લાગ્યા !!

દ્વાદશ અધ્યાય.

સીતાપૂરનો કિલ્લો.

વિષત્તિની આ ખીણમાં મારી સર્વ રખડપટ્ટી અને જંગલોમાં મેં અનેક વાર જોયું કે, કોઈ અદૃષ્ટ દેહી મારા અંતઃકરણમાં કોઈ ઇશ્વરી પ્રેરણાને જન્મ આપી અને દોરતે છે.

સીતી નોંધ પોથી.

અયોધ્યાની ઉત્તરે સીતાપૂર આવેલું છે. હાલ સીતાપુરના એક એક જમીનદારો, બાદશાહની જૂલમી રાજનીતિથી બળવાખોર બન્યા છે. તાલુકદારોથી કે તહેશીલદારોથી હવે સીતાપૂરમાં અવાતું નથી. દ્વિગ્વિજય-સિંહનામનો સીતાપૂરમાં એક મુખ્ય જમીનદાર હતો. તે અયોધ્યાના પહેલા બાદશાહ ગાંધ્યુદિન હયદરની સાથે લડાઈમાં મરણ પામ્યો હતો. દ્વિગ્વિજય-સિંહ સીતાપૂરના રાજા તરીકે ગણાતો હતો. તેના વડીલોએ સીતાપૂરમાં બંધાવેલી ઈમારત ઘણી ગંજવર હતી અને તેની આજુબાજુ મોટો કોટ હોવાથી, તે સીતાપૂરના કિલ્લા તરીકે ઓળખાતી હતી.

એ કીલ્લાને ચારે દિશાએ ચાર મોટા સિંહદાર હતા. ઉત્તર દિશાના દ્વારથી પ્રવેશ કરતાં, સામે એક બજાર મારુમ પડતો હતો. પશ્ચિમ દિશામાં વિવિધ દેવાલયો, મંદિરો અને સંન્યાસીઓના મઠો આવેલા હતા. દક્ષિણ દિશામાં અગણિત નોકર ચાકર અને પ્રજા જનોનાં મકાનો આવેલાં હતાં. તે ટુંકાણેનાં મકાનો એક સરખી હારનાં હોવાથી, તે એક ન્હાતું સરખું ગામ હોય એમ જણાતું હતું. પૂર્વ દિશામાં સૈન્ય નિવાસ હતો. સૈન્ય નિવાસથી બસો હાથને છેટે, પ્રશ્નિમ દિશામાં, સીતાપુરના કિલ્લાના ઘણીની બહારની ચતુઃશાળા હતી. એ ચતુઃશાળાના જુદા જુદા ભાગોમાં, હાથી, ઘોડા, ગાય, ભેંસ વિગેરે પશુઓને રાખવામાં આવતાં હતાં. એની પશ્ચિમે ખીણ એક ચતુઃશાળા હતી, તેમાં એક ભાગમાં જમીનદારની કચેરી, ખીજમાં જુદાં જુદાં પ્રાચીન દફતરો અને ત્રીજા ભાગમાં લશ્કરી સીપાઈઓ અને રાજ્યના

ખીજ નોકરો રહેતા હતા. ખીજ ચતુઃશાળાની પશ્ચિમ દિશામાં, વળી ત્રીજ ચતુઃશાળા આવેલી હતી; અને તેની વચ્ચે નાટ્ય મંદિરની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. પશ્ચિમ તરફ આવેલા ભાગમાં, દિવાનખાનું અને દરબાર હતો, ઉત્તરના ભાગમાં વિવિધ પ્રતિ મુર્તિઓ ગોઠવવામાં આવેલી હતી; જ્યારે ખીજ ભાગમાં રાજ્યમહેલનાં દાસદાસીઓ રહેતાં હતાં. ત્રીજ ચતુઃશાળાની પાછળ, કોટથી ઘેરાયેલો એક મનોહર આગ આવેલો હતો. આગની વચ્ચે-વચ્ચે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જવાનો એક રસ્તો હતો. તે રસ્તો, ત્રીજ ચતુઃશાળાના દ્વાર સાથે-મહેલના દ્વારસાથે-મળેલો હતો. રાજ્યમહેલની વચ્ચે મોટું યોગાન હતું અને તે યોગાનની ચારે દિશામાં ચાર મોટી મોટી હવેલીઓ હતી.

આ હવેલીની વર્તમાનસ્થિતિ પહેલાંના જેવી પ્રખુલ દેખાતી નથી ! આખી ઈમારત વિપાદથી પરિપૂર્ણ અને ગાઢ અંધકારમાં છવાયેલી જણાય છે ! જાણે એ આખી ઈમારત કોઈ પ્રબળ કારણને લીધે, નિરાશાના સાગરમાં નિમગ્ન થયેલી હોય એમ જણાતું હતું ! એમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ, કોઈ પણ કહી શકે, કે આ મોટી હવેલીનો ધણી શોકથી છવાયેલા અતઃકરણે, આ ઠેકાણે નિવાસ કરતો હશે ! કારણ આ હવેલીમાં સુધ-ડતાને માટે કોઈ પણ પ્રયત્નો થતા હોય, એમ જોવામાં આવતું ન હતું ! કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો ઉજ્જડ વેરાન જેવું લાગતું હતું, જ્યારે કોઈ કોઈ ભાગ તો અંધકારથી ઘેરાઈને, પોતાની નિરુપયોગિતા સામા માણસને સુચવતો હતો !

ઈ. સ. ૧૮૩૧ ની શરુઆતમાં, એક દિવસે અંધારી રાત્રે, અંદરના મહેલની ચતુઃશાળાની પશ્ચિમ તરફની એક ભવ્ય હવેલીમાં, એ વિધવા સ્ત્રીઓ, વ્યાધ ચર્મઉપર વાતચિત કરતી બેઠી હતી. તેમનાથી થોડે છેટે આવેલા એક પલંગમાં અસ્થિચર્મસાર એક વૃદ્ધ માણસ સુતો હતો. આ બંને સ્ત્રીઓની વચ્ચે ધણીખરી એક સરખા હતી. તેમની મુખાકૃતિ પણ એક ખીજને મળતી આવતી હતી. ધણીવાર સુધી વાતચિત કર્યા પછી, એક સ્ત્રી બોલી; “બહેન ! કદી અંગ્રેજોનું લશ્કર કિલામાં પ્રવેશ કરશે, ત્યારે પિતાજીનું શું થશે ? તેમનાથી તો હવે હલાતું ચલાતું પણ નથી. કદાચ આપણે તો ગંગાજીમાં પડી આપઘાત કરીશું; પણ પિતાજીને માટે મને ધણી ચિંતા થાય છે !”

ખીજ સ્ત્રી બોલી; “તે લોકોથી કીસ્લામાં નહીં અવાય એને માટે મેં એક યુક્તિ શોધી કહાડી છે !” પહેલી સ્ત્રીએ પુછ્યું; “તે કઈ યુક્તિ શોધી કહાડી છે ?”

“અહીંથી પાંચકોશ દૂર આવેલાં, વિજયગંજ આગળ આપણે આપણું લશ્કર રાખીશું તો, અંગ્રેજોને લશ્કર આ તરફ આવતું અટકશે અને ત્યાં જ લડાઈ શરૂ થશે. લડાઈમાં આપણાં માણસો ધણાં થોડાં હોવાથી, જરૂર એ લોકો હારીને નહાસવા માંડશે. તે વખતે અંગ્રેજ લશ્કર તેમને પકડવાને માટે તેમની પુક લેશે; અને આપણાં માણસો જે દિશામાં નહાસશે તે દિશા તરફ તે લોકો દોડશે. એમ થવાથી અંગ્રેજ લશ્કર કિલ્લાનું મ્હોંડું જોવા પામશે નહીં !”

થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી, પહેલી સ્ત્રી બોલી; “કદાચ અંગ્રેજ લશ્કર ત્હારી ધારણા પ્રમાણે કિલ્લામાં નહીં આવે, પણ ચાકલાદાર ઈલાહીમખાન પોતાના માણસો સાથે અહીં લૂંટ ચલાવવા આવશે તેનું કેમ ?”

બીજી સ્ત્રી બોલી; “ચાકલાદારની પાસે વળી કેટલાં માણસો હશે ? તે લોકોને તો મહેલના પહેરેગીરો મારી હાંકી મુકશે !”

“કદાચ તે લોકો એમ માર ખાઈને ગયા પછી, અંગ્રેજ લશ્કરની સાથે ફરી પાછા મહેલમાં આવે સારે ?”

બીજી સ્ત્રી બોલી; “તે લોકોને જ્યારે અહીંથી હાંકી કહાડવામાં આવશે, સારે અંગ્રેજ લશ્કર તો બીજા પ્રદેશો તરફ ચાલ્યું જશે. કારણ કે અંગ્રેજ લશ્કરની એક ટુકડીને ત્રણ ત્રણ પરગણાની પ્રગળે પકડવાનો હુકમ આપવામાં આવેલો છે; તેથી તેઓ કદીપણ એ લોકોની સાથે આવવાના નથી !”

“એ સૌ તારી કલ્પના માત્ર છે. હું આપણા માટે કંઈ ચિંતા કરતી નથી; પણ મને તો પિતાજીને માટે બહુ દુઃખ થાય છે !”

બીજી સ્ત્રી તેને આશ્વાસન આપતાં બોલી; “અનાથનો નાથ સીતાપતિ જરૂર આપણું રક્ષણ કરશે !!”

તેનાં ઉપલાં આશ્વાસનથી પહેલી સ્ત્રી બોલતી બંધ પડી. તે જાણે ત્રાસિત ચિત્તે, ધધિરનું સ્મરણ કરતી હોય એમ તેની મુખાકૃતિ ઉપરથી જણાતું હતું ! પરંતુ બીજી સ્ત્રીથી બોલ્યા શિવાય રહેવાયું નહીં, તેથી તેણે પાછું બોલવાનું આરંભ્યું, —“મારાથી જેમ બનશે તેમ હું આ લૂંટારાઓના હાથથી પિતાજીનું રક્ષણ કરીશ ! તું શા માટે એવી ચિંતા કરે છે, બહેન ? પિતાજીએ જ પહેલેથી જ અહીં આવવાને હા પાડી હોત તો શું માનકુમારી ઉપર આવું દુઃખ પડતે ? ! અહા, માનકુમારી ! તારું શું થયું હશે ?”

પહેલી સ્ત્રીએ કહ્યું; “આપણાં દુર્ભાગ્યે આપણાથી માનકુમારીને છૂટી પાડી છે ! પણ આપણી સમક્ષ પિતાજી ઉપર દુઃખ પડે, તે કેમ જોઈ શકાશે ?”

બીજી સ્ત્રી બોલી; “અરે, બહેન ! મહારાજના મરણ વખતે હું જરૂર તેમની ચિતામાં પ્રાણ અર્પણ કરતે, પણ પિતાજીને માટે જ મેં અસાર સુધી જીવન ધારણ કર્યું છે । તું એક ચિત્તે ધ્વિરનું સ્મરણ કર; તે આ વિપ-દમાંથી જરૂર આપણો ઉદ્ધાર કરશે !!”

પહેલી સ્ત્રીએ રડતાં રડતાં કહ્યું; “હવે પરમેશ્વર વિના આપણું બેલી કાણ છે ? પરંતુ પહેલાંથી કાઈ પણ ઉપાય નક્કી કરી મુક્યો હોય તો ઠીક. કારણકે સંકટ સમયે માણસની બુદ્ધિ-વિચાર એકદમ લોપ થઈ જાય છે !!”

બીજી સ્ત્રી સ્હેજ હસીને બોલી; “બહેન ! હું સંકટ સમયે શુભ બુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત કરીશ ?”

તેને હસતી જોઈને પહેલી સ્ત્રી સ્હેજ ગુસ્સે થઈને બોલી; “શું આ હસવાનો સમય છે !”

બીજી બોલી; “ના, બહેન ! હું હસી નથી, પણ ખરેખર કહું છું કે, સંકટ સમયે મને શુભ બુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત થશે !!”

“સંકટ સમયે મન શું સ્થિર રહી શકે છે કે ? તારું તો હંમેશાં આવું ગાંડપણનું જ બોલવું રહ્યું !”

એ સાંભળી બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું; “ના, બહેન ! મારું બોલવું ગાંડ-પણનું નથી; પણ બધું ખરું જ છે. એ વાત તો તું સાંભળીશ ત્યારે આશ્ચર્ય પામીશ અને વખતે તું તેને ખરી પણ માનશે નહિ !”

“એવી તે કંઈ વાત છે, બોલ જોઈ !”

“તે વાત સાંભળીને તું શું કરીશ ?”

“વળી સાંભળીને મનને કંઈક ધીરજ આપીશ !”

તેનો આગ્રહ જોઈ, બીજી સ્ત્રી બોલી; “લે તારે સાંભળ. હું મહારાજના મરણ પછી, આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં એક આશ્ચર્ય પામવા જેવો બનાવ જોઈ છું. પણ એનો કંઈ પણ બેદ મારા સમજવામાં આવતો નથી ! મહારાજ મરણ પામવાથી, હું અત્યંત શોકથી વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. તેથી મેં મારાં મનમાં નક્કી કરી મૂક્યું હતું કે તેમનો વિયોગ મારાથી સહન થવાનો નથી, માટે તેમની સાથે બળી મરવું. આવા વિચારથી મેં તેમની ચિતામાં ચઢવા માંડ્યું. પણ કેવું આશ્ચર્ય ! અચાનક એક મનુષ્યની છાયા મારી સન્મુખ આવી, મને વિવિધ ઉપ-દેશો દઈ, એ કામથી રોકવા લાગી !! તે છાયા મને વારંવાર કહેવા લાગી કે; ‘હવે તારે પિતાની સેવા અર્થે જીવન ધારણ કરવું.’ હું તેના વાક્યોનું ઉલ્લંઘન કરવાને, બહેન ! તદ્દન અસમર્થ થઈ પડી ! ત્યારપછી ગયે વરસે, આદેશાહનું લક્ષ્મી આ તરફ આવ્યું, ત્યારે આપણાં માણસો

નાસી ગયાં! તે વખતે મ્હેં શિયળ રક્ષણને માટે નદીમાં પડતું નાંખ્યું હતું! પરંતુ મારી અચેતન અવસ્થામાં, કોણ જાણે, કોઈ મને આ મહેલમાં મૂકી ગયું! જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે મ્હેં જોયું કે, નદીમાં શ્યામ થઈને તણાવાને બદલે હું તો અહિં જીવતી સુતી છું!! હું મહેલના એકેએક માણસને પૂછી વળી કે, ‘મને નદીમાંથી કોણ કહાડી લઈ આવ્યું?’ પરંતુ તે લોકો આમાંનું કંઈ પણ જાણતા હોય ત્યારે મને કંઈ કહેને? ત્યારપછી પણ કોઈ કોઈ દુઃખપ્રસંગે, મારી બુદ્ધિ મંદ બની જાય છે, અને હું તે વખતે વ્યાકુળચિત્તે વિચાર કરું છું અને એવી જ સ્થિતિમાં નિદ્રાવશ થાઉં છું, તે વખતે પેલી માણસની છાયા મારા જોવામાં આવે છે!! વળી તેની વાતચિત પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે! આજે પણ આવા સંકટ સમયને માટે હું વિચાર કરતી હતી, અને એને માટે જ મ્હેં, સવારના સ્નાન કર્યા પછી, છેક સાયંકાળ થતાં સુધી સીતારામના મંદિરમાં બેસીને જાપ કર્યો હતો! જાપ કર્યા પછી હું પાછી પ્રી, અને તરત જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ! તેટલામાં પેલી માણસની છાયા મને આવી કહેવા લાગી; ‘કાલે બપોરે અંગ્રેજ લશ્કર વિજયગંજમાં આવી પહોંચશે; તે વખતે તું જાતે લશ્કરની સાથે જઈને તેમને ત્યાં જ અટકાવ કરજે. તારાં માણસો અંગ્રેજ લશ્કરના ભયથી હારીને નાસે તો, તેમને ઉત્તર તરફ નાસવાનું કહેજે; એટલે કોઈ પણ જાતની વિપત્તિ આવી પડશે નહિ.”

તેને બોલતાં અટકાવીને બીજી સ્ત્રી બોલી; “ત્યારે શું તું લશ્કરની સાથે જવાની છે? એ કદી પણ નહિ બને! હું તને અહિંથી એક ડગલું પણ આગળ ભરવા નહિ દઉં! લૂટારા જેવા મુસલમાનો અને રાક્ષવા જેમ પ્રિંગીઓના હાથમાં કદાચ તું પકડાઈ તો તું તહાં શિયળ રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકીશ?!”

બીજી સ્ત્રી હિંમત ધરીને બોલી; “બહેન! હું લશ્કરની સાથે જરૂર વિજયગંજમાં જઈશ. તે છાયારૂપી દેવતાનું વાક્ય, હું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરવાની નથી!”

પહેલી સ્ત્રી બોલી; “તે છાયા બાપા કંઈ નથી! દુઃખની વખતે મતિ ગૂમ થાય છે, ત્યારે મન, નવી નવી કલ્પનાઓ કરીને એવી ખોટી ખોટી છાયાઓ જીવે છે!”

“હું ખાત્રીથી કહું છું કે, દુઃખને લીધે મારી માત્ર ગૂમ થઈ નથી, અને મેં કલ્પનાથી કદી પણ એવી છાયાને મનમાં સ્થાને આપ્યું નથી. હું તો એમ ધારું છું કે, આપણા લોકવાસી કોઈ હિતાકાંક્ષી મહા-

તમાએ દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને તે જ દયા કરીને આપણી રક્ષા કરે છે! તેમ ન હોય તો એક તરફ ચોર અને લૂટારાઓનો જુલમ, બીજી તરફ આદેશાલનો જુલમ અને ત્રીજી તરફ કુચ્ચા અને દાંભિક માણસોનો જુલમ! આવા એક બે નહિ, પણ અનેક જુલમમાંથી, એવા મહાત્માઓની દયા વિના, માણસ કદી પણ નિર્ભય રહી શકે કે?”

પહેલી સ્ત્રી બોલી; “જે પરલોકવાસી કોઈ દેવતાએ જ, તને છાયારૂપે દેખાઈતી હોય તો તે આપણી માતા જ હોવી જોઈએ; કારણ કે માતા વિના આવો રોડ કોણ રાખે? માતા તને બહુ ચહાતી હતી; તેથી જ તે તને આવી રીતે ઘડી ઘડી દેખા દે છે!”

બીજી સ્ત્રી બોલી; “બહેન! હું પણ પહેલાં એમ જ ધારતી હતી કે, તે આપણી માતા જ હશે, અને તે જ પરલોકમાં દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી આપણી રક્ષા કરે છે; પણ એ છાયા તો પુરુષની છાયા જેવી દેખાય છે!”

“ત્યારે તો એ જૂત યોગિનું કામ હોવું જોઈએ. માતાની છાયા હોત તો હું એ ખરું માની શકત; કારણ કે આપણી માતાને સહુ કોઈ કલિયુગની સ્ત્રીતા કહેતા હતા. તેણે જરૂર પોતાના મરણ પછી દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હશે અને તે પોતાનાં સંતાનપર આવાં સંકટો પડતાં જોઈ, તે તને છાયારૂપી દેખાતી હશે.”

બીજી સ્ત્રી બોલી; “ના, બહેન! તે આપણી માતા નથી!”

“ત્યારે તે કોણ તારો સ્વામી છે?”

“ના, તેમના પણ એ છાયા નથી. તે હોય તો હું નક્કી ઓળખી શકું. તેમના હાથની એક આંગળી જ જોવાથી, હું તેમને તરત ઓળખી કહાડું એમ છે!”

“ત્યારે તને નદીમાંથી કહાડીને અહિં કોણ મૂકી ગયું?”

“તેનો જ હું કંઈ ભેદ સમજી શકતી નથી તો! એકવાર નહિ, બેવાર નહિ, પણ સંકટ સમયે વારંવાર હું તેને જોઈ શકું છું!!”

“ત્યારે તું સ્ત્રીતારામના મંદિરના આરણ્યમાં એ દેવ જ્યાંસુધી પોતાનું ઓળખાણ આપે નહિ, ત્યાંસુધી અનાહારે બેસી રહે.”

“મ્હેં એમ પણ કરી જોયું છે. પણ તેમાં હું કંઈ ફાવી નહિ. ખરેખરે સંકટના સમય આવ્યો કે, તે મહાત્મા પોતાની બેઠે મને દેખા દે છે! પણ બીજી વખતે ગમે એટલું મથન કરતાં પણ તેનાં દર્શન થવાની આશા જ નહીં!”

પહેલી સ્ત્રી ધણીવાર વિચાર કરીને બોલી; “બહેન! તારે તો નક્કી તારી મતિ શુભ થઈ છે! તને હું કદી પણ લશ્કરની સાથે વિજયગંજ જવા દેવાની નથી!”

“હું તો જરૂર જવાની ને ફર જવાની ! શું મહાત્માનું વચન ઉલ્લંઘાય ?”

“પિતાજી શું તને જવા દેશે ?”

“પિતાજીને એ સંબંધી વાત કરવાની હાલ કંઈ જરૂર જેવું નથી !”

“સારે તું કદી મુસલમાનોને હાથે ફસાઈ પડે તો—પિતાજીની શી દશા !—”

“હું કદી પણ ફસાવાની નથી, એ તું નક્કી માન. તે ઝાચારૂપી દેવતાનાં વચનો હું કદી પણ ખોટાં માનતી નથી !”

“ઝહેન ! તું ખોટી હા કરે છે, હોં; તું મોટા સંકટમાં આવી પડીશ !”

“ત્યારે મ્હારે માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા જ કરવી નહીં ! એ ઉપદ્રવટા જરૂર કોઈ દેવતા હોવા જોઈએ અને દેવતાઓનાં વચન ખોટાં હોય, એમ હું કદી પણ માનતી નથી !”

“ત્યારી શુદ્ધિ નક્કી હરાંજ ગઈ છે ! જો ખરેખર કોઈ પણ દેવતા આપણું વખતો વખત રક્ષણ જ કરતો હોય તો, તેણે આપણી માનકુમારીનું રક્ષણ કેમ કર્યું નહીં ? !”

બીજી સ્ત્રી બોલી; “ઝહેન, માનકુમારી હુંટારાઓના આવાસમાં નક્કી નિર્વિઘ્ન છે !”

“એમ કદી બને જ નહીં. માનકુમારીએ પોતાના શિયળ રક્ષણને માટે આપઘાત કર્યો છે !”

“માનકુમારીએ કદી પણ આપઘાત કર્યો નથી. જ્યારે હું માનકુમારીના શોકથી અત્યંત વ્યાકુલ બની ગઈ, સારે મ્હેં વિચાર કર્યો હતો કે, જ્યાં સુધી સીતાપતિ દયા કરીને મને માનકુમારીને લાવી આપે નહીં, ત્યાં સુધી તેના મંદિરના દ્વારમાં જ પડ્યાં રહેવું; અને જો તે મારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરે નહીં, તેનાં જ દ્વારમાં મારે આપઘાત કરવો. ઝહેન ! એ પ્રમાણે મ્હેં અનાહારે સીતાપતિના દ્વારમાં કેટલાક દિવસ કહાડ્યા. છેલ્લે મ્હેં આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. કારણ કે મરેલાં માણસનો શોક જોલો મોટો સમી બળ્ય છે; પણ જીવતાં માણસનો શોક અસહનીય હોય છે ! જે દિવસે મ્હેં આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે જ રાત્રે તે મહાત્માએ મને દર્શન દીધાં. તેઓ કંઈક વિરક્ત ભાવે મને કહેવા લાગ્યા, “પુત્રી ! અવિશ્વાસને મનમાં કદી પણ સ્થાન આપીશ નહીં. ત્યારી માનકુમારી સિંહની ગુફામાંથી, વ્યાઘ્રના મુખમાંથી, બચીને ઘેર આવશે ! જેમ લક્ષ્મી સ્વરૂપા સીતાએ, રાક્ષસ કુલનો વિનાશ કરવાને માટે પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કર્યો હતો, તેમ ત્યારી માનકુમારીએ અયોધ્યાના મુસલમાની રાજ્યનો

વિનાશ કરવાને માટે અવતાર લીધો છે!’ પરંતુ એથી મહારા મનનો શોક દૂર થયો નહીં. તે છાયારૂપી દેવતાને હું વિનવી વિનવીને કહેવા લાગી, ‘હે દેવ! તમે જ સીતાપતિ છો! તમે જ અંતર્યામી છો! કૃપા કરીને કહો કે, મહારી માનકુમારી ક્યાં અને કેવી અવસ્થામાં છે?’ તે છાયારૂપી દેવ અત્યંત વિરક્ત ભાવે મને કહેવા લાગ્યા, ‘આજે અયોધ્યાનાથ પાછો ઘેર આવશે, તે ત્હને બધી હકીકત કહેશે. પરંતુ તું ત્હારા ભાઈને માટે ચિંતાતુર થઈશ નહીં!’ એટલું કહી તે દેવતાની છાયા અલોપ થઈ ગઈ!! પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય! તે જ દિવસે બપોરે અયોધ્યાનાથ ઘેર આવ્યા; અને મને કહેવા લાગ્યા, ‘માનકુમારીનું લૂંટારાઓએ હરણુ કર્યું નથી, પણ દર્શનસિંહનાં માણસો જ તેને પકડીને પંખબ લઈ ગયાં છે!’”

બીજી સ્ત્રીએ તેને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું, “નવાખનાં માણસો જ તેને લઈ ગયાં હશે, એમ પહેલાંથી જ હું ધારતી હતી. કારણ કે લૂંટારાઓ ઘરેણાં ગાંઠાં મુકી, માનકુમારીને જ શું કરવા લઈ જાય? સારે શું ભાઈ હજી હયાત છે?! પરમેશ્વર એને દીર્ઘાયુષ આપે!”

પહેલી સ્ત્રી કહેવા લાગી; “હા હું ધારું છું કે, ભાઈએ આપવાત કીધો નથી. જે દેવતાએ મને નદીમાંથી કહાડી હતી, તેમણે જ કદાચ અયોધ્યાનાથનું રક્ષણ કર્યું હશે!”

“સારે આ વાત ત્હે, પિતાજીને કેમ કહી નહીં?”

“બહેન! આ બધા આશ્ચર્યકારક બનાવોના ભેદ મહારા સમજવામાં આવતા નહતા; અને તેથી જ મ્હં એ સંબંધી પિતાજીને કંઈ કહ્યું નથી!”

“હવે અયોધ્યાનાથ આવે સારે એમને બધી વાત માંડીને કહેજે. તેઓ સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ છે; તેથી જરૂર એ વાતનો ભેદ તેઓ શોધી કહાડશે!” બીજી અબલાએ કહ્યું.

પહેલી સ્ત્રી બોલી; “બહેન ધીરે ધીરે બોલ; હું ધારું છું કે, પિતાજી હવે જગત થયા છે!”

પહેલી સ્ત્રીના મ્હોડામાંથી “અયોધ્યાનાથ” એ શબ્દ બહાર પડતાં જ, પલંગમાં સૂતેલા વૃદ્ધ માણસની નિદ્રા ભંગ થઈ ગઈ અને તેણે “અયોધ્યાનાથ આવ્યો છે? શા સમાચાર છે?” એવો ધીરે રહીને પ્રશ્ન કર્યો!

પોતાના વૃદ્ધ પિતાજીને બોલતા સાંભળી, પહેલી રમણી ઉતાવળી ઉતાવળી તેની પાસે ગઈ અને પલંગની પાસે બેસી તેની પીઠપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલી; “ના, પિતાજી, અયોધ્યાનાથ હજી આવ્યા નથી.” એ સાંભળી તે વૃદ્ધ માણસે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને મૌન્ય રહ્યો!

ધર્મચર્યા વિના, તેમને યોગ્ય એવું એક પણ ક્રમ ન હતું. સીતાપૂરથી કાશી આવતી વખતે તેમણે ઘણી ધનસંપત્તિ સાથે લીધી હતી; તેથી તેમને લક્ષ્મીનો અભાવ પડે એમ નહતું. તેમને પરોપકાર અને સંકટમાં આવી પડેલાં માણસોને સહાયતા આપવાની માટે તથા પોતાને ઘેર સંસારત્યાગી સાધુ મહાત્માઓને હમેશા આપવડાવવાને માટે, તેઓ વિશેષ લક્ષ આપતા હતા અને તેમાં જ તેમની પોતાની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરતા હતા. કોઈ કોઈ વખતે તો વાત જણાસ સાધુઓ તેમનું આતિથ્ય ગ્રહણ કરતા હતા અને તેમની ઇચ્છા અનુસાર સ્ત્રી કેવા લક્ષ્મીદાન દેઈ, તેમને સંતોષ પમાડીને પોતાને ધન્ય માનવા લાગતા.

સાક્ષાત્ સીતા જેવી તેમની પુત્રવધૂ, લક્ષ્મીની સસરાજીની અને તેમના અતિથિ તરીકે આવેલા સાધુસંન્યાસીઓની સેવા કરી આનંદ પામતી હતી. ભાનુમતીનો આચાર વ્યવહાર, પોતાની નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર અને પરસેવાની પ્રવળ ઇચ્છા દર્શાવતો હતા. તે પોતાના આહાર કે વસ્ત્રો માટે નહીં જેવું લક્ષ રાખતી હતી, પણ પાંચઠી માટે તો તે હમેશાં તત્પર રહીને, તેને અન્ન વસ્ત્ર દાન આપતી હતી. પુત્રવધૂનું આવું સદાચરણ જોઈને, જગન્નાથ શાસ્ત્રી ઘણા જ આનંદ પામતા હતા. તેઓ કોઈ કોઈ વખત આનંદના આવેશમાં, ભાનુમતીને “લક્ષ્મી મા,” કહી “સીતા લક્ષ્મી,” કહી “ગાંડી મા” કહીને પાત્રાવતા હતા! પરંતુ તેમનો પુત્ર ગંગાપ્રસાદ, શાસ્ત્રીના આવા સાધુસંન્યાસીઓને ધિક્કારતો હતો. ભાનુમતી હમેશાં સાધુ-સંન્યાસીના આહારને માટે ગેફાવલી રહેતી ને કોઈ દિવસ તો અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરી, તે સાયકાળ આહાર કરતી હતી. પરંતુ એથી ગંગાપ્રસાદ ઘણો અસંતોષ પામતો હતો. કદી કદી ગંગાપ્રસાદ એને માટે, પોતાના પિતાની સાથે લડતો હતા. ગંગાપ્રસાદના ચરિત્રમાં જે કે કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નહતો, પરંતુ સાધુસંતો ઉપર તેને વિશેષ ભક્તિ નહતી. એક દિવસ ગંગાપ્રસાદ પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યો; “તમે આ વેશધારી સાધુસંન્યાસીઓને આશ્રય આપી, પૈસાની નકામી ખુવારી કરો છો; તમારા આવા સાધુસમાગમનો શંભુમેળો, હવે મને અસહનીય થઈ પડ્યો છે!”

જગન્નાથ શાસ્ત્રીના આશ્રમમાં જે જે સાધુસંન્યાસીઓ આશ્રય લેતા હતા, તેમાં બધા જ કાંઈ ખરા સાધુઓ આવતા નહતા. ગંગાપ્રસાદના જણાવ્યા પ્રમાણે તે લોકોમાં ઘણા ખરા ડગ અને વેશધારીઓ આવતા હતા. પરંતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી પરમ ધાર્મિક માણસ હતા: તેઓ બારણે આવેલા અતિથિને, પછી તે ગમે તે હોય, તોપણ કંઈ પણ આપ્યા વિના પાછા કદી પણ કહાડતા નહીં!

જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ જોયું કે, હમેશાં પુત્રની સાથે તકરાર થાય છે, ત્યારે તેમણે સંસારત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ ભાનુમતી સસરાજીના સંકલ્પને હમેશા આડે આવતી હતી! જ્યારે જગન્નાથ શાસ્ત્રી સંસારત્યાગ કરવાની વાત કહાડે, ત્યારે ભાનુમતી તેમના વગમાં રડી પડે!! જગન્નાથ શાસ્ત્રી પુત્રવધૂનું આવું સ્નેહ બંધન તોડી શક્યા નહીં. આવી રીતે કેટલાંક વરસ વીતી ગયા પછી, ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં નવાબ આસફ-ઉ-દ્દોલાં મરણ પામ્યો અને અયોધ્યાની ગાદીએ તેનો ભાઈ સાદતલિ બેઠો. સાદતલિ જે વખતે ગુપ્તપણે કાશીમાં રહેતો હતો, તે વખતે ગંગાપ્રસાદે તેને પૈસાની ઘણી મદદ કરી હતી અને એ કારણને લીધે સાદતલિની સાથે ગંગાપ્રસાદનો વિશેષ સ્નેહ બંધાયો હતો. નવાબપુત્ર સાદતલિ હવે અયોધ્યાની ગાદીપર બેઠો છે, એવું જ્યારે ગંગાપ્રસાદના સાંભળવામાં આવ્યું, ત્યારે તે પોતાના પિતાને પરિવાર સહ સીતાપૂર જવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પરંતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી સીતાપૂર જવાને કબુલ થતા નહતા. તેણે ગંગાપ્રસાદને સમજાવીને કહ્યું, “બેટા! અયોધ્યાના અધિવાસીઓનાં દુઃખ કદી પણ દૂર થવાનાં નથી. જે પ્રદેશમાં મ્હેન્દ્ર અંગ્રેજ વણિક પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રદેશ છિન્ન લિન્ન થઈ જાય છે! એટલું જ નહીં, પણ તે પ્રદેશનું અન્નકષ્ટ અને અત્યાચાર કાંઈ કાળે પણ દૂર થવા પામતું નથી!”

ગંગાપ્રસાદે કહ્યું: “પિતાજી! સાદતલિ ઘણો કાર્યદક્ષ માણસ છે. તેના રાજ્ય અમલમાં પ્રગ્નપર કદી પણ અત્યાચાર થવાનો નથી. તેથી અહીં પડી રહેવા કરતાં આપણે સીતાપૂર જઈએ તો ઠીક.”

પરંતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી પોતાના પુત્રને સીતાપૂર જવાને માટે વારંવાર ના પાડવા લાગ્યા, ત્યારે ગંગાપ્રસાદે પિતાની મરજી વિરુદ્ધ પોતાની પત્નીને લઈને સીતાપૂર જવાની તૈયારી કરવા માંડી! તેઓ કાશીમાં આવ્યા પછી, ગંગાપ્રસાદને એક પુત્ર થયો હતો. તેનો જન્મ કાશીમાં થવાથી, જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ તેનું નામ કાશીનાથ પાડ્યું હતું. કાશીનાથ હમેશાં પોતાના દાદાની પાસે જ રહેતો હોવાથી, તે તેમને ઘણો જ હળી ગયો હતો. ભાનુમતીએ જોયું કે, પોતાનો પતિ જરૂર સીતાપૂર જશે; પણ સસરાજી કદી પણ સીતાપૂર આવનાર નથી; ત્યારે ભાનુમતીને અત્યંત દુઃખ ઉપજ્યું! સસરાજીને મૂકીને, તેની ઇચ્છા સીતાપૂર જવાની નહતી, પણ પતિને આધીન રહેનારી આ સતી સાધ્વીને, જ્યાં પતિ જાય ત્યાં જ જવાનું હતું! તેણે એક દિવસ જગન્નાથ શાસ્ત્રીના ઓળામાં, કાશીનાથને મૂકીને, રડતાં રડતાં કહ્યું, “પિતાજી! તમે અમને

તજીને જશો નહીં! આ છોકરો તમારા વિના એક ઘડી પણ રહેવાનો નથી; માટે થોડો વખત પણ તમે સીતાપૂર ચાલો!”

પરંતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી ધર્મપંથે અત્રેસર થયા હતા, તેમણે સંસારની જુદી માયા તજી દીધી હતી. તેઓ પોતાની પુત્રવધૂને નાના પ્રકારના પ્રબોધ વાક્યે શાંત કરી, પોતાનો સંસારત્યાગનો સંકલ્પ કાર્યમાં પરિણત કર્યો! અંતે ગંગાપ્રસાદ પોતાની પત્ની અને પુત્રને લઈ સીતાપૂર ગયો; એટલે જગન્નાથ શાસ્ત્રી તરત જ કાશી મૂકી એક ઐદ્ય સંન્યાસીની સાથે હિમાચલમાં ચાલ્યા ગયા! ત્યારપછી જગન્નાથ શાસ્ત્રીની સાથે તેમના પુત્રનો કે પુત્રવધૂનો ફરી મેળાપ થયો નહીં! આ નવલકથામાં વર્ણવેલા બનાવો વખતે જગન્નાથ શાસ્ત્રી જીવતા છે કે અવસાન પામ્યા છે, એ પણ કોઈ કહી શકે એમ નથી!

આણી તરફ ગંગાપ્રસાદ સીતાપૂર આવ્યા પછી, પોતાની જમીનદારીનું કામકાજ કાળજીપૂર્વક કરવા લાગ્યો. એ અરસામાં તે બે વાર લખનૌ જઈને સાદતલિને પણ મળી આવ્યો હતો. જે વખતે સાદતલિ કાશીમાં હતો, તે વખતે ગંગાપ્રસાદે, તેને પૈસાની ઘણી મદદ કરી હતી. એ ઉપકારના બદલામાં સાદતલિએ, ગંગાપ્રસાદની જે મૂળ જમીનદારી અને જાગીર હતી, તેમાં દશગણો વધારો કરી આપ્યો.

સીતાપૂરમાં આવ્યા પછી ગંગાપ્રસાદને ઘેર ત્રણ પુત્રીઓએ જન્મ લીધો હતો: તેમાં પહેલી પુત્રીનું નામ નારાયણકુમારી, બીજીનું નામ ચંદ્રકુમારી અને ત્રીજી પુત્રીનું નામ માનકુમારી હતું. નારાયણકુમારીની અગીયાર વરસની વયે, સીતાપૂરના મુખ્ય જમીનદાર રાજા દ્વિગ્વિજયસિંહની સાથે લગ્ન થયાં. તેને બીજે વરસે હરપાલસિંહ નામના જમીનદારની સાથે ચંદ્રકુમારીનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. ચંદ્રકુમારીના લગ્ન પ્રસંગે ગંગાપ્રસાદે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, હવે માનકુમારીના લગ્નની સાથે સાથે જ કાશીનાથનાં પણ લગ્ન કરી નાંખવાં. પરંતુ માણસનું ધાર્યું દરેક વખતે ક્યારે પાર પડે છે? કાશીનાથ તો પોતાના દાદા જગન્નાથ શાસ્ત્રીના જેવો જ સ્વભાવ અને તેની જ પ્રકૃતિને પામ્યો હતો. તે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાંથી જ શાંત અને સુશીલ સ્વભાવનો બન્યો હતો. તેની મનોવૃત્તિ હમેશાં પરસેવા અને પરાપકારમાં જ લાગેલી રહેતી, તેથી તેનાં લગ્નની વાત કોઈ કહાડતું તો તેને લડતો અને સામું એવો ભય બતાવતો હતો કે, “મ્હારે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નથી; તેમ છતાં કરવામાં આવશે તો હું અહીંથી ન્હાસી જઈશ!” કાશીનાથના મનમાં આવા વિચારો દઢ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. જ્ઞાનુમતી પોતાના સસરાજીને મૂકીને સીતાપૂર આવ્યા પછી, તે સદા તેમના જ ગુણ ગાયા કરતી

હતી અને તેમની જ ચિંતામાં રાત્રી દિવસ સંતાપ કરતી હતી. કદી કદી આ સાધ્વી, પોતાના પિતા સમાન સસરાને માટે એકાંતમાં રડતી હતી! એટલું જ નહીં પણ તેમની શોધને માટે માણસો મોકલવા, પોતાના પતિને પણ વારંવાર વિનવતી હતી! કાશીનાથ પોતાની આલ્યાવસ્થામાંથી જ, પોતાની માતાના મુખે, પરમપૂજ્ય દાદાજીની દયાળુચિત્તિ, સ્નેહ અને વિવિધ સદ્ગુણોની વાતો સાંભળતો હતો. તેણે માતાને મ્હોંડે એવું પણ સાંભળ્યું હતું કે, દાદાજી તેને આલ્યાવસ્થામાં છાતીપર રાખીને ઘણો જ આનંદ પામતા હતા! દાદાજીની આવી સ્નેહ ભરી લાગણીની અને તેમના અતિ ઉચ્ચ સદ્ગુણોની વાતો સાંભળી, દિવસે દિવસે કાશીનાથના મનમાં પોતાના દાદાજી પ્રત્યે ગાઢ ભક્તિ અને પૂજ્ય શુદ્ધિનો વધારો થવા લાગ્યો. પરંતુ તેની પિતા પ્રત્યે ભક્તિને બદલે અશ્રદ્ધા અને અસંતોષની લાગણી એથી ઉપન થવા લાગી! લાનુમતીના સંબંધમાં એથી કંઈક વિચિત્ર જ બન્યું! તે જો કે પોતાના સ્વામીની કદી પણ નિંદા કરતી નહતી; પરંતુ અવસ્થાનુસારે સસરાજીના ગુણગાન સ્વામીનિંદાના કારણરૂપ થઈ પડ્યાં!!

કાશીનાથ પોતાની આલ્યાવસ્થામાં હમેશાં એવું બોલતો કે, દાદાજી હજી જીવતા છે. ગમે ત્યારે પણ તેઓ એક દિવસ ઘેર આવશે અને બધાને મળશે. કાશીનાથ પંદર સોળ વર્ષનો થયા પછી, તે હમેશાં વિદ્વાન જોશીઓને પોતાને ત્યાં બોલાવી લાવતો અને તેમને પોતાના દાદાજી જીવતા છે કે કેમ, અને જીવતા છે તો તે કયે ડેકાણે છે; તેઓ સ્વદેશ ક્યારે પાછા ફરશે, એ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછતો!

પરંતુ કાશીનાથની વીશ વરસની વય થતાં પહેલાં, લાનુમતી મરણ પામી! આણી તરફ માનકુમારીને નવ વરસ પૂરાં થયાં. લાનુમતીના મરણ પછી ગંગાપ્રસાદ કાશીનાથને લક્ષ કરવાને માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પણ તેણે પિતાની વાત કાનપર ધરી નહીં. તે ધીરે ધીરે પોતાના પિતાને અબાધ્ય થઈ પડ્યો. એક દિવસ તો તેણે પોતાના પિતાને ઓખું કહી દીધું કે, “હું કદી પણ લક્ષ કરનાર નથી. તે છતાં જો મને વારંવાર એ માટે કહેવામાં આવશે તો હું અહીંથી નાશી જઈશ!” ગંગાપ્રસાદ એથી ગભરાયો. તે દિવસથી તેણે કાશીનાથને કહેવાનું મૂકી દીધું! તે હવે ભાગ્યનો દોષ કહાડી બળાપો કરતો હતો કે; “હું મારા પાપનું ફળ ભોગવું છું! મ્હેં પિતાનું કહ્યું માન્યું નહીં અને દુઃખ દીધું, તે જ પાપે મ્હારો પુત્ર મ્હારા કલ્પમાં રહેતો નથી!!”

સંસારભાગી સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ પ્રતિ, કાશીનાથની અચળ ભક્તિ જોઈ, ગંગાપ્રસાદે પોતાના મનમાં ધારી મૂક્યું હતું કે, પોતાનો

પુત્ર કદી પણ સંસારમાં રહેવાનો નથી. આજ નહીં તો કાલે, કાલે નહીં તો ચાર દિવસ પછી, પણ તે સંસારાશ્રમ લાગ કરી, જરૂર ચાલ્યો જશે ! પરંતુ પોતાના મરણ પછી આ બહોળી જમીનદારી અને જગીર કોને સંપુરત કરવી ? આ જ વિચારો તેના મનમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતા હતા. એને માટે ઘણા દિવસ સુધી વિચાર કરી, તેણે એવું નક્કી કર્યું કે, પોતાની ન્હાની છોકરી માનકુમારીને, કોઈ જમીનદારને ઘેર દેવી નહીં; પણ કોઈ સદ્ગુણી શાસ્ત્રજ્ઞ સુપંડિત પાત્ર જોઈ, તેની સાથે જ માનકુમારીનાં લગ્ન કરવાં અને પુત્રી તથા જમાઈને પોતાને ઘેર જ રાખવાં કે, પોતાના મરણ પછી, તેની ન્હાની પુત્રી જ જમીનદારી અને જગીરનો ઉપભોગ કરી શકે.

ગંગાપ્રસાદે ધારવા પ્રમાણે, માનકુમારીનાં લગ્ન પણ એવી જ રીતે કર્યાં. અયોધ્યાનાથ નામના એક અતિ રૂપવાન, સદ્ગુણી અને સુપંડિત કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ કુમાર સાથે, માનકુમારીનાં લગ્ન થયાં. માનકુમારી પોતાના પિતાને ઘણી ચ્હાતી હતી, તેથી તેને પારકે ઘેર જવું પડ્યું નહીં. લગ્ન થયા પછી, તે પતિ સાથે પિયરમાં જ રહેવા લાગી. કાશ્મીનાથનો વૈરાગ્ય જોઈને, ગંગાપ્રસાદ વખતો વખત ઘણો દુઃખી થતો હતો; પરંતુ માનકુમારીનાં લગ્ન થયા પછી, તેનું ઉપલું દુઃખ ધીરે ધીરે વિસારે પડવા લાગ્યું. ગંગાપ્રસાદને સ્તનસમાન ત્રણ પુત્રીઓ હતી, તે ત્રણ બાળાઓ રૂપગુણે દેવબાળા સમાન હતી; દ્વેષ, હિંસા અને અહંકાર તેમના મનમાં કદી પણ સ્થાન પામી શકતો ન હતો; તેઓ સઘળાની સાથે નિષ્કપટ અને સરળ ભાવે વર્તીને સૌ કોઈની પ્રીતિ સંપાદન કરતી હતી. આ ત્રણે બાળામાં સૌ કરતાં ચંદ્રકુમારી ઘણી સરળ અને શાંત સ્વભાવની હતી. તેનો સ્વભાવ અને ઉત્તમ ચરિત્ર જોવાથી, કોઈ પણ કહી શકે કે, તે મૃત્યુ લોકનું માનવી નથી, પણ સ્વર્ગની સ્વર્ણ પ્રતિમા જ છે ! પરંતુ ગંગાપ્રસાદ સૌ કરતાં માનકુમારીને વધારે ચ્હાતો હતો. જાણે માનકુમારી સૌથી ન્હાની હોવાથી, તેણે પિતાની પ્રીતિ વધારે સંપાદન કરી હોય, એમ જણાતું હતું. ત્રણે પુત્રીઓનાં લગ્ન થયા પછી, ગંગાપ્રસાદનો હૃદયભાર ઓછો થયો અને તેથી તે પરમ આનંદે દિવસો ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ ગંગાપ્રસાદનો સુખસૂર્ય હવે અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં હતો.

ખ. સ. ૧૮૧૪ માં નવાબ સાદતલિ મરણ પામ્યો. ગંગાપ્રસાદ સાદતલિનો પ્રિયપાત્ર હતો, તેથી લખનૌના દરબારીઓ ગંગાપ્રસાદની ઘણી અદેખાઈ કરતા હતા. સાદતલિના મરણ પછી, કેટલાક વરસ સુધી લખનૌના દરબારીઓ ગંગાપ્રસાદનું અનિષ્ટ કરવાના ઉપાયો યોજવા લાગ્યા. પણ સાત આઠ વરસ સુધીમાં તેઓ તેનું કંઈ વધારે અનિષ્ટ

કરી શક્યા નહીં. સાદતલિના મરણ પછી, નવાજ માતેમદ-
ઉદ્દોલા આશરે દશેક વર્ષ પછી, ગાઝયુદ્દિન હુયદરના પ્રધાનપદ-
પર આવ્યો. નવાજ માતેમદ-ઉદ્દોલાનો આપણે પૂર્વના અધ્યાયોમાં
આગા મીરના નામે પરિચય થયો છે. બાદ્યાવસ્થામાં આગા મીર સાદ-
તલિનો વિશ્વાસુ નોકર હતો. તેથી જ પ્રભુભક્તિના પુરસ્કાર સ્વરૂપ તેણે
સાદતલિના રાજ્ય અમલમાં ધીરે ધીરે પોતાના પદની મર્યાદા વધારવા
માંડી ! જોડાં ઉચ્ચકનારો નોકર, ધીરે ધીરે દરિયાગાની જગ્યાપરથી અંતે
રાજ્યનો મુખ્ય મંત્રી થવા પામ્યો ! પરંતુ એવાં ઉચ્ચ પદો ધણા અધિકારી-
ઓને અવળે માર્ગે દોરે છે. મંત્રીપદ પામ્યા પછી આગા મીરે પોતાની
બાદ્યાવસ્થાની દરિદ્રતા, તે વખતની પોતાની સરજતા અને સાધુતાને સદાને
માટે વિદાયગીરી આપી. એટલું જ નહીં, પણ પહેલાની તેની સ્વામિભક્તિનું
ચિહ્ન પણ રહ્યું નહીં. અયોધ્યાના મુખ્ય મંત્રીનું પદ પામી, તે આપણા
ગંગાપ્રસાદનું અનિષ્ટ સાધવા તૈયાર થયો. ગંગાપ્રસાદને સાદતલિએ,
જે સઘળી કર વિનાની જાગીરો બક્ષી હતી, તે તેણે ખાલસા કરી નાંખી.
ગંગાપ્રસાદ જાગીરોનો કોઈ પણ રીતે કર ભરવાને કબુલ થતો ન હતો.
ધીરે ધીરે તેની સાથે ગાઝયુદ્દિન હુયદરના વખતમાં અને ત્યાર પછી
આલમગીરના રાજ્ય અમલમાં, વારંવાર લડાઈઓ થવા લાગી. દિવસે
દિવસે એ લડાઈમાં વધારો થતો ગયો, પણ બન્ને પક્ષમાંથી કોઈ નમ્યું
આપતું ન હતું. તે વખતે ગંગાપ્રસાદને પોતાના બન્ને જમાઈઓ, રાજા
દિગ્વિજયસિંહ અને હુરપાલસિંહની જાગીરો ઓથ હતી. એ લોકો પાસેથી
અયોધ્યાનો કોઈ પણ વજર રાજ્યનો કર વસૂલ કરવાને, શક્તિમાન નિ-
વડ્યો ન હતો. ગંગાપ્રસાદ અને તેના જમાઈઓ પોતાને સૂર્યવંશી તરીકે
ઓળખાવતા હતા, તેથી તેઓ દિલ્હીના બાદશાહને પણ કોઈ વખતે
રાજ્યનો કર આપતા ન હતા ! તેઓ તેમને ખુદી રીતે કહેતા હતા કે,
અમે મુસલમાનોની “બાદશાહી” સ્વીકારતા નથી ! એમની પાસેથી
કર લેતાં કોણ જાણે કેટલાક તાલુકદારો અને ચાકલાદારોએ પોતાના
પ્રાણ ગુમાવ્યા હતા. ધણું કરીને દર વરસે એ લોકોની સાથે વજરની
લડાઈ થતી હતી અને દરેક લડાઈમાં વજરનું લસ્કર હાર પામતું હતું.
અન્તે નેપાળની લડાઈ પછી, અગણિત અંગ્રેજ લસ્કરે તેમના પર હુમલો
કર્યો. એ છેલ્લી લડાઈમાં દિગ્વિજયસિંહ અને હુરપાલસિંહે ક્ષત્રિયોચિત
વીરત્વ પ્રકાશ કરી, સમરક્ષેત્રમાં પ્રાણ મૂક્યા !! બન્ને જમાઈઓના
એક જ સાથે થયેલા મરણથી, ગંગાપ્રસાદ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયો !
તેની બન્ને યુવાન પુત્રીઓ વિધવા થઈ, એ દુઃખે તેને શક્તિહીન અને
સસાર ઉપરથી ઉદાસીન બનાવી દીધો !!

પૂર્વના અધ્યાયમાંની જે વિધવા સ્ત્રીઓમાંની પહેલી ગંગાપ્રસાદની એક પુત્રી નારાયણકુમારી અને બીજી ચન્દ્રકુમારી હતી. ગંગાપ્રસાદ જમાઈના મરણશોકે દિવસે દિવસે છેક જ, જર્જરિત થઈ ગયો ! તેને હવે દુઃખપર દુઃખ પડવા લાગ્યાં ! બન્ને પુત્રીઓ આજે પાંચ વરસ થયાં વિધવા થઈ હતી; ત્રીજી પુત્રીને આજે જે વરસ થયા હુંદારાએ લઈ ગયા હતા; તેમ પોતે પણ તદ્દન શક્તિહીન બની પલંગમાં મુમુર્ષાવસ્થામાં રાત્રીદિવસ પડી રહેતો હતો. તેની બન્ને વિધવા પુત્રીઓ હમેશ તેની પાસે રહી, તેની સેવા શુશ્રૂષા કરતી હતી.

ચતુરદશેા અધ્યાય.

રાણી નારાયણકુમારી.

ગર્જના, વિજળી અથવા વરસાદમાં આપણે ત્રણ ફરી ક્યારે મળશું ? જ્યારે તોફાન પૂરું થશે. તથા જ્યારે લડાઈમાં હાર તથા જિત મેળવશું ત્યારે મળશું.*
મૈકમેથ.

માઘ મહિનાના દિવસો છે. રાત્રી પૂરી થવા આવી છે. ગગનમંડળ વાદળાંઓથી ઘેરાયલું છે. હજુ વિજયગંજના દુકાનદારોની દુકાનોના આરણ્યાં ઉઘડ્યાં નથી. વિજયગંજનું બગ્ગર રાજ દિગ્દિવિજયસિંહે સ્થાપેલું હોવાથી, એ બગ્ગર તેને નામે ઓળખાતું હતું. આ બગ્ગરમાં ઘણું કરીને સો સવાસો દુકાનો હતી. તેમાં સુરજપાલસિંહ, સુલારામ ત્રવાડી, ગંગાધરસિંહ, રામચલામ ચેતલાંગી, બાલકૃષ્ણ ભાંડ, ટીકારામ અગરવાલા અને તોતારામસિંહ એ ઉપલા બગ્ગરમાં આગેવાન દુકાનદારો ગણાતા હતા. સવારમાં તોતારામસિંહની નિદ્રાલંગ થઈ ગઈ. તે પથારીમાં બેઠો બેઠો હુકો ગડગડાવતો હતો. વચ્ચે હુકાના ગુડગુડ અવાજને બદલે ખાં, ખાં, અવાજ થતો હતો ! તોતારામસિંહની ખાંસીના અવાજે બીજા બેચાર દુકાનદારો જાગી ઉઠ્યા ! રામચલામ ચેતલાંગી, ઉઘમાંથી ઉઠી પોતાના નોકર રામચલામને હુકો તૈયાર કરવા કહ્યું; પણ દુકાનમાં તૈયાર દેવતા નહીં હોવાથી તે હુકો ભરે કેવી રીતે ? ગરીબ બિચારો રામચલામ !!

*When shall we three meet again,
In thunder, lightning or in rain ?
When the hurly burly's done,
When the battle's lost and won.

Macbeth.

શેઠની બેચાર ગાળો સાંભળ્યા પછી, હાથમાં ચલમ લઈ, તોતારામની દુકાને દેવતા લેવા ગયો! “તોતારામ શેઠ, જરા દરવાજા ખોલીયે, સીપાઈ સાહેબકા દમ ઉપડા છે. હુકા તાજ કરનેકે લીયે જરા અંગારકી જરૂરત છે!” રામગુલામે આવી રીતે બેચાર વખત આજીજી કરીને તેને ખારણું ઊઘાડવા કહ્યું. પણ જેનું નામ તોતારામ! ઉઠ્યે સેના, ને સાંભળેએ સેના! ખારણું ઊઘાડ્યા વિના અંદરથી જ ગર્જના કરી બોલવા લાગ્યા, “સાહેબકા રોજ સવેરેમં અંગાર ચઢીયે. ઇધર તેરે કૌનસેં આપને તૈયાર અંગાર ધરા છે! ચલા જ લાસેં, મેં તેરી ઔર તેરે સીપાઈ સાહેબકી પરવા નહીં કરતા હું!”

આવી હુકા ગુડગુડીની તાણમાં અને અરીણુ ગાંજની હોરમાં, વિજયગંજના દુકાનદારો, ઉંઘ આળસને ખંખેરી નાંખી, પોતપોતાની દુકાનો ઊઘાડવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે અંધારું પણ દૂર થઈ ગયું અને જોતજોતામાં સવારના આઠ નવનો પણ અમલ થવા આવ્યો. દુકાનદારો નિઃશંક મને આગલા દિવસની પેઠે, આપ લે કરવા લાગ્યા. તેઓ બિચારા સ્વપ્ને પણ જાણતા નહતા કે, આજ વિજયગંજનો છેલ્લો દિવસ છે. સાંજ પડતાં પહેલાં તો વિજયગંજ સદાને માટે જનશૂન્ય વેરાન બની જશે!!

ધીરે ધીરે દિવસનો ખીજો પહોર થવા આવ્યો. દુકાનદારોમાંથી કોઈ ખાવાનું કરવા બેઠા, કોઈ તૈયાર રસોઈપર જમવા બેઠા, તો કોઈ સ્નાન કરવાને ચાલ્યા. એટલામાં અચાનક પશ્ચિમ દિશા તરફ લોકસમૂહ જોવામાં આવ્યો; અને જોતજોતામાં તે છેક વિજયગંજની નજીક આવી લાગ્યો! એ લોકસમૂહની આગળ પચાસ ઘોડેસ્વાર હતા અને તેમનો ઠાઠ બધો લશ્કરી જેવો જણાતો હતો. વિજયગંજના એકેએક દુકાનદારો આ લોકસમૂહને અને તેમાં વિશેષ કરીને તેમનો લશ્કરી ઠાઠ જોઈને ગભરાયા! એટલામાં સીતાપૂર કિલ્લાનો મુખ્ય કારભારી ગંગાપ્રસાદ, ઠાકુરપ્રસાદ અને કલ્યાણસિંહ નામના બે લશ્કરી અમલદારોની સાથે લઈ, વિજયગંજના બજારમાં આવી લાગ્યો. આવતાંની સાથે જ તે લોકોએ દુકાનદારોને પોતપોતાનો માલ લઈને નહાસી જવાને માટે કહ્યું! દુસ્મનનું લશ્કર છેક પાસે આવેલું હોવાથી, માલ લઈને નહાસી જવા જેવો આ દુકાનદારોને વખત નહતો, પણ બળતાં ધરમાંથી જે નીકળ્યું તે ખરું, એ વિચારે તેઓ એક ખીજાને કહેવા લાગ્યા કે “નહાસો! નહાસો! જેમ નહસાય તેમ નહાસો! બાદશાહનો ચાકલાદાર અને તહેશીલદાર, અંગ્રેજ લશ્કર સાથે આ તરફ આવે છે!!” દુકાનદારોને માથે તો જેવો વજ્રપાત જ થયો! તેઓ હાંફલાફાંફલા બની જે લેવાયું તે લઈ,

નહાસવા લાગ્યા ! કલાક બે કલાકમાં તો, વિજયગંજ જનશૂન્ય વેરાન બેવું બની ગયું ! !

અયોધ્યાના બાદશાહની કુમક લઈ આવતાં આ અંગ્રેજ લશ્કરની સામું ટક્કર ઝીલવા, વિજયગંજની રાણીએ આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી ! આ નાનો લોકસમૂહ તેના લશ્કરનો જ હતો. આગળ ગણત્રીના સ્વાર, તેની પાછળ પાયદળ અને તેની સાથે રાણીનો હાથી હતો. ખુદ રાણી હાથીપર બેસી પોતાનાં માણસોને ઉત્સાહિત કરતી હતી. તે વખતનું તેનું ભવ્ય અને વિકાળ સ્વરૂપ જોઈને, જાણે ભગવતી હેમવતી અસુરોનો સંહાર કરવા સમરક્ષેત્રમાં ઉતરી હોય, એમ જણાતું હતું. તે ગંગાપ્રસાદ અને કલ્યાણસિંહની સાથે વખતો વખત આ વિકટ પ્રસંગને માટે વિચારો ચલાવતી હતી. અંતે વિજયગંજના બજારની પૂર્વ દિશા તરફ એક કોશ દૂર, તેણે પોતાના લશ્કરને પડાવ નાંખવાનો હુકમ કર્યો.

બપોર નમ્યા ન નમ્યા એટલામાં, અંગ્રેજ લશ્કર સાથે અયોધ્યાના બાદશાહના ચાકલાદાર ઈશ્વાહીમખાં અને તહેશીલદાર હીરાસિંહ, નદીના કિનારાપર આવી પહોંચ્યા. તેઓ હજુ સૂધી રાણીના લશ્કરથી એક કોશ દૂર હતા. બાદશાહના ચાકલાદાર અને તહેશીલદારે પોતાના મનમાં એવું જ ધારી મૂક્યું હતું કે, અંગ્રેજ લશ્કરનું નામ સાંભળતાંની સાથે જ, સીતાપૂરના જમીનદાર અને ગામના લોકો નહાસી જશે, તેથી થોડાં ધણાં માણસ લઈ દરેક જમીનદારના ઘરમાં પેસી, માલમતા છુટવાની ધણી સારી તક હાથ આવશે ! પરંતુ આ તે કેવો આશ્ચર્યકારક અમત્કાર ! સીતાપૂરની રાણી લશ્કર એકઠું કરી, અંગ્રેજ સામે લડાઈ કરવાને માટે તૈયાર થઈ રહી છે !

અંગ્રેજ લશ્કર હજુ સૂધી લડાઈને માટે નિયમસર ગોઠવાઈ ગયું ન હતું. ચાકલાદાર ઈશ્વાહીમખાં અને તહેશીલદાર હીરાસિંહ, અંગ્રેજ લશ્કરના સેનાપતિ મેજર સ્મીથને કહેવા લાગ્યા કે; “હજૂર ! આ દેશના લોકો ધણા જ ખરાબ છે ! રાજા દિગ્વિજયસિંહ તથા હુરપાલસિંહે હજુ સૂધી કોઈને પણ ખંડણી આપી નથી; માટે આ વખતે તો તેમને પૂરેપૂરી શીકસ્ત ખવડાવવી જોઈએ !”

આ લોકો આવી રીતે વાતચિત કરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફ રાણીનું લશ્કર—“જય સીતારામકી જય !” “જય મહારાણીકી જય” એવી વારંવાર જયધ્વનિ કરતું હતું !

મેજર સ્મીથ ધણો ચતુર માણસ હતો, તેથી ચાકલાદાર અને તહેશીલદારના ચઢાવ્યાથી તે ચઢી જાય એવો નહતો. વળી મર્નર જનરલનો એવો સાફ હુકમ હતો કે, ‘અયોધ્યાનો રાજ્યકર વશુલ કરવાને

માટે જ્યારે અંગ્રેજ લશ્કર મોકલવામાં આવે, ત્યારે સેનાપતિએ ધણી હુશિયારીથી કામ કરવું. એટલું જ નહીં પણ તોપો ચલાવ્યા વિના કેવળ બ્લીક બતાવી, તેને તાણે કરવાને માટે મહેનત કરવી;’ તેથી મેજર સ્મીથે લશ્કરને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવતા પહેલાં તોપોના ખાલી બ્હાર કરવા હુકમ આપ્યો. તેણે એમ ધાર્યું હતું કે, તોપોના બ્હાર સાંભળી સામી પક્ષના માણસો બ્લીને નહાસી જશે! અને તેથી લડાઈ કરવાનો વખત આવશે નહીં. પરંતુ અંગ્રેજ લશ્કરે જેવા તોપોના ખાલી બ્હાર કર્યા કે, તેની સાથે જ ગંગાપ્રસાદે આગળ આવી તોપોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો! રણકૌશલ્યમાં ગંગાપ્રસાદ વિશેષ પારદર્શી હતો. વળી તે રાજા દિગ્વિજયસિંહનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. ગંગાપ્રસાદે છોડેલી તોપો કંઈ નિષ્ફળ ગઈ નહીં! તોપોના ગોળા વિપક્ષ દળના લોકોપર આવી પડ્યા, અને તેથી કેટલુંક નુકશાન થયું! બાદશાહનો તહેશીલદાર હીરાસિંહ, અંગ્રેજ લશ્કર પાછળ હાથીપર બેસીને આવતો હતો, એટલામાં ગંગાપ્રસાદે છોડેલી તોપોમાંનો એક ગોળો, હીરાસિંહના માથાપર પડ્યો; અને તે જ વખતે હીરાસિંહ પંચ તત્વને પામ્યો!

જેવો હીરાસિંહ પડ્યો કે, તેની સાથે જ મેજર સ્મીથે પોતાનું લશ્કર પશ્ચિમ દિશા તરફ ગોઠવ્યું. હવે અંગ્રેજ લશ્કર પણ, રાણીના લશ્કર સામે તોપ અને બંદુકોનો મારો ચલાવવા લાગ્યું. તોપ અને બંદુકોના, મેધગર્જના જેવા અવાજો કાનને બહુરા કરવા લાગ્યા. એક કલાકમાં રાણીના લશ્કરમાંનાં પાંચ પચીસ માણસો ધાયલ થયાં અને કેટલાંક મરણ પામ્યાં. પણ રાણીનું લશ્કર હવે નહાસવાની તૈયારીમાં હતું. ધણી મહેનત કરવા છતાં પણ, ગંગાપ્રસાદ અને કલ્યાણસિંહ, નહાસતા લશ્કરને સમરક્ષેત્રમાં રાખી શક્યા નહીં, તેથી રાણીએ પ્રથમથી જ વિચાર કરીને જે પશ્ચિમ દિશાનો રસ્તો બંધ કરી મૂક્યો હતો, તેનાપર વધુ જાપતો રાખી, તેમને નહાસી જવાને માટે તેણે ઉત્તર દિશા તરફનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપ્યો, એટલે લશ્કર તે તરફ નહાસવા લાગ્યું. એક તરફ આવી લશ્કરમાં નહાસભાગ થઈ રહી, ત્યારે બીજી તરફ અચાનક પ્રબળ વાવા-ઝોડાની સાથે, ગગનમંડળ ઉપર વાદળો ચઢી આવ્યાં અને જોતજોતામાં મુશળધાર વૃષ્ટિ પડવા લાગી!

મેજર સ્મીથ અને બાદશાહનો ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાં, રાણીના લશ્કરને ઉત્તર દિશા તરફ નહાસતું જોઈ, તેઓએ એવું ધાર્યું કે, તેઓ નેપાળ પ્રાંત તરફ નહાસી જશે. પણ ખરી વાત એથી જુદી જ હતી. રાણીના લશ્કરની આવી સ્થિતિ જોઈ મેજર સ્મીથે, ઈબ્રાહીમખાંને પૂછ્યું: “હવે આપણે લશ્કરની સાથે સીતાપૂર જવાની જરૂર છે?”

ઈચ્છાહીમખાંએ કહ્યું; “હઝૂર! નદીપાર ઉતરીને લશ્કરની સાથે આપને સીતાપૂર જવાની જરૂર નથી. રાણીના સઘળાં માણસો ન્હાસી ગયાં છે, તેથી હું ધારું છું કે, સીતાપૂરનો કિલ્લો પણ હવે વેરાન જેવો બની ગયો હશે. તેથી હું થોડાં ધણાં માણસોને લઈને સીતાપૂર જઈશ અને પ્રજા પાસેથી કર વસુલ કરવાની તજવીજ કરીશ.”

એક તો મહા મહિનાના દિવસો હતા, તેમાં વળી વૃષ્ટિ થવાથી ટાઢનું જોર વિશેષ થઈ પડ્યું. તેથી મેજર સ્મીથે નદી ઉતરીને સીતાપૂર જવાનું માંડી વાળ્યું! તેણે વિજયગંજથી પૂર્વમાં પાંચ કોશ દૂર આવેલા એક બગ્ગરમાં પોતાના લશ્કર સાથે પડાવ નાંખ્યો અને બીજે દિવસે વેરુચની બળવાખોર પ્રજા પાસેથી, રાજ્યકર લેવા, તે બાદશાહના બીજા નવા આકલાદાર તથા તહેશીલદારની સાથે વેરુચ તરફ લશ્કર સાથે ઉપડી ગયો!

હીરાસિંહના મરણથી, ઈચ્છાહીમખાંને ધણો આનંદ થયો! તે સારી રીતે જાણતો હતો કે, રાજા દિગ્વિજયસિંહના કિલ્લામાં ધણાં કિમતી જવાહીરો છે. જો આ વખતે હીરાસિંહ જીવતો હોત તો તે તેમાં ભાગ પડાવતે! પણ તેના નશીબના જોરે જ હીરાસિંહ લડાઈમાં પહેલો ખપી ગયો હતો! ઈચ્છાહીમખાંએ મેજર સ્મીથને સીતાપૂર આવવા ના પાડી, તેનું કારણ પણ એ જ હતું.

મેજર સ્મીથના ગયા પછી, ઈચ્છાહીમખાં, ફક્ત ત્રીશ પાંત્રીશ માણસ લઈ, વિજયગંજના બગ્ગરમાં આવ્યો. બગ્ગર તો ક્યારનુંએ ઉજડ થઈ ગયું હતું. સઘળા દુકાનદારો પોતપોતાની માલમતા લઈને બીજી બધી ચીજોને પડતી નાંખી, ઉઘાડી દુકાનો મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા! બગ્ગરની આવી અવસ્થા જોઈને, ઈચ્છાહીમખાંએ ધાર્યું કે, જરૂર સીતાપૂરનો કિલ્લો પણ આવી રીતે જનશૂન્ય બની ગયો હશે. પણ તેનું ધારવું ભૂલ ભરેલું હતું. અગાઉથી કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે રાણીનું લશ્કર નેપાળ પ્રાંત તરફ ન્હાસતું નહતું, પણ બીજે રસ્તેથી તે સીતાપૂરના કિલ્લામાં દાખલ થતું હતું!! એટલે થોડાં ધણાં માણસોની હાનિ થવા સાથે, કિલ્લામાં રાખેલાં બીજાં માણસોથી આ વખતે સીતાપૂરના કિલ્લામાં માણસોની સારી સંખ્યા હતી! રાત્રિ પડવાથી ઈચ્છાહીમખાંએ વિજયગંજની સૂની દુકાનોમાં મુકામ કરવા પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો! મહત્તનાં મળેલાં ધી, ગોળ અને લોટથી, ઈચ્છાહીમખાંનાં માણસોએ ભાવતાં ભોજન ઉડાવ્યાં અને તેઓ ટોલ ટપ્પામાં રાત્રી ગાળવા લાગ્યાં! ઈચ્છાહીમખાંએ સ્હવારમાં કિલ્લા તરફ જવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. પરંતુ આખી રાત્રી તેને નિદ્રા આવી નહીં! ક્યારે કિલ્લાની અંદર જઈ અને ભાંનાં કિમતી જવાહીરો

હાથ કરું, એ જ વિચારમાં તેણે નિદ્રાને પણ વિસારી દીધી હતી ! કિલ્લામાંથી મળેલાં જવાહીરોનો ઘેર જઈને કેવો ઉપયોગ કરવો, તે કાને કાને ભેટ કરવા, એ વિગેરે હવાઈ વિચારોમાં તેને નિદ્રા ન આવે, એ સ્વાભાવિક હતું ! તે એટલો લોભી હતો કે, સીતાપૂરના કિલ્લાની અંદર જે મોટા મોટા કિંમતી પથ્થરો જડેલા હતા, તે પણ ખોદાવીને પોતાને ઘેર લઈ જવા તેણે ઠરાવ કર્યો હતો ! લોભને થોભ નથી હોતો, એ કહેતિ કંઈ ખોટી નથી ! પરંતુ પરમેશ્વર જે એવા લોભી માણસોની ધમ્મજા તૃપ્ત કરે તો, સંતોષ અને સહનશીલતાપર જીવન ગાળનારા માણસોને માથે મોટાં સંકટો આવી પડે !!

ઈશ્વાહીમખાંએ વિચારમાં ને વિચારમાં, રાત્રીનો ખીજ્જે પહોર વીતાડ્યો ! તેણે દુકાનમાંથી બહાર નીકળીને જોયું તો, ગગનમંડળ પરિષ્કૃત થયું હતું; આકાશપર વાદળોનાં ચિહ્ન સરખાં પણ જણાતાં ન હતાં. ચંદ્રાલોકિ ચારે દિશા આલોકિત થઈ રહી હતી ! આવું જોઈને ઈશ્વાહીમખાંની ધીરજ કેમ રહે ? તેણે તરત પોતાનાં માણસોને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને અડધા કલાકમાં તો તે પોતાનાં માણસોને સાથે લઈ કિલ્લાને રસ્તે પડ્યો !

પંચદશ અધ્યાય.

કરો તેવું પામો-સૌ અહીંનું અહીં જ !!

રાણી નારાયણકુમારી, પોતાની સાથે બસો માણસને લઈને, કિલ્લા તરફ પાછી ફરી; અને રાત્રીના ત્રીજા પહોરે તે સુરક્ષિતપણે કિલ્લામાં આવી પહોંચી. તે દિવસે તે સહવારના પહેલા પહોરે પોતાના લશ્કર સાથે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી હતી. એટલે તેણે આખા દિવસ સુધી કંઈ પણ બહાર કર્યો ન હતો ! તેની ન્હાની બહેન ચંદ્રકુમારીએ, આખો દિવસ ઉત્કંઠિત ચિત્તે કિલ્લામાં કાળ ગાળ્યો હતો ! દિવસ આથમ્યા પછી, તેની વિપદાકાંક્ષા અને મનકષ્ટ અતિશય વધી પડ્યાં ! બહેનનું શું થયું હશે ? તે મુસલમાનોને હાથે પકડાઈ તો નહીં હોય ? તેમ થયું હશે તો તેની કેવી સ્થિતિ થશે ? એ વિચારે તેણે આખો દિવસ બહુ ઉદ્વેગમાં ગાળ્યો. પણ રાત્રી થઈ, એટલે તેની ધીરજ રહી નહીં ! તે બહાર તો, કદી અંદર, કદી પિતાની પથારી પાસે, તો કદી સીતારામના મંદીરમાં, એમ એક વાછરડાંથી વિખૂટી પડેલી ગાયની પેઠે, ગભરાઈને આમતેમ ફરવા લાગી ! જેમ જેમ રાત્રી વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેને દુઃખી વિચારો વધારે વિહ્વળ કરવા લાગ્યા !

રાત્રીના ખીજ પહોરે કિલ્લાની પાસે, માણસોની ગડબડ સાંભળી, તે તરત જ બહાર નીકળી. અંદરના મહેલના ચોકમાં બહેનને જોતાં જ

તેનાં નેત્રમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં ! થોડીવાર સુધી તો બન્ને બહેને સંતાશૂન્ય થઈ એક બીજાની સામું જોવા લાગી ! ત્યારપછી નારાયણ-કુમારીએ, અત્યંત અધીરાધથી પૂછ્યું; “પિતાજીને કેમ છે ?”

“તે તો આજ આખો દિવસ અચેતન અવસ્થામાં પડી રહ્યા છે !”

“મારે વિષે તો તેઓ કંઈ જાણવા પામ્યા નથીને ?”

“ના, પણ મને ત્યારે માટે મોટી ચિંતા હતી. હું હજુ પણ મ્હારું મન સ્થિર કરી શકતી નથી. કહેને શું થયું ?”

નારાયણકુમારી, ચંદ્રકુમારીને ધીરજ દેતાં બોલી; “હવે ત્યારે ચિંતા જેવું કંઈ પણ નથી. ચાલ, સઘળી વાત તને કહું છું. તેં પણ આજે કંઈ ખાધું નથી, એમ ત્યારે મ્હોડાપરથી જણાય છે ! માટે તું હમણાં પિતાજીની પાસે જા; હું સ્નાન કર્યા વિના અંદર આવવાની નથી.”

આટલું કહી નારાયણકુમારીએ, એક દાસીને પોતાનું વસ્ત્ર લાવવા કહ્યું. બીજી એક દાસીને ફ્રાનસ લેવાનું કહી, તે માહા મહિનાની સખ્ત ટાઢમાં, રાત્રીના બીજા પહોરની વખતે, કિલ્લાની પશ્ચિમ દિશા તરફ આવેલા સરોવરમાં સ્નાન કરવા ચાલી. સ્નાન કર્યા પછી બીનાં વસ્ત્રે તે સીતારામના મંદિર તરફ ચાલી. મંદિરની સાતવાર પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી, ભૂમિપર પડી, તેણે સીતારામને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી વસ્ત્ર બદલી સાથેની દાસીને વિદાય કરી, તેણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે મંદિરમાં ફક્ત એક દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો. જ્યાં ત્યાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી. એવા નિજ્જન અને એકાંત મંદિરમાં નારાયણકુમારીએ એક કુશાસનપર બેસી, એકાગ્ર ચિત્તે રામ નામનો જપ કરવા માંડ્યો !

પોતાને ખાવાની રુચિ નહીં હોવાથી, ચંદ્રકુમારીએ પોતાની બહેનને માટે થોડાંક ફળ કહાડી, તેની આવવાની વાટ જોતી બેઠી. પરંતુ તેને આવતાં વાર લાગવાથી તે મંદિર તરફ ગઈ. ચંદ્રકુમારીને આવતી જોઈ, નારાયણકુમારી મંદિરમાંથી બહાર આવી; અને ત્યાર પછી તેમણે મ્હેલ તરફનો રસ્તો લીધો. નારાયણકુમારી પણ આહાર કરવાની નથી, એમ ધારી બન્ને બહેનોએ રુચિ પ્રમાણે થોડાં ફળપુલ ખાધાં. ત્યાર પછી તેમને નિદ્રા આવી નહીં. દિવસના બનાવ વિષે વાતચિત કરતાં, તેમણે તે રાત્રીને વીતાડી નાંખી !

સહવાર થતાં પહેલાં, ચાકલાદાર ઈંખાહીમખાં, ત્રીશ પાંત્રીશ માણસની સાથે કિલ્લાની પૂર્વ દિશા તરફના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા. એ દરવાજાપર ફક્ત એ જ પહેરેગીરો હતા. બીજા સીપાઇઓ આખા દિવસના શ્રમથી આંકીને લોથપોથ થઈને પડ્યા હતા. પરંતુ ગંગાપ્રસાદ અને કસ્યાણસિંહ, દુશ્મનની બંધીકને લીધે આખી રાત સુતા ન

હતા. હાલ તેઓ ટાઢ ઉરાડવાને માટે એક મોટું તાપણું કરી બેઠા હતા ! તેઓને ખાત્રી હતી કે, હજુ સુધી સંકટનું વાદળ વીખેરાઈ ગયું નથી; કારણ કે અંગ્રેજ લશ્કર કિલ્લામાં આવશે કે નહીં, એ કોઈથી કહી શકાય તેમ ન હતું. અને તેથી જ આ સ્વામિભક્ત સરદારોએ, આખી રાત્રી જાગ્રતાવસ્થામાં કહાડી હતી. પરંતુ સવાર થતાંની સાથે કિલ્લાની પૂર્વ દિશા તરફના દરવાજા પર રહેલા, એ પહેરેગીરોએ આસરે બસો હાથને છેટે ત્રીસ પાંત્રીસ માણસોને જોઈ, તાકીદે બધાને જગાડ્યા. ગંગાપ્રસાદ અને કલ્યાણસિંહ પહેરેગીરોના કહેવાપરથી તરત જ હાથમાં તરવાર તથા બંદુક લઈને દરવાજા આગળ આવ્યા. એટલામાં ઈશ્વાહીમ અને તેનાં માણસો છેક દરવાજાની પાસે આવી લાગ્યાં. ઈશ્વાહીમખાં, પોતાનો સત્કાર કરવાને માટે આવી રીતે રાણીનાં માણસોને દરવાજામાં જ તૈયાર થયેલાં જોઈને ચમક્યો ! ખમચ્યો ! ડ્યો ! હઠ્યો ! ડ્યો ! હવે કેમ કરવું ? જો પાછા ફરીએ છીએ તોએ મરીએ છીએ, અને લડીએ છીએ, તોએ માણસો થોડાં હોવાથી મરવાનો વખત આવે છે ! સાથે છછુંદર ગળ્યા જેવી ઈશ્વાહીમખાંની સ્થિતિ થઈ ! તેના મનની મૌજ ધારણા મનમાં જ રહી, અને સામું આવો પ્રસંગ આવ્યો ! લડાઈના નિકટ પ્રસંગે કંઈ વિચાર કરવાનો અવસર મળતો નથી, તેથી જેમ થયું જોઈએ તેમ થયું ! બન્ને પક્ષો સામસામું આવ્યા. “મારો શીરંગીને !” “મારો મ્લેંચોને !” એ જ શબ્દોથી સીતાપૂરનો કિલ્લો સહવારના પહોરમાં ગાળ ઉઠ્યો !!

સીપાઈઓ અંદરના મહેલમાં દોડી જઈ કહેવા લાગ્યા કે, કિલ્લામાં શત્રુનાં માણસો પેઠાં છે ! પણ કિલ્લામાં અંગ્રેજ લશ્કર પેસવા પામ્યું છે કે આકલાદારના માણસો પેઠાં છે; એ વિષે કોઈએ રાણીને કહ્યું નહિ ! પરંતુ હિંમત ધરીને હાથમાં તરવાર લઈ રાણી નારાયણકુમારી મહેલમાંથી બહાર નીકળી પડી ! પરંતુ તેના આવતા પહેલાં અહિંયાં તો સઉ નક્કી થઈ ગયું હતું ! દરવાજાના પહેરેગીરોએ, તેમ જ બીજાં માણસોએ, ઈશ્વાહીમખાંના ત્રીશ પાંત્રીશ માણસોમાંથી ઘણા ખરાના રામ રમાડી દીધા હતા ! રાણીએ જોયું કે, પચ્ચીશ ત્રીશ માણસોના મૃત દેહ પડ્યા છે, અને પોતાનાં ચાર પાંચ માણસોએ ઈશ્વાહીમખાંને નીચે પાડી, લાત, મુકી અને ચપ્પોથી છેક મરણતોલ કરી નાંખ્યો છે ! વિજયગંજના દુકાનદારોમાંથી રામગુલામ ચેતલાંગી, આગલા દિવસે મરવાની બ્હીકે, પોતાની દુકાનમાંનો માલ દુકાનમાં જ પડતો નાંખી, દિલ્લીમાં આવીને રહ્યો હતો. તે પહેલા રાજા દિગ્વિજયસિંહના લશ્કરમાં સીપાઈની નોકરી કરતો હતો. પરંતુ તે એવો શૂરવીર

હતો કે, કાંઈ પણ ઠેકાણે લડાઈ થઈ કે, તે પહેલાં ન્હાસવાની તૈયારી કરતો હતો ! તેથી રાજા દ્વિગ્વિજયસિંહે તેની સીપાઈગીરી છોડાવી, વેપાર કરવાને માટે, તેને થોડી ઘણી પૈસાની મદદ આપી હતી. રામગુલામે રાજા દ્વિગ્વિજયસિંહની મદદવડે વિજયગંજમાં દુકાન માંડી; પરંતુ તેનો સીપાઈગીરીનો ટેક હળુ ગયો ન હતો ! દુકાનદાર અથવા વેપારીના સંબોધને તે રાજી થતો ન હતો અને જો તેને “સીપાઈ મહાદર” કહીને કાંઈ બોલાવે નહીં તો તેને મહાબોટું લાગતું અને એને માટે તે વારંવાર લોકોની સાથે આથડી પડતો હતો ! ઈશ્વાહીમખાંને નીચે પડેલો જોઈ, પોતાનું વીરત્વ દેખાડવાને માટે તે તલવાર હાથમાં લઈ તેની તરફ દોડ્યો ! અને રાણીને સન્મુખ જોઈ મોટી ખૂંમે પાડીને કહેવા લાગ્યો; “સાલા ! કાલે આખા અંગ્રેજી લશ્કરને નસાડ્યું, તે છતાં આજે વળી કિલ્લામાં આવ્યો ? જાણતો નથી કે રામગુલામ ચેતલાંગી હજી કિલ્લામાં છે ? ઉભો રહે જીવતો, હમણાં જ તને પૂરો કરી નાખું છું ! !”

રામગુલામ એટલું કહી, ઈશ્વાહીમખાંના માથાપર તરવારનો ધા કરવા ગયો, એટલે ઈશ્વાહીમખાંને જે ચાર માણસોએ પકડ્યો હતો, તે લોકો રામગુલામને જોઈને ખશી ગયા ! અને રામગુલામને ખીંક લાગી કે, રખેને ઈશ્વાહીમખાં ઉઠીને તેનાપર ધશી આવે ! તેથી રામગુલામ ગુસ્સે થઈને પેલા માણસોને કહેવા લાગ્યો; “સમુરને પકડો ! તેને કેમ છોડી દીધો ? રાજા દ્વિગ્વિજયસિંહનો સીપાઈ રામગુલામ ચેતલાંગી તમારી સામું ઉભો છે, તે છતાં તમને ખીંક લાગે છે ? એના હાથપગ દબાવી રાખો; હમણાં હું એનું માથું ધડથી જૂઠું કરી નાંખું છું ! !”

રાણી નારાયણકુમારી હજી સુધી આ ગડબડનું કારણ સમજી શકી ન હતી. ગંગાપ્રસાદે રાણીને સઘળી હકીકત સમજાવ્યા પછી, તે અતિશય દુઃખી થતાં બોલી, “આટલાં બધાં માણસોના પ્રાણની હાની કરવાની જરૂર જેવું ન હતું. અહીંથી એમને ન્હસાડી મૂક્યા હોત તો ઠીક થાત !” ઈશ્વાહીમખાંની સાથે આવેલા માણસોમાંથી ફક્ત પાંચ સાત જ માણસો જીવતાં રહેવા પામ્યાં હતાં. રાણીએ તે લોકોને છોડી મૂકવા હુકમ કર્યો; અને ઈશ્વાહીમખાં જે ધાયલ થઈને પડ્યો હતો, તેને રાણીના હુકમથી કેટલાંક માણસોએ પકડીને ઉઠાડ્યો. રાણીએ જોયું કે, તેને કંઈ એવો મોટો જખમ થયો નથી કે, તે અલ્હાની દરયામાં પહોંચી જાય !

પોદશ અધ્યાય.

ઈશ્વાહીમખાંની જીવતી ઘોર.

રાણીના કહેવાથી ગંગાપ્રસાદે, ઈશ્વાહીમખાંની સાથેનાં માણસોને, ઈશ્વાહીમખાંને સ્વદેશ પહોંચતો કરવાને માટે કહ્યું. પરંતુ તેનાં માણસોને તો પોતપોતાના જીવની પડી હતી, એટલે ઈશ્વાહીમખાંની પીડા વહોરી લેવાને માટે તે લોકો મુદ્દલ ખુશી ન હતા ! વળી ઈશ્વાહીમખાંનો હાથીનો માવત, અગાઉથી હાથીને લખને પલાયનમઃ કરી ગયો હતો ! રાણીના કહેવાથી કુલ્યાણસિંહે, ઈશ્વાહીમખાંને સ્વદેશ પહોંચતો કરવાને માટે, બળદની ત્રણ ગાડીઓ મંગાવી આપી. એટલું જ નહીં, પણ ઈશ્વાહીમખાંના માણસોને વાટખરચના અઢીસો રૂપિયા પણ રાણીએ કહાડી આપ્યા ! અહા, વીર રમણી ! તને ધન્ય છે ! ત્હારા ઉદાર હૃદયને પણ ધન્ય છે ! શત્રુપ્રતિદ્વ્યા કરવાના ઉત્તમ ગુણે ત્હેં સહુને મ્હાત્ કરી નાંખ્યા છે ! ત્હારા આ વીરોચિત વર્તનને માટે, ઇતિહાસ હમેશાં સાક્ષી પૂરશે. એટલું જ નહીં, પણ નિરસ્ત્ર તથા શરણાગત શત્રુપ્રતિ જેઓ વીરધર્મ તજીને કૂરતા વાપરતા હશે, તેમના મ્હોડા આગળ ઇતિહાસ, ત્હારું ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત આગળ ધરશે !

રૂપિયા મળવાથી, ઈશ્વાહીમખાંના સીપાઇઓ કબુલ થયા; અને બળદની ગાડીમાં નાંખી તેને તે લોકો સીતાપુરથી લઇ ગયા ! દિવસના બીજા પહોરની વખતે ઈશ્વાહીમખાંના સાથીઓ, ઈસપઅલી, અકબરઅલી, મનસુરઅલી, ઈલાહીઅક્ષ, ફત્તેહખાં તથા બીજા ત્રણ સીપાઇઓની સાથે, ગાડીમાં નાંખેલા ઈશ્વાહીમખાંને લઈ વિજયગંજના બજારમાં આવી પહોંચ્યા. વિજયગંજની સઘળી દુકાનો પહેલાના જેવી જ હમણાં પણ જનશૂન્ય હતી, તેથી ઈસપઅલી અને ઈલાહીઅક્ષ વિગેરે, તોતારામસિંહની સુની દુકાનમાં બેસી હુકો પીવા લાગ્યા. એ દુકાનની પાસે ઈશ્વાહીમખાં ગાડીમાં સુતો હતો. તે વખતે તે શરીરની વેદનાથી, “ઓ ! ઓ ! ઓ ! મારો જીવ જાય છે—મરી જાઉં છું !” એવા આર્તનાદ કરતો હતો ! તેના આર્તનાદ સાંભળીને ઈસપઅલીને મનમાં ધણું માઠું લાગ્યું ! તે ફત્તેહખાંને કહેવા લાગ્યો; “ભાઈ ફત્તેહખાં ! આકલાદાર સાહેબ હવે જીવે એવી મને આશા નથી. આજની રાત જ જવી મુશ્કેલ છે. હું તો સારનો એ જ વિચાર કરું છું કે, આવા અબળણ્યા રસ્તામાં, આપણે એની ઘોર ક્યાં ખોદીશું ?”

ફત્તેહખાં બોલ્યો; “ભાઈ ! હું તો એને સાથે લેવાને જ ખુશી નહોતો. પણ સીતાપૂરની રાણીએ, રસ્તા ખરચને માટે રૂપિયા આપ્યા, એટલે તમે પૈસાને લોભે એને સાથે લીધો ! હવે તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો; હું તો મારે ચાલ્યો જઈશ !”

ફત્તેહઅલીની વાત સાંભળી, ઇશપઅલી ઈલાહીબક્ષ તરફ ફરીને બોલ્યો; “મુનશી સાહેબ! ફત્તેહખાને કુરાન કીતાબનું કે દીન દુનિયાનું કંઈ જાન નથી; તમે તો કુરાન વાંચ્યું છે. મુસલમાન શું પોતાના મહજબીને, તેની આખરની વખતે એમ જંગલમાં મૂકીને જઈ શકે ખરો કે?”

ઈલાહીબક્ષને અત્યાર સુધી કોઈએ મુનશીના નામે બોલાવ્યો ન હતો; તેથી ઇશપઅલીને મહોંડે આજે મુનશીનું માન પામી, તે વિશેષ ગંભીરતા સાથે બોલ્યો, “ચાકલાદાર સાહેબ મરી જાય તો જરૂર તેમને દફનાવવા જોઈએ જ. આવા જંગલમાં તેમને મૂકીને આપણાથી કેવી રીતે જવાય?”

ઈલાહીબક્ષની વાત સાંભળી, મનસુરઅલી આતુરતાથી બોલ્યો; “તમારી વાત ખરી છે કે, ચાકલાદાર સાહેબ મરી જાય તો તેને આપણે દફન કરવા, પણ દફનની સાથે કફનની અને ઘોર ક્યાં ખોદવી, તેનો કંઈ વિચાર કીધો કે ફોકટમાં જ બોલશો? આવા જંગલમાં એ મરી જશે તો આપણને ઘોર ખોદતાં કેટલી મુશીબત પડશે?”

ઇશપઅલી બોલ્યો; “કેટલાં કેટલાં જંગલો વટાવીને આપણે લખનૌ જવાનું છે! ચાકલાદાર સાહેબ આજે મરો કે કાલે મરો; પણ તે નક્કી મરવાના તો છે જ. તેમને જયવાની હવે આશા નથી. અલ્લાહની મરજી હોય અને આજ રાત્રે તેઓ વફાત પામે તો, આ ખુદી જગ્યામાં આપણે તેમની ઘોર ખોદી શકીએ એમ છે. બાઈ! ચાકલાદાર સાહેબનું નીમક મારા બાપ દાદાએ ખાધેલું છે; અને હું પણ તેમને ત્યાં જ મોટો થયો છું; એટલે એમને માટે મને ધણું લાગે છે! ગમે તેમ થાય, પણ જો એઓ મરી જાય તો, હું એમને જંગલમાં મુકીને કદી પણ તમારી સાથે આવનાર નથી!”

ઇશપઅલીની વાત સાંભળી, ફત્તેહખાં ગુસ્સે થઈને બોલ્યો; “હાં હાં! મીયાં સચ બોલા! આજ રાત્રે ચાકલાદાર સાહેબ મરી જશે? એક નાનો જખમ થયો છે, તેમાં તો મીયાં તેની મરવાની વાટ જીવે છે! મીરજાં! તમે જીવતાં માણસને ઘોરમાં દાટી ધાલશો કે?”

એ સાંભળી ઇશપઅલી બોલ્યો; “ફત્તેહખાં! તું તો મુસલમાન જ નથી. ઈલાહીબક્ષ અથવા મીરજાં મનસુરઅલીને પૂછી તો જો કે, મુસલમાન, પોતાના મહજબીને ઘોરમાં દાટ્યા વિના, તેને જંગલમાં મૂકીને જઈ શકે ખરો કે?”

ફત્તેહખાં બિચારો ચૂપ રહ્યો. કારણ કે તેનું કહેવાનું બીજું જ હતું. પણ ઇશપઅલી તો પોતાનું જ કુટો હતો! એટલે ચાર પાંચ જણા એક થયા, ત્યાં એક માણસ શું કરી શકે?

થોડીવાર પછી ઈલાહીબક્ષ બોલ્યો; “જે આજ રાત્રે જ ચાક-લાદાર સાહેબ મરી જાય તો, તેમની ઘોર ખોદવાને માટે, અહિં સારી સગવડ થઈ શકે એમ છે. પણ તેમને મરતાં બે ચાર દિવસની વાર લાગે તો આપણને મોટી મુશીબત નડશે!”

આવી વાત ચાલે છે, એટલામાં તેજ દુકાનમાં પડેલી એક કોદાળી ઉપર ઈલાહીબક્ષની નજર ગઈ! પછી શું પૂછવું? “ભાવતું હતું ને વૈષ્ણે કહ્યું,” તે વાળી વાત અહિં થઈ પડી! દુકાનદારે પોતા-પોતાની માલમતા લઈ, દુકાનમાં કોદાળી પાવડા વિગેરે પડી રહેવા દીધા હતા, તેનો આજે આ લોકોએ ઉપયોગ કરવા ધાર્યો!! કોદાળી જોઈને ઈલાહીબક્ષ ખુશી થતો બોલ્યો; “યા ખુદા! તારી કુદરત કેવી છે? તે કોદાળી પણ મોકલી દીધી! યારો! બીજી જગ્યાએ ઘોર ખોદવાનો વખત આવે તો, કોદાળી મળે ખરી કે?”

ઈસપઅલી, મનસુરઅલી અને અકબરઅલી એ ત્રણેની નજર કોદાળી ઉપર ગઈ! તેઓ હવે વિચારવા લાગ્યા કે, આખરની ધડીએ આવેલા માણસને ઘોરમાં દટાય કે નહિ!

ઈસપઅલી તર્ક બાંધીને બોલ્યો; “યારો! હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબે, કોણ જાણે કેટલાક કાફરોની સાથે લડાઈ કરી હતી. એવી લડાઈમાં જ્યારે પોતાનાં માણસો મરી જાય તેવાં જણાય કે, તેઓ તરત જ તેમને દફનાવવાની તૈયારી કરતા હતા. એમ મરવાની વાટ જૂએ, તો લડાઈના મેદાનમાં કેમ બને?”

ઈલાહીબક્ષ મુનશી, હજરત મહમદ પેગંબરનું, ઈસપઅલી જેવા એક ધર્મયુક્ત મુસલમાનને મ્હોડે દર્જાત સાંભળી, પછી કંઈ બોલી શક્યો જ નહિ! તો પણ ધણા વાદવિવાદ થયા પછી, તે ત્રણે જણુ એવા ઠરાવ પર આવ્યા કે, ચાકલાદાર સાહેબની આ આખરની વખત છે: તેઓ હવે કદી પણ બચવાના નથી!

આણી તરફ ઈષ્ટાહીમખાં, પણ કર્મસંયોગે તેજ વખતે બોલવા લાગ્યો; “અરે! તમે બધા ક્યાં મરી ગયા? મારી જાન જાય છે ને—!”

ઈષ્ટાહીમખાં પોતે જાતે જ કહે છે કે, મારો જાન જાય છે! એટલે હવે તેને બચવાની આશા જ નથી, એમ ત્રણે જણુએ મન સાથે નક્કી કરી લીધું! તેથી ઈષ્ટાહીમખાંના—“મારો જાન જાય છે—!” એ શબ્દો સાંભળી, તેઓ ત્રણે જણુ એકી વખતે બોલી ઉઠ્યા; “ઘોર—ખોદો, યારો! ઘોર ખોદો!” જાણે ઈષ્ટાહીમખાં, ઘોર ખોદતા પહેલાં મરી જવાનો હોય તેમ, શુભાશુભ કરવા મંડી પડ્યા.

ઈસપચ્ચલી, અકબરચ્ચલીને ઉતાવળે ઉતાવળે કહેવા લાગ્યો; “અકબરચ્ચલી, મીરજાં ! હવે વાર કરશે નહીં ! જલદી કોદાળી પકડો !” ફરી ફત્તેહખાં તરફ વળીને તે આજીજ સાથે બોલ્યો; “ભાઈ ફત્તેહખાં ! ચાકલાદાર સાહેબની મરવાની ઘડી આવી પહોંચી છે, તેથી હવે તારે આમ ખુસ્સે થવાનો વખત નથી ! મહેરબાની કરીને, અકબરચ્ચલીની સાથે જ આ દુકાન પાછળ એક મોટો ખાડો ખોદો ! હું હમણાં ચાકલાદાર સાહેબને ઉંચકીને લઈ આવું છું !!”

ફત્તેહખાં પોતાના મનમાં બડબડવા લાગ્યો કે, આ તો કેવા મુખી છે, કે જીવતા માણસને ઘેરમાં દાટવાને આ લોકો તૈયાર થઈ રહ્યા છે ! પણ તે એકલો શું કરે ? આ સંસારમાં સૌ કોઈ નમતા ત્રાજવાના ધણી છે ! જેનો પક્ષ વધારે હોય તે તરફ બોલનારા સૌ કોઈ નીકળશે; પણ એકલા અટલાનો ખરો પક્ષ લેવા કોઈ તૈયાર થશે નહીં. ગરીબ બિચારા ફત્તેહખાંને નીચી મુંડીએ અકબરચ્ચલીની સાથે રહી, એક જીવતા માણસની ઘેર ખોદવી પડી ! જિતજિતામાં તોતારામસિંહની દુકાનની પાછળ છ હાથ લાંબો, બે હાથ પહોલો ને બે હાથ ઉંડો એવો ખાડો તેમણે ખોદી નાંખ્યો !

આણી તરફ ઈસપચ્ચલી, મનસુરચ્ચલી અને ઈલાહીબક્ષ, ઈબ્રાહીમખાંની ગાડી પાસે ગયા. તેમને જેઠ ઈબ્રાહીમખાંએ પોતાની જે સ્થિતિ હતી, તે કસતાં વધારે દુઃખી સ્થિતિ બતાવવા માંડી, કે જેથી તેમને કંઈ દયા આવે ! તે બોલ્યો, “ભાઈઓ ! મારો જીન જાય છે ! બળદની ગાડીમાં સુતાં સુતાં મારી પીઠ છોલાઈ ગઈ છે; જરા જુઓ તો ખરા ! આ પાસેની દુકાનમાં મારો સુવાનો બંદોબસ્ત થતો હોય તો મને ત્યાં લઈ જાઓ ! કારણ કે હવે મને બચવાની આશા નથી !!”

તે લોકોને નિરુત્તર જેઠને તે ફરી બોલવા લાગ્યો, “યારો ! ભુખથી મારો જીવ જાય છે. એકાદ મરઘીનો બંદોબસ્ત થતો હોય તો કરોને !”

એટલું કહીને ઈબ્રાહીમખાં બેભાન થઈને પડ્યો ! તેનો જીવ ભુખ, દુઃખ અને રસ્તાના થાકથી બહુ વ્યાકુલ બની ગયો હતો, તેથી તે હાંફવા લાગ્યો. તેને હાંફતો જેઠ, મનસુરચ્ચલી ઈબ્રાહીમખાંનનો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો;—“પકડ ! પકડ ! હવે વાર નથી ! ચાકલાદાર સાહેબ હમણાં જ મરી જશે !”

તરત જ ત્રણ જણાંઓએ, બળદની ગાડીમાંથી ઈબ્રાહીમખાંને બહાર ધસડી કહાડ્યો ! ઈબ્રાહીમખાંએ પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, આ લોકોએ કોઈ દુકાનમાં મારે માટે સારી સગવડ કરી હશે, ત્યાં મને લઈ જતા હશે. પરંતુ આ ત્રણે જણાંઓએ તો તેને દુકાનમાં સુવડાવવાને બદલે, જીવતા જીવત તૈયાર કરેલી ઘેરમાં સુવડાવી દીધા ! ગરીબ બિચારો ઈબ્રાહીમખાં

જીવતાં ઘોરમાં દટાયો ! અમને તેની ધણી દયા આવે છે. પણ કરીએ શું ? અમે જો સાં હતો, એ મુર્ખ મુસલમાનોને એ ચાર તમાચા ખેંચી કાઢી, ઈશ્વાહીમખાને બચાવત. જો કે તેનાં કમોં તો ધણાં નીચ હતાં ! પણ દયા ! તે અમે ભુલત નહિ ! પણ લાચાર છીએ કે, અમે ત્યાં ન હતા. તે જીવતો જ ઘોરમાં પડ્યો ! ખોદેલી ઘોરમાં એટલું અંધારું હતું. આથી રાત અંધારી, મીયાં કાળા હબસી ને તેનો જીવ ગભરાતો હતો, તે છતાં જૂમ પાડે, તો પણ આ આંધળાઓના શોરકબજારમાં, તેની ઘોરમાંથી આવેલી જૂમ સંભળાય એમ પણ ન હતું ! વળી ઘોરમાં સુવડાવ્યા પછી, થોડીવારે ઇસપઅલીએ, ઈશ્વાહીમખાના મહોંડાપર હાથ મુક્યો હતો, એટલે ખોલવા જેવો પણ સંભવ જ ન હતો !! ઇસપઅલીએ, ઈશ્વાહીમખાના મહોંડાપરથી હાથ લઈને કહ્યું; “યારો ! ચાકલાદાર સાહેબ મરી ગયા !” એ શબ્દો ઇસપઅલીના મહોંડામાંથી નીકળતાંની સાથે જ મન-સુરઅલી અને અકબરઅલીએ બની શકે તેટલી ઊતાવળથી ઘોર પૂરી દીધી !! મટોડીથી ઘોર પૂરીને, ઉપરની જમીન સરખી કરવાને માટે તેઓ ત્રણે ચારે જણા પગથી મટોડી દાબવા મંડી પડ્યા. થયું ! વિજયગંજના બજારમાં ઈશ્વાહીમખાની આવી રીતે મરણક્રિયા પૂરી કરી, તેઓ લખનાં તરફ સિધાવ્યા ! વિજયગંજ હમેશને માટે જનશૂન્ય બની રહ્યું. તે ટૂંકાણે માણસનું ચિહ્ન સુદાં રહેવા પામ્યું નહીં. સાં રહેવા પામી ફક્ત ઈશ્વાહીમખાની જીવતી કબર !!!

સમદર અધ્યાય.

છાપાનાં ભૂતો !

મનુષ્યનાં કાર્યોમાં ભરતી યાય છે.*

જીલીયસ સીઝર.

પૂર્વના અધ્યાયમાં વર્ણવેલી ઘટના પછી, એક મહિનાની અંદર જુદા જુદા વર્તમાનપત્રોમાં વિજયગંજની લડાઈને માટે નાના પ્રકારના મતામત પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા.

ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામેલાં, “મોડીશલ અખબારે” સૌથી પહેલાં વિજયગંજની લડાઈ માટે લખ્યું:—“ગણ તા. ૨ જ ફેબ્રુઆરીને દિવસે, અયોધ્યાના ખાદશાહે મોકલેલા અંગ્રેજ લશ્કરની સાથે, સીતાપૂરની રાણીની મોટી લડાઈ થઈ હતી. એ લડાઈની

* There is a tide in the affairs of men.—

Julius Caesar.

સંપૂર્ણ હકીકત હજી સુધી અમારા હાથમાં આવી નથી, તોપણ અમારો પ્રતિનિધિ લખે છે કે, રાણીની તરવારથી અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર રમીથ મરણ પામ્યો છે અને બંને પક્ષનાં ધણાં માણસો માર્યા ગયાં છે.”

સારપછી “દિલ્લી ગેઝેટથી” લખાયું:—“સીતાપૂરની રાણીની સાથે, રાજ્યનો કર વસૂલ કરવાને માટે, અયોધ્યાના આદશાહની મોટી લડાઈ ગયા અઠવાડિયામાં થઈ છે. આદશાહના અગણિત લશ્કર સામે ટકી નહીં શકવાથી, રાણી તથા તેનું લશ્કર, નેપાળ તરફ ન્હાસી ગયું છે. અંગ્રેજ લશ્કરમાંનાં પાંચ સાત માણસો કરતાં વધારે કોઈ ધાયલ થયાં નથી. આ લડાઈમાં અયોધ્યાના આદશાહનો ચાકલાદાર, ઈશ્વાહીમખાં માર્યો ગયો છે; પરંતુ અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર રમીથ, જેની આ લડાઈમાં માર્યા જવાની વાત જણાવવામાં આવે છે, તે તદ્દન ખોટી છે. કારણ કે લડાઈ પૂરી થયા પછી, કેટલાક દિવસ સુધી એ તરફ ધણો વરસાદ પડ્યો હતો અને એ વરસાદમાં ભીંજાઈને, શરદીના રોગથી જ મેજર રમીથ વેરુચ આગળ મરણ પામ્યો છે. મેજર રમીથના મરણથી, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને તેના જેવા એક કાર્યદક્ષ, સુચતુર અને બુદ્ધિમાન સૈનિક પુરુષની ઘણી ખોટ પડશે!”

સારપછી “મોરીશસ અખબાર” એ જ લડાઈના સંબંધમાં ખીજવાર લખ્યું કે, “અમે ઘણી દિલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે, અમારા પ્રતિનિધિની ભૂલથી અમે ગયા અઠવાડિયામાં, મેજર રમીથ સીતાપૂરની રાણીને હાથે માર્યો ગયો છે, એમ લખ્યું હતું; પણ તે ખીના ખોટી છે. કારણ કે મેજર રમીથનું જવરોગથી મરણ નિપજ્યું હતું. ચાકલાદાર ઈશ્વાહીમખાં સીતાપૂરની રાણીની તરવારથી ધાયલ થઈને પડતાં જ તેના વિશ્વાસુ અને સ્વામિભક્ત અનુચરો, તેને ખાંધપર લઈને વિજયગંજના બગીચામાં લાવ્યા હતા અને ત્યાં જ તેનું મૃતદેહ યથાયોગ્ય સન્માન સાથે તે લોકોએ દફનાવ્યું હતું!”

આ ખીનાને બે અઠવાડિયાં પછી, એટલે ફેબ્રુઆરી મહિનાની અંતે, આ વર્તમાનપત્રો કલકત્તે પહોંચ્યાં. કલકત્તામાં તે વખતે ત્રણ અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રો—“જોન બુલ” (John Bull), “બેંગાલ હરકારા” (Bengal Harkara) અને “કલકત્તા-કુરિયર” (Calcutta Courier), નામનાં નિકળતાં હતાં.

“જોન બુલ” પત્રમાં “મોરીશસ અખબાર” અને “દિલ્લી ગેઝેટ” ઉપરથી વિજયગંજની લડાઈની ખબર પ્રગટ થઈ. “જોન બુલ”ના એડિટરે અત્યંત તીવ્ર ભાષામાં અયોધ્યાની વર્તમાન સ્થિતિ સંબંધી એક લંબાણ “આર્ટીકલ” લખ્યો. એ “આર્ટીકલ”ના ઉપસંહારમાં તેણે લખ્યું કે,

“અયોધ્યાનો વર્તમાન અભિયાન-અયોધ્યાની પ્રજાપીડા-એ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની અને તેના અમલદારોની, અર્થશોષણની ચોટાનું અનિવાર્ય ફળ છે ! અમે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીશું કે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અમલદારો, હુંદારાઓની પેઠે, અયોધ્યાનું ધન હરણ કરે છે !”

“બંગાલ હુરકારાએ” ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પક્ષ લઈ લખ્યું:—“અમારો સુત્ર લાઘવ્યંધ “જ્ઞેન બુલ,” બરાબર “બુલ”ની પેઠે (સાંઢની પેઠે) વિજયગંજની લડાઈને માટે ખૂબો પાડે છે ! પરંતુ આ લડાઈમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો કે તેના અમલદારોનો સ્થેજ પણ દોષ નથી. જ્યાંસુધી અયોધ્યાને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજ્યમાં મેળવી દેવામાં નહીં આવે, ત્યાંસુધી અયોધ્યાની સ્થિતિ કદાપિ પણ સુધરવાની નથી !”

“કલકત્તા કુરિયર” મધ્યસ્થાન ગ્રહણ કરીને લખ્યું કે:—“અયોધ્યાના શાસન સંબંધી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો દોષ હોવા છતાં, વર્તમાન ઘટના, સીતાપૂરના જમીનદારોની સલતાનો પરિચય પ્રદાન કરતી નથી, એ એટલે જેવું છે ! તેઓ કદી પણ રાજ્યકર આપતા નથી, તેથી આવી અવસ્થામાં, લસ્કર મોકલ્યા શિવાય દેશના શાસનનો ખીજો એક પણ ઉપાય નથી.”

આ વખતે કલકત્તામાં, બંગાલી ભાષામાં; “સમાચાર ચંદ્રિકા” નીકળતી હતી. “ચંદ્રિકા” એ વિજયગંજની લડાઈ સંબંધે લખ્યું:—“અમને વિશ્વાસ-જનક ખબર મળી છે કે, સીતા જેવી સીતાપૂરની રાણી, હાથીપર બેસી, હાથમાં અસિ લઈ વીરપણે સંગ્રામક્ષેત્રમાં ઉતરી હતી ! તેની તે વખતની ભૈરવીમુર્તિ જોઈને, સઘળાને એવો ભાસ થતો હતો કે, જાણે લગવતી ગિરિનંદિની, મહિષાસુરનો વધ કરવાને માટે, સમરક્ષેત્રમાં ઉતરી છે ! વજ્રની પેઠે, હજારો બંદુકાની ગોળીઓ, રાણીના શરીરને સ્પર્શ કરતાંની સાથે જ ચુર્ચુ વિચુર્ચુ થઈને પડતી હતી ! તેણે પોતાની સન્મુખ અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર સ્મિથને જોતાં જ, તરવારના એકે સપાટે તેનું મસ્તક દેહથી વિચ્છિન્ન કરી નાંખ્યું હતું ! કોણ કહે છે કે, આ દેશની રમણીઓ ભીરુ છે ? કોણ કહે છે કે, આ દેશની રમણીઓ સંગ્રામક્ષેત્રથી પરાંગમુખ છે ? ભીમ અને અર્જુન જેવું તેજસ્વીપણું હજી પણ અમારા શરીરમાં કાર્ય કરે છે. કોણ કહે છે કે ભારતવાસીઓ, હીનવીર્ય છે ? આજે પણ સુરક્ષિત ભાગિરથી ગંગાના સ્રોતની પેઠે, હિંદુશાશિત અમારા શરીરમાં પ્રવાહિત થાય છે.” છતાં.

બરાબર એક મહિના સુધી, વર્તમાનપત્રોમાં વિજયગંજની લડાઈને માટે ચર્ચા ચાલી. ભારપછી પંદર દિવસને અંતરે, અયોધ્યાના શાસન સંબંધી, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરનો ખરીતો ગવર્નર જનરલની પાસે આવ્યો ! લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક, તે વખતે હિન્દુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ હતો

અને સર ચાર્લ્સ થિઓડોસિસ મેટકાફ કૌન્સિલનો મેમ્બર હતો. એ બંને રાજદારી પુરુષોની શાસનપ્રણાલિ જોઈને, હિન્દુસ્થાનના લોકો તેમને “બુધરાજ અને બુહસ્પતિ મંત્રી” કહેતા હતા!

અયોધ્યાના રાજ્યકારભાર ઉપર વિચાર ચલાવવાને માટે, ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલ મળી. કૌન્સિલમાં કાણ શું બોલ્યું, કાણે કેવો અભિપ્રાય આપ્યો, એ કોઈથી પણ જાણી શકાય તેમ નહતું! પરંતુ લોકવાયકા ઉપરથી એમ જણાય છે કે, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરે, અયોધ્યાનો શાસનભાર ગ્રહણ કરવાને માટે, ગવર્નમેન્ટને લલામણ કરી હતી. પરંતુ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન્ક તેમની અસંમત થઈ, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરને લખ્યું કે:—

“આપણી શાસનપ્રણાલી કરતાં, મુસલમાન રાજકર્તાઓની શાસનપ્રણાલી ઘણે અંશે શ્રેષ્ઠ છે. મુસલમાનો, અહીંની પ્રજાને સઘળા પ્રકારના હક્કો આપે છે. પરંતુ આપણી રાજનીતિ તેનાથી વિપરીત—એટલે પાપાણવત-સ્વાર્થપરાયણ અને નિર્દય છે.”*

સર ચાર્લ્સ થિઓડોસિસે, સાંભળવા પ્રમાણે એથી પણ તીવ્ર ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:—

“પરમેશ્વર જ રાજકારભાર સોંપે છે અને તે જ વળી પાછો પણ લઈ લે છે. આ દેશની પ્રજા માટે અમે જે રાજનીતિ અવલંબન કરી છે, તે એવી છે કે, ગમે ત્યારે એક દિવસે, પ્રજાની કૃતજ્ઞતાને બદલે, તેનો કઠોર અભિશાપ લઈ, આ દેશને સદાને માટે અમારે તજવો પડશે.”

આવો વાદવિવાદ થયા પછી, અયોધ્યાની વર્તમાન સ્થિતિ માટે લોર્ડ વિલિયમે જાતે અયોધ્યા જવાનો ઠરાવ કર્યો. અયોધ્યાના બાદશાહને ખબર કરવામાં આવી કે, આવતા આગષ્ટ મહિનામાં, ગવર્નર જનરલ જાતે અયોધ્યામાં આવશે. તેથી અયોધ્યાનો બાદશાહ, રાજ્યની મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે, ફરી કોઈ પણ પ્રદેશમાં અંગ્રેજ લશ્કર મોકલી શક્યો નહીં.

ઘણાહિમખાંના મરણના સમાચાર લખનાં ગયા પછી મહમદ-અલિખાં બીજા એક અંગ્રેજ લશ્કરની ટુકડીને સીતાપૂર મોકલવાનો

* LORD WILLIAM BENTINCK in his evidence before a Committee of the House of Commons in 1837, said—“In many respects the Mahomedans surpassed our rule, they admitted them (the natives) to all privileges; the interests and sympathies of the conquerors and the conquered became identified. Our policy, on the contrary, has been the reverse of this,—cold, selfish and unfeeling—the iron hand of power on one side, monopoly and exclusion on the other.

અંદાજસ્ત કરતો હતો; પરંતુ એટલામાં તો ગવર્નર જનરલનો હુકમ આવ્યો. તેથી સીતાપૂર ફરી લશ્કર મોકલી શકાયું નહીં અને એથી જ રાણી નારાયણકુમારી, થોડોક વખત નિર્વિઘ્નપણે સીતાપૂરના કિલ્લામાં રહેવા પામી !

અષ્ટાદશ અધ્યાય.

આસફ ચાચા અને સરફરાજખાનો વ્યવહાર.

બલે પધાર્યા મારા ચીચાબાન આસફ ! અમારી સાથે ભોજન લેવાથી તમે બહુ દહાડા થયા દૂર થયા હતા.*

ડબલ્યુ. નાઈટન.

વસંત કાળ પૂરો થવા આવ્યો છે. સૂર્યનો તાપ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો છે. દારુણ ગ્રીષ્મ ! લખનૌ નગરમાં બપોરની વખતે કોઈ ઘરમાંથી બહાર નિકળતું નથી ! પણ સહવારે અને સાંજે હજારો લોકોથી રસ્તા, ઘાટ, બાગબગીચા અને શહેરની બીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે ! હાલ લખનૌમાં, ફરિદબગ્ગશ રાજલવન, શાહનજિબ મહેલ અને મોતીમહેલ નામનો રમણીગૃહ શણગારવાથી ઘણી ધામધુમ થતી જણાય છે ! એ શિવાય નગર સુસન્નિજત કરવાને માટે પણ તેવી જ તૈયારીઓ થાય છે. જ્યાં ત્યાં માણસોનો જનરવ અને કોલાહલ સંભળાય છે ! કારણ કે ગવર્નર જનરલ લખનૌ આવનાર છે !

નગર અને મહેલો વિગેરે સુસન્નિજત રાખવાને માટે, અયોધ્યાના બાદશાહે ત્રીશ લાખ રૂપિયા ખર્ચવા કહાડયા હતા ! નાયબદીવાન રાજા મયારામસિંહને નગર સુસન્નિજત રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે; અને તેના હાથ નીચે બીજા ત્રણ ચાર અંગ્રેજ ઇન્જીનીયરોને પણ સોંપવામાં આવ્યા છે !

પશુશાળા અને દરબારગૃહનો બાર વિભાગતી હજાર સરફરાજખાંઓ લીધા છે. આહાર અને વ્યવહારોપયોગી અનેક મુલ્યવાન વસ્તુઓ તથા જુદી જુદી જાતની મદિરા અને ખોરાકોની ચીજો ખાસ કલકત્તેથી આવનાર છે, જેને માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ કહાડવામાં આવી છે ! બીજી તરફ નવા નવા જીવજંતુઓ અને પશુઓ એકઠાં કરવાનું કામ પણ ધમધાકાર ચાલતું જણાય છે ! ગવર્નર જનરલને બીજી રમત-મમતની સાથે પશુઓની સાંભારીઓ પણ દેખાડવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે ! પરંતુ આવો મોટો સમારંભ, કેવલ ત્રીશ લાખ રૂપિયાથી પૂરો થશે, એવો સંભવ, વાચક વર્ગ ! શું તમને લાગે છે ?

*“Welcome, my uncle Asoph; we have missed you too long at our table.”

W. Knighton.

નાયકાઓના નાય મુજરા કરાવવાનું કામ રાજ દર્શનસિંહને સોંપવામાં આવ્યું છે! ખુદ પંખળ અને કાશ્મીરથી પ્રખ્યાત નાયકાઓ આ પ્રસંગે આવનાર છે! સૌ કરતાં વધારે મોટું અને જોખમભરેલું કામ આ વખતે દર્શનસિંહને સોંપવામાં આવ્યું છે!

આ વખતે અયોધ્યાનો આદશાહ નસિરૂદીન હુયદર, ફરિદખાનશ રાજભવનમાં રહેતો હતો. ફરિદખાનશ રાજભવન પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે બંધાવેલો હતો. ગોમતી નદીના કિનારા ઉપર એ મહેલ આવેલો હતો. એના એક ભાગમાં બેગમો રહેતી હતી, બીજા ભાગમાં દરબારગૃહ હતો અને ત્રીજા ભાગમાં, આદશાહના ખાસ પરિપદોની બેઠક હતી. દરબારગૃહને બારણે બારણે સુવર્ણખચિત કીનખાખના પડદા ઝૂલતા હતા. ગૃહની બીંતો ઉપર આદશાહના પિતા, પિતામહ વિગેરેની મોટી છબીઓ મૂકવામાં આવી હતી. દરબારગૃહના પેસવાના બારણા સામું જ આદશાહનું સિંહાસન હતું અને તે સિંહાસન ઉપર મણિમુક્તાથી મઢેલું એક ચંદ્રાતપ હતું. ચંદ્રાતપ નીચે બેસવાની બેઠક હતી. નસિરૂદીનનો પિતા અને તેના પિતામહ એ સિંહાસન ઉપર સુવર્ણખચિત, મણિમુક્તાથી વિભૂષિત મુદ્યવાન મખખલની ગાદી બિછાવી, તેના ઉપર બેસતા હતા. પરંતુ નસિરૂદીન દરેક બાબતમાં અંગ્રેજ આચાર વિચારનું અનુકરણ કરતો હોવાથી, તેના રાજ્યઅમલમાં સિંહાસન ઉપર હાથીદાંતની, પણ સોનાના મીનાકારી કામથી શોભાયમાન થયેલી એક ચેર (ખુરશી) ગોઠવવામાં આવી હતી. દરબાર ભરાતો, ત્યારે નસિરૂદીન એ જ આસને બેસતો હતો. સિંહાસનની જમણી બાજુએ, બીજી એક ચેર, અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ આવે ત્યારે તેને બેસવાને માટે રાખી મૂકેલી હતી.

આજે દરબાર ભરાવાનો છે. ઘણા અમીર ઉમરાવો દરબારમાં આવ્યા છે. નાયબ દિવાન રાજ મયારામસિંહ તથા આદશાહના બીજા અમલદારો, આવેલા અમીર ઉમરાવોને તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓને, યોગ્ય ઠેકાણે બેસાડતા હતા. થોડીવાર પછી લખનૌના રેસિડેન્ટની ગાડી, દરબારગૃહના બારણા આગળ આવીને ઊભી રહી. હકીમ મહમદઅલીખાં, બારણા આગળ જઈને તેમને માન આપી દરબારમાં લઈ આવ્યો. તે જ વખતે પાસેના દિવાનખાનામાંથી આદશાહ નસિરૂદીને અંગ્રેજ સલાસદોથી વિદગાઈને દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો! દરબારમાં આવેલા અમીર ઉમરાવો તથા બીજા અંગ્રેજ અમલદારો, તેને માન આપવાને ઊભા થયા. આદશાહે સિંહાસન ઉપર પોતાનું આસન ગ્રહણ કર્યું. તેની જમણી બાજુએ રેસિડેન્ટ સાહેબ બેઠા. રેસિડેન્ટ સાહેબે ચાલુ રિવાજ પ્રમાણે ચાર પાંચ અંગ્રેજોને આદશાહની સન્મુખ ઊભા કર્યા, હાથમાં નજરાણાંની થાળ

લઇને આ અંગ્રેજો ઉભા રહ્યા. તેમના હાથમાં રહેલી નજરાણાંની સોના મહોરની થાળને, બાદશાહે આંગળીવડે સ્પર્શ કર્યો કે, મુખ્ય મંત્રી મહમદ-અલીખાંએ, તે નજરાણું સિંહાસનની એક બાજુએ મૂકી દીધું. ત્યારપછી સુસલમાન અમીર ઉમરાવોમાંથી એકેક જણ વાંકા વળી મુજરો કરતા હાથમાં નજરાણાંની થાળ લઇ ઉભા રહ્યા. અમીર ઉમરાવોના નજરાણાંને બાદશાહે સ્પર્શ કર્યો નહીં. પણ તેમનાં નજરાણાંને અંગ્રેજી નિયમ પ્રમાણે બાદશાહે માથું હલાવીને જ માન આપ્યું !

નજરાણાંનું કામ પૂરું થવા પછી, બાદશાહે રેસિડેન્ટના ગળામાં સોનાનો હાર પહેરાવ્યો. રેસિડેન્ટે ઉભા થઇને, નસિરૂદીનના ગળાનો હાર ગ્રહણ કર્યો ! ત્યાર પછી તેઓ બંને જણા સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. બાદશાહે પોતાના સલાસદ વર્ગને તથા ખીજા અમીર ઉમરાવોને ચાંદીના હાર આપ્યા. હાર આપવાનું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી, રેસિડેન્ટ સાહેબ “ગુડબાય” કરી બાદશાહ પાસેથી જવાની રજા લીધી. બાદશાહે રેસિડેન્ટની સાથે સાથે દરબારગૃહના દરવાજા સુધી આવી, તેને “ખુદા હાફેજ” કહીને રજા આપી. દરબાર તે જ વખતે બરખાસ્ત થયો !

નસિરૂદીન દરબારગૃહમાંથી અંદરના ગૃહમાં આવતાંની સાથે જ, કોઇ મહાબારત કામમાંથી પરવારીને જાણે કંટાળાનો માથો આકુલ બાકુલ થયો હોય, તેમ એક આરામચેરપર બેસતાં જ, તેણે પોતાના માથા ઉપરનો રાજમુકૂટ દૂર ફેંકી દીધો ! શરીરપરનો બાદશાહી પોષાક તેણે એવી જ રીતે બાંધે નાંખી દીધો ! અને અતિશય ગભરાટથી “લાઓ, કોઇ એક જમ પાની લાઓ !!” એમ બોલવા લાગ્યો ! સલાસદ વર્ગ અંદર પ્રવેશ કર્યો કે, નસિરૂદીને પાછી ખૂમો પાડવા માંડી !! સુચતુર સલાસદ સરકરાજખાંએ, તે જ વખતે દોડી આવી, બરફ મેળવેલું કલારેટનું એક ગ્લાસ તેના મોંડા આગળ ધર્યું ! નસિરૂદીને કલારેટના ત્રણ ગ્લાસો ઉપરાચાપરી પી લીધાં ! આણી તરફ શીરંગી બબરચીઓ, આહારની વસ્તુઓ ટેબલપર ગોઠવવા લાગ્યા. એટલામાં પાસેના દિવાનખાનામાંથી છ પરમ સુંદર રમણીઓ, અત્યંત સુલ્યવાન વસ્ત્રાબૂષણથી વિભૂષિત થઇને, બાદશાહની પાસે આવી પહોંચી ! તે છ રમણીઓમાંથી બે જણીઓ મથૂર પિચ્છના પંખા લઈ, નસિરૂદીનની જમણી અને ડાબી બાજુએ ઉભી રહી તેને પવન નાંખવા લાગી ! ત્રીજી રમણીએ બાદશાહની સામું સોનાનો હુકો ધર્યો; અને બાકી રહેલી બીજી ત્રણ રમણીઓ બાદશાહની બાજુએ નીચે બેઠી. પહેલી ત્રણ રમણીઓ જ્યારે થાકી જાય, ત્યારે તેઓને આ બેઠેલી રમણીઓ મદદ કરતી હતી.

અંગ્રેજ સભાસદો, આ રમણીઓ જ્યાં બેઠી હતી, તેનાથી થોડે છેટે, માથા ઉપરની ટોપી હાથમાં લઈ, ખુરસીપર બેઠા હતા. આ રમણીઓની સામું જોવાનો તેમને અધિકાર નહોતો; તેથી તેમને થોડોક વખત માથા ઉપરની ટોપી કહાડી, ગંભીરપણે બેસવું પડતું હતું. આ શ્રેણીની પરિચારિકાઓમાંથી, કાંઈનાં લાગ્ય ખુલે તો તેઓ બેગમનું પદ મેળવી શકે એમ હતું. તેથી દરેક સભાસદોને, આ રમણીઓ તરફ અત્યંત માનની નજરે જોવું પડતું હતું. પરંતુ નસિરૂદ્દીનનો સભાસદ વર્ગ, સારી પેઠે જાણતો હતો કે, બાદશાહે બીજા એકાદ બે ગ્લાસ ક્લારેટ કે આન્ડીના લીધા કે, તરત જ વિવિધ પ્રકારનો અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદ શરૂ થશે; અને તે વખતે કાંઈને માથા ઉપરની ટોપી ઉતારી ગંભીર પણે બેસવાની જરૂર રહેશે નહીં!

વળી બાદશાહના ‘ખાસ દરબાર’નો એવો નિયમ હતો કે, બાદશાહ પોતે જ્યાંસુધી હસે નહીં, ત્યાંસુધી કાંઈથી પણ હસી શકાય નહીં! પરંતુ જ્યારે બાદશાહ હસે, ત્યારે હસવા જેવો સહે જ પણ પ્રસંગ નહોતો તો પણ બધાંએ હસવું જ જોઈએ! નસિરૂદ્દીનના ખાસ દરબારનો આ નિયમ, કાંઈથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ શકતો ન હતો!

બે ગ્લાસ ક્લારેટનાં લીધા પછી, બાદશાહે રાજા દર્શનસિંહને યાદ કર્યો! પરંતુ રાજા દર્શનસિંહ હિંદુ હતો, એ વાત કોણ જાણે આ વખતે તેને યાદ નહીં રહી હોય. આહારની ટેબલ ઉપર, ગોમાંસથી પરિપૂર્ણ સોનાની પ્લેટો મૂકવામાં આવી હતી, તેથી રાજા દર્શનસિંહ આ ખાસ દરબારમાં કેવી રીતે આવી શકે? પરંતુ બાદશાહના હુકમનું અપમાન કોણ કરી શકે? તેવી શક્તિ પણ કોનામાં હોઈ શકે? તરત જ દર્શનસિંહ ખાસ દરબારમાં આવીને ઉભો રહ્યો! દર્શનસિંહને જોતાં જ નસિરૂદ્દીન બોલી ઉઠ્યો; “તમારી કાશ્મીરી બાઈ ક્યાં છે?”

દર્શનસિંહ હાથ જોડીને બોલ્યો, “જહાંપનાહ! બે મહિના થયા પૂંજબથી બે નાયકાઓ બોલાવી લાવવાને માટે મેં માણસો મોકલ્યાં છે. તે બન્ને નાયકાઓ પૂંજબથી નીકળી ચુકી છે અને ‘કાનપૂર પણ આવી પહોંચી છે. એક અઠવાડિયા પછી તો, તેઓ જરૂર અહીં આવી પહોંચશે!”

“અને નહીં આવશે ત્યારે?”

“ના; નામવર! એક અઠવાડિયા પછી તો તેઓ જરૂર આવશે જ.”

“જો તે લોકો, એક અઠવાડિયા પછી નહીં આવશે તો તમને રજા મળશે!!”

“જેવો હુકમ-જહાંપનાહ!” એટલું કહી દર્શનસિંહ પોતાનું નાક દાબતો દાબતો દરબારગૃહમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો, કારણ કે ગોમાંસની ગંધ તેના જેવા હિંદુથી ભેવાઈ શકી નહીં!

દર્શનસિંહના ગયા પછી, નસિરદીને પોતાના આસફ ચાચાને બોલાવી લાવવા માણસો મોકલ્યાં. નસિરદીનનાં મોકલેલાં માણસો બુઢા આસફ ચાચાની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યાં; “આપને જહાંપનાહ ખાણાં ઉપર બોલાવે છે !”

બાદશાહે મોકલેલાં માણસોની આવી વાત સાંભળી, ખીકથી આસફ ચાચા ધ્રુજ ઉઠ્યા ! ચાચા મનમાં ને મનમાં બડબડવા લાગ્યા કે, કોણ જાણે પેલો વિલાતી હજમ આજે પોતાને કેમ કેમ પજવશે ! તેણે ગઈ કાલે તો આસફ ચાચાની સાથે નાચીને, તેનાં લુગડાં અને પાંધડી ડાડી નાખ્યાં હતાં !

બાદશાહનાં મોકલેલાં માણસોને આસફ ચાચા કહેવા લાગ્યા; “હું હવે જઈશ થયો છું; તેથી નસિરદીનને કહેજો કે, આપના રંગવિલાસમાં મારાથી કેવી રીતે ભાગ લઈ શકાય ? મને તેઓ માફ કરે !!”

બાદશાહનાં માણસો પાછાં ફર્યાં. પરંતુ નસિરદીને આસફ ચાચાનું કહેવું ગણકાર્યું નહીં. તેણે બીજીવાર આસફ ચાચાને બોલાવવા માણસો મોકલ્યાં. હવે આસફ ચાચાને ગયા વિના છૂટકો નહતો ! નસિરદીન અયોધ્યાનો બાદશાહ છે, તે ધારે તો ચાચાનો માસિક પગાર પણ બંધ કરી દે, તો ગરીબ બિચારો આસફ ચાચા ખાય શું ? તેથી આવી સ્થિતિમાં આસફ ચાચાથી બાદશાહના હુકમનું અપમાન થઈ શક્યું નહીં ! ધ્રુજતા ધ્રુજતા આસફ ચાચા ભોજનગૃહમાં આવ્યા ! વિલાયતી હજમે તેમને ઘણા માનથી એક ચેરપર બેસાડ્યા અને શરબતને બદલે ત્રણ ગ્લાસ બ્રાંડીના તેમને આગ્રહથી પાંચ દીધાં ! હજુ પણ શરબત પીવાને માટે ચાચાને આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ ચાચા હવે પીતા નહતા ! પણ જ્યારે નસિરદીને શરબતને બદલે બ્રાંડીના ગ્લાસ તેમના મ્હેંડા આગળ ધર્યાં, સારે ચાચા જય ક્યાં ચૂલામાં ? ઉપરાચાપરી બ્રાંડીના ગ્લાસો લીધાથી, ચાચા બેલાન થઈ ચેરપરથી નીચે ગબડી પડ્યા ! એટલે વિલાયતી હજમે ચાચાની દાઢી દોરડીવતી તેની જ ચેર સાથે બાંધી ! ચાચા આ તરફ ફરે કે દાઢી ખેંચાય અને તે સાથે તેની ચેર પણ ધસડાતી આવે ! ત્યાર પછી ચાચાને ઉંચકીને ચેરપર બેસાડવામાં આવ્યા; અને તેમની ચેર નીચે બે ત્રણ મીણુબત્તીઓ સળગાવવામાં આવી ! મીણુબત્તીના તાપથી અકળાઈ રૂંધાઈને ચાચા ઉઠવાનું કરે કે, તેમની દાઢી ખેંચાય ! આવી રીતે દાઢીની ખેંચતાણમાં અંતે ચાચાના મ્હેંડાપરથી દડદડ લોહી પડવા લાગ્યું ! અને તે જોઈને નસિરદીન તથા હજમ બડબડ હસવા લાગ્યા !

નસિરદીનના બીજા સલાસદો, તેના આ નિર્દય આચરણથી મનમાં ને મનમાં તેનાપર ગુસ્સે થતા હતા. પરંતુ તેઓ કરી શું શકે ? બાદશાહ

હસે એટલે 'ખાસ દરબાર'ના નિયમ પ્રમાણે તેમને પણ હસવું જ પડે! એક તરફ હસવું અને બીજી તરફ રડવા જેવો આ સલાસદોનો ધાટ હતો! જે તે લોકો ન હશે તો તેમની મહિને પંદર હજાર રૂપિયાની નોકરી જાય! તેઓ મહિને ફક્ત પંદર હજાર જ મેળવતા નહતા; પણ દરબાર ભરાય તે પ્રસંગે, અથવા મોદરમ કે ઇદ જેવા અવસરે, તેમને બાદશાહ તરફથી, એકી વખતે પાંચ છ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળતું હતું! એ શિવાય બનને વખત બાદશાહના ટેબલપર તેમને પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું હતું; તે તો જીવું જ!

જે વખતે ગાજીયુદ્દીન હુયદર, નસિરુદ્દીનને ગાદીથી દૂર રાખવાને માટે પ્રયત્ન કરતો હતો, તે વખતે, નસિરુદ્દીનના કેટલાક ચાચાઓએ, ગાજીયુદ્દીનનો પક્ષ લીધો હતો; તેનું વેર તે આ પ્રસંગે આવી રીતે નસિરુદ્દીન વાળતો હતો. આસફ ચાચા પણ તે વખતે નસિરુદ્દીનના વિરુદ્ધ કંઈ બોલ્યા હશે; એટલે દરરોજ તેને પહેલાં માનથી બોલાવી, પછી હજમની પાસે તેમની આવી ફજેતી લુંટાવીને મહા મહા દુઃખ દેતો હતો!

નસિરુદ્દીનના આવી રીતે દરરોજ નવા નવા આમોદ પ્રમોદ થવા લાગ્યા. તેનું વર્ણન યથાસ્થાને વર્ણવવામાં આવશે. હાલ તો નસિરુદ્દીનની પાસેથી વાચકોને અમારે કાનપૂર લઈ જવા છે ત્યાં ચાલો!

એકોનવિંશ અધ્યાય.

અશોકવનમાં સીતા.

દુઃખાર્ત્તા રુદતી સીતા વેપમાના તપસ્વિની ।

વિન્તયન્તી વરારોહા પતિમેવ પતિવ્રતા ॥

સુન્દર કાન્ડમ્—રામાયણમ્ ।

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઈઓના બળવા પહેલાં, કાનપૂર કંઈ વિશેષ પ્રસિદ્ધ નગર તરીકે ગણાતું નહતું. રોહીલાઓની લડાઈ પછી, ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં અંગ્રેજોએ કાનપૂરમાં સૈન્યનિવાસ (cantonnement) સ્થાપ્યું અને ત્યારથી ધીરે ધીરે કાનપૂર, વેપાર વજીજનું મુખ્ય સ્થાન થઈ પડ્યું. પરંતુ એ વખતે કાનપૂર જીલ્લામાં ચોર, લૂટારા અને ઠગ લોકોની વસ્તી બહુ જ હતી.

કાનપૂરના ઉત્તર અને પશ્ચિમ વિભાગમાં, અંગ્રેજ લોકો રહે છે. એ વિભાગના રસ્તા અને મકાનો સઘળાં હવા ઉભસવાળાં અને સુરખ

ગણાય છે. કાનપૂરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આગખગીચાઓ આવેલા છે, તેથી સાયંકાળને સમયે તેની શોભા અપૂર્વ બની રહે છે !

અયોધ્યાના બાદશાહનો હાલનો સેનાપતિ રાજા દર્શનસિંહનો પિતા, જયપાલસિંહ, પહેલાં કાનપૂરમાં રહેતો હતો. જાતિએ તે જો કે રજપૂત હતો, પરંતુ તે કાનપૂરમાં વેપાર કરતો હતો અને એણે વેપારમાં જ ધણો પૈસો મેળવ્યો હતો. આ નવલકથામાં વર્ણવેલી ઘટનાઓની છ વર્ષ પહેલાં, જયપાલસિંહ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કાનપૂર મૂકીને લખનૌ પાસેના એક ગામડામાં, પોતાની પુત્રીની સાથે રહેતો હતો. કાનપૂરમાં તેની એક હવેલી હતી. તે હવેલીમાં હાલ એક ડોશી રહે છે. દર્શનસિંહ એ ડોશીને મા કહીને બોલાવતો હતો અને દર્શનસિંહને ડોશી પણ પોતાના પુત્ર જેવો ગણી ચઢાતી હતી.

એ હવેલી બે મજલાની હતી. તેની આગળ પાછળ ન્હાનો સરખો બાગ હતો. હવેલીના ઉપલા મજલામાં ત્રણ મોટા મોટા ઓરડાઓ હતા. નીચે ઘણી ન્હાની ઓરડીઓ હતી. તેમાં એક ઓરડીમાં ગાય લેંસો બંધાતી હતી, બીજામાં બાગનો માળી રહેતો હતો અને કોઈ કોઈ ઓરડીઓ રાંધણી તરીકે વપરાતી હતી. ઉપર જણાવેલી ડોશીની સેવા ચાકરીને માટે બીજી એક દાસી અહીં રહેતી હતી. એ દાસીનું નામ બુંદિયા હતું. પણ સૌ કોઈ તેને દાઈ બાઈને નામે બોલાવતા હતા.

પૂર્વના અધ્યાયમાં વર્ણવેલા બાદશાહના દરબાર પછી, બરાબર ત્રીજે દિવસે બપોરે પાંચ છ માણસો, એક હાથી અને બે પાલખીઓ લઈ આ બગીચામાં આવ્યા. તેમને બગીચામાં આવતા જોઈ, તે ડોશી પોતાની દાસીને કહેવા લાગી; “બુંદિયાજીન, બુંદિયાજીન, દેખો એ કોણ મનુષ્ય આયા હૈ ? હું ધારું છું કે, એ દર્શનસિંહનાં માણસો છે અને તેઓ આપણને લખનૌ લઈ જવાને માટે આવ્યાં છે.”

બુંદિયા નીચે આવતાંની સાથે જ, તે આવનાર માણસોમાંથી એક માણસ આગળ આવીને બુંદિયાને કહેવા લાગ્યો, “અમે લખનૌથી આવ્યા છીએ; મારું નામ માધુસિંહ છે અને હું રાજા દર્શનસિંહનો નોકર છું. જઈને માળને ખબર કરો.”

બુંદિયાએ ઉપર આવીને, ડોશીને માધુસિંહે કહેલી હકીકત જણાવી. ડોશી દર્શનસિંહના નોકર માધુસિંહને ઓળખતી હતી. આ વખતે ડોશી જ ઓરડામાં બેઠી હતી, તે ઓરડામાં બીજી બે યુવતીઓ પણ હતી. તેમાંથી એકની વય ચૌદ પંદર વરસની અને બીજી રમણીની વય બાવીશેક વરસની હતી. પરંતુ તે કોઈ મહાન્ રોગથી પીડાતી હોય એમ જણાતું હતું; કારણ કે તેના શરીરપર કેવળ હાડ અને ચામડી જ જણાતી હતી !

ડોશી નીચેના ઝોરડામાં આવી, એટલે માધુસિંહે તેના પગમાં પ્રણામ કર્યા. ડોશીએ તેને આશીર્વાદ દઈને પૂછ્યું; “કેમ, દર્શન ખુશીમાં છે કે?”

માધુસિંહ બોલ્યો, “હા-ખુશીમાં છે. પણ મોટી આફત-”

“શી આફત?” ડોશી અધીરાઈથી બોલી.

“સાત દિવસની અંદર આ બંને છોકરીઓને લાખનો પહોંચવું જોઈએ. બાદશાહનો હુકમ-”

“નુનાને તો હું હમણાં જ મોકલી ચકીશ; કારણ કે તે નાચવા ગાવામાં ઘણી નિપૂણ થઈ છે. પણ આ મોટી છોકરીને લઈ જવી મુશ્કેલ છે બા!”

“મહારાજે તો બંને છોકરીઓને સાથે લઈ, તમને પણ આવવાનું કહ્યું છે.”

“પણ રસ્તામાં આ મોટી છોકરી કદાચ ગડબડ કરશે તો?”

“ગડબડ કરશે તો આપણે કહીશું કે, એ છોકરી તો ગાંડી છે!”

“પણ એને લાખનો લઈ જઈને શું કરીશું? એ તો નાચવા ગાવાનું કંઈ શીખી નથી.”

“હું આ બે વરસમાં તે કંઈ પણ શીખવા પામી નથી?”

“એક વરસ સુધી તો એને ઝોરડામાં જ મેં પૂરી મૂકી હતી. કારણ કે તે જ્યારે ત્યારે આપઘાત કરવાને તૈયાર થતી હતી. ત્યાર પછી છએક મહિના તો મરવા જેવી થઈને બીછાને પડી રહી; ખાંચ નહોં, પીએ નહોં અને કોઈની સાથે વાતચિત પણ કરે નહોં અને મને તો જીવે ત્યાંથી જ ગાળો દે! ત્યાં શિખવું શું, મારું કપાળ!”

“હજી પણ એવી જ હઠ કરે છે કે?”

“ના, ત્રણયાર મહિના થયા, હવે કંઈક ઠીક ચાલે છે. પણ એનાથી તો હું છેક જ હારી ગઈ છું. એ આવી છે, ત્યારથી દરરોજ કળકળાટ અને લડાઈ થાય છે. ઘણી ખરાબ છોકરી છે. દર્શને આવી ખરાબ છોકરીને અહીં શા માટે મોકલી હશે, તે મને કંઈ સમજતું નથી!”

નીચેના ઝોરડામાં ડોશી તથા માધુસિંહની આવી વાતચિત ચાલતી હતી; ત્યારે ઉપર પણ પેલી બંને યુવતીઓ વાતો કરતી જ બેઠી હતી. આ બે રમણીઓમાં મોટી રમણી જે કોઈ રોગથી પીડાતી હતી, તે અશ્રુપૂર્ણ નયને બીજીને કહેવા લાગી; “નુના! હવે આ દુઃખ મારાથી સહન થતું નથી! હું ધારું છું કે, મોત પણ મારા જેવી પાપિણીનો સ્પર્શ કરતાં બીજો છે. મેં અત્યાર સુધી આપઘાત કરવાને કેટલી વાર ફાંફાં માર્યાં? પણ આ પાપી પ્રાણ ગયો નહોં!-”

બીજી રમણી બોલી; “બહેન ! તું રડ નહીં; તને રડતી જોઈને મને પણ રડવું આવે છે !”

“નુના ! મને અહીં કોણ લઈ આવ્યું, તે તું જાણે છે ? મારા જેવી દુઃખી અબળાને અહીં શા માટે કેદ કરવામાં આવી છે ?—”

“બહેન ! હું બધું જાણું છું. પણ તું રોજ રડરડ કરે છે, તેથી આ બે વરસમાં એવો એક દિવસ મને મળ્યો નહીં કે, હું ત્હારી પાસે ઘડીચપકા બેસીને વાત કરું !”

“ત્યારે તો તું કહે, મને અહીં શા માટે આણી છે ? અને ત્હારી મા, મને રોજ ઉડીને કેમ નાચવા ગાવાનું કહે છે ?”

“બહેન ! રાજા દર્શનસિંહનાં માણસો તને પકડીને અહીં લાવ્યાં હતાં ! અયોધ્યાના બાદશાહ—”

“બસ, બસ, હવે વધારે બોલીશ નહીં ! હું સઘળું સમજી ચૂકી છું. દુરાચારી દર્શનસિંહનું નામ મ્હેં લોકોના મ્હોડે અગાઉ સાંભળ્યું હતું—” એટલું કહી તે રમણી કપાળ અને છાતી કુટીકુટીને બેશુદ્ધ થઈ પડી ! બીજી રમણીએ તેના મ્હોડાપર પાણી છાંટીને, તેને કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આણી. થોડીવાર પછી તે બોલી; “હવે હું સમજી સમજી ! નવાબના જનાનામાં મોકલવાને માટે મને અહીં પકડી લાવ્યા છે ! દુરાચારીઓનો નિર્વેશ જજો !!”

બીજી યુવતી કહેવા લાગી; “બહેન ! એને માટે જ મ્હારે તને કેટલીક વાતો કહેવાની છે.

તે અત્યંત ક્રોધથી બોલી; “તું શું કહેવાની હતી ? હું ત્હારી વાત સાંભળવા ઈચ્છતી નથી; તું મને બાદશાહના જનાનામાં જવાનું કહેશે; પણ જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાંસુધી એમ કદી પણ બની શકશે નહીં ! ધિક્કાર છે તારા જીવતરને કે તું સ્ત્રીઓના અમુલ્ય ધનરૂપી પતિ-વ્રતને આમ કલંકિત કરવા બેઠી છે !!”

તેને ક્રોધથી આવું બોલતી જોઈને, બીજી રમણી રડતાં રડતાં બોલી, “બહેન ! મારાપર ગુસ્સો શું કરવા કરે છે ? આ દુનિયામાં મારું કોઈ નથી, તેથી જ તારી પાસે એક સલાહ લેવાનું મેં મારા મનમાં ધાર્યું હતું.”

“તારું કોઈ નથી એમ કેમ ? પેલી ડોશી શું તારી મા નથી ?

“ના; મારાં માબાપ કોણ અને ક્યાં છે, તે પણ હું જાણતી નથી !”

“ત્યારે તને પણ પકડી લાવીને અહીં કેદ કરી છે શું ?”

“ના; મને કોઈએ પકડી લાવીને અહીં કેદ કરી નથી. પણ લોકોને મ્હેંડિ મારે માટે મેં એવું સાંભળ્યું છે કે, જ્યારે હું ચાર વર્ષની હતી, ત્યારે દર્શનસિંહના પિતા મને અહીં લઈ આવ્યા હતા.”

“શા માટે તને અહીં લઇ આવ્યા?”

“લૂંટારા લોકોએ મારા બાપ અને લાઇને મારી નાંખી, તેમની પાસે જે કંઇ હતું તે લૂંટી લીધું અને મને લઇને ન્હાસી જતા હતા; પણ રસ્તામાં એક દયાળુ સાહેબે તેમને પકડવાનો પ્રયત્ન કરી, એટલે તેઓ મને પણ મૂકીને ન્હાસી ગયા! પછી તે દયાળુ સાહેબની પાસેથી દર્શનસિંહના પિતા મને અહીં લઇ આવ્યા; તે વખતથી હું અહીંયાં રહી છું!”

તે રોગ-શોકથી પીડાતી રમણી, અત્યાર સુધી એમ ધારતી હતી કે, આ ખીજી રમણી, ડોશીની છોકરી છે અને તેથી જ તેને પાપિણી ધારી, તે તેના તરફ ધિક્કાર બતાવતી હતી. પણ જ્યારે તેની ખરી વાત જાણી ત્યારે તે પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખી થઈ અને તેના તરફનો પ્રથમનો ધિક્કાર, પોતાના જેવી જ એક દુઃખી અબળા ધારીને, તેણે પૂર્ણ પ્યારમાં ફેરવી નાંખ્યો! તેને પોતાની પાસે બેસાડીને, તે રોહવાક્યે બોલવા લાગી “નુના! ત્યારે તું બહેન, જન્મની દુઃખિયારી જણાય છે!”

ખીજી રમણીનું નામ નુના હતું. તે બોલી; “હા, બહેન! તમે અહીં આવ્યાં તે પહેલાં દુઃખ કે શોક શું, તે હું જાણતી નહતી. હું હમ્મેશાં ગાનતાન અને નૃત્યમાં દહાડા ગાજતી હતી. તમે અહીં આવ્યા પછી ગાંડાં થયાં અને તે વખતે તમે અતિ આક્રંદની સાથે, વિવિધ અસંખ્ય વાક્યો બોલતાં હતાં. તમારો તે વખતનો હૃદયભેદક વિલાપ અને દુઃખ જોઇ, મને અનેક પ્રકારના સંદેહ ઉપજવા લાગ્યા. મેં મારા મનમાં ધાર્યું હતું કે, જ્યારે તમે સારાં થશો, ત્યારે તમને બધી વાતો પૂછી જોઈશ. પણ અત્યાર સુધીમાં મને એવો અવસર જ ન મળ્યો; અને હવે પણ મને એમ મને લાગતું નથી; કારણ કે કાલે જ મ્હારે અહીંથી જવું પડશે! આ જન્મમાં ફરી તમારી સાથે મ્હારો મેળાપ થાય, એવી મને આશા નથી.”

“કેમ તું ક્યાં જઈશ?”

“લખનૌ.”

“કેમ લખનૌ જાય છે?”

“અયોધ્યાના બાદશાહની પાસે મ્હારે મુજરો કરવો છે!”

“બાદશાહની સામું મુજરો કરવાની શું તને ઇચ્છા થાય છે? અરે! અરે! જા; તું સારા માબાપની છોકરી જણાતી નથી!”

નુના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી; “બહેન! મ્હારી તે વળી ઇચ્છા શી? જેમ કહે તેમ કરવું!”

“ત્યારે તું ત્હારા પતિવ્રતપર પાણી ફેરવશે? મુસલમાનની ઉપપત્ની થશે?” નુના ફરી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી રડતાં રડતાં બોલી; “મને ધર્મ

અધર્મનું કશું લાન નથી. જ્હેન ! હું નાનપણમાં જયપાલસિંહની પાસે રહેતી હતી. તેઓ મને પુત્રીની પેઠે ચ્હાતા હતા. પણ જ્યારે મ્હારી નવ વરસની ઉમ્મર થઇ, ત્યારે આ રાંડ ડોશી મને અહીં લઇ આવી; અને હવે તો મને તે ધરમાંથી બહાર પણ નીકળવા દેતી નથી ! જ્હેન ! તમે જ્યારે ગાંડાં થયાં, ત્યારે તમે ધર્મની કેવી કેવી વાતો કરતાં હતાં ? ધડીમાં ‘પ્રાણેશ્વર’ પ્રાણેશ્વર” કહીને જૂમો પાડતાં હતાં; અને ધડીમાં ‘હિ ! દીનબંધુ ! આ અબળાનું રક્ષણ કરજો !’ એવું બોલતાં હતાં ! મને જ્નેધને તમને તમારાં માત પિતા સાંભરી આવતાં; અને ‘અયોધ્યાનાથ’ ‘અયોધ્યાનાથ’ કહીને તમે વારંવાર રડી પડતાં હતાં. વળી કોઈ કોઈ વખતે મ્હારું મ્હોડું પકડીને તમે કહેતાં હતાં કે, ‘બરાબર, બરાબર, આ તેમના જેવું જ મ્હોડું છે !’ જ્હેન ! એ બધું તમે શું બોલતાં હતાં ? તે મ્હારે આજે તમને પૂછવું છે ! મ્હારે મ્હારી વીતિ તો તમને ઘણી કહેવાની હતી, પણ હવે તેવો વખત ક્યાં મળનાર છે ?”

“ત્યારે હમણાં જ કહેને, હું ત્હારી બધી વાતો સાંભળીશ !”

“તે ઘણી લંબાણ વાત છે !”

“તેમાં શું થયું; હમણાં ક્યાં કામકાજ કરવા ત્હારે જવું છે ?”

નુના, તે રમણીને કંઇક આનંદમાં જ્નેધને બોલવા લાગી; “જ્હેન ! દર્શન-સિંહના પિતા જયપાલસિંહ, મને પુત્રીને પેઠે ચ્હાતા હતા. આજ છ વરસ થયાં તેઓ અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. જ્યારે હું ન્હાની હતી, ત્યારે તેઓ મને દરરોજ કેડપર બેસાડીને, પોતાની કાપડની દુકાનપર લઇ જતા હતા; અને હું આખો દિવસ તેમની પાસે જ બેસી રહેતી હતી. કદી કદી તેઓ મ્હારા સામું જ્નેધને પોતાના મિત્રોને કહેતા હતા કે, ‘મ્હારી સીતાને માટે, કોઇ ઉચ્ચ કુળનો બ્રાહ્મણનો છોકરો શોધી લાવજો ! હું સીતાનાં લગ્ન પ્રસંગે દશ હજાર રૂપિયા કન્યાદાનમાં આપીશ ! તેઓ મને સીતા કહીને બોલાવતા હતા. ધરમાં પણ બધા મને સીતા-લક્ષ્મી જ કહેતા હતા ! હું તે વખતે તેમની વાતો કંઇ સમજવા પામી નહીં. થોડા વખત પછી, તેઓ માંદા પડ્યા; અને ત્યારથી હું આ બગીચામાંથી બહાર નીકળવા પામી નહીં ! દિવસે દિવસે જયપાલસિંહનો મંદ-વાડ વધતો ગયો, ત્યારે તેમને દર્શનસિંહ લાખનૌ બોલાવી જવા આવ્યો. દર્શનસિંહ તે પહેલાં પણ અહીં ઘણીવાર આવતો જતો હતો, પણ એક વખતે તે અહીં આવીને, આ ડોશીની સાથે મસલત ચલાવી કે, તેણે મને નાચવા ગાવાનું શીખવ્યું ! પણ દર્શનસિંહના પિતા જય-પાલસિંહ મને વારંવાર એ કામથી રોકતા હતા. હજુ ડોશી મને નાચવા ગાવાનું શીખવે છે, એવું સાંભળી તેઓ એક દિવસ ઘણા ગુસ્સે થઇ,

આ ડોશીની સાથે લગ્ન. માંહેમાંહે ઘણી તકરાર થયા પછી, તેઓ ડોશીને તથા દર્શનસિંહને કહેવા લાગ્યા, ‘આ છોકરીને મ્હેં પુત્રીની પેઠે પાળી છે; તેથી હું કદી પણ એને અનીતિના માર્ગ પર ચડવા દેવાનો નથી!’ હું તે વખતે એમની તકરારનો મર્મ, કંઈ પણ સમજવા પામી નહીં. હું ન્હાની હતી, એટલે નાચવા ગાવાનું મને બહુ મન થતું હતું; અને હું તે ઉમંગથી ડોશીની પાસે શીખતી હતી.

“તકરાર થઈ તેને બીજે જ દિવસે જયપાલસિંહ ઘણા માંદા થઈ ગયા—તેમાં તેમને બોલવા ચાલવાની પણ શક્તિ રહી નહીં. દર્શનસિંહ તેમને અહીંથી લખનૌ લઈ ગયો. જયપાલસિંહથી છુટી પડી ત્યારથી હું અહીં રહેવા લાગી. જયપાલસિંહ ગયા, એટલે ડોશીને કાંઈની બ્હીક રહી નહીં. તેણે મને નાચવા ગાવાનું શીખવવા માંડ્યું. તે વખતે તે કાંઈ કાંઈ દિવસ એમ કહેતી હતી કે; ‘તું ધ્યાન દઈને નાચવા ગાવાનું શીખીશ તો બ્રાહ્મણની બેગમ થઈશ. તું મ્હોટી અને હોશિયાર થશે, એટલે દર્શનસિંહ તને બ્રાહ્મણના જનાનામાં લઈ જશે!’

ડોશીની આવી વાત સાંભળીને હું મ્હારી અજ્ઞાનતાથી ઘણી ખુશ થતી હતી અને બાગના માળીને તથા બુંદિયાને હું એમ કહેતી હતી કે, હું બ્રાહ્મણની બેગમ થઈશ! તેઓ મ્હારી વાત સાંભળીને બીજું તે શું કહે? પણ મ્હારી આવી અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ રૂકા હસ્તાં હતાં.

“ત્યાર પછી બુંદિયાની સાથે ડોશીને, એક દિવસ કંઈ કામને લીધે ઘણી જ તકરાર થઈ. તેને બીજે દિવસે બુંદિયા મ્હારી પાસે છાનીમાની આવીને કહેવા લાગી; ‘દીકરી! સમજેછ કે, આ લુચ્ચી ડોશી, જયપાલસિંહની ઉપપત્ની થતા પહેલાં એક નાયકા હતી. એના જેવી કુલટા સ્ત્રી દુનિયામાં થોડી જ હશે! માટે તારે સાંભળીને રહેવું! પહેલાં તો ઉપપત્ની કોને કહે છે, તે જ હું સમજી શકી નહીં, પણ બુંદિયાએ તેની મને સમજ પાડી! મારા પિતા અને ભાઈનું ઠગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું, તે પણ મને બુંદિયાએ કહ્યું. હું તે પહેલાં જયપાલસિંહને મ્હારા પિતા અને આ બુંદિયાને મારી મા સમજતી હતી. પણ બુંદિયાને મ્હોંડે બધી વાતો સાંભળ્યા પછી મારો બધો ભ્રમ દૂર થઈ ગયો! તે પછી પણ બુંદિયા મને વારંવાર કહેતી હતી કે, આ ડોશી તને કુમારે લઈ જશે. કારણ કે તેને ધર્માધર્મનું રહેજ પણ જ્ઞાન નથી!’

“બુંદિયાના મ્હોંડે મ્હારા પિતા તથા ભાઈના મરણની વાત સાંભળી, મને મ્હારી બાલ્યાવસ્થાની વાતો સાંભરી આવી. હું બાલ્યાવસ્થામાં એક કાળી જેવી સ્ત્રીની કેડ પર બેસીને દરરોજ રમ્યા કરતી હતી. પણ અહીં આવ્યા પછી, તેને ફરી જોવા પામી નહીં. હું તો ધારું છું કે, તે જ મ્હારી મા હશે.

“હવે મહેને એમ ચટપટી લાગવા માંડી છે કે, મને સારી શીખા-મણુ દેનાર, અને મને મહારું કહેવા જેવું આ દુનિયામાં એક પણ માણસ નથી! ધર્મ તે શું અને અધર્મ તે શું; સારો માર્ગ કયો અને નહારો માર્ગ કયો, તે જાહેન! હું કંઈ પણ સમજવા પામી નથી! આજ બે વરસ થયાં, એ માટે હું વિચાર કરું છું; પણ મને કંઈ ગમ પડતી નથી; કારણ કે મનમાં ઉપજી આવતા સંદેહ માટે હું પૂછું પણ કોને? ઋષિયાને? તેને પૂછતાં તો મને શરમ લાગવા માંડી અને આ ડોશીને પૂછું તો તે મને ખરો ખુલાસો પણ કરે કે? કદી નહીં! પણ તમે આવ્યાં છો, ત્યારથી મને એ સંબંધી પૂછવાનું મન થયા કરતું હતું. પણ તેવો અવસર આ બે વરસમાં આજે જ મળવા પામ્યો છે!

“વળી તમને જે લોકો અહીં લઈ આવ્યાં, તે લોકોમાંથી એક જણે આ ડોશીને કહ્યું કે, દર્શનસિંહે નાની છોકરીનું નામ ‘નુના’ અને મોટી છોકરીનું નામ ‘માત્રા’ રાખવા કહ્યું છે. ત્યારથી ડોશીએ મહારું નામ ‘નુના’ રાખ્યું, પણ જયપાલસિંહ તો અગાઉ મને ‘સીતા-લક્ષ્મી’ કહીને બોલાવતા હતા. આનું કારણ મહે એક દિવસ ડોશીને પૂછ્યું, પણ તેણે કંઈ મને જવાબ આપ્યો નહીં. ત્યાર પછી ઋષિયાને પૂછતાં, તેણે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉત્તર મને આપ્યો નહીં! આ ડોશીનાં આચરણ મને એક કુલટા જેવાં લાગે છે. પણ તે આપણી સાથે આવી રીતે કેમ વર્તે છે, તેનો ભેદ હજી સુધી મહારાથી કળાતો નથી; તમને ને મને લખનૌ લઈ જવા માણસો આવશે; એવી વાત મહે ડોશીને મહોંડે એક મહિના આગમજ સાંભળી હતી. પણ તમારે માટે તો તે વખતે એ એમ કહેતી હતી કે, એને લખનૌ લઈ જવાય એમ નથી. કારણકે એ નાચવા ગાવાનું કંઈ શીખી નથી. આજે લખનૌથી પાલખી અને હાથીની સાથે માણસો આવ્યાં છે; તેથી હું ધારું છું કે, ડોશી મને કાલે જ લખનૌ મોકલી દેશે. પણ ત્યાં જઈને મહારે શું કરવું, તે મને સમજતું નથી! જો મને કોઈ જયપાલસિંહની પાસે લઈ જતું હોય, તો ત્યાં જવામાં મને કંઈ હરકત નથી. જયપાલસિંહ જો કે મહારા પિતા નથી, તો પણ તેઓ મારા લલામાં રાજી છે! પણ તેઓ માંદગીને ખીછાને હજી અજાનાવસ્થામાં છે, કે સારા થયા છે, તે પણ હું જાણતી નથી! લખનૌ જવાને માટે મને બહુ ખ્હીક લાગે છે! આ લોકો મને શું કરવા લખનૌ લઈ જતા હશે, તે કોણ જાણે!”

નુના બોલી રહ્યા પછી, પેલી પીડિતા રમણી, ફટલીકવાર અવાક રહી, તેના મહોંડા સાચું જોઈ રહી. નુનાને કેવી સલાહ આપવી, કે જેથી તેના શિયળ ધર્મનું રક્ષણ થાય, એ માટે તેમણે ધણીવાર પોતાના

મન સાથે વિચાર કર્યો. પરંતુ તે કાંઈ પણ એક ઠરાવપર આવી શકી નહીં. એટલામાં ડોશીના પગલાંનો અવાજ સંભળાયાથી તે બોલી, “નુના! ડોશી ઉપર આવે છે, અને હું ધારું છું કે, તે આપણી જ પાસે આવતી હશે. માટે વાતચિત કરવાનો હમણાં વખત મળનાર નથી. આજે રાત્રે તું મ્હારી પાસે સુવા આવીશ? નુના! તું તો જાહેન! જન્મની દુઃખ-યારી જણાય છે! હું તારું દુઃખ જોઈને મ્હારું દુઃખ ભૂલી જાઉં છું! રાત્રે બન્ને જણાં આપણે વિચાર કરીને, જે નક્કી કરવું હશે તે કરીશું!”

નુના બોલી; “જાહેન! તમારી પાસે સુઈ રહેવાને મને બહુ મન થાય છે! તમે જ્યારે ગાંડાં થઈ ગયાં હતાં અને હમેશ માંદગીને ખીંછાને પડી રહેતાં હતાં, ત્યારે હું હમેશ તમારી જ પાસે બેસી રહેતી હતી. જ્યારે તમે બેશુદ્ધ બની રડતાં અને પાણીની તરસને લીધે મ્હોડા આગળ હાથ ધરતાં, ત્યારે હું જ તમારું મ્હોંડું ઉઘાડીને ટીપું ટીપું દુધ રેડતી હતી! આજે હું તમારી જ પાસે સુવા આવીશ. કદી ડોશી ના પાડશે તો આજે હું તેનું માનવાની નથી!”

નુના બોલી રહી કે, ડોશી ઉપર આવી; આડી અવળી વાતચિત કર્યા પછી, ડોશીએ બન્ને જણીઓને કહ્યું; “કાલે સહવારે આપણે બધાંને અહીંથી લખનૌ જવાનું છે. દર્શનસિંહે કહેવડાવ્યું છે કે, લખનૌમાં કંપની સરકારનો મોટો સાહેબ આવનાર છે, તેથી ત્યાં નાય મુજરા અને જન-વરોની સાહમારીઓ સાથે, ઘણી રમત ગમત થનાર છે, તે જોવા તમારે જરૂર આવવું.”

બન્ને યુવતીઓએ ડોશીની વાતનો ઉત્તર આપ્યો નહીં. ડોશી પણ થોડીવાર બેસી, ત્યાંથી ખીજા કામને માટે ઉડીને ચાલતી થઈ!

—:૦:—

વિંશ અધ્યાય.

શિયળ સંરક્ષણના વિચાર!

શક્યા લોભયિતું નાહમૈશ્વર્યેણ ધનેન વા ।

અનન્યા રાઘવેનાહં માસ્ક્રેણ યથા પ્રમા||*

સુન્દર કાન્ડમ્—રામાયણમ્ ।

દિવસ પૂરો થવા આવ્યો છે. દર્શનસિંહનાં મોકલેલાં માણસો, બાગમાં ઝાડ નીચે ચૂલાઓ ખોદી રાંધવાની ગડબડમાં પડ્યાં છે. બાગની

* હું શક્તિ ઐશ્વર્ય અથવા ધનથી લોભાગિ તેમ નથી. સૂર્યની ક્રાન્તિ જેમ સૂર્યથી ભૂદી નથી તેમ હું રામથી ભૂદી નથી.

શેઠાણી ડોશી, કદી નીચે આવી માધુસિંહની સાથે વાતે વળગે છે, તો કદી ઉપર જઈને, પેલી બન્ને યુવતીઓને લખનૌની મુસાફરીને માટે જોઈતો સરસામાન આંધવાની ગોઠવણ કરવાનું કહે છે !

અમે પેલી બન્ને યુવતીઓને, માત્રા અને નુનાના નામથી વાચકો સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી છે. પરંતુ તેનાં ખરાં નામ હામ પ્રસંગવશાત્ વાચકોને જણાવવામાં આવશે. હાલ તો તેમને એ જ નામે ઓળખાવ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી !

ન્યારથી દર્શનસિંહનાં માણસો અહીંયાં આવ્યાં, ત્યારથી ડોશીનો જીવ તજે ઉપર થઈ રહ્યો હતો. આજે કંઈ નહીં તો તે દશ પંદર વખત નીચે ઉતરી હશે તે તેટલી જ વાર ઉપર ચઢી હશે. એક વખત માધુસિંહની સાથે છેલ્લી વાતચિત કરીને તે ઉપર ગઈ; પણ કંઈ કહેવાનું બાકી રહી ગયું હશે, તેથી તે પાછી નીચે આવી અને માધુસિંહને હરખાતી હરખાતી કહેવા લાગી; “ભાઈ દર્શનનાં નશીબ તો મોટાં—હું તો ધારતી હતી કે, માત્રા કદી પણ લખનૌ આવવાની નથી. પણ આજે તમે લોકો આવ્યા પછી, મહે એને લખનૌ આવવાની વાત કહી, પણ એણે આવવા ન આવવા માટે કંઈ પણ ગડબડ સડબડ કરી જ નહીં. પણ ઉલટું તરત જ હા લાણી દીધી ! પહેલાં તો એ મને એક વાંધણ જેવી જોતી હતી. પણ કેવી નવાઈ ! આજે તો તે સીધીદાર બની ગઈ અને મહો-ડામાંથી એક શબ્દ પણ બહાર કહાડ્યો નહીં ! હું ધારું છું કે, નુનાએ તેને સારી પેઠે સમજાવી હશે ! નુના ધણી સારી છોકરી છે. નાચવામાં પણ બહુ હોશિયાર છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી, નુનાની ઉપર વહેલી વહેલી આદરશાહની નજર પડે, તો મહારી મહેનત સફળ થાય ! અને દર્શન પણ આદરશાહનો દીવાન બને ! તમે જલદી જલદી ખાવાનું તૈયાર કરી ખાઈ લો. ચાલો, હું જરા ઉપર જઈ છું; અને તમારે માટે થોડું અથાણું અને પાપડ મોકલી દઉં છું !”

માત્રાએ હજી સુધી ખાવાનું કર્યું ન હતું. આજ એ વરસમાં તેણે ધન્યાપૂર્વક કદી પણ ખાધું ન હતું ! નુના વારંવાર સમજાવે, આગ્રહ કરે અને તે ન ખાય તો પોતે પણ ભૂખી રહેવાની હડ લે, ત્યારે માત્રા દિવસમાં એક જ વખત થોડુંક દુધ પીએ, અથવા તો કંઈ મૂળનો આહાર કરે ! ત્રણ ચાર દિવસના અંતરે નુના પાછી હડ કરે, ત્યારે પોતાને હાથે એક રોટલો તૈયાર કરીને ખાય તે જ ! ડોશીનું અડકેલું પાણી સુઢાં માત્રા પીતી ન હતી. એટલું જ નહીં, પણ તે તેને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતી હતી. અત્યાર સુધીમાં તેણે ડોશી સાથે એક પણ વખત વાતચિત કરી નહોતી !

પરંતુ હમણાં ડોશીએ ઉપર આવીને જોયું તો, માત્રા રાંધતી હતી; અને નુના તેનાથી છેટે બેસીને વાતો કરતી હતી. તેથી તેણે ધાર્યું કે, હવે કામ ખચિત પાર પડશે ! અને નુનાના સમજવ્યાથી માત્રા, બાદ-શાહના જનાનામાં દાખલ થવાને ખુશીથી હા પાડશે ! આવા વિચારથી તે હસ્તાં હસ્તાં બોલી; “બેટા માત્રા ! હવે તારી મતિ ટૂંકાણે આવી ખરી ! નુનાએ તને બધી વાત સમજાવીને કહી હશે. તમારા ઉપર જે બાદ-શાહની નજર પડશે, તો તે તમને જરૂર પોતાની બેગમે બનાવશે ! અને તેમ થયાથી બાદશાહના મહેલમાં, બેટા ! તમે કેવા સુખમાં રહેશો ? જ્યાં બાદશાહની નજર પડી, ત્યાં સુખમાં શું બાકી રહે ? કેવાં કેવાં હીરામોતીનાં ઘરેણાં અને સુંદર જરીયાનનાં વસ્ત્રો તમને પહેરવા મળશે ! ત્યારે તો તમે મને યાદ પણ નહીં કરો !! પણ બેટા ! મનને ટૂંકાણે રાખજો અને કોઈ કોઈ વખત મને યાદ કરતાં રહેજો !”

કુલટાનાં આ વાક્યોએ, માત્રાનું હૃદય વિદીર્ણ કરી નાંખ્યું ! અતિ કષ્ટે હૃદયનો કાપાનળ દાખી રાખી, તે અઘામુખે બેસી રહી. પણ આંખમાં આવેલાં આંસુ તે ખાળી શકી નહીં ! તેની બન્ને આંખમાંથી દડદડ આંસુઓ પડવા લાગ્યાં ! તે પોતાના મનમાં બોલી; “હા વિધાતા ! આ પાપિણી મને ધન ઐશ્વર્યવટે લુપ્થ કરવા માંગે છે ! પણ એ કુલટા સમ-જતી નથી કે, બાદશાહનું આખું રાજપાટ-તેનું સઘળું ઐશ્વર્ય-અરે આખી પૃથ્વીનું ઐશ્વર્ય પણ એક પળને માટે, મને અયોધ્યાનાથના ચરણથી વિમુખ કરી શકનાર નથી !!”

ડોશી જેમ જેમ બાદશાહના ધન ઐશ્વર્યની વાતો કરે, તેમ તેમ માત્રા અતિશય દ્રઢતાથી, એકાગ્ર ચિત્તે પોતાના પ્રાણુપતિ અયોધ્યાનાથનું સ્મરણ કરતી જાય ! !

ડોશી, માત્રાને આવી રીતે અઘામુખે બેઠેલી જોઈ ફરી બોલી; “બેટા ! એમાં શરમાવું કેવું ? બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવોના દરબારમાં આવી રીતે નીચી મુંડીએ બેસાય નહીં ! તેઓ હસવાની વાત કહે તો, આપણે પણ હસ્તે મ્હોંડે તેની સાથે બોલીએ ચાલીએ ! કદી તેઓ ઠકા મશ્કરી કરે તો, આપણે પણ તેમની ઠકા મશ્કરી જ કરવી !” ફરી નુના તરફ જોઈને તે બોલી; “નુના ! તું પણ માત્રાની પેઠે, બાદશાહના દરબારમાં આવી રીતે નીચી મુંડીએ બેસીશ કે ? મારી ગાંડી છોકરી ! જરા રસરંગની વાત તો કરતાં શીખ—”

હવે નુના સારી પેઠે સમજવા પામી કે, ડોશી તેમને અધમ માર્ગે લઇ જવા માંગે છે. તેથી તે તેને એક દુશ્મન પેઠે જોવા લાગી ! નુના રહેજ હસ્તું મ્હોંડું રાખી ડોશીને પૂછવા લાગી; “તમે શું પહેલાં બાદશાહના દરબારમાં નાચ મુજરો કરવા જતાં હતાં કે ?”

નુનાએ ઝુંદિયાના મ્હોંડે પ્રથમ સાંભળ્યું હતું કે, ડોશી પહેલાં એક નાયકા હતી. પણ હાલ તો પોતાનો પ્રાર્થુ જતાંએ ડોશી તે કબુલ કરે એમ નહતું! હમણાં તો ડોશી રોજ રામ નામનો જપ કરતી હતી; ગંગાસ્નાન કરવાની સાથે, નિયમિત ધર્મદાન કરતી હતી! નુના જાણુવા છતાં માન્નાના મ્હોંડા આગળ તેને હલકી પાડવાને આવો પ્રશ્ન કર્યો હતો!

નુનાના પ્રશ્નથી ડોશીને બહું માહું લાગ્યું. તેણે મનમાં ને મનમાં નુનાને બેચાર ગાળો પણ દઇ દીધી! એ શિવાય તેનાથી ખીજું કંઈ થાય એમ નહતું! અંતે મનનો ભાવ ધૂપાવી, નુનાનો પ્રશ્ન ઉડાવવાને માટે તે ખીજી વાતો કરવા મંડી પડી! પણ નુનાએ તેનો કેડો મૂક્યો નહીં! તેણે ફરી પૂછ્યું; “કહોને, માજી! તમે કદી બાદશાહના દરબારમાં મુજરો કરવા ગયા હતાં?”

હવે ડોશીથી રહેવાયું નહીં. તેણે નુનાને મ્હોટી મ્હોટી આંખો કહાડીને કહ્યું “રાંડ! હું ગઇ હશે કે નહીં ગઇ હોઉં, તેની ત્હારે શી પંચાત?” એમ કહીને તે રીસમાં ને રીસમાં અંતે નીચે ચાલી ગઇ!

ડોશીના ગયા પછી, નુના માન્નાને કહેવા લાગી “રાંડને ઠીક કહાડી! હવે અહીં આવશે નહીં!”

માન્ના અને નુના સ્હેજસાજ ખાઇને સુવાના ઓરડામાં ગયાં. થોડીવાર પછી ઓરડાના બારણાં બંધ કરી, તેઓ પોતાના શિયળરક્ષણને માટે વિવિધ તર્કો કરવા લાગ્યાં.

માન્ના બોલી; “નુના! હું પ્રાણુનું પણ લખનૌ આવવાને કબુલ થાત નહીં; અને આપઘાત કરીને આ પાપિણીના પાશમાંથી છૂટતે! પણ હવે તને એકલી મુકીને મને મરવાનું મન થતું નથી! કારણ કે હું આપઘાત કરું તો તું તદ્દન નિરાધાર બની જાય!”

નુનાએ કહ્યું; “બહેન! આ દુનિયામાં મ્હારું કોઇ નથી! જો આ વખતે તમે મ્હારી પાસે ન હોત તો, મ્હારી શી ગતિ થતે, તે હું કહી શકતી નથી! હવે હું તમને કદી પણ છોડવાની નથી. તમે આપઘાત કરશો તો હું પણ તમારી સાથે આપઘાત કરીશ!”

નુનાની વાત સાંભળી, માન્નાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં! તે ઝેંઝે નુના બોલી; “બહેન! તમે ફરી બેશુદ્ધ થઇ જશો, તો આપણાથી કંઈ નક્કી થઇ શકશે નહીં!”

માન્ના આંખમાંનાં આંસુ પોતાના પાલવે લ્હોતી લ્હોતી બોલી; “હવે શું કરવું! આપઘાત શિવાય શિયળરક્ષણનો ખીજો એક ઉપાય નથી! અહીંથી ન્હાશી જવાય તેમ પણ નથી. આપણે બન્ને અબજાઓ છીએ,

તેથી જો અહીંથી નહાશી જઈએ અને રસ્તામાં કદી ચોર કે લૂટારાઓને હાથે પકડાઈએ તો પૂરું દુઃખ ! તે વખતે આપણી સહાય કોણ કરે ? હાલ જ્યાં ત્યાં ચોર લૂટારાઓનો ભય વધારે છે !”

સાર પછી બન્ને જણીઓ થોડીવાર અબોલ બેસી રહીં; પણ એટલામાં નુનાને એક તર્ક સૂઝ્યો. તે બોલી; “આપણે પુરુષના વેશે અહીંથી નહાશી જઈએ તો કેમ ?”

માન્નાએ કહ્યું; “નહાશીને ક્યાં જઈશું ? એક તો આપણે રસ્તાથી અબળણ છીએ; વળી હમણાં પુરુષો પણ સાથે બંદુક કે તરવાર રાખ્યા વિના ઘરની બહાર નીકળતા નથી ને આપણી પાસે એમાંનું એક પણ હથિયાર નથી ! વળી આપણે પુરુષનો પોશાક પહેરીશું, તો બાળક જેવાં દેખાઈશું, તેથી રસ્તામાં છોકરાઓ પકડનારા હજી લોકો આપણને મલ્યા એટલે ભોગ ફરી વળ્યા ! તેઓ જરૂર આપણને પકડી લઈ જાય અને અંતે આપણો વેશ ઉઘાડો પડે અને તેથી મોટા સંકટમાં આવી પડીએ !”

લાંબા વખતથી સ્થાયી રહેવા પામેલી અરાજકતાને લીધે, આખો અયોધ્યા પ્રાંત, ચોર અને લૂટારાઓની આવાસભૂમિ જેવો બની રહ્યો હતો ! હથિયાર વિના કોઈ ઘરમાંથી બહાર નીકળતું નહતું; તેમ પાંચ પચ્ચીસ માણસના કાફલા સિવાય કોઈ પરગામ જતું નહતું. આવી સ્થિતિમાં આ બન્ને યુવાન બાળાઓ પુરુષના વેશે અહીંથી નહાશી જાય તો તેઓ માર્ગમાં ચોર લૂટારાઓને હાથે સપડાયા શિવાય રહે નહોં, એ નક્કી જ હતું.

એકવિંશ અધ્યાય.

દૈવની વિચિત્ર ગતિ-નાણુંદ ભોજનનો મેળાપ !

વાતમાં ને વાતમાં બે પહોર રાત ચાલી ગઈ ! પણ માન્ના અને નુના શિયળ રક્ષણને માટે કોઈ પણ ઉપાય શોધી કરી શકી નહીં ! સ્થિર કરી શકી નહિ ! ઘણીવાર સુધી વિચાર કરી અંતે માન્ના ‘બોલી; ‘નુના ! અનાથનો નાથ સીતાપતિ આપણું રક્ષણ કરશે ! કોઈ દુષ્ટ તેની કૃપાથી આપણો ધર્મ બ્રષ્ટ કરી શકનાર નથી ! મ્હારી મા મને વારંવાર કહેતી હતી કે, ‘સંકટ સમયે સીતાપતિનું સ્મરણ કરજો ! રામ નામના જપથી તમારાં સઘળાં દુઃખો દૂર થશે !’ માટે હવે નકામો વિચાર ન કર. આવ, આપણે રામ નામનો જપ કરીએ-સીતાપતિનું સ્મરણ કરીએ !”

પોતાના શિયળ રક્ષણને માટે, કોઈ પણ ઉપાય સ્થિર કરવામાં અસમર્થ નીવડી, અત્યંત ત્રાસિત ચિત્તે અને વ્યાકુલ મને આ બન્ને યુવ-

તીઓ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી. પરમેશ્વરનો કેવો અપાર મહિમા છે!! તેની શક્તિ કેવી અનંત છે!! અદ્ય પ્રાણી, તે મહિમા, તે શક્તિ, તે અનન્યતા જાણતું નથી, તેથી જ પીડાય છે. માણસ પોતાનું હિતાહિત સ્થિર કરવાને માટે જ્યારે અસમર્થ બની, તેનું સ્મરણ કરે છે, ત્યારે તે સર્વદા માણસને શુભ બુદ્ધિ આપે છે! આ બંને અબળાઓ એક કલાક સુધી ઇશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાયા-તેની એકાગ્રચિત્તે પ્રાર્થના કરી; તેના પરિણામે અચાનક તેમના મનમાં આશાનો સંચાર થયો અને તેથી તેમણે આપઘાત કરવાનો વિચાર મૂકી દીધો!!

“નુના! હવે લય નથી! ચાલ આપણે લખના જઈએ; ત્યાંથી આપણને નહાસી જવાનો લાગ મળશે!” માન્ના અચાનક બોલી ઉઠી. નુનાએ કહ્યું: “બહેન! ત્યાંથી કેવી રીતે નહાસી જવાશે?”

માન્ના ધીરજથી કહેવા લાગી; “નુના! મહારા સ્વામી તથા મહારા ભાઈ, નક્કી મહારી શોધમાં ફરે છે! મહારે માટે તેઓ પૃથ્વી શોધી વળે તેમ છે! તેઓ જો એમ જાણવા પામશે કે, દર્શનસિંહનાં માણસો મને પકડીને લઈ ગયાં છે, તો તેઓ લખનૌમાં મહારી જરૂર શોધ કરતા હશે. પરમેશ્વરે ધાર્યું હશે તો લખનૌ પહોંચતાંની સાથે જ તેમનો મેળાપ થશે. મને આ પાપગૃહમાંથી છોડાવવાને માટે, તેઓ પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરે એમ નથી! આદેશાહનું અથવા દર્શનસિંહનું શિરછેદન કરીને પણ, તેઓ મને છોડવશે! તેથી આપણે હવે લખનૌ જવું. ત્યાં ગયા પછી સૌ જોઈ લઈશું; પણ ત્યારે ડોશીની આગળ આ વાત કરવી નહીં!”

માન્ના બોલી રહી કે, નુનાએ ધીરે રહીને તેને પૂછ્યું: “બહેન! તમારો સ્વામી છે?”

માન્ના અશ્રુપૂર્ણ નયને કહેવા લાગી; “મહારે સ્વામી, પિતા, ભાઈ, બહેનો સહિ છે! આ અભાગિણીના દુઃખે હવે તો પિતાએ પ્રાણત્યાગ કર્યા હશે! મહારી બે બહેનો પણ, મહારા દુઃખે બિચારીઓ મરવા જેવી થઈ ગઈ હશે. સ્વામી અને મહારા ભાઈ, મહારી શોધ કરતાં દેશો દેશ ફરે છે. નુના! મહારી એક વાત તું ધ્યાનમાં રાખજે. જો મહારે આપઘાત કરવો પડે અને કદાચ તું પરમેશ્વરની કૃપાથી, ત્યારે શિયળ રક્ષણ કરી અહીંથી નહાસી જવા પામે, તો મહારા મરણના સમાચાર મારા ભાઈને તથા મારા પરમ પૂજ્ય સ્વામીને કહેવડાવજે! મહારા મરણનો શોક તેઓ સહન કરી શકશે, પણ હું આદેશાહના જનાનામાં ગઈ છું; એવું જ્યારે તેઓ સાંભળશે, તો નક્કી વિષપાન કરીને તેઓ પ્રાણત્યાગ કરશે! સીતાપૂરના ગંગાપ્રસાદ શાસ્ત્રી મહારા પિતા થાય છે, કાશીનાથ

શાસ્ત્રી નામના મહારા ભાઈ છે અને રાજ્ય દિગ્વિજયસિંહની રાણી નારાયણ કુમારી મહારી મોટી બહેન થાય છે!”

નુનાએ પૂછ્યું; “તમારા સ્વામીનું નામ શું?”

“ખંડિત અયોધ્યાનાથ!”

“ખંડિત અયોધ્યાનાથ!” એ શબ્દો બોલતાંની સાથે, માનના નયનોમાંથી અવિરામ અશ્રુ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે રડતાં રડતાં બોલી; “નુના! જ્યારે તેમની વાતો સાંભરી આવે છે, ત્યારે મહારી છાતી ચીરાઈ જાય છે. લગ્ન થયા પછી તેઓ હમેશાં એવું કહેતા હતા કે, આ હિંદુઓમાં તેઓ શોક દુઃખે મૃતપ્રાય છે! મહારા સ્નેહે અને પિતાના તથા મહારી બન્ને બહેનોના સ્નેહ પૂર્ણ વ્યવહારે જ, તેમને પુનર્જીવિત કર્યા હતા! પણ હવે તેઓ મહારા વિયોગે શું બચવા પામશે? કાણ જાણે આ અભાગિણીના વિયોગે તેમની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે!”

“પહેલાં તેમને કોઈ વાતનું દુઃખ હશે?” નુનાએ પૂછ્યું.

“હા, બહેન! તેઓ જન્મના દુઃખિયારા હતા! તેર વરસની વયે તેમની મા મરી ગઈ. પછી ચોર લોકોએ તેમના પિતાનું ખૂન કર્યું. તે વખતે તેમની ન્હાની બહેનને ચોર લોકોએ મારી નાંખી, કે સાથે લઈ ગયાં, તે કંઈ સમજાયું નહીં! તેઓ મહારી છાતીની ઉપર માથું મૂકીને, બહેનને માટે હમેશાં રડતા હતા! હું તે વખતે તેમને અનેક પ્રકારે ધીરજ દેતી હતી. પણ હવે તેઓએ મહારા શોકે નિશ્ચય આપઘાત કર્યો હશે!”

“ચોર લોકોએ કેવી રીતે તેમના પિતાને મારી નાંખ્યા?”

“બહેન! તે ઘણી લંબાણ વાત છે. મહે મહારા સ્વામીને મ્હોડે ચોર અને લૂટારોઓની ઘણી વાતો સાંભળી છે, તેથી જ અહીંથી ન્હાસી જવાને માટે બીક લાગે છે!”

“ચોર લોકોએ ઘરમાં પેસીને તમારા સસરાને મારી નાંખ્યા હતા?”

“ના, લાહોરથી મહારા સસરા, સ્વામી અને ચાર વરસની મારી નણુંદ, એક દાસીની સાથે, સીતાપૂર આવતાં હતાં. ત્યાં રસ્તામાં ચોર લોકોએ મહારા સસરાનું અને દાસીનું ખૂન કર્યું!”

“અને તમારા સ્વામીને તે લોકોએ છોડી દીધા?” નુનાએ વચ્ચે જ પૂછ્યું.

“ના, તે બનાવ ઘણો આશ્ચર્ય પામવા જેવો છે! ઇશ્વરકૃપાથી તેઓ અનાયાસે બચી ગયા!”

માનનાની આવી વાત સાંભળી નુના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી; “બુદ્ધિયાને મ્હોડે મેં એવું સાંભળ્યું હતું કે, મહારા પણ પિતા અને મોટા

ભાઇનું ચોર લોકોએ ખૂન કર્યું હતું ! પણ તે લોકોએ એમને બદલે મને મારી નાંખી હોત તો, આજે આવું દુઃખ મ્હારે ભોગવવું પડત નહીં !” આવી વાતચિત થયા પછી માત્રા બોલી; “નુના ! ત્હારે એક મ્હારું કામ કરવું પડશે !” “કીયું કામ ?” નુનાએ પ્રશ્ન કર્યું. “મ્હોતનો ઉપાય આપણે સાથે રાખવો જોઈશે ! કદાચ આપણાપર કોઈ બળાત્કાર કરે તો તેજ વખતે આપણે આપઘાત કરી શકીએ !” મુત્રાએ કહ્યું. “મ્હોતનો ઉપાય કીયો સાથે રાખશો, ઝેર ?” નુનાએ પ્રતિ પ્રશ્ન કર્યું. “ના રે ના, ઝેર નહીં !” માત્રા બોલી. “ત્યારે ?” નુનાએ પૂછ્યું. “નહાની સરખી છરી !” માત્રાએ કહ્યું. “છરીને કેવી રીતે આપણે સાથે રાખી શકીશું ?” નુના બોલી. “ચોટલામાં ! ત્હારી પાસે છરી છે ?” માત્રાએ પૂછ્યું. “હા; છે !” નુનાએ કહ્યું. “ત્યારે તું હમણું તે લઇ આવીશ ?” માત્રાએ પૂછ્યું. “હા, હમણું તે લઇ આવું છું !” નુનાએ જવાબ દીધો. “ત્યારે જલદી જલદી બે ધારવાળી છરીઓ લઇ આવ !” નુના તરત જ પોતાના સુવાના ચોરડામાં ગઇ અને બે નહાની નહાની છરીઓ લઇ આવી, માત્રાના હાથમાં મૂકી !

માત્રાએ બન્ને છરીઓની ધારની પરીક્ષા કરીને કહ્યું; “વાહ ! ઘણી સારી છરીઓ તું લઇ આવી બ્હેન ! આ છરીઓની અણી ઘણી તીક્ષ્ણ છે; તેથી પ્રસંગ આવે, સ્હેજમાં એનો ઉપયોગ થઈ શકશે ! તું હવે મારો ચોટલો બાંધીને આ છરી તેમાં ખોસી દે. પછી હું ત્હારા ચોટલામાં છરી ખોસી દઇશ !”

માત્રાએ ગયા બે વરસમાં, કદી પણ માથામાં તેલ નાંખ્યું ન હતું. તેના મસ્તકના કેશ તદ્દન લુપ્તરા અને ગુંચવાઈ ગયા હતા ! નુનાએ તેના વાળ ઓળી નાંખ્યા અને પછી અંબોડો વાળી તેની અંદર કાંસકી-વડે તેલ ઘાલી, પેલી નહાની છરી મૂકી દીધી !

હવે માત્રા, નુનાનું માથું ઓળવા બેઠી. ઓળતાં ઓળતાં નુનાના માથામાં તેણે ત્રણ આંગળ જોટલો એક ધા જોયો. તેથી માત્રાએ તે ધા ઉપર આંગળી મૂકી, નુનાને પૂછ્યું; “બ્હેન ! ત્હારા માથામાં શું વાગ્યું હતું ? આ શું કંઈ હથિયારનો ધા છે !” નુના બોલી; “ના બ્હેન ! આ ધા તો અહીં આવતાં પહેલાંનો છે. મને સ્હેજ સાજ સાંભરે છે કે, હું નાનપણમાં એક ડોશીની કેડપર હમેશાં બેસતી હતી. એક દિવસ તેની કેડપરથી હું નીચે પથ્થરપર પડી ગઇ અને તેથી મ્હારા માથામાં બહુ વાગ્યું. તેજ વાગેલાની આ નિશાની છે. બીજા કોઈ હથિયારની નથી !”

નુનાની વાત સાંભળી, માત્રા એકી નજરે તેના તરફ જોઇ રહી, તેથી નુનાએ પૂછ્યું; “કેમ શું વિચાર કરે છે ?”

માત્રા થોડીવાર વિચાર કરીને બોલી; “બહેન! તું અહીં આવી, તે પહેલાંની કંઈ વાતો તને સાંભરે છે?”

“ના, કંઈ સાંભરતી નથી. પણ એટલું સાંભરે છે કે, હું એક કાળી જેવી સ્ત્રીના ખોળામાં બેસી, નાનપણમાં રોજ રમતી હતી. તે મહારાપર ઘણો જ સ્નેહ રાખતી હતી. અહીં આવ્યા પછી તે મને દરરોજ સાંભરે છે!”

માત્રા, નુનાની તરફ જોઈ રહી. તેથી નુનાએ પ્રરી પૂછ્યું; “તમને વળી આજે આ શું થયું? કેમ વળી પાછાં વિચારમાં પડી ગયાં?”

માત્રા બોલી; “ના, કંઈ નહીં. પણ બહેન, તારી છાતીપર ત્રણ કાળા તલ છે?”

નુના બોલી; “હા; છે. તે વળી કેમ પૂછવું પડ્યું?”

માત્રાએ નુનાની વાતનો કંઈ પણ જવાબ નહીં દેતાં, ગળા નીચેનું લૂગડું ખસેડ્યું. જોયું તો ખરેખર, તેની છાતીપર ત્રણ કાળા તલ હતા! માત્રા નુનાના તલ જોયા પછી નિસ્તબ્ધ બની ગઈ. નુના તેનો મનોભાવ કંઈ પણ સમજવા પામી નહીં, તેથી તે આતુરતાથી બોલી; “બહેન! શું છે; કહો તો ખરા!”

તે વખતે માત્રા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી; “બહેન! પરમેશ્વરની લીલા કેવી અપાર છે! તારું મોંડું ખરાબર, મહારા સ્વામીના મોંડાને મળતું જ આવે છે. તારા દાંત, હોઠ અને નાકનો ભાગ પણ તેમના જેવો જ છે; તારું હસવું અને તેમનું હસવું હું એક જ જોઈ છું. તેઓએ ઘણી વખતે મને કહ્યું હતું કે, તેમના પિતાનું ચોર લોકોએ ખૂન કર્યા પછી, તેઓ જ્યારે માલમતા લઈ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તેમણે ખૂનવાળી જગ્યાએ પાછા જઈને તપાસ કરી જોયું તો, તેમના પિતાનું અને દાસીનું શબ પડ્યું હતું. પણ ત્યાં તેમની બહેનનું શબ જોવામાં આવ્યું નહીં. તેથી લોકો કહે છે કે, જો છોકરા પકડનારા ઠગ લોકોએ તેમના પિતાને મારી નાંખ્યા હોય તો, નક્કી તેઓ તેમની બહેનને લઈ ગયા હોવા જોઈએ. તેમની બહેનના માથામાં ડાબી બાજુએ કંઈ વાગ્યાનો ધા હતો; અને તેની છાતીપર ત્રણ કાળા તલ હતા, એવી વાત મેં તેમના મોંડે ઘણીવાર સાંભળી છે. તેમની બહેનના સઘળાં લક્ષણ હું તારામાં જોઈ છું; પણ મને કંઈ સમજણ પડતી નથી! તેથી તને મેં પૂછ્યું કે, તું અહીં આવી, તે પહેલાંની તને કોઈ વાત સાંભરે છે કે નહીં?”

નુના તો કંઈ બોલી નહીં; પણ માત્રા પોતાના મનમાં વિચાર્યા લાગી કે, નુના નક્કી મહારા સ્વામીની ન્હાની બહેન જ હોવી જોઈએ! તે વિચારમાં વિચારમાં નુનાના વાળ ઓળી, અંબોડો બાંધી તેની અંદર

પેલી છરી ખોશી દીધી. ઘણીવાર પછી, તેના હૃદયની ઘડલાંગ અવસ્થા દૂર થતાંની સાથે જ તે અતિસ્નેહ પૂર્ણ શબ્દે નુનાને ભેટી પડીને ખોલી; “નુના, તું જ મહારા સસરાની પુત્રી છે! તું જ મહારી ન્હાની નણંદી છે! મ્હેં ગુમાવેલું ધન આજે પાછું મેળવ્યું છે. અહા! મને આ વખતે કેટલો આનંદ થાય છે!! તારા ભાઈ તારા માટે ઘણું દુઃખ ભોગવે છે! પરંતુ પરમેશ્વરનો કેવો મહીમા છે કે, હું આવી ઘોર વિપદની વખતે તમને મેળવવા પામી! એકવાર જો હું તને તારા ભાઈને મેળવી આપત તો મહારા મનનાં સઘળાં દુઃખ દૂર થાત! પણ હવે તેવી આશા નથી! હવે તો આપણે બન્નેને એક જ સાથે આપઘાત કરવો પડશે! હરિ! હરિ! આ કેવો વખત આવ્યો?”

માત્રાએ એટલું કહી, સ્નેહથી નુનાને પોતાના બોળામાં બેસાડી ! તેઓ એક બીજાની કોટે વળગી ઘણીવાર રહ્યાં ! આણી તરફ રાત્રી પણ પૂરી થવા આવી ! માધુસિંહ હાથીના મહાવતને ખૂબો પાડવા લાગ્યો; અને પાલખી ઉંચકનારા ભોઈઓને જગાડવા લાગ્યો. ડોશી પણ આ ગડબડથી જાગી ઉઠી. તેણે તો આગલા દિવસથી લખનૌ જવાની સૌ તૈયારી કરી ચૂકી હતી ! તેથી તેણે પથારીમાંથી ઉઠી, માત્રાની ઓરડીનાં બારણાં ઠોકવા માંડ્યાં ! નુના અને માત્રા હજી સુતાં ન હતાં; એટલે તેમણે તરત જ બારણાં ઉઘાડ્યાં. ડોશીએ જોયું કે, બન્ને જણીઓ માથું ઓળી કરીને તૈયાર થઈ છે ! એ જોઈને ડોશીને ઘણો જ આનંદ થયો ! તેણે પોતાના મનમાં જ કહ્યું કે, “આલો, આપણી ફિકર ટળી ! બાદશાહના જનાનામાં, માનીતાં થવાને માટે જે કરવું જોઈએ, તે સૌ પોતાની મેળે કરી શકે, એવી એમનામાં આવડત છે !”

એક કલાકની અંદર તે બધાં તૈયાર થઈ ગયાં. ડોશી, માત્રા અને નુના મ્યાનામાં બેઠાં. બંદુક અને તરવાર હાથમાં લઈ માધુસિંહ હાથીપર બેઠો. મ્યાનાની આગળ પાછળ સીપાઈઓ ચાલવા લાગ્યા; અને જોત જોતામાં તે આ નહાતો કાફલો દૃષ્ટિમર્યાદાથી દૂર થઈ ગયો !

દ્વાવિંશ અધ્યાય.

ગારખપૂરની સેશન કોર્ટ.

અતિ ગહન ગુના સાથે ઘણા જ અધમ જુદેમોનો સંબંધ વારંવાર જોવામાં આવ્યો છે. હિન્દી અપરાધીઓના ઘણા ભાગોના અને ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે ફાંસીગરોના આચારમાં, આ વિચારની સત્યતા દૃષ્ટાંતરૂપે માલમ પડે છે.*

એશીયાટીક રીસર્ચીસ, પુસ્તક ૧૩ મું.

ગુર્જરગિરાના-ગુણીયલ વાચકો! તમે કાવ્ય, નવલકથા અને નાટકો પર વિશેષ પ્રીતિ ધરાવો છો! કવિકલ્પિત અલૌકિક દામ્પલ પ્રેમ-અતિ આશ્ચર્ય પામવા યોગ્ય પિતૃભક્તિ-અપૂર્વ સદાચરણ-અસાધારણ ધર્મભાવ-વિકટ નિષ્કુરાચરણ-ભીષણ અભ્યાસ-અદ્ભુત નૃશંસવ્યવહાર-દુઃસહ સંસારચંત્રણા વિગેરે શ્રેણિનાં પુસ્તકો, તમારા મનનું વધારે આકર્ષણ કરે છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું તમે અવલોકન કરશો તો, તમે નિશ્ચય જોઈ શકશો કે, હિંદુસ્થાનના નાગરીકોના જીવનના ખરા ખનાવોની અંદર, જે અદ્ભુત વ્યાપાર, અલૌકિક ધર્મભાવ, સ્વર્ગીય પ્રેમ, અને ભીષણ નિષ્કુરાચરણનાં જે દૃષ્ટાંતો રહ્યાં છે, તે કવિની કલ્પનાને, ચિત્રકારની કલમને અને નવલકથાના લેખકની રચનાશક્તિને, સર્વદા પરાસ્ત કરે છે! સીતાનો દામ્પલ પ્રેમ, રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, રાજપૂતોનું સ્વાત્માર્પણ, ક્ષત્રિય બાળાઓની પ્રેમલીલા, ઋષિ મુનિઓની પરાર્થભક્તિ, મહાત્મા અને યોગીઓના ધર્મભાવ, ઠગ લોકોના નિર્દય વ્યવહાર, મુસલમાન નવાબોનું પ્રજાપીડન, ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો અભ્યાસ, એ બધાં શું કવિની કલ્પનાને પરાસ્ત કરે એમ નથી?

અમારા વાચકોએ, ઠગ લોકોનું નામ સાંભળ્યું હશે. પરંતુ તેમનો ધર્મ, વિશ્વાસ અને કામ કરવાની રૂઢી વિષે તેઓ વિશેષ જાણતા નહીં હોય. તેથી ઠગ લોકોનું સંક્ષેપ વિવરણ, આ ઠેકાણે આપવું અમે યોગ્ય ધાર્યું છે.

ક્યા વખતે અને ક્યા રાજના અમલમાં, આ ઠગ રીતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરવા પામી, તે હજી સુધી કોઈથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય તેમ નથી! કેટલાકો કહે છે કે મિસર (Egypt) દેશમાં પહેલાં આ ઠગ-

* The association of the most abject superstition with the deepest guilt has been often noticed. The justness of the observation is exemplified in the conduct of most classes of Indian delinquents, and remarkably so in that of the phansigars.—

Asiatic Researches Vol. XIII.

પ્રથા નીકળી અને લાંથી ધીરે ધીરે પછી તે ખીજ દેશોમાં ફેલાવા પામી. વળી કોઈ કહે છે કે, આ હગ રીતિ હિંદુઓના તેમના પ્રચારિત ધર્મનું પ્રણ છે. પરંતુ આ નવલકથામાં હગ લોકોનો ઇતિહાસ આપવાની જરૂર જેવું ન હોવાથી, ફક્ત ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, હગ લોકોનો જે જીલમ હતો, તે જ અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, પહેલાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની આ હગ પ્રથાપર નજર ગઈ; અને તેથી મહાત્મા વિલીયમ બેન્ટીકના અમલમાં આ હગ પ્રથાનું નિવારણ કરવાને માટે, અનેક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા. કર્નલ સિલ્સમેન એને માટે ખાસ કમિશનર નીમાયો હતો !

કન્યાકુમારીથી ઠેઠ કાશ્મીર સુધી, આખા હિંદુસ્થાનના લોકો, હગ લોકોના જીલમથી ત્રાણ ત્રાણ પોકારતા હતા ! આ હગ લોકોની ટોળીમાં એંશીથી બસો માણસો હોય છે. પરંતુ તેમની ટોળીમાંના ચાર પાંચ માણસો પણ એકલદોકલ મુસાફરને મારી નાંખીને, તેની પાસેનું જે હોય તે લૂંટી લેતા હતા !

આ હગ લોકોનો ધર્મવિશ્વાસ અતિશય આશ્ચર્ય પામવા જેવો છે. તે લોકોનો ધર્મવિશ્વાસ એવો છે કે, પૃથ્વીમાં માણસોની સંખ્યા વધી જાય છે, સારે દેવી ભવાની (કાળી) પોતાના ભક્તોને માણસોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવાની આજ્ઞા કરે છે ! તે વખતે ભવાની દેવી પોતાના ભક્તોને એવી આજ્ઞા કરે છે કે, નરહત્યા કરવાથી દેશનો રાજ્ય તમને શિક્ષા કરશે. તેથી નરહત્યા કરતાં રક્તપાત કરવો ન પડે, અને તેનું ચિહ્ન પણ કોઈ જોવા ન પામે, એવી હું તમને એક યુક્તિ બતાવું ! તમારે તરવારવડે લોકોને નહીં મારતાં, તેમનાં ગળામાં ફાંસો નાંખીને તમારે તેમનો જીવ લેવો ! પછી તેમનાં શય્ય હું પોતે સંતાડીશ ! આવું થવાથી દેશનો રાજ્ય તમારી વાત જાણુવા પામશે નહીં અને તમને શિક્ષા પણ થઈ શકશે નહીં ! ભવાની દેવીના આવા ઉપદેશથી હગ લોકો માણસોના ગળામાં ફાંસો નાંખીને તેમનો જીવ લેતા હતા ! તેમનાં શય્ય તો કાળી માતા સંતાડશે, એવા વિશ્વાસથી તેઓ શય્યને ત્યાં જ પડતું નાંખીને ચાલ્યા જતા હતા ! એમ કરતાં કરતાં ઘણા દિવસ વહી ગયા. એવામાં એક ટોળીના અવિશ્વાસુ હગ લોકો ઘણાં માણસોનો જીવ લઈને વિચારમાં પડ્યા કે, આટલાં બધાં શય્ય કાળી માતા કેવી રીતે સંતાડે છે, તે આપણે જોવું જોઈએ ! આવો ઠરાવ કરીને તે ટોળીમાંના એચાર જણા, ત્યાં જ આગળ એક ઝાડની બગીચામાં સંતાઈ રહ્યાં ! થોડીવાર પછી કાળી માતા નગ્નાવસ્થામાં ત્યાં આગળ આવી શય્ય ભક્ષણ કરવા

લાગી ! પણ એટલામાં કાળી માતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ પેલા અવિશ્વાસુ ઠગ લોકો-
પર પડી ! માતા તે વખતે નસાવસ્થામાં શબ્દ લક્ષણ કરતાં હોવાથી
ધણાં લજ્જિત થઇ ગયાં ને પેલા અવિશ્વાસુ ઠગ લોકોને ક્રોધથી કહેવા
લાગ્યાં; “હવે પછી હું તમારું રક્ષણ નહીં કરું અને શબ્દને પણ સંતાડીશ
નહીં !” પેલા ઠગ લોકો તે વખતે હીનવદને કહેવા લાગ્યા—

“કાળી કંકાલી-ભદ્રકાળી-તેરા બચન ન ગાયે ખાલી !” ઇત્યાદિ.
કાલિકા ફરી સદય થઇને બોલ્યાં; “હું હવે શબ્દને સંતાડીશ નહીં. પણ
તમારા રક્ષણને માટે, આજથી હું તમને એક દોરડું અને કાદાળી આપું
છું !” તે જ વખતથી ઠગ લોકોમાં એક દોરડું અને એક કાદાળી રાખ-
વાનો રિવાજ ચાલુ થયો ! કાલિકાની પૂજા વખતે, ઠગ લોકોના ગુરૂને
ખાંધપર કાદાળી મૂકીને સૌની આગળ ચાલવું પડે છે !

જેવી રીતે લશ્કરમાં મેજર, કપ્તાન, સ્વાર, સિપાઈ વિગેરે જુદાં
જુદાં ઓદ્ધાનાં માણસો હોય છે, તેવી રીતે ઠગ લોકોની ટોળીઓમાં
પણ, માણસો જુદા જુદા ઓદ્ધાપર નીમેલાં હોય છે ! દરેક ઠગ લોકોની
ટોળીમાં, દશ બાર માણસો સારા આખરદાર ગૃહસ્થના જેવાં લૂગડાં
પહેરી, રસ્તે જતાં આવતાં માણસોને ભોળવીને લૂટી લેવાનો ધંધો કરે
છે, તે લોકોને ઠગની ભાષામાં “સોથા” કહે છે. વળી ઠગ લોકોની
ભાષા પણ સૌ કરતાં જુદી હોય છે. તે ભાષાને “રામાશી” ભાષા કહે
છે. જ્યારે ઠગ લોકોની ટોળીમાં જે કાંઈ પહેલાં ચેલા તરીકે મુંડાય છે,
તેને એ ભાષા શીખવવામાં આવે છે, તે શિવાય બીજા માણસોથી એમની
ભાષા શીખી શકાય તેમ નથી ! જે ઠગ લોકો મુસાફરોના ગળામાં ફાંસો
નાંખીને તેમનો જીવ લે છે, તેમને તેમની ભાષામાં “ભાર્તાત” અથવા
“બર્ક” કહેવામાં આવે છે ! “બર્ક” નામના ઠગો જ્યારે મુસાફર લોકોના
ગળામાં ફાંસો નાંખે છે અને તે વખતે તેમની મદદમાં જે લોકો તેમની
પાછળ ઊભા રહે છે, તે લોકોને “સામસિયા” એવાં નામથી ઓળ-
ખવામાં આવે છે !

પરંતુ શબ્દ સંતાડવાનું કામ, જીવાની માતાએ મૂકી દીધા પછી,
શબ્દને માટે ઠગ લોકોને એક નવી જગ્યા શોધવી પડી ! પહેલાં ઠગ લોકોની
ટોળીઓમાં “લાગાઈ” નામની જગ્યા નહતી, પણ થોડા વખત પછી
તેમણે “લાગાઈ” નામની એક નવી જગ્યા કહાડી ! “લાગાઈ”ની જગ્યાપર
નીમાયેલાં માણસોને એટલું કામ કરવાનું હતું કે, નદીની પાસે અથવા
અમુક નીમેલી જગ્યાએ ખાડા ખોદીને તૈયાર કરી મૂકવા; એટલે મુસા-
ફરોને મારતાં પહેલાં જ તેઓ તેમની ધોર ખોદી મૂકતા ! ઠગ લોકોએ
મુસાફરોને મારીને હાંટ્યા કે, તેમનું શબ્દ પેલા ખાડા પાસે આવી જ

પહેાંચ્યું હોય ! એટલે “લાગાઇ” લોકો તેમના શખને પેલા તૈયાર ખાડાઓમાં હોમાવી દેતા ! “લાગાઇ” શબ્દનો અર્થ ‘ધોર ખોદનાર’ એવો થાય છે !

કોઈ પણ નવો ધર્મ નીકળ્યો કે, ધીરે ધીરે તે ધર્મનાં માણસો જેમ જુદા જુદા સંપ્રદાયમાં વિભક્ત થઇ ગયા હતા, તેમ આ લોકોમાં પણ હતું. આગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ઠગ લોકો ઘણું કરીને દશબાર સંપ્રદાયમાં વિભક્ત થઇ ગયા હતા. આ નવલકથામાં પ્રક્ટ “મેઘ પુના” (megpona) સંપ્રદાયના, એટલે છોકરાઓ પકડનારા અને મુસાફરોના ગળામાં ટ્રાંસો નાંખી જીવ લેનારા, ઠગ લોકોના કાર્ય કલાપો વર્ણવવામાં આવશે.

આ ઠગ લોકો કદી સંન્યાસીને વેષે, કદી ફકીર ગોંસાંધને વેષે અથવા વણિકના વેષે દેશોદેશ ફરતા હતા, પરંતુ ઘણા ખરા ઠગ લોકો, સંસાર ત્યાગી સંન્યાસી અને સાધુઓનો વેષ વિશેષ ધારણ કરતા હતા !

આ નવલકથામાં વર્ણવેલા બનાવોની વખતે, ગોરખપુર, ગાજપુર, દિલ્લી અને બીજાં શહેરોમાંથી સો સવાસો ઠગ લોકોને પકડવામાં આવ્યા હતા ! ગોરખપુરની સેશન કોર્ટમાં અગાઉ એવા જ ઠગ લોકોનો ન્યાય કરવામાં આવેલો હોવાથી, દીલ્લી અને બીજાં શહેરોમાંથી પકડી આણેલા ઠગ લોકોને, ન્યાયને માટે હાલ ગોરખપૂર મોકલવામાં આવ્યા હતા. ઇંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે પુરાવા વિના કોઈને પણ શિક્ષા કરાતી નથી; તેથી પોલીસનાં માણસોની ઘણી મહેનત છતાં, પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, સો સવાસો ઠગ લોકોમાંથી દશ પંદર ઠગ લોકોને છોડી દેવાનું કહી, તે લોકોને સાક્ષીઓની અંદર સામેલ કરવામાં આવતા હતા. બીજાં શૃંખલાબંધન થયેલા ઠગ લોકો, કોર્ટના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા છે. સાક્ષીઓ તરીકે ચુંટી કહાડેલા ઠગ લોકોની એક પછી એક સાક્ષીઓ લેવાઈ ગઈ. એ અદાલતમાં એ ઠગ લોકોનો કેસ સાંભળવા ઘણાં માણસો ટોળે થયાં હતાં. સાક્ષીઓને નીચે પ્રમાણે કોર્ટ તરફથી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યા હતા.

પ્રશ્ન—તમારૂં નામ શું ?

ઉત્તર—ખેમા જમાદર.

પ્રશ્ન—તમે શું ધંધો કરો છો ?

ઉત્તર—“મેઘપુના” નો એટલે મુસાફરોને મારી નાંખી, તેમના ન્હાના ન્હાના છોકરાઓને પકડી લઇ જવાનો.

પ્રશ્ન—પહેલાં કયા માણસે આ ધંધાની શરૂઆત કરી ?

ઉત્તર—મુલતાનના અલી કરીમે. હું ચાલીશ વરસ પહેલાં અલી કરીમનો ચેલો થયો હતો.

પ્રશ્ન-તમે ક્યા ક્યા દેશોમાં એવી રીતે ખૂન કર્યા છે ?

ઉત્તર-જેપુર, બીકાનેર, ભરતપુર, પંજાબ, અયોધ્યા અને પ્રયાગ.

પ્રશ્ન-તમે તમારી ઓરતોને સાથે લઈને ફરો છો કે ?

ઉત્તર-હા; અમારી ઓરતો, અમારી સાથે જ રહે છે. મુસાફરોને મારી નાંખ્યા પછી તેમનાં હરણુ કરેલાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાઓને તેઓ પાળી પોષીને મોટા કરે છે.

પ્રશ્ન-એવાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓનું તમે શા માટે હરણુ કરો છો ?

ઉત્તર-તે લોકોને પછી અમે વેચીએ છીએ.

પ્રશ્ન-તેમને કેટલી કિંમતે અને કોને વેચો છો ?

ઉત્તર-કદી એંશી રૂપિયે તો કદી સો રૂપિયે અમે એવાં છોકરાંઓને વેચીએ છીએ. વેશ્યા, નાયકા અને પૈસાદાર લોકો તેમને ખરીદ કરે છે.

પ્રશ્ન-તમે ક્યા દેવને માનો છો ?

ઉત્તર-અમે ભવાનીને માનીએ છીએ. ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓને વેચ્યા પછી, અમે તેમાંનો અડધો ભાગ ભવાનીની પૂજામાં ખર્ચીએ છીએ.

પ્રશ્ન-શરહાનપૂર અને મથુરામાં ખૂન થયાં તે વખતે તમે ત્યાં હતા ?

ઉત્તર-હા; હું ત્યાં જ હતો.

પ્રશ્ન-આ હાજર રહેલા આસામીઓ પૈકી ત્યાં કોણ કોણ હતા ?

ઉત્તર-હુશુરા રતનદાસ, દેવીદાસ, દેવીદાસની ઓરત ગંગા, ચોથો ખેમા જમાદાર અને તેની ઓરત ભક્તિ. એ શિવાય બાઈશ્મ કોટવાલ, શાલગા, જનકીદાસ, તિલક નાયક, સ્વરૂપી અને બીજા લોકો.

ત્યાર પછી “ગામ છામોડા” નામની ઠગ લોકોની ટોળીમાંના શેખ-ઈનાયતખાંની સાક્ષી લેવાની શરૂઆત થઈ.

પ્રશ્ન-તમારું નામ શું ?

ઉત્તર-શેખ ઈનાયતખાં.

પ્રશ્ન-તમે શું તમારી ટોળીના સરદાર છો ?

ઉત્તર-ના, હું સરદાર નથી.

પ્રશ્ન-ત્યારે તમારી ટોળીનો સરદાર કોણ છે ?

ઉત્તર-પહેલાં મારા બાપ હિંદુ સરદાર હતા, પણ હમણાં અમારી ટોળીનો સરદાર ગુરૂખજસ છે.

પ્રશ્ન-તમારી ટોળીમાં કેટલાં માણસો છે ?

ઉત્તર-પહેલાં ત્રણસો માણસો હતાં, પણ હમણાં તેમાંથી ત્રણ ટોળીઓ થઈ છે. એકેક ટોળીમાં એંશીથી નેવું માણસો હશે.

પ્રશ્ન-પહેલાં ત્રણસો માણસો એક જ સાથે દેશોમાં ફરતા હતાં ?

ઉત્તર-ના, જુદાં જુદાં ફરતાં હતાં. પણ કામની વખતે અમે બધાં એકઠાં થઈ જતાં હતાં. અમારામાંથી કોઈ સંન્યાસીને વેશે, કોઈ ફકીરને વેશે અને કોઈ સિપાઈને વેશે ફરતા હોવાથી, અમે બધાં એક જ ટોળીનાં માણસો છીએ, એમ કોઈથી કળાતું નહતું.

પ્રશ્ન-તમારી જ ટોળીનાં માણસોએ નવાખ સખજીખાંનનું ખૂન કર્યું હતું ?

ઉત્તર-હા. નવાખ સખજીખાંનનું ખૂન અમારી જ ટોળીનાં માણસોએ કર્યું હતું.

પ્રશ્ન-કેવી રીતે અને કયે ઠેકાણે તેમનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું ?

ઉત્તર-ભોપાલના નવાખ મહમદખાનના ચાચા નવાખ સખજીખાંન અને તેમનો છોકરો, હૈદરાબાદના નીઝામ સરકારના લશ્કરમાં નોકર હતા. એક દિવસ નવાખ સખજીખાંનને પોતાના છોકરાની સાથે કોઈ વાતને લીધે તકરાર થઈ હશે, તેથી તેઓ પચાશ ઘોડેસવાર અને પોતાના નોકર ચાકર સાથે દેશ તરફ જતા હતા. તેમની પાસે બંદૂક તરવાર વિગેરે હથિયારો હતાં. અમે લોકોએ તેમને મારીને લૂંટી લેવાનો મનસુબો કરીધો. અમારી ટોળીમાંના સોથા, દલીલખાં, ઈબ્રાહીમખાં અને ઈલાહીબક્ષખાંએ નવાખ સખજીખાંનની પાસે જઈને કહ્યું કે, અમે ઘોડાઓ વેચવા દક્ષિણ દેશમાં ગયા હતા; હવે અમે અમારે દેશ જઈએ છીએ; પણ અમારી પાસે જોખમ હોવાથી તમે જે અમને સાથે સાથે રહેવાનો હુકમ કરો તો મોટી મહેરબાની થાય ! સખજીખાંન એ સાંભળી ખુશી થયો અને પોતાની સાથે સાથે આવવા તેમણે હા પાડી. એક બે દિવસ પછી અમારી ટોળીમાંનાં બીજા પાંચ માણસો ફકીરને વેશે નવાખ સખજીખાંનને રસ્તામાં મળ્યાં અને રસ્તાના અગળ્યા હોવાનું કહી પોતાની સાથે લેવા આગ્રહ કર્યો. નવાખે તેમને પણ સાથે લીધાં ! પણ તેઓ જાણવા પામ્યા નહીં કે આ લુટારાઓ છે અને સોદાગર તથા ફકીરને વેશે મને લૂંટવા આવ્યાં છે. અમારાં માણસો એક બીજા સાથે એવી રીતે વર્તતા હતા, કે કોઈને, જરાજોરો પણ સંદેહ જાય નહીં ! પહેલાં ચાર, પછી પાંચ, પછી દશ એવી રીતે ચાર પાંચ દિવસમાં તો અમારી ટોળીનાં બધાં માણસો નવાખની સાથે થઈ ગયાં ! નવા માણસોથી નવાખ એમ ધારતા હતા કે, રસ્તામાં ચોર લૂંટારાઓનો ભય વધારે છે, તેથી વખત આવ્યે આ માણસો આપણને કામ આવશે; અને એમ ધારીને જ તેઓ અમારી ટોળીનાં માણસો સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા ! પાંચમે કે છઠ્ઠે દિવસે, રાત્રે અમે બધાંએ ઠરાવ કરીધો કે, કાલે

એમનું ખૂન કરી જે હોય તે લૂંટી લેવું ! મારા આપ હિંચુ, ઝીલૂમ* કરે, એટલે બધું તૈયાર કરી ઇશારો કરે કે, તરત જ અમારી ટોળીમાંના એકેક માણસે નવાબના એકએક માણસોના ગળામાં ફાંસો નાંખી જીવ લેવો. કેવી રીતે ‘ઝીલૂમ’ કરવી, તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. “પાન લો” એવું મારા આપ કહે, એટલે બધાંએ સમજવું કે, તેણે બધાંનાં ખૂન કરવાની ઇશારત કરી છે.

“બીજો દિવસે અમે બધા, નદી કાંઠેના એક મઠ પાસે આવી પહોંચ્યા. આગલા દિવસે કરી રાખેલા બંદોબસ્ત પ્રમાણે, અમારી ટોલીનાં કેટલાંક માણસો લાંકડાં લેવાને બહાને પાસેના જંગલમાં શય સંતાડવાને માટે ખાડો ખોદવા આજ્ઞા ગયા. થોડીવાર પછી સોઠા તથા દલીલખાંએ નવાબને કહ્યું, “હજુર ! ત્રણ દિવસ એક સરખી મુસાફરી કરવાથી આપણે બધા થાકી ગયા છીએ; હમણાં બપોર થયા છે, માટે થોડી વાર આરામ લઇએ તો ઠીક.” દલીલખાંને નવાબ ઘણો રહાતો હતો, તેથી નવાબ બોલ્યા. “બહુ સારું, ત્યારે અહીંયાં જ પડાવ નાંખીએ !”

“નવાબ હમેશાં ભાંગ પીતા હતા, તેથી તેમનું નામ સખજખાંન પડ્યું હતું ! પડાવ નાંખ્યા પછી નવાબે પોતાની દાસીને ભાંગ તૈયાર કરી લાવવા કહ્યું. થોડીવારમાં દાસી ત્રણ પ્યાલા ભાંગ તૈયાર કરીને નવાબની પાસે લઇ આવી. ભાંગ પીને તેની ઉત્તમ બનાવટને માટે તેમણે દાસીનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં; એટલે આકું મ્હોંકું રાખીને દાસી હસવા લાગી ! નવાબે એક પ્યાલો ભાંગ પીને બાકીના બે પ્યાલા પોતાનાં બીજાં માણસોને આગ્રહ સાથે પીવડાવ્યાં. નવાબે ફરી એક પ્યાલો ભાંગ લાવવા દાસીને હુકમ કર્યો. દાસી હસ્તાં હસ્તાં ફરી ભાંગ બનાવવા ચાલી. આવી ભાંગની ગડબડમાં, અમારી ટોળીનાં બે માણસો, નવાબની સાથેના એકેક માણસોની પાછળ બેસી ગયા ! બધાને પોતપોતાના કામ માટે તૈયાર બેઠા મારા આપે, “પાન લો” કરીને ‘ઝીલૂમ’ કરી ! તે જ વખતે અમારી ટોળીનાં સાઠ માણસોએ, નવાબનાં સાઠ માણસોનાં ગળામાં ફાંસો નાંખી તેમનાં ખૂન કર્યાં; નવાબનો એક પણ માણસ હાથ ઉંચો કરવા પામ્યો નહીં ! અમારાં માણસોએ એવી ચપળાઈથી તેમના ગળામાં ફાંસો નાંખી જીવ લીધા કે, તેઓ એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહીં ! આવી રીતે એક પળમાં અમે સાઠ માણસોનાં ખૂન કર્યાં છે ! નવાબ સખજખાંન જે ઠેકાણે બેઠા હતા, તેનાથી થોડી છેટે તેમની દાસી ભાંગ બનાવતી બેઠી હતી, તે પણ જાણવા પામી નહીં કે, આવી રીતે સર્વ માણસોના

* ઝીલૂમ એ શબ્દ રામાશી બાપાનો છે અને તેનો અર્થ ઇશારત થાય છે.

ખૂન થયાં છે ! મરી ગયેલાં માણસો લાંબા થઇને સુતા હતા અને તેમની જીભ બહાર નીકળીને તેમાંથી લાળ પડતી હતી ! બાંદી લાંગની ગડબડમાં હોવાથી, આ બધાં માણસોને સુતેલાં જોઇ તે એમ સમજી કે, તેમને લાંગનો નીશો ચઢ્યો છે ! લાંગનો પ્યાલો હાથમાં લઇ, તેણે નવાબની પાસે આવીને જોયું તો તે પણ મ્હોંડું પહોળું કરીને પજા હતા ! પણ નવાબ પહોંચી ગયા છે, એમ બાંદી સમજવા પામી નહીં. તેથી તે નવાબને બૂમો પાડવા લાગી ! તે જાહેરમાં નવાબની દાસી તરીકે ઓળખાતી હતી; પણ અંદર ખાનેથી તેને નવાબ સાથે આડો વ્યવહાર હતો ! નવાબ ઉપરના પ્યારને લીધે તે તેના શરીરપર હાથ ફેરવવા લાગી, એટલે અમારી ટોલીમાંના એક માણસે તેના ગળામાં ફાંસો નાંખવાની તૈયારી કરી. આ બાંદીપર મારી નજર ખુંચી રહી હતી અને તેને મેં સાથે લઇ લેવાનો વિચાર કીધો હતો, તેથી તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. પણ બાંદીએ જ્યારે જાણ્યું કે, નવાબ અને તેની સાથેનાં માણસોનાં અમે ખૂન કર્યો છે, ત્યારે તે નવાબને માટે બણી રડવા લાગી ! જેમ તેમ કરીને હું તેને ત્રીસ ગાઉ સુધી મહામુરકેલીએ લઇ આવ્યો, પણ તે મારી સાથે આવવાને કોઈ પણ રીતે હા પાડતી નહતી. તેથી મેં ગુસ્સે થઇને, તેને રસ્તામાં જ મારી નાંખી ! ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે અમે જામલપૂર જઈ પહોંચ્યા.”

પ્રશ્ન—ખીજે કયે કયે ઠેકાણે તમે ખૂન કર્યો હતાં ?

ઉત્તર—ખુંદેલખંડમાં ઘણે ઠેકાણે અમે ખૂન કર્યો છે. જામલપૂર અને નાગપૂરમાં પણ અમે ખૂન કર્યો છે. ગયા દશ વરસમાં અમે ચાર-સોથી પાંચસો માણસોનાં ખૂન કર્યો હશે.

પ્રશ્ન—તમે કદી બિહાર અથવા બંગાળ પ્રાંતમાં ગયા હતા ?

ઉત્તર—અમારા માણસોની એક ટોળી રાજમહેલ અને મુર્શિદાબાદ ગઈ હતી. તેઓ વહાણમાં બેસીને ગયા હતા. વળી અમારી એક બીજી ટોળી હાટિયામાં પણ ગઈ હતી.

પ્રશ્ન—રાજમહેલમાં ખૂન થયાં, તે વખતે અહીં હાજર રહેલા આ-સામીઓમાંથી કોણ કોણ હતા ?

ઉત્તર—હું રાજમહેલમાં ગયો ન હતો, એટલે ત્યાં કોણ કોણ ગયા હતા, તે હું જાણતો નથી. ત્યાં નસિર અને શાઈસખાંન ગયા હતા, તેમને પૂછો, તેમને ખબર હશે.

પ્રશ્ન—તમે મુસલમાન થઇને કાળીની કેમ પૂજા કરો છો ?

ઉત્તર—કાળી અને ફાતેમા એક જ છે.

આ માણસની સાક્ષી પૂરી થયા પછી, છોકરા પકડનારા ઠગ લોકોની બીજી ટોળીમાંની આમરી નામની એક સ્ત્રીની સાક્ષી લેવાની શરૂઆત થઈ.

પ્રશ્ન-તમારું નામ શું?

ઉત્તર-આમરી ઉદે કુન્તા.

પ્રશ્ન-તમે પહેલાં દિલ્હીની જેલમાં હતાં?

ઉત્તર-હા, આઠ વરસ પહેલાં, હું ચાર વરસ દિલ્હીની જેલમાં હતી.

પ્રશ્ન-શા ગુન્હા બદલ તમને જેલની સજા થઈ હતી?

ઉત્તર-દિલ્હીની પાસે મેં ત્રણ મુસાફરોનાં ખૂન કર્યાં હતાં?

પ્રશ્ન-તમે કેવી રીતે પકડાયાં?

ઉત્તર-દિલ્હીની પાસે અમે ત્રણ મુસાફરોનાં ખૂન કર્યાં હતાં: તેમાં બે મરદ અને એક ઓરત હતી. આ ત્રણે માણસોનાં ખૂન કરી, અમે તેમની લાશો નદીમાં નાંખી દીધી; અને તેમની પાસે જે માલ-મતા હતી, તે લૂંટી લીધી. પણ આ ત્રણ જણાઓની સાથે એક ત્રણ કે ચાર વરસની છોકરી હતી, તેને અમે મારી નહીં; કારણ કે તેને વેચવાથી ઘણા પૈસા આવે એમ હતું. બીજે દિવસે અમે છોકરીને લપ્પને જતા હતા; પણ છોકરી અમને લપ્પને ખીકથી ઘણી રડતી હતી, એટલે રસ્તે જતાં એક સાહેબને વહેમ ગયો. તેણે અમને પકડવા માંડ્યા. અમારાં બીજાં માણસો તો નહાસી ગયાં, પણ છોકરી પાસે હોવાથી મહારાથી નહસાયું નહીં અને હું તેના હાથે પકડાઈ ગઈ!

પ્રશ્ન-તે છોકરી હાલ ક્યાં છે?

ઉત્તર-તે છોકરીને તો તે સાહેબ લઈ ગયો છે. તે ક્યાં છે, તેની મને ખબર નથી.

પ્રશ્ન-તમારી ટોળીનો સરદાર કોણ છે?

ઉત્તર-અમારી ટોળીનો સરદાર મારો ધણી જીવનદાસ છે.

પ્રશ્ન-તમારી ટોળીમાં કેટલાં માણસો છે?

ઉત્તર-આશરે ચાલીશોક હશે.

પ્રશ્ન-ચાલીશ જણનાં નામ બોલો.

ઉત્તર-મારો છોકરો રૂપસિંહ, તેની બે વહુઓ રાધા અને રૂકિમણી, મારો ધણી જીવનદાસ, ગંગાદાસ, ઈમામખાન, મનુષાં ગણેશ અને આ ધરડો બામણ, દશ વરસ પહેલાં અમારી ટોળીમાં હતા. અમે એને શાલિગ્રામ કહીને બોલાવીએ છીએ. બાકીનાં નામ મને યાદ નથી.

સેશન જડજ વિલસન સાહેબે, આ વખતે આમરીની જુબાની લેવા જણાવ્યું.

કારણ કે તે મુમુર્ષાવસ્થાસંપન્ન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ, વધારે વખત જીવે એમ લાગતું ન હતું. તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણમાં હાલવા ચાલવાની શક્તિ ન હતી, તેથી તે કોર્ટમાં એક ખૂણે કામળાપર સુતો હતો. ઠગ લોકોને પકડનારા પોલીસના માણસોએ તેનો સંન્યાસીનો વેશ જોઈ, આ પણ ઠગ હશે, એમ ધારીને તેને પકડ્યો હતો. તે બ્રાહ્મણમાં ઉભા રહેવાની શક્તિ નહીં હોવાથી, તે જ્યાં સુતો હતો, ત્યાં સાહેબ ખુરશી મંગાવી બેઠા અને તેની જુથાની લેવા માંડી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની પાસે જઈ સાહેબે જોવો પ્રશ્ન કર્યો કે, તરત જ તે રડતાં રડતાં બોલ્યો;—“સાહેબ ! તમે સૌ કરતાં પહેલાં મને ફાંસી દઈ દો ! મહારા બાઈઓનો રસ્તો છોડવાથી મહારી આવી દશા થઈ છે ! !

સાહેબ તે વૃદ્ધને સમજાવીને કહેવા લાગ્યા; “દીક્ષીમાં ખૂન થયું તે વખતે તમે ત્યાં હતા કે નહીં; અને તમે ત્યાં હતા તો તે વખતે ખીન્ન ક્યાં ક્યાં માણસો હતાં, તે જ ખીના તમારે કહેવાની છે ! ”

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બોલ્યો; “સાહેબ ! તમે પહેલાં મહારા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહીં આપો, ત્યાં સુધી હું તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહીં આપું ! તમે મને શું કરશો ? ફાંસી દેશો ! એજને. હું તે જ માગું છું ! ”

તે બ્રાહ્મણની આવી જીદ જોઈ, સાહેબ મોટા વિચારમાં પડ્યા, તેઓ લાચાર થઈને બોલ્યા; “બોલો, તમારો શું પ્રશ્ન છે ?

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેજ થોભીને બોલ્યો; “સાહેબ ! મહારો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, દેશનો રાજા જ આ ઠગ અને ચોર લૂંટારાઓની પેઠે, પ્રજના ધન માલ લૂંટી લે; પ્રજના ઘરમાં પેશી, તેમનાં સ્ત્રી સંતાનની લાજ લૂંટે, તેમનાપર અધઠિત જૂલમ કરે, તો તેનો ન્યાય તમે કરશો કે નહીં ? ”

સાહેબ આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની વાત સમજી શક્યા નહીં. પરંતુ તે તો વારંવાર બોલવા લાગ્યો; “પ્રજનો પાલનકર્તા થઈને, તે જ જ્યારે પ્રજનું સર્વસ્વ હરણ કરે, ત્યારે તેનો ન્યાય કોણ કરશે ? ”

આવી રીતે ઘણી વાતચિત થયા પછી, સાહેબ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો; “તમારી એકંદર હકીકત મને કહો; તમારી વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી.”

તે વખતે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રડતાં રડતાં બોલ્યો; “મહારી ચૌદ પેઢીમાંથી કોઈએ, ચોર લૂંટારા કે ઠગનો ધંધો કર્યો નથી ! હું જ પૂરો પાખી, તેથી આ ઠગ લોકોની ટોળીમાં સામેલ થયો ! મહારી બધી વાતો તમને કહેતાં, મહારી છાતી ચીરાઈ જાય છે ! ”

એટલું કહી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આર્તનાદ કરી રડવા લાગ્યો !

વિલસન સાહેબે તેને ધણી દીલાસો દીધો, એટલે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ફરી બોલવા લાગ્યો; “સાહેબ ! મ્હારું નામ પંડિત બલદેવપ્રસાદ છે. મ્હારા મોટાભાઈનું નામ પંડિત દેવીપ્રસાદ છે. અમે બન્ને ભાઈઓ સીતાપૂરના પંડિત શંભુપ્રસાદના પુત્ર છીએ. પંડિત શંભુપ્રસાદ જેવા જ્યોતિર્વંતા, આ દેશમાં કોઈ થયા નથી. અયોધ્યાના નવાળ સાદ-તલિ, જ્યારે ગુપ્ત અવસ્થામાં હતા, ત્યારે તેમણે મ્હારા પિતાને પોતાના ભવિષ્યનું ફલાફલ, ગણિત કરીને જેવા કહ્યું. તેમણે ગણિત કરીને સાદતલિને કહ્યું કે, “તમને જરૂર અયોધ્યાની ગાદી મળશે.” કેટલાંક વરસ પછી ખરેખર સાદતલિ અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. ગાદીપર બેઠા પછી, સાદતલિએ કૃતઝતાસ્વરૂપ મ્હારા પિતાને કેટલીક કર વિનાની જગીર બક્ષીસ આપી. પરંતુ સાદતલિ મરી ગયા પછી, ગાજીયુદ્ધિન હુયદરના અમલમાં, સીતાપૂર પરગણાના ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાંએ તે કર વિનાની જગીરનો અમારી પાસે સાત વરસનો કર માંગ્યો ! અમે ગરીબ બ્રાહ્મણ ! સાત વરસનો કર ક્યાંથી આપી શકીએ ? તેથી દુરાચારી ચાકલાદારે મ્હારી સ્ત્રી, ભોળાઈ અને મ્હારી બે પુત્રીઓપર અનહદ જૂલમ ગુજારવા માંડ્યો ! ઓ : ! તે જૂલમને સંભારતાં મ્હારો કંઠ રુંધાઈ જાય છે, મ્હારી નિરપરાધી પુત્રીઓ, જેમણે કોઈનો સ્તેષ પણ અપરાધ ક્યો ન હતો, તેમનાપર કેવો જૂલમ ! માણસ શું માણસના ઉપર આવો જૂલમ કરી શકે ? સાહેબ ! તમે આ હગ લોકોને ફાંસીની સજા કરશો, પણ તેમની સ્ત્રીઓની આપરુ તમે નહીં લો ! તેમણે અપરાધ ક્યો હશે તો, તેમના ગળામાં, તમે ફાંસી નંખાવી તેમનો જીવ લેશો, પણ ખીજને ખીજનું કંઈ નહિ કરો. ઈબ્રાહીમખાંએ જે મારી પુત્રીઓના ગળામાં ફાંસી નાંખીને તેમનો જીવ લીધો હોત તો તેથી મ્હને સ્તેષ પણ દુઃખ નહીં થાત ! જાઓ, જાઓ સાહેબ ! ગંગાની અંદર જઈને જીઓ ! ત્યાં મ્હારી પુત્રીઓનાં હાંડકાં તમે જેમ શકશો ! કેવળ મ્હારી પુત્રીઓનાં જ નહીં, પણ હજારો બ્રાહ્મણકન્યાઓનાં કલંક સરયૂએ સંતાડ્યાં છે !” આટલું કહીને તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મુર્ચ્છિત થયો !

વિલસન સાહેબ ધણી દયાળુ હતા. તેણે સીપાઈઓને આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મસ્તકપર શિતળ જળ છાંટવાને કહ્યું. અડધા કલાક પછી, વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને ચેતન આવ્યું. તે ફરી બોલવા લાગ્યો—

“સાહેબ ! તમને પણ સંતાન-સંતતિ છે. તેથી સંતાનસ્નેહ કેવો હોય છે, તે તમે સમજી શકશો ! ઈબ્રાહીમખાંના આવા જૂલમથી, મ્હેં સંતાનસ્નેહનો ત્યાગ ક્યો ! હું અને મ્હારો ભાઈ બન્ને પુત્રીઓને તથા મ્હારી સ્ત્રી અને ભોળાઈને કહેવા લાગ્યા કે, દેશ, પાપથી પૂર્ણ

થઈ ગયો છે, તેથી જાઓ, તમે સરયૂનો આશ્રય લો ! સરયૂ તમારા જીવનનું કલંક ધોઈ નાંખશે ! સરયૂ તમારી લોકલજ્ઞ નિવારણ કરશે ! તેજ વખતે ચાર અખળાઓ સરયૂ નદીમાં પડી ! તેમણે મ્લેચ્છ સંસ્પર્શ સ્વરૂપ પાપનું આવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ! ! અમે બન્ને બાઈઓએ પરિવારને નિર્ભય રાજ્યમાં મોકલી, સંસારત્યાગ કરવાનો ઠરાવ કીધો ! મહારા મોટા બાઈ ધણા ધાર્મિક હતા, તેથી તેમણે સાધુસંગ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, હિમાચલનો રસ્તો લીધો ! મને પણ તેમણે સાથે આવવા કહ્યું. તે વખતે ઈર્ષાનો પ્રબલ અગ્નિ, મહારા હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થયો હતો; મહે ઈચ્છાહીમખાનો પ્રાણ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે નિશ્ચયને મારાથી કોઈ પણ રીતે છોડાયો નહીં. મહારા બાઈએ મને ધણો સમજાવ્યો, પણ મહે તેમનું કહેવું માન્યું નહીં અને તેમની સાથે ન જતાં, હું આ ડગ લોકોની ટાળીમાં સામેલ થયો ! મહે તે વખતે એમ વિચાર્યું હતું કે, આ ડગલોકોની મદદથી હું કોઈ પણ રીતે ઈચ્છાહીમખાનો પ્રાણ લઈ શકીશ ! પરંતુ પ્રતિહિંસા અને દુર્બુદ્ધિ, માણસને કેવળ દુઃખ અને કૃષ્ટ તરફ ખેંચી લઈ જાય છે ! આ ડગ લોકોની ટાળીમાં સામેલ થયા પછી, બરાબર એક મહિનાને અંતરે, દીલ્લી પાસેની એક નદી કાંઠે આ ડગ લોકોએ એક સ્ત્રી અને બે પુરુષોનાં ખૂન કર્યો ! તેમનાં ખૂન કરી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષનું શબ તેમણે ખીજે દિવસે નદીમાં ફેંકી દીધું. પણ ખીજા પુરુષનું શબ તેમણે નદીમાં નહીં નાંખતાં ત્યાંજ પડતું મુક્યું ! ખીજે દિવસે સવારે પેલા શબને જોતાં જ મહારા હૃદય વિદીર્ષુ થઈ ગયું ! તે શબને જોતાં જ મેં ઓળખ્યું કે, મહારી માસીના છોકરા પંડિત શાંતપ્રસાદનું એ શબ છે ! તેઓ લાહોરમાં રહેતા હતા, પણ તેઓ લાહોરથી શા માટે દીલ્લી જતા હતા, તે હું જાણી શક્યો નહીં. આ ડગ લોકોએ ત્રણ માણસોનું ખૂન કરી, તેમની સાથેની છોકરીને પોતે રાખી લીધી ! તેને જોતાં જ મહે ઓળખી કહાડી કે તે શાંતપ્રસાદની પુત્રી છે. તે વખતે હું મોટા વિચારમાં પડ્યો, કે આ છોકરીને માટે હવે મહારે શું કરવું ? જે તેને બચાવવાને કંઈ યુક્તિ કરું અને તે આ લોકોના જાણવામાં આવે તો, તેઓ મને પણ મારી નાંખે ! પરંતુ એટલામાં છોકરીને બાળ્યે, એક સાહેબ અમારી ટાળીને પકડવા અમારી પાછળ દોડતો દોડતો આવ્યો ! અહીં હાજર છે, તે અમરી જમાદારણને તે સાહેબે છોકરી સાથે પકડી; અને તે છોકરીને તેમણે કાનપુર મોકલાવી દીધી ! ત્યાર પછી મહારા સાંજળવામાં આવ્યું કે, તે છોકરીને જયપાલસિંહ નામના કાપડના એક વેપારીએ, પોતાને ઘેર લઈ જઈ, પોતાની પુત્રીની પેટે પાળી પોષીને મોટી કરી છે ! સાર

પછી આ ઠગની ટોળીપર મને ધિક્કાર ઉપજ્યો. તેથી મેં તેમનો સાથ મૂકી દઇ સંન્યાસીને વેશે ફરવા માંડ્યું ! હજુ પણ હું ઈશ્વાહીમખાંના ગ્રાણ્ય લેવાની વાસના, મ્હારા મનમાંથી દૂર કરી શક્યો ન હતો ! પરંતુ એ વરસ પછી મ્હેં એવું સાંભળ્યું કે, સીતાપુરની રાણી નારાયણકુમારીને હાથે, ઈશ્વાહીમખાં માર્યો ગયો છે ! એ ખબર ખરી છે કે ખોટી છે, તે તપાસવાને માટે હું સીતાપુર જતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં દારોગાએ મને સંન્યાસીને વેશે, સીતાપુર જતો જોઈ પકડ્યો છે ! અને “તું પણ ઠગ છે” એમ કહીને મને અહીં પકડી લાવ્યા છે ! સાહેબ, હું ઠગ નથી— ચોર નથી કે હુંટારો નથી—”

તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આટલું બોલ્યા પછી, અત્યંત અસ્થિર થઇ ગયો અને શ્વાસપર શ્વાસ લેવા લાગ્યો ! ત્યાર પછી ત્રણ ચાર કલાકની અંદર તેણે સંસારના શોકતાપથી સદાને માટે મુક્તિ મેળવી ! તે મરણ પામ્યો ! તેણે અમૃતમયનો અમૃત આશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો !!

આ વૃદ્ધની બધી વાતો, આ વખતે એક ભગવાં વસ્ત્રધારી રૂપવાન યુવક ધ્યાન દઇને સાંભળતો હતો. તેને પણ સંન્યાસીને વેશે ફરતો જોઇ દારોગાએ પકડ્યો હતો ! પકડ્યા પછી તે યુવકને મેજસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યો; પરંતુ તે ઠગ છે એમ સાબીત નહીં થવાથી તેને છોડી દેવામાં આવ્યો. પરંતુ તેને છોડી દેતાં પહેલાં, મેજસ્ટ્રેટ આ ઠગ લોકોની સાક્ષી તરીકે સેશનમાં મોકલ્યો. યુવક તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મૃત્યુ પછી, સેશન જડજને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો; “મહારાજ ! દીલ્લી પાસે મ્હારા પિતા શાંતપ્રસાદ અને અમારી એક દાસીનું આ જ ઠગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું. આ ઠગ લોકોના આઘાતથી હું તે વખતે અચેતન થઇને પડ્યો હતો, તેથી તે લોકોએ મને મરેલો ધારી, નદીમાં નાંખી દીધો ! પણ નદીમાં વધારે પાણી નહીં હોવાથી હું બચવા પામ્યો છું ! સહવારમાં જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે એક સીપાઈએ મને નદીમાંથી બહાર કહાડી સીતાપુર મોકલાવી દીધો. ત્યારથી હું ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી જ્યાં લાં ફરતો ફરું છું. દારોગાએ મને નકામો પકડ્યો છે. હું આ લોકોને ઓળખતો જ નથી.”

યુવકની વાત સાંભળી, સેશન જડજે તેને છોડી દેવા હુકમ કરી દીધો. ફરી તેની સાક્ષી લેવાની જરૂર જણાઈ નહીં.

ત્રયોવિંશ અધ્યાય.

અયોધ્યાનાથ.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મૃત્યુ પછી, પેલા ભગવાં વસ્ત્રધારી યુવકે, આત્મ ભક્તિ ભાવે તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો; અને ત્યારપછી તે કાનપુર તરફ

આલ્યો ગયો. આ યુવકનું નામ પંડિત અયોધ્યાનાથ હતું. આ અધ્યાયના આરંભમાં જ અમે તેનું ઓળખાણ કરાવીએ છીએ. અયોધ્યાની અંદર સીતાપુરમાં ધણાક કાશ્મીરી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા; પરંતુ અયોધ્યાની હાલની અરાજકતાને લીધે, આ સઘળા બ્રાહ્મણ પંડિતોનું ત્યાં ચિહ્ન પણ જણાતું નથી! ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઇઓના બળવા પછી તો અયોધ્યાની ઉત્તરે કે પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા ગામોમાં, શાસ્ત્રના બ્રાહ્મણ કે પંડિતોનો વંશ જ જોવામાં આવતો નથી! રોહીલાની લડાઇ વખતે, ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજ લશ્કર અયોધ્યામાં આવ્યું, અને ત્યાર પછી પ્રાચીન ઉચ્ચ કુલના માણસોની સંખ્યા ઓછી થવા લાગી! બ્રાહ્મણ પંડિતોનો પરિવાર સમૂહો નાશ પામી ગયો, અને તેમને બદલે દુકાનદારો અને બીજા વેપારીઓમાં એક બે નવી જાતોની ઉત્પત્તિ થઈ! અયોધ્યામાં અને તેની આજુબાજુના ગામોમાં ધણા શાસ્ત્ર વ્યવસાયી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા, એ વાત તો ત્યાંની હાલની સ્થિતિ ઉપરથી કાઢી મानी શકે એમ પણ નથી! ધણા લોકોનું હજુ પણ એવું જ માનવું છે કે, અયોધ્યાની આસપાસ કેવળ મનુર અને વેપારી વર્ગ વસતો હતો; પરંતુ મુસલમાનોના અમલમાં પણ, આ પ્રદેશમાં શાસ્ત્રાનુશીલન સમુજગી લોપ થઈ ન હતી!

આ નવલકથામાં વર્ણવેલા બનાવોની, ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં, પંડિત જવાલાપ્રસાદ અને પંડિત શાંતપ્રસાદ નામના બે લાઇઓ, સીતાપુરમાં રહેતા હતા. જવાલાપ્રસાદ, રાજા દિગ્વિજયસિંહના ઘરનો પંડિત હતો. પરંતુ શાંતપ્રસાદ પોતાના મામા પંડિત શંભુપ્રસાદની પાસે, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર શીખી પોતાના પરિવારસહ લાહોર રહેવા ચાલ્યો ગયો. જ્યોતિર્વેત્તા તરીકે તેણે લાહોરમાં ઘણી માનપ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. ત્યાર પછી પંદર સોળ વર્ષ પહેલાં, શાંતપ્રસાદની સ્ત્રી એક વરસની પુત્રીને અને ત્રેર વરસના એક પુત્રને મૂકી પરલોકવાસી થઈ. સ્ત્રીના મરણથી શાંતપ્રસાદને અતિશય શોક થયો. મા વિનાની ન્હાની પુત્રીને માટે, તેને ઘણી અવગડો પડવા લાગી. તેથી તેનો મોટોભાઈ પંડિત જવાલાપ્રસાદ, પુત્ર અને પુત્રીને મોકલી દેવા વારંવાર કહેવડાવવા લાગ્યો. સ્ત્રીના મરણ પછી શાંતપ્રસાદ ત્રીજે વરસે પુત્ર, પુત્રી તથા એક વૃદ્ધ દાસીને લઈ સીતાપૂર ગયો. શાંતપ્રસાદના પુત્રનું નામ પંડિત અયોધ્યાનાથ હતું; પુત્રીનું નામ કૈલાસેશ્વરી હતું. આ વખતે અયોધ્યાનાથની વય સોળ વર્ષની થઈ હતી. સીતાપુર જતી વખતે, રસ્તામાં રીંદલી પાસે શાંતપ્રસાદ, તેના પુત્ર, પુત્રી અને દાસીપર ચોર લોકોએ હુમલો કર્યો. ચોર લોકોના આઘાતથી શાંતપ્રસાદ અને તેની વૃદ્ધ દાસીનું

મરણ નીપજ્યું. પરંતુ અયોધ્યાનાથ અચેતન થઈને ત્યાં જ પડ્યો રહ્યો. ડગ લોકોએ તો ત્રણે માણસોને મરી ગયેલાં ધારી, તેમને નદીમાં નાંખી દીધાં. પરંતુ શાંતપ્રસાદનું મૃત દેહ નદીના કાંઠાપર પડ્યું રહ્યું. દારીનું મૃત દેહ પાણીના વેગમાં આગળ ખેંચાઈ ગયું; અને અયોધ્યાનાથના તો એ પગ પાણીમાં અને માથું રેતીપર જઈને પડ્યું! અંધારી રાત્રે ડગ લોકોએ આ ત્રણે જણને નદીમાં નાંખ્યાં હતાં, એટલે આ ખીના તેમના જાણવામાં આવી નહીં. સહવાર પડતાં તો તે લોકો શાંતપ્રસાદની આર વરસની પુત્રીને લઈ લાંથી નહાસી ગયા!

સહવાર પડતાં અયોધ્યાનાથને જાન આવ્યું. તેણે જોયું તો પોતાની પાસે જ પિતાનું શય પડ્યું હતું. તે પિતાનું માથું ખોળામાં લઈને રડવા લાગ્યો! એટલામાં એક સીપાઈ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેની આવી સ્થિતિ જોઈ તેને દયા આવી. અયોધ્યાનાથને તે પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને તેના પિતાનું શય તેણે થાણામાં મોકલાવી દીધું!

ત્યાર પછી તે દયાળુ સીપાઈએ, અયોધ્યાનાથને સીતાપુર પહોંચતો કહ્યો. સીતાપુર પહોંચ્યા પછી, તે પોતાના કાકા જવાલાપ્રસાદને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. ભાઈના આ પ્રકારે થયેલા મરણથી જવાલાપ્રસાદને અતિ-શય શોક થયો. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં શોક શિવાય એના પ્રતિકારનો ખીજો કોઈ ઉપાય તેની પાસે ન હતો. કેટલાંક વરસ પછી પંડિત જવાલાપ્રસાદ અને તેની સ્ત્રી પણ મરણ પામ્યાં. અયોધ્યાનાથ, માતૃપિતા અને છેલ્લે કાકા કાકીથી પણ આવી રીતે વિમુખ બની, તદ્દન નિરાધાર થઈ ગયો !!

પંડિત જવાલાપ્રસાદના મરતાં પહેલાં, અયોધ્યાનાથે તેમની પાસે વેદ, સ્મૃતિ, ન્યાય, દર્શન ઇત્યાદિ નાનાં પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. અયોધ્યાનાથ પોતે શાસ્ત્રજ્ઞ, સદ્ગુણી અને રૂપવાન હતો; તેથી જવાલાપ્રસાદના મરણ પછી, કેટલાંક વરસે, સીતાપુરના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર ગંગાપ્રસાદની ત્રીજી પુત્રી માનકુમારીની સાથે અયોધ્યાનાથનાં લગ્ન થયાં અને ત્યારપછી તે સાસરીમાં જ રહેવા લાગ્યો.

પિતાના મરણ પછી, અયોધ્યાનાથ સર્વદા મનના દુઃખે ઉદાસ રહેતો હતો. તે પોતાની ન્હાની જ્ઞેન કૈલાસેશ્વરીને માટે હંમેશાં એવો વિચાર કરતો હતો કે, તેને ચોર લોકોએ લઈ જઈને મારી તો નહીં નાંખી હોય? અથવા તેને જીવતી રાખીને કોઈ નીમને ત્યાં વેચી તો નહીં દીધી હોય? આવી આવી અનિશ્ચિતાવસ્થાથી તેના અંતરમાં સર્વદા શોકાનલ પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યો! પરંતુ લગ્ન થયા પછી પોતાની સ્ત્રી માનકુમારીનું સદાચરણ, તેની સ્વામીભક્તિ અને તેનો અકષ્ટ પ્રેમ; તથા ગંગાપ્રસાદ સાચી અને તેમની બન્ને પુત્રીઓનો સ્નેહપૂર્ણ વ્યવ-

હાર; કાશીનાથને ત્યાગ ને સ્વીકાર અને નિઃસ્વાર્થ બંધુભાવ, આ બધાએ મૃતપ્રાય અયોધ્યાનાથને પુનર્જીવિત કર્યો! તેનું શોકદગ્ધ હૃદય, સ્નેહ-વારિના સ્પર્શથી સુશીતળ થયું!

ચતુર્વિંશ અધ્યાય.

દુઃખમાં દુઃખ.

પરંતુ અયોધ્યાનાથનું તે સુખ હમેશને માટે રહેવા પામ્યું નહીં! તેનાં લગ્નને સાત આઠ વરસ વીસા પછી, એક રાત્રે ચાલીશ પચાસ લૂટારાઓ, ગંગાપ્રસાદના ઘરમાં પેહા અને ગંગાપ્રસાદ, કાશીનાથ, અયોધ્યાનાથ તથા ઘરમાંના સઘળા નોકર ચાકરને કેદ કરીને, હાથ પગ દોરડા વતી બાંધી, તેઓ માનકુમારીને લઇ ગયા! સહવાર થયું, એટલે ગામના લોકોએ આ વાત જાણી, તેમણે આવીને ગંગાપ્રસાદ વિગેરેને છોડવ્યા; પરંતુ માનકુમારીને માટે તેઓ શોકથી વિહ્વલ બની ગયા! ગંગાપ્રસાદ એ દિવસથી જ, પુત્રીના શોકે સંસારશૂન્ય થઇને પથારીવશ થયો! થોડા દિવસ પછી ગંગાપ્રસાદને રાણી નારાયણકુમારીના મ્હેલમાં મૂકી, કાશીનાથ અને અયોધ્યાનાથ માનકુમારીની શોધને માટે બહાર નીકળી પડ્યા. છ મહિના સુધી જુદી જુદી ચોર, લુટારા અને હગ લોકોની ટોળાઓમાં તેઓએ તપાસ કરી, પણ માનકુમારીનો પત્તો લાગ્યો નહીં! ઘણી તપાસને અંતે રાજા દર્શનસિંહનાં કહાડી મૂકેલા એક નોકરના મ્હેંડે, તેમણે એવું સાંભળ્યું કે, માનકુમારીને રાજા દર્શનસિંહનાં માણસો હરણ કરી લઇ ગયાં છે; અને દર્શનસિંહે તેને નૃસ ગીત શીખવવાને માટે પંજબ પણ મોકલી દીધી છે! જ્યારે તે નૃસ ગીતમાં નિપુણ થશે, ત્યારે તેને બાદશાહના જનાનામાં દર્શનસિંહ મોકલી દેશે!”

આ ખબર મળ્યા પછી, કાશીનાથ તથા અયોધ્યાનાથ લાહોર ગયા. તેમણે લાહોર મુલતાન વિગેરે ઘણાં શહેરોમાં માનકુમારીની શોધ કરી, પણ કોઈ ટેકાણે તેનો પત્તો લાગ્યો નહીં! એટલું જ નહીં, પણ તેને માટે કોઇ આશાજનક ખબર પણ તેઓ મેળવી શક્યા નહીં!

આથી કાશીનાથ અતિશય નિરાશ બની ગયો! પ્હેનના શોકે તેને સંસારપર વિરાગ ઉપજાવ્યો! પંજબથી પાછા ફરતી વખતે, તેણે અયોધ્યાનાથને દુઃખી થઇને કહ્યું; “ભાઈ! હું ધારું છું કે, દર્શનસિંહનાં માણસો માનકુમારીને પંજબથી લખનાં લઇ ગયાં છે. દુરાચારી દર્શનસિંહે તેને જરૂર બાદશાહના જનાનામાં દાખલ કરી દીધી હશે! હાય! હાય! માનકુમારી મરી ગઇ હોત તો, હું તેના મરણનો શોક અનાયાસે સહન કરી

શકત; પરંતુ મહારી બહેન આદેશાહના જનાનખાનામાં દાખલ છે; એ વિચારતાં મહારું હૃદય વિદીંણુ થઇ જાય છે!! હવે મને જીવવાની ઇચ્છા જ નથી; હું આપઘાત કરીશ!!”

કાશીનાથને અયોધ્યાનાથે વિવિધ પ્રકારના પ્રબોધ વાક્યે સમજાવીને કહ્યું; “ભાઈ! આ વખત શું તમારે આપઘાત કરવાનો છે? તમે સમજી છો, એમ હિંમત હારીને તમે આપઘાત કરશો, તો હું એકલો શું કરીશ? આ સંસારમાં દુઃખ કાનાપર પડતું નથી? શ્રી રામચંદ્રજી જેવા મહાત્મા પુરુષોને પણ, દુઃખે પોતાની ડાઠમાં ધાલ્યા શિવાય છોડ્યા નથી, તો આપણે શા હીસાબમાં? તમે આપઘાત કરશો તો તમારા વૃદ્ધ પિતાની શી દશા થશે? તેઓ મૃતપ્રાય જેવા તો હાલ બની ગયા છે, તેમાં તમારો વિયોગ થતાં તો તે જરૂર પ્રાણત્યાગ કરશે! માટે ધીરજ ધરો. સંકટ સમયે ધીરજ મૂકવાથી, ઇચ્છિત કામ સિદ્ધ થતું નથી; અને સામું દુઃખમાં વધારો થાય છે!!”

“હવે ધીરજ તે ક્યાં સુધી ધરવી? આજ કાલ કરતાં દોઢ વરસ થવા આવ્યું; પણ મહારી બહેનનો પત્તો લાગ્યો નહીં! જો તેણે આપઘાત નહીં કર્યો હશે તો જરૂર તેને આદેશાહના જનાનામાં મોકલી દેવામાં આવી હશે! અને તેથી જ મહારા પવિત્ર કુલને લાગેલા કલંકથી, મને હવે જીવવું સારું લાગતું નથી!” અતિશય સંતાપ પામીને કાશીનાથ બોલ્યો.

અયોધ્યાનાથ બોલ્યો; “ભાઈ! તમે આપઘાત કરવાનું કહો છો, પરંતુ તમે શું જાણતા નથી કે, આપઘાત એ મહાપાપ છે! સંસારમાં જેટલા પ્રકારનાં પાપો છે, તેમાં આપઘાત સૌ કરતાં મોટું પાપ છે! તે છતાં તમે મહારું કહેવું નહીં માનીને આપઘાત કરશો તો, તમને પિતૃહત્યાનું પણ પાપ ચોંટશે! માટે આપઘાતનો ખોટો વિચાર મનમાંથી કઢાડી નાંખો!!”

આપઘાત કરવાથી પિતૃહત્યાનું પાપ લાગશે, એ વાત સાંભળી કાશીનાથ થોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યો! પિતાને દુઃખ થશે એ વિચારે, આવા સમયે કયો માર્ગ સારો છે, તે તપાસવા તેનું ચિત્ત પરોવાયું! પરંતુ થોડીવારમાં જ પાછું તેનું મસ્તક ફરી ગયું! તે બોલ્યો; “વારુ, આ સંસારમાં પાપપુણ્યનો ન્યાય કાણ કરે છે?”

અયોધ્યાનાથે કહ્યું; “પરમેશ્વર!”

કાશીનાથે કહ્યું; “ત્યારે હું આપઘાત કરીને પરમેશ્વર પાસે જઈશ! શું તે નિદ્રામાં પડ્યો છે? આવો ભયંકર જૂલમ તે જોતો નથી? અયોધ્યાની બસંખ્ય કુલ કામનીઓના આર્તનાદ અને ચીતકાર, શું ત્હેના કાને સંભળાતા નથી? હું જરૂર આપઘાત કરીને તેની પાસે જઈશ—તેની સાથે લડીશ!”

કાશીનાથને આમ ભમિતની પેઠે લવતો જોઈ અયોધ્યાનાથ ધણો મહારાજો. અંતે નાનાપ્રકારની શાસ્ત્રોની વાતો કરી તે કાશીનાથને સમજવતાં બોલ્યો; “ભાઈ! એમાં પરમેશ્વર તે શું કરે? આપણે પોતપોતાનાં પાપનું ફળ ભોગવીએ છીએ! પરમેશ્વરને વૃથા દોષિત કરવાથી આપણું શું વળશે?!”

પરંતુ કાશીનાથ કંઈ શાસ્ત્રજ્ઞ નહતો. તે સરળ હૃદયનો પુરુષ હતો. તે હૃદયના વેગે અને તેના ઉન્મૃદ્ધાસે ખેંચાતો હતો, તેથી તે વખતે વખત કામ પ્રસંગે શુભ અશુભ શોધી કહાડવાને અસમર્થ બનતો હતો. તેણે અયોધ્યાનાથને પૂછ્યું: “હવે તમે શું કરશો?”

અયોધ્યાનાથ દ્રઢ ચિત્તે બોલ્યો; “માનકુમારી મ્હારી પ્રાણુપ્રતિમા છે; તે મ્હારી જીવન સર્વસ્વ છે! જ્યાં સુધી આ દેહમાં પ્રાણુ છે, ત્યાં સુધી હું ત્હેની શોધ કરીશ! જ્યારે હું નિશ્ચિતરૂપે જાણુવા પામીશ કે, તેણે આપઘાત કર્યો છે, ત્યારે હું સંસાર ત્યાગ કરીશ, અરણ્યમાં જઈને, ઈશ્વર-સેવનમાં રહી, જીવનના બાકીના દહાડા પૂરા કરીશ !!”

આવી વાતો કરતા કરતા તેઓ બન્ને જણા, ગંગાનદીની પાસેના એક રસ્તાપર થઈને, દક્ષિણુદિશા તરફ જતા હતા. તેઓ થોડું ચાલ્યા, એટલે નદીનો કાંઠો આવી લાગ્યો. તેઓ જે રસ્તે થઈને જતા હતા, તે રસ્તો નદીના પાણીથી આસરે વીશ બાવીશ હાથ ઉંચો હતો. કાશીનાથને, નદીનો કાંઠો જોઈ, પાછી ભ્રમિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ! આપઘાત કરવાની પ્રબળ વાસના પાછી તેના મનમાં ઉદય થઈ! તેણે અયોધ્યાનાથનો હાથ છોડવી, ગંગાની તરફ દોડતાં દોડતાં, અયોધ્યાનાથને કહ્યું; “અયોધ્યાનાથ! હું જઈ છું! સદાને માટે જઈ છું!” એટલું કહીને તે ગંગામાં કુદી પડ્યો અને પળવારમાં તો અદૃશ્ય થઈ ગયો !!

ત્યાંની ભેખડ ઉપરથી કાંઠા ઉપર જવાનો રસ્તો પણ નહતો, તેથી અયોધ્યાનાથ વિચારમાં પડ્યો કે, હવે શું કરવું? તેની બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ! જનશૂન્ય નદી કાંઠો; પાસે કાંઈની વસ્તી નહીં; કોની સાહાયતા માંગવી? તે ધણીવાર સ્તબ્ધ બનીને ભેખડ ઉપર બેસી રહ્યો! તે એમ ધારતો હતો કે, થોડીવાર પછી, કાશીનાથનું શરીર જળ ઉપર તરી આવશે. પરંતુ એક પ્રહર થતાં સુધીમાં તો તેનું શરીર પાણીપર આવ્યું નહીં! ત્યારે તેણે આશ્વા છોડી. તેની ખાત્રી થઈ કે, કાશીનાથ ડૂબી ગયો !!

અયોધ્યાનાથને દુઃખપર દુઃખ આવ્યું! કાશીનાથનો શોક ત્હેના હૃદયને, પ્રત્યક્ષિત કરવા લાગ્યો! તેની પરાપકારવૃત્તિ અને વૈરાગ્યની વાતો સંભારતાં સંભારતાં, અયોધ્યાનાથની આંખમાં આંસુ આવ્યાં !! પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાંથી તે સંકટ સમયે ધીરજ ધરવાનું શીખ્યો હતો; વળી તે

શ્રાવણ, ધર્મશીલ અને કર્તવ્યપરાયણ હતો; તેથી જ સસસને હવે કેવી રીતે ધીરજ દેવી, તેની એ વિધવા પુત્રીઓનું હવે કેવી રીતે શાંતિન કરવું, એના વિચારમાં તે પડ્યો ! અંતે ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી, તેણે નક્કી કર્યું કે, હવે પાછું સીતાપુર જવું ને ત્યાં જઈને નારાયણકુમારીને પૂછીને, પછી માનકુમારીની શોધમાં લખનૌ તરફ નીકળવું.

કાશીનાથે આપઘાત કર્યો, તેને સાતમે દિવસે, અયોધ્યાનાથ સીતાપુર જઈ પહોંચ્યો; અને નારાયણકુમારી તથા ચંદ્રકુમારીને, તેણે બધી વાત કહી સંભળાવી. ભાઈના આપઘાતની વાત સાંભળી, ચંદ્રકુમારી શોકથી અધીર બની ગઈ ! પરંતુ નારાયણકુમારીએ ધીરજ ધરી, બહેનના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. ગંગાત્રસાદને તેઓએ કાશીનાથના આપઘાતની વાત કહી નહીં; કારણ કે પુત્રવિયોગથી તે તરત જ બ્રાણ્ય લાગ કરે, એમ હતું.

પછી નારાયણકુમારીની સંમતિ લઈ, અયોધ્યાનાથ માનકુમારીની શોધમાં પાછો લખનૌ તરફ ગયો. ત્રણ ચાર દિવસની અંદર તો તે લખનૌ આવી પહોંચ્યો. લખનૌમાં તે કદી સંન્યાસીને વેશે, કદી જ્ઞેશીને વેશે, તો કદી ફેરીયાને વેશે, માનકુમારીની શોધ કરતો હતો. તેણે સીતાપુરથી લખનૌ આવતી વખતે ઘણું દ્રવ્ય સાથે લીધું હતું; તેથી બાદશાહના જનાનખાનાના ખોળાઓમાં, તેણે પૈસા વેરવા માંડ્યો. એમ કરતાં કેટલેક દિવસે, ખોરશેદઅલી નામના એક ખોળાની સાથે તેની ઓળખાણ થઈ. એક દિવસે ખોરશેદઅલીના હાથમાં પચ્ચીશ રૂપિયા મૂકી તેણે પૂછ્યું; “ભાઈ, નવાબના ખાસ મહેલમાં એક નવી બાઈ આવી છે, તેની સાથે શું નવાબના નિકા થઈ ગયા ?”

ખોરશેદઅલીએ કહ્યું; “હા, કુદશાબેગમ મરી ગયા પછી, નવાબે તેની સાથે નિકાહ કર્યા છે.”

“કુદશાબેગમ કોણ ?”

ખોળે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો; “તમે ક્યાં રહો છો ? શું કુદશાબેગમનું તમે નામ સાંભળ્યું નથી ?”

“નાજી મ્હેં કુદશાબેગમનું નામ સાંભળ્યું નથી.”

ખોળે બોલ્યો; “જહાંપનાહ, પહેલાં દિલ્લીના બાદશાહની છોકરી સાથે પરણ્યા હતા. તે જ બાદશાબેગમ ગણાય છે. સાર પછી તેમણે કુદશાબેગમની સાથે નિકાહ કરી લીધો હતો. કુદશાબેગમપર જહાંપનાહ ખુબ પ્યાર રાખતા હતા; અને હમેશાં તેની પાસે જ રહેતા હતા. પણ મોટા સાણસ છે ! એટલે ફરી તેમણે એકની સાથે નિકાહ કરી લીધો ! તેનું નામ નુરમહેલ છે. પછી, નવાબ, અમીરઉદ્દોલાની બહેનની સાથે પરણ્યા. તે તાજમહે-

સના નામથી ઓળખાય છે. તાજમહેલ પહેલાં બાપ (નાયક) હતી; પણ નુરમહેલ કે તાજમહેલ એ બેમાંથી કોઈ પણ બાદશાહને વશ કરી શકી નહીં, તેથી નિકાને પંદર દિવસ થયા પછી, ફરી બાદશાહ કુદશાબેગમની પાસે જવા લાગ્યા ! પણ હાલ ત્રણ મહીના થયા કુદશાબેગમ મરી ગયાં છે. કુદશાબેગમને માટે, નવાબને ઘણું દુઃખ ઉપજ્યું, તેથી તેના મરણ પછી બીજે મહીને તેમણે એક નવી છોકરીની સાથે નિકા કર્યા છે !”

અયોધ્યાનાથે આતુરતાથી પૂછ્યું; “તે નવી છોકરી હિંદુ છે કે મુસલમાન !”

“હિંદુ છે કે મુસલમાન તે તો કોણ જાણે.” ખોજે કહ્યું.

“તે નવી છોકરીને, કયા દેશમાંથી લાવવામાં આવી છે ?”

“રાગ દર્શનસિંહ તેને લઈ આવ્યો છે. તે કીયા દેશમાંથી લઈ આવ્યો છે, તેની મને ખબર નથી;” ખોજે જવાબ દીધો.

ખોજની આવી વાત સાંભળી, અયોધ્યાનાથ સારી પેઠે સમજવા પામ્યો કે, આ નવી બેગમ માનકુમારી નથી; કારણ કે માનકુમારી પરમ સાધ્વી છે; તે કદી પણ પોતાનો ધર્મ તજીને બાદશાહની બેગમ થશે નહીં !

અયોધ્યાનાથને હવે દૃઢ નિશ્ચય થયો કે, માનકુમારીએ નક્કી આપવાત કીધો છે. તેથી બીજે જ દિવસે તેણે લખનૌ છોડ્યું. તેણે પોતાના મનમાં એવો વિચાર કીધો કે, હવે સીતાપુર જઈને, નારાયણકુમારી, ચંદ્રકુમારી તથા વૃદ્ધ સસરાને લઈને કાશી જઈ; કારણ કે માનકુમારીની શોધને માટે માણસથી થઈ શકે તેટલું મેં કર્યું છે. હવે દૈવબળ શિવાય, બીજો એક ઉપાય નથી.

આવા વિચારથી તેણે સીતાપુરનો રસ્તો લીધો. પરંતુ સીતાપુર પહોંચતાં પહેલાં તો તેણે રસ્તામાં એવું સાંભળ્યું કે, રાણી નારાયણકુમારી, સીતાપુર છોડીને નેપાળ તરફ ન્હાસી ગઈ છે. આ વળી નવું સંકટ ! હવે શું કરવું ? સીતાપુર જવું કે નહીં ? પરંતુ સીતાપુર જઈને નારાયણકુમારી વિના મારે એકલાં કરવું શું ? આવા ને આવા ધણીવાર સુધી વિચાર કર્યા પછી, તેણે મન સાથે નક્કી કીધું કે, દરેક કામ દૈવબળ ઉપર આધાર રાખે છે. અત્યાર સુધીની કરેલી મહેનત વ્યર્થ મઠ ! તેથી તેણે દૈવબળ ઉપર આધાર રાખી, સંન્યાસીને વેશે કાશીનો રસ્તો લીધો ! પરંતુ રસ્તામાં ઠગ લોકોને પકડવા નીકળેલા દારોગાએ, તેને આવી તરુણ વયમાં સંન્યાસીને વેશે પ્રતો જોઈ, આ પણ કોઈ ઠગ હશે, એમ ધારીને, તેને પકડ્યો અને ગોરખપુર મોકલી દીધો ! ગોરખપુરમાં જે કંઈ બન્યું, તે આગલા અધ્યાયમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ.

પંચવિંશ અધ્યાય.

આશાની નિરાશા.

શ્રાવણ મહિનો હતો. સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ પડતો હતો. સહવારના દશ અગીયાર વાગ્યા પછી કોઈ ન છુટકે જ ધરની બહાર નીકળતું હતું ! આકાશ પણ વાદળાં વિનાનું નિર્મળ જણાતું હતું. શ્રાવણ માસનો પ્રખર સૂર્ય ક્ષણે ક્ષણે વાદળાંઓમાં ઢંકાઈ જતો હતો, તેથી પ્રવાસીઓને દિવસના ભાગમાં ચાલવાનું ધણું સુગમ પડતું હતું ! પરંતુ આજ ત્રણ દિવસ થયાં, વાદળાં કે વૃષ્ટિનાં ચિહ્ન સુદ્ધાં જોવામાં આવતાં નથી. વળી ચોર હુંટારાઓની બ્હીકે રાત્રે કોઈ ધરની બહાર નીકળતું નથી ! ચોતરફ ચોર હુંટારાઓનો જૂલમ જરી હતો ! પરંતુ તેમનાં કરતાં તો રાજ્યનાં માણસો હુંટફાટ બંધ કરવાને બદલે, પ્રજાપર બમણો જૂલમ કરતાં હતાં ! ચોર હુંટારાઓને પકડવા ધણા દારોગાઓ નીમાયા હતા; તેઓ રાત્રે પ્રવાસ કરતા માણસોને પકડી, તેમને હુંટારા તરીકે ટોકી બેસાડી, મેજીસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં ધસડતા હતા ! ધણાં માણસો વિના અપરાધે દંડાઈ જતાં હતાં ! કેટલોકોનો બે ત્રણ મહીને બંદીખાનામાંથી ન્યાય થયા પછી છુટકો થતો હતો ! આવી રીતે ચોર અને હુંટારાઓને બદલે અયોધ્યાની રંક પ્રજાપર રાજ્યનાં માણસો જૂલમ કરતાં હતાં !!

કાનપુરથી થોડે દૂર, રાજ્યમાર્ગપર એક અશોકનું મોટું ઝાડ આવેલું છે. તેની શીતળ છાયા નીચે એક પ્રવાસી વિશ્રાંતિ લેતો બેઠો છે ! એ પ્રવાસી તરુણ વયનો જણાય છે. તેણે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જે તેના ગૌર વર્ણને લીધે અતિશય શોભા આપે છે ! જો કે હાલ તેની મુખમુદ્રાપર શોક છાયા પ્રસરેલી છે, તોપણ તેના મુખપર દયા અને સ્નેહનો ભાવ પ્રગટ રીતે જણાય છે ! આ યુવક કોણ છે ?

પાણીના કળશ કેડપર લઈને, કેટલીક રમણીઓ ગંગાસ્નાન કરી ભોંનાં વસ્ત્ર સાથે આ અશોકનાં ઝાડ આગળથી જતી હતી, તેમની નજર આ નવીન સંન્યાસી ઉપર પડી ! એટલે તેમાંથી એક જણી બોલી- “આ માણસ કેવો સુંદર છે ! આવી જુવાન વયમાં તે કેમ સંન્યાસી થયો હશે ?” બીજી કહેવા લાગી- “હું ધારું છું કે, એના માબાપ મરી ગયાં હશે ?” ત્રીજીએ કહ્યું “બાપ હશે પણ મા મરી ગઈ હશે !” ચોથીએ ઉમેર્યું “ના, ના, એની મા મરી ગયા પછી એના બાપે બીજી ઝેરી કરી હશે !” પાંચમી બોલી એમ નહોં હોય, બાદશાહનાં માણસોએ એનાં ધરબાર લૂંટી લીધાં હશે. અયોધ્યાના ધણા લોકો ધરબાર તળે સંન્યાસી થઈ ગયા છે !”

આવી રીતે આ સ્ત્રીઓ આ નવીન સંન્યાસીને માટે પોતાના નર્ક બાંધી, ધીમે ધીમે લાંથી ચાલી ગઇ.

આપણો પ્રવાસી થોડીવાર થયાં અશોકના ઝાડ નીચે બેઠો હતો. તેણે પોતાના મનમાં એવું ધાર્યું હતું કે, અપોર નમ્યા પછી, શહેરમાં જઈશ. અશોકની સુશીતલ છાયાથી પ્રવાસીની પથશાંતિ ધીરે ધીરે દૂર થઇ. તે એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરતો પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યો, 'માણસના ઉપાય, યત્ન અને પરિશ્રમથી કંઈ થતું નથી. દૈવબલ શિવાય આ દુસ્તર ભવસાગર પાર કરવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી. દૈવબલથી જ અસંભવિત સંભવિત થાય છે ને અસાધ્ય સાધ્યરૂપ બને છે. બાર વરસ થયાં, કૈલાસેશ્વરીના શોકથી મ્હારું હૃદય દગ્ધ થઇ જતું હતું: આ જન્મે તેની સાથે મળવાની આશા નહતી. પરંતુ પરમેશ્વરની કેવી કૃપા!! તેનો કેવો અપૂર્વ મહિમા! કૈલાસેશ્વરી હજી જીવતી છે અને તે એક દયાળુ માણસને ઘેર રહી છે. પરમેશ્વરની ઇચ્છા હશે તો આજે તેની સાથે મ્હારો મેલાપ થશે. હે જગન્નિયંતા! કેવળ તમારી ઇચ્છાથી જ સધળું થઇ શકે છે. દૈવબલ બીજું કંઈ નથી, તે તમારું જ કૌશલ છે!! મ્હારી પ્રાણેશ્વરીને દૈવબલે કોઇ સારા માણસનો આશ્રય મળ્યો હશે, તો તે પણ એક દિવસ મને મલશે. કોણ જાણે તે મ્હારા અદર્શને અને ભાઇ બહેનના વિયોગે કેટલું દુઃખ ભોગવતી હશે!!'

તે યુવક આવી રીતે વિચાર કરતો કરતો સૂર્ય તરફ જોઇને બોલ્યો; 'હે સર્વ શાક્ષી દિવાકર! તું સમગ્ર પૃથ્વીના કાર્યકલાપ જીએ છે! તો એકવાર કહે કે, મ્હારી પ્રાણપ્રતિમા ક્યાં છે? મ્હારી હૃદયવાસિની કયે ઠેકાણે છે? હે દેવ! તમે સર્વત્ર વિચરણ કરી શકો છો, તેથી તમારી જાણ બહાર કોઇ વસ્તુ નથી. તો કહો, કૃપા કરીને કહો, કંઈ દિશામાં જતાં મને મ્હારી પ્રિયાનાં દર્શન થશે?' ફરી પ્રચંડ અશોક વૃક્ષ તરફ વળીને તે બોલ્યો; 'હે અશોક! તું પથિકની પથશાંતિ દૂર કરે છે, તું જગતનો શોક તાપ હરે છે, તેથી તને લોકો અશોક કહે છે, માટે તું મ્હારા હૃદયનો શોક દૂર કર.'

આ યુવકને ગોરખપૂર મૂક્યાને આ છઠ્ઠો દિવસ હતો. એ છ દિવસમાં તેણે થોડાં ઘણાં ફળ પુલ શિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રકારનો આહાર લીધો નહતો. તેથી લુધા અને તૃષ્ણાથી, તેનો જીવ અત્યારે ઘણો બચાવવા બચી ગયો હતો. હવે તે આ વૃક્ષ તળે આહાર માટે જોગવાઇ કરવા લાગ્યો. આહાર કર્યા પછી, અપોર નમ્યા, એટલે તેણે કાનપુરનો રસ્તો લીધો. કાનપુરમાં ગયા પછી, તેણે પ્રથમ કાપડની દુકાનો તરફ ચાલવા

માંડ્યું. અમારા વાચકોને આ યુવકનું ઝાળખાણ આગળ કરાવવામાં આવ્યું છે. આ યુવક તે ખીજે કોઈ નહીં, પણ પંડિત અયોધ્યાનાથ છે.

પદ્ધવિંશ અધ્યાય.

શોધમાં.

કાનપુરમાં કાપડની ઘણી દુકાનો છે. તેમાં મેધરાજસિંહ, લેખ-રાજપાંડે, દ્વિગજશુકલ, બદ્રીલાલ ત્રવાડી, લાલા હનુમાનપ્રસાદ, દુર્ગનસિંહ બાંકે અને માત્રાલાલ પાંડે વિગેરે કાપડના ફેટલાક મુખ્ય વેપારીઓ હતા.

અયોધ્યાનાથ લેખરાજ પાંડેની દુકાન આગળ ઘણાં માણસોને ઝેકાં થયેલાં જોઈ, તેમાંથી એક જણને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂછ્યું, “લાઈ, અહીં જયપાલસિંહની દુકાન ક્યાં આગળ છે?”

તે માણસે સામા પૂછ્યું; “જયપાલસિંહ કોણ છે? હું તેને નથી ઝાળખતો!” એટલામાં એક ખીજે માણસ આવ્યો. તે તેની વાત સાંભળીને બોલ્યો; “હા-હા-પહેલાં અહીં જયપાલસિંહની કાપડની દુકાન હતી. પણ ઘણાં વરસ થયાં તે તો અહીંથી દુકાન ઉઠાવીને ચાલ્યા ગયા છે.”

અયોધ્યાનાથે પૂછ્યું; “તેઓ ક્યાં ગયા છે, તે તમે કહી શકો એમ છે?”

“ના, તેઓ ક્યાં ગયા છે, તે હું જાણતો નથી;” એટલું કહી તે માણસ પોતાને કામે ચાલ્યો ગયો.

અયોધ્યાનાથ ત્યાંથી થોડે દૂર આવેલી બદ્રીનાથ ત્રવાડીની દુકાન પાસે જઈ, ત્યાં એક માણસને જયપાલસિંહ વિષે પૂછ્યું. અહીં ત્રણ ચાર માણસો બેઠાં હતાં. તેમાંથી એક જણ બોલ્યો; “જયપાલસિંહને અહીંથી ગયે લગભગ પચાસ વરસ થયાં હશે.” એ સાંભળી ખીજે માણસ બોલ્યો; “ના, ના, પચાસ વરસ તો નહીં થયાં હોય; બહુ તો તેને ગયાને ત્રીશક વરસ થયાં હશે.” ત્રીજે માણસ બોલ્યો; “રે ત્રીશ વરસ? અરે સાઠ વરસ થયાં હશે સાઠ. જે વરસે મારાં લગન થયાં તેને ખીજે વરસે જયપાલસિંહ અહીંથી ગયા!—”

આ ત્રીજા માણસની વય ત્રીશ વરસ કરતાં વધારે નહતી. વળી એનાં લગ્ન પાંચ છ વરસ પહેલાં થયાં હતાં. તેથી અયોધ્યાનાથ સમજી ગયો કે, આ બધાં બુદ્ધિહીન માણસો છે; અને તેમને વધારે પૂછવાનું હવે કંઈ પ્રયોજન નથી. એટલામાં પોતાની સામે એક સારા માણસને

આવતો જોઈ, અયોધ્યાનાથે પૂછ્યું; “ભાઈ! અહીં જયપાલસિંહની દુકાન ક્યાં છે, તે તમે જાણો છો?”

“જયપાલસિંહ તો અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. હું ધારું છું કે, તેઓ કદાચ મરી પશુ ગયા હશે. પશુ અહીંથી થોડે છેટે જતાં, જમણા હાથ પર તેમનો એક બાગ છે, ત્યાં તેમનાં માણસો રહે છે. માટે તેમને જઈને પૂછશો તો, તમને ખરી ખબર મળશે.”

અયોધ્યાનાથ જમણા હાથે, થોડે દૂર ગયા પછી, સામું જ એક બાગ તેના જોવામાં આવ્યો. બાગના દરવાજા આગળ કોઈ પણ માણસ નહીં હોવાથી તે ચાલ્યો ચાલ્યો બાગની અંદર ગયો. બાગની અંદર એક ન્હાનું બે મજલાનું મકાન જોઈને, તે ધીરે ધીરે તેના બારણાં આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. બારણાંની વચ્ચે, બાગના માળીની પાસે એક સ્ત્રી રડતાં રડતાં તેને કહેતી હતી; “રાંડ કુલટા તો વળી રામ નામનો જપ કરે, રોજ ગંગાસ્નાન કરવા જાય અને કામ તો આવાં કરે! આટલા માટે જ છોકરીને પાળી પોષીને મોટી કરી. લુચ્ચી રાંડ! તેને બાદશાહના જન્મનામાં મૂકવા ગઈ! હવે રાંડ કુલટા!”

તે સ્ત્રીનાં આ વાક્યો, અયોધ્યાનાથને કાને પડતાંની સાથે જ તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું! તે વિચારવા લાગ્યો કે, વળી કોની છોકરીને બાદશાહના જન્મનામાં લઈ ગયા હશે! પરંતુ મનોભાવ ગુપ્ત રાખી, તેણે પાસે જઈ, પેલી સ્ત્રીને પૂછ્યું; “જયપાલસિંહનો બાગ તે આ જ કે? જયપાલસિંહ અહાંયાં છે?”

પેલી સ્ત્રી જે અત્યાર સુધી નીચે મોઢિએ બેસીને રડતી હતી, તે અયોધ્યાનાથનો પ્રશ્ન સાંભળી, રહેજ વિરક્ત ભાવે બોલી; “હા, જયપાલસિંહ અહીંયાં છે. તે વળી અહીંયાં હોત તો મારી સીતાલક્ષ્મીને, કાણ લખનાં લઈ જાય એમ હતું?”

તે સ્ત્રીના આવા હાવભાવ જોઈ, અયોધ્યાનાથની શંકા વધવા લાગી. તેણે આતુર થઈને પૂછ્યું; “જયપાલસિંહ શું મરી ગયા?” તે સ્ત્રીના બોલતાં પહેલાં માળી બોલ્યો; “ના, તેઓ મરી નથી ગયા—માંદા પડવાથી તેઓ અહીંથી ગયા છે. તમે અહીં કોને જોજો છો?”

અયોધ્યાનાથ બોલ્યા; “જયપાલસિંહે જે છોકરીને પોતાને ત્યાં રાખી હતી, તે છોકરી હાલ ક્યાં છે?”

અયોધ્યાનાથનો છેલ્લો પ્રશ્ન સાંભળી, તે સ્ત્રીએ તેના મોઢા સામું જોયું. અત્યાર સુધી તેણે અયોધ્યાનાથ તરફ નજર સુઢાં કરી નહતી! અયોધ્યાનાથનાં ભગવાં વસ્ત્ર જોઈ તે બોલી; “મહારાજજી! તમને

જોય જોતાં આવડે છે કે? પરમ દિવસે એક જોશી આવ્યો હતો; તે જોશીએ મને એવું કહ્યું હતું કે, સીતાલક્ષ્મી મારી પાસે પાછી આવશે. તે રાંડથી તેને રાખી શકાશે નહીં. મેં તે જોશીને ચાર પૈસા આપ્યા હતા, હું તમને બે આના આપીશ. પણ—”

અયોધ્યાનાથે તેની વાત સાંભળી દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. તેણે પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, બધી આશા નિષ્ફળ નીવડી. તેની કૈલાસેશ્વરીને અહીંથી વળી કોઈ લખનૌ લઇ ગયું છે. પરંતુ સંકટ સમયે ધીરજ ધરવાની તેને ટેવ પડી હતી, તેથી તે પોતાનો મનોભાવ યુગ્મ રાખી બોલ્યો; “સીતાલક્ષ્મી તમારી શું સગી થાય? તેને શું થયું છે?” તે સ્ત્રી બોલી; “સ્વામીજી! ત્યારે સાંભળો, હું બધી વાત તમને માંડીને કહું છું. તમે સારી રીતે જોશ જોઈને મને કહો કે, મારી સીતાલક્ષ્મી મને પાછી ક્યારે મળશે? તે ફરી મને મળશે કે?”

“તમારી સીતાલક્ષ્મીને માટે શું થયું છે; તે તો પહેલાં કહો!”

“મારી સીતાલક્ષ્મીને, બાદશાહના જનનામાં મૂકવા અહીંથી તેને લખનૌ લઇ ગયા છે!”

“તેને કોણ લખનૌ લઇ ગયું છે?”

“પેલી રંડા—કુલટા?”

“સીતાલક્ષ્મી તમારી છોકરી થાય?”

“ના, સીતાલક્ષ્મી મારી છોકરી નથી. મારી છોકરી તો ગંગા નામની હતી. ગંગાને ધણી મરી જવાથી, દર્શનસિંહે તેને બાદશાહના જનનામાં સીપાઇની જગ્યા આપી છે. મારી ગંગાને હવે હું ક્યારે જોવા પામીશ? હાય, હાય! દીકરી!!” એમ કહી તે રડી પડી.

“ત્યારે સીતાલક્ષ્મી કોની છોકરી છે?”

“સીતાલક્ષ્મીનાં માઆપ કે સગું બહાલું કોઇ નથી. તેનાં માઆપ અને ભાઇ વિગેરેનું ઠગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું. તે પછી દર્શનસિંહને આપ, જયપાલસિંહ તેને અહીં લઇ આવ્યો હતો. હું ઘણાં વરસ થયાં, તેમને ત્યાં નોકર છું. દર્શનસિંહની મા મરી ગઇ, તે પહેલાંની હું તેમને ત્યાં રહી છું. મેં જ સીતાલક્ષ્મીને ઉછેરીને મોટી કરી હતી; હવે તો તે મોટી થઇ છે.”

તે સ્ત્રીની સઘળી વાતોપરથી, અયોધ્યાનાથે સાર કહાઓ કે, તેની બહેન કૈલાસેશ્વરીને જ આ સ્ત્રી સીતાલક્ષ્મીને નામે આજબે છે. તેથી તેની સઘળી આશા નાશ પામી. તે પોતાના મનમાં બોલ્યો; “હા, પરમેશ્વર! મેં કૈલાસેશ્વરીને મળવાની આશા મૂકી હતી, તે જ આજ્ઞાને—

મહે મહારા હૃદયમાં ફરી સ્થાન આપ્યું. અરેરે! આ દારણુ સમાચાર મહે ન સાંભળ્યા હોત તો સારુ થાત.”

આવી રીતે સંતાપ પામી તેણે તે સ્ત્રીને ફરી પૂછવા માંડ્યું; “દર્શનસિંહે જે છોકરીને ઉછેરી હતી, તેનું નામ જ શું સીતાલક્ષ્મી?”

“હા, તેનું જ નામ સીતાલક્ષ્મી. પણ તેને દર્શનસિંહે ઉછેરી ન હતી, પણ જયપાલસિંહે ઉછેરીને માટી કરી હતી!”

“ત્યારે જયપાલસિંહે તેને લાખનૌ કેમ લઇ જવા દીધી?”

“હાય, હાય! તે જ જ્યારે અહીંયાં હોત, તો મારી સીતાલક્ષ્મીને તે રાંડથી લઇ જવાતજ નહીં.”

અયોધ્યાનાથ તેની બધી વાત સમજી શક્યો નહીં, તેથી તેણે ફરી પૂછ્યું; “તમે રાંડનું નામ શ્વેા છે, તે કોણ છે?”

“તે રાંડ તમે જોઈ નથી? તે પહેલાં એક નાયકા હતી. દર્શનસિંહની મા મરી ગયા પછી, જયપાલસિંહ તેને અહીં લઈ આવ્યા હતા. પણ જયપાલસિંહ માંદા પડ્યા પછી, ફરી એ રાંડનું તેમણે મોઢું બેસી રહેતી હતી, અને હું પણ તેમની સેવા ચાકરી કરતી હતી.”

“હાલ જયપાલસિંહ ક્યાં છે?”

“દર્શનસિંહ તેમને લાખનૌ લઇ ગયો છે.”

અયોધ્યાનાથ ફરી વિચારમાં પડ્યો કે, આ સ્ત્રી કયા દર્શનસિંહની વાત કરે છે. જયપાલસિંહ તે આદશાહના સેનાપતિ દર્શનસિંહના પિતા? તેણે પૂછ્યું; “તમે કયા દર્શનસિંહની વાત કરો છો? અયોધ્યાના આદશાહના દરબારમાં, રાજા દર્શનસિંહ છે તેની?”

તે સ્ત્રી કોઠથી બોલી, “હા-તેજ મુવો દર્શનસિંહ,* હવે તો તે રાજા થયો છે. મુવો રે એ રાજાનો થતો! લોકોની જીવાન વહુ દીકરીઓને, આદશાહના જનાનામાં મોકલીને તે રાજા બન્યો છે. ધિક્કાર છે એના જીવતરને! મારી ગંગાને પણ તેણે મારી પાસેથી વિખૂટી કરી લાખનૌ મોકલાવી દીધી છે. ગંગા નાત જાતમાંથી ગઈ, હવે તે આવે તો પણ કંઈ મારાથી તેને ઘરમાં રખાય?”

“તમે તમારી ગંગાને કેમ જવા દીધી?”

“મેં જવા દીધી? દર્શનસિંહનાં માણસો તેને સમજાવીને લઈ ગયાં. હું જાણત તો તેનું માથું નહીં લાંગી નાખત?”

* કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો એને અખ્તાવરસિંહના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ એનું ખરું નામ દર્શનસિંહ જ છે.

એટલું બોલી તે સ્ત્રીએ ફરી રડતાં રડતાં કહ્યું; “સ્વામી મહારાજ! તમને હું શું કહું?” કેટલી બધી છોકરીઓને દર્શનસિંહે અહીં પકડી આણી હતી. કોણ જાણે ક્યા દેશમાંથી તે મુઠો આટલી બધી છોકરીઓને પકડી લાવે છે? એ છોકરીઓમાં મારી સીતાલક્ષ્મી જેવી જ, એક સ્વરૂપવાન છોકરી હતી. તે સારાં માળાપની છોકરી હતી અને કોઈ મોટાના ઘરની વહુ હતી. તે અહીં આવ્યા પછી ફક્ત મરવાની જ વાત કરે. કેટલાક દિવસ પછી તો તે ગાંડી બની ગઈ. તે જ્યારે ત્યારે બાપા, ભાઈ, બહેન, પ્રાણ અયોધ્યાનાથ વિગેરેનાં નામો લઈ રડતી હતી. એ રાંડ તેની પાસે જાય, તો તે તેને મારવા ઉઠે. પણ મારી સીતાલક્ષ્મી પાસે જાય તો, તેને હેતથી બાલાવીને પાસે બેસાડે. તે વારંવાર મારી સીતાલક્ષ્મીનું મ્હોંડું બે હાથે હેતથી પકડીને કહેતી હતી કે, તું જ મારો અયોધ્યાનાથ, તું જ મારો પ્રાણેશ્વર છે! એક વરસમાં તો તે છોકરી મરવા જેવી થઈ ગઈ. મારી સીતાલક્ષ્મી તેની પાસે બેસીને રડતી અને તેનું જ્યારે ગળું સુકાય, ત્યારે ટીપું ટીપું દૂધ મૂકતી હતી. ત્રણ ચાર મહીના પછી તે સાજી થઈ, એટલે મારી સીતાલક્ષ્મીની સાથે, એ છોકરીને પણ તે રંડા લખનૌ લઈ ગઈ.”

તે સ્ત્રીની સઘળી વાતો સાંભળીને, અયોધ્યાનાથ પુનઃ કંપી ઉઠ્યો. હવે તેની ખાત્રી થઈ કે, દર્શનસિંહનાં માણસો માનકુમારીને અહીંયાં જ લઈ આવ્યાં હતાં. તેણે તે સ્ત્રીને વિશેષ આગ્રહથી પૂછવા માંડ્યું; “તે બીજી છોકરીને અહીં ક્યા દેશથી લઈ આવ્યા હતા?”

“તે તો હું જાણતી નથી.”

“તેણે પોતાના પતિનું કે પિતાનું નામ કોઈને કહ્યું નથી કે?”

“ના, તેણે કંઈ કહ્યું નથી. પણ તે કોઈને કહે પણ કેવી રીતે? તે અહીં આવી તેવી જ ગાંડી બની ગઈ; ત્યારપછી તે મરવા પડી અને સાજી થયા પછી તો, તે રાતદિવસ રડી રડીને પોતાનો વખત કહાડતી હતી.”

અયોધ્યાનાથ થોડીવાર શાંત રહીને બોલ્યો; “તે છોકરીને શું રાજ દર્શનસિંહ અહીં લાવ્યા હતા?”

તે સ્ત્રી બોલી; “બધાં કારસ્થાન પેલી રાંડ કુલટાનાં છે. મહારાજ! હું તો તમારા આગળ જ આ બધી વાત કરું છું. બાકી એ બધું કોઈની આગળ કહેવાય તેમ નથી. જુઓને એ રંડા પહેલાં વેશ્યા હતી. દર્શનસિંહનો બાપ, તેને ઘણી મ્હાતા હતા, તેથી તેઓ પોતાના ઘડપણ વખતે એ કુલટાને પોતાની કોટે બાંધી અને સૌને ખરાબ કીધાં! જ્યારે દર્શનસિંહના બાપ, માંદા સાજા ચાલ્યા જતા હતા અને તેની પાસે કોઈક જ

વખતે જતા હતા, ત્યારે દર્શનસિંહ રૂપાળી છોકરીએને લઇ આવી, તેને આ કુલદાને સોંપે; અને તે રાંડ તેમને નાચવા ગાવાનું શીખવે.”

“તમારી સીતાલક્ષ્મી પણ નાચતાં ગાતાં શીખી છે કે?”

“મારી સીતાલક્ષ્મીની નવ વરસની ઉમ્મર થઇ, ત્યાંસુધી તો તે જય-પાલસિંહની પાસે જ રહેતી હતી. તેમનો વિચાર કોઇ સારે ટુકણે તેનાં લમ કરવાનો હતો. જો તેનાં લમ થાત તો હું પણ તેની સાથે જ જતે; અને આ રંડાની પાસેથી છૂટતે. પણ નશીબ એવાં પુટેલાં કે, એવામાં જયપાલ-સિંહ માંદા પડ્યા અને તેથી સીતાલક્ષ્મીનાં લમ થતાં અટકી ગયાં. દર્શનસિંહ પછી પોતાના આપને બેભાન સ્થિતિમાં, અહીંથી લખનૌ લઇ ગયો, એટલે સીતાલક્ષ્મી અહીંયાં જ રહી. દર્શનસિંહ જતી વખતે પેલી કુલદાને, સીતાલક્ષ્મીને નાચવા ગાવાનું શીખવવા કહેતો ગયો, એટલે તે રાંડ તેને નાચવા ગાવાનું શીખવવા માંડ્યું. પેલી છોકરી તો ગાંડી બની ગઇ હતી, એટલે તેને તો નાચવા ગાવાનું કહેતાં જ તે સામું મારવા દોડતી હતી!”

“ત્યારે તમારી સીતાલક્ષ્મી, બાદશાહના જનનામાં જવાને કબુલ થઇ હશે.”

“ના રે ના! પોતાની ખુશીથી, બાદશાહના જનનામાં જાય એવી તે છોકરી નથી ને! તે જ્યારે ન્હાની હતી, ત્યારે તેનામાં સારું માંડું સમજવાની શક્તિ નહતી. પણ જ્યારે તે મોટી થઇ, ત્યારે તેને બધી વાતની સમજણ પડવા લાગી. જુઓને, ઠાકુર! તમને એક વાત કહું; પણ તે તમે દર્શનસિંહને કહેતા નહીં.”

“ના, મ્હારે કહેવાની શી જરૂર? તમે તમારી બધી વાતો મને સમજાવીને કહો, તમે કોઈ વાતની શીકર રાખશો નહીં. હું તમારી સીતાલક્ષ્મી તમને પાછી મળે એવી યુક્તિ કરીશ.”

“ઠાકુર! તમે મારી સીતાલક્ષ્મીને લઇ આવશો? ત્યારે તો હું તમને દશ રૂપિયા આપીશ. તમે મારી સાથે ઉપર ચાલો, હું તમને બધી વાત માંડીને કહું. શું તમે લખનૌ જશો? જો જાઓ તો મારી ગંગાને પણ સાથે લેડતા આવજો.”

તે સ્ત્રી એટલું કહીને અયોધ્યાનાથને ઉપર લઇ ગઇ. આ સ્ત્રીનું વાચકોને ઓળખાણ આપવાની જરૂર જેવું નથી. વાચકો તેને સ્નેહમાં ઓળખી શકે એમ છે; કારણ કે આગળ ઉપર, બુંદિયાદાસીને નામે વાચકોની સાથે એનું ઓળખાણ થયેલું છે.

બુંદિયા અને અયોધ્યાનાથ ઉપર ગયા. બુંદિયામાં લાંબી પહોંચ નહતી. તે બિચારી અતિશય ભોળી અને નિખાલસ મનની હતી. તે બધાં-

ને જ પોતાનાં માણસ ધારી, તેને પોતાના મનની વાતો કહેતી હતી. પૂર્વના અધ્યાયમાં વર્ણવેલી પેલી ડોશી શિવાય, બુંદિયા આ પૃથ્વીમાં બીજા કોઇ પણ માણસને પોતાનો શત્રુ ધારતી નહતી; પરંતુ તેની છોકરી ગંગા, જ્યારથી લખનૌ ગઈ ત્યારથી, તે દર્શનસિંહને પણ પોતાનો કટ્ટો શત્રુ સમજવા લાગી ! એ સિવાય આખી પૃથ્વી તેને મિત્રવત્ ભાસતી હતી !

બુંદિયા પોતાનો ધણી મરી ગયા પછી, કદી પણ ખોટે રસ્તે ચાલી નહતી. ધણી મરી ગયા પછી તે પોતાના જમાઇને ત્યાં રહેતી હતી. પણ જ્યારે જમાઇનો પણ કાળ થયો, ત્યારે તે પોતાની વિધવા પુત્રીને સાથે લઇને, જયપાલસિંહની સ્ત્રીની દાસી તરીકે રહી. ત્રીસ વરસ સુધી બુંદિયા જયપાલસિંહની સ્ત્રીની દાસી તરીકે રહી હતી. ચાર વરસ થયાં દર્શનસિંહનાં માણસો તેની છોકરીને લખનૌ લઇ ગયાં હતાં. હાલ બુંદિયાની ઉમ્મર ઓછામાં ઓછી પચાસ વરસની હશે. પણ બુંદિયાને આટલી ઉમ્મરમાં પણ સંસાર વ્યવહારનું જોઇએ તેવું જ્ઞાન નહતું. બુંદિયાને તેથી બધાં મૂર્ખ અને અક્લહીન સ્ત્રી ધારતાં હતાં. પરંતુ તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક ધર્મભાવ ઘણો પ્રબલ રહેલો હતો. તેને મિથ્યાચાર, કુડકપટ અને દંભ તરફ અતિશય ધિક્કાર હતો. તેથી જ બુંદિયાની સાથે પેલી ડોશીને બનતું નહતું. તે ડોશી જયપાલસિંહનો પૈસો કહડાવવા મથતી હતી, તેમાં બુંદિયા વખતો વખત આડે આવતી હતી. વળી કુમારે ચાલનારી સ્ત્રીપર, બુંદિયાનો વધારે તિરસ્કાર હતો, એટલે ડોશીની સાથે બુંદિયાને ન બને, એ દેખીતું જ છે.

બુંદિયા અયોધ્યાનાથને ઉપર લઇ જઈને, તેણે માત્રા અને નુનાની ઘણી ઘણી વાતો કહી સંભળાવી. તેની બધી વાતો લખવાની અહીં આવશ્યકતા નથી. માત્રા અને નુનાની એકંદર બધી હકીકત કહ્યા પછી, તે બોલી, “માત્રા અને નુના લખનૌ જતાં પહેલાં તેઓ રાત દહાડે એકઠાં બેસતાં ઉઠતાં અને રાત્રે પણ સાથે જ સુઈ રહેતાં હતાં. નુનાને માટે માન્નાના મનમાં ઘણું લાગતું હતું. એક રાત્રે તેઓ પોતાની ઓરડીમાં બેસી કોઇ છુપી વાતચિત કરતાં હતાં. મને કંઈ જોઈ જવાથી હું તેમની ઓરડી આગળ ઉભી રહી ને તેમની વાતચિત સાંભળવા લાગી. પણ મારાથી તેમની બધી વાતો કંઈ સંભળાઈ નહીં. પણ માત્રા અને નુનાએ પોતપોતાના ચોટલામાં એકેક છરી સંતાડી રાખી છે, એ તો મેં ખારણાંની ફાંટમાંથી જોયું છે. ચોટલામાં છરી રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે, આદેશાહ અથવા બીજા કોઈ માણસ તેમનું શિયલલંગ કરવા આવે તો, તે જ વખતે પોતાના ગળામાં છરી ભોંકી દઈને પ્રાણ તજવા.

માત્રાએ નુનાને પોતાના પિતાનું અને પતિનું નામ કહ્યું છે. માત્રાના પિતાનું નામ ગંગારામ કે ગંગાનાથ એવું છે; પણ તેના પતિનું નામ પંડિત અયોધ્યાનાથ છે, એની તો મને ખરી ખાત્રી છે. તેમણે લખનાં જવાની આગલી રાત્રે આ વિચારો અરસપરસ જણાવ્યા હતા; અને એક બીજાને ઓળખાણુ પણ તે જ રાત્રે તેમણે કરાવી હતી. છેવટે રાત્રી પૂરી થયા પછી, માત્રાએ નુનાને એવું કહ્યું હતું કે, “નુના, તું નક્કી મારી ન્હાની નહુંદ છે. મેં ગૂમાવેલું ધન પાછું મેળવ્યું છે અને એથી અપાર આનંદ થાય છે.”

બુંદિયાની એકંદર વાતો સાંભળીને, અયોધ્યાનાથની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ કે, તેની સ્ત્રી માનકુમારીને દર્શનસિંહ અહીંયાં જ લાવ્યો હતો અને તેથી બ્હેન કૈલાસેશ્વરી, બુંદિયા કહે છે તે જ સીતાલક્ષ્મી છે.

અયોધ્યાનાથ કાનપુરમાં આવ્યો, તેની પાંચ દિવસ પહેલાં, માનકુમારી અને કૈલાસેશ્વરીને લઈને પેલી ડોશી લખનાં ગઈ હતી. અયોધ્યાનાથે બુંદિયાને સાથે લઈને, લખનાં જવાનું નક્કી કરીયું. બુંદિયાએ પણ લખનાં આવવાને હા પાડી. પરંતુ આ સંસારમાં માણસ કદી પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરી શકતો નથી; કારણ કે તે બધું દેવના ઉપર આધાર રાખે છે. માણસ તો, કેવલ સંસારના શ્રોતમાં વહો જાય છે અને તેથી આ મ્હેં કર્યું, એવું અભિમાન માણસે કરવું જોઈતું નથી. અયોધ્યાનાથે બુંદિયાની સાથે લખનાં જવાનું નક્કી કરીયું; અને તે રાત્રી તેણે વિચારમાં જ પસાર કરી. પણ બીજે દિવસે તેને એવો સખ્ત તાવ આવ્યો કે, પથારીમાંથી તેનાથી ઉઠાયું સુદ્ધાં નહી; લખનાં લખનાંને ઠેકાણે રહ્યું અને અયોધ્યાનાથને પથારી વશ થવું પડ્યું. દયાળુ બુંદિયા તેની ખંત રાખીને સેવા કરવા લાગી. પરંતુ એ વરસના પ્રવાસ દરમ્યાન, અનાહાર અને માનસિક દુઃખથી તેનું શરીર તદ્દન અવશ થઈ ગયું હતું. તેમાં વળી તેને તાવ લાગુ થયો, એટલે બરાબર ત્રણ મહિના સુધી તેને પથારી વશ રહેવું પડ્યું. આ સ્થિતિમાં તે લખનાં કેવી રીતે જઈ શકે? તેણે દેવપર ભરોંસો રાખી, ધીરજ ધરવા માંડી. તે હમેશાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો અને પોતાના વિયોગી બહાવાઓ માટે તેની દયા માંગતો. તે વારંવાર પોતાના મનને ઉપદેશ આપતો હતો કે, દેવ દુર્વિપાક, દેવખલથી જીવે નથી. દેવ દુર્વિપાક જ, તેની સ્ત્રી અને બ્હેનને એક જ ઠેકાણે લઈ આવ્યો હતો; અને દેવ દુર્વિપાક વડે જ, તે પોતાની બ્હેન તથા પત્નીની વર્તમાન સ્થિતિ જાણવા પામ્યો હતો; તેથી ભવિષ્યમાં, તે જ તેમનાં રક્ષણનો માર્ગ ખુલ્લો કરશે! આવી રીતે પોતાના મનમાં ધીરજ ધરતો. તે ત્રણ મહિના સુધી કાનપૂરમાં માંદો રહ્યો. ભાદરવો, આશો

અને કારતક એમ ત્રણ મહિના તેણે જયપાલસિંહના બાગમાં ગાળ્યા ! તેણે પહેલાં તો પોતાની ખરી ઝાળખાણ બુંદિયાને આપી નહીં; પરંતુ જ્યારે તેનો મંદવાડ વધી પડ્યો, ત્યારે તેણે પોતાની ખરી ઝાળખાણ બુંદિયાને આપીને કહ્યું, “બુંદિયા ! તમે મ્હારી બહેનને પાળી પોષીને મોટી કરી છે. જો આ જ દેશણે હું મરી જાઉં, ને મારા મરવા પછી, કદી મ્હારી બહેન અને સ્ત્રીની સાથે તમારો મેલાપ થાય તો, મ્હારી સઘળી હકીકત તેમને કહેજો અને મ્હારાવતી તેમને ધીરજ દેજો !”

સસવિંશ અધ્યાય.

રેસીડેન્ટ સાહેબ સાઠમારી જોય છે.

શ્રાવણમાસ પૂરો થયો. ભાદ્રમાસની શરૂઆતમાં લોર્ડ બેન્ટીક લખનૌ આવ્યો. નગરમાં ધામધૂમો થવા લાગી. દેશ પ્રદેશથી માણસોનો જમાવ થવા લાગ્યો. બાદશાહનો સુચતુર સલાસદ સરકરાજખાં નાના પ્રકારના પશુપક્ષીઓથી પશુશાળા પરિપૂર્ણ કરવા લાગ્યો. પશુપક્ષીઓની સાઠમારી, નાચકાઓના નાચમુજરા, વગેરે અનેક પ્રકારના આમોદ પ્રમોદથી, અયોધ્યાનો બાદશાહ નસિરુદ્દીન હુયદર પોતાના દિવસો ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારનું સ્થાયી સુખ અને હમેશની શાંતિ, તેના આવા મહામોંઘા આમોદ પ્રમોદથી પણ થવા પામી નહીં.

અહુણાં, અયોધ્યાનો રેસીડેન્ટ બહાદર, ગવર્નર જનરલના આવ્યા પૂર્વે લખનૌ પધાર્યો છે. તેને રંજન કરવાની વરદી અપાઈ ચૂકી છે. ગોમતી નદીની પાસે મુખ્યારક મંજીલ આવેલું છે. એની સામું જ એક ઉંચો અને મ્હોટો વરંડો ગવર્નર જનરલને રેસીડેન્ટ બહાદુરના આમોદ પ્રમોદ માટે હાલ બાંધવામાં આવ્યો છે; કારણ કે ગવર્નર જનરલ, રેસીડેન્ટ અને બાદશાહના સલાસદો, આ વરંડામાં બેસી, સાઠમારી જોનાર છે ! સાઠમારીની જગ્યા આ વરંડાની સન્મુખ જ નક્કી કરવામાં આવી છે.

અયોધ્યાના બાદશાહની પશુશાળામાં, આ વખતે દોઢસો હાથી, ચાર સિંહ, ચૌદ વાઘ, દશ ગેડા, ત્રીસ જંગલી બેંસા, સાત ગિંટ, દશ રીંછ, અને બીજાં ઘણાં પશુપક્ષીઓનો સંગ્રહ હતો. આ સઘળા હિંસક અને વનપશુઓમાં કોનું કેટલું બળ છે, તેમણે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સાથે કેવી રીતે લડાઈ કરવી, તે સૌ તેમને પહેલાંથી જ શીખવીને, તેમની પરીક્ષા કરવામાં આવી હતી અને તે પરીક્ષામાં કૃતેહમંદે ઊતરનારને જ ગવર્નર જનરલની સન્મુખ સાઠમારીમાં રજુ કરવામાં આવનાર છે !

ઊંટ, એ ઘણું આળસુ પ્રાણી છે. તે કદી પણ કાઠની સાઠ-મારીમાં ઉતરતું નથી. પરંતુ ગવર્નર જનરલની સન્મુખ, ઊંટની જ સાઠ-મારી કરવી જોઈએ; તેના જાતિ સ્વભાવ બદલવો જોઈએ. પરંતુ પરમેશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી પશુની પ્રકૃતિ માણસોથી શું કદાપિ કાળે રહેજ પણ બદલાઈ શકાય એમ છે? પરંતુ આશ્ચર્ય જેવું છે કે, સ્વભાવનો વિપર્યાસ, અયોધ્યાના સધળા જીવજંતુઓમાં પરિવર્તિત થતો હતો. આળકો, આળકીઓનાં વસ્ત્રો પહેરીને, સ્વચ્છંદે નગરમાં ફરતાં હતાં! માતૃપિતા પોતાની બહાલી પુત્રીઓને કુલની લાજ મુકી, બાદશાહની “મુતાહી” સ્ત્રી તરીકે, સામું જનાનામાં મૂકવા જતાં હતાં. સદાચારી ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો, ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ લઈ, ચોર અને લૂંટારાઓની ટોળીઓમાં સામેલ થતા હતા. જે દેશની શાસનપ્રણાલિ, માણસની સ્વભાવ પ્રકૃતિ ફેરવવા સમર્થ થઈ છે, જે દેશના પ્રચલિત ધર્મ, માણસ માત્રને નિર્દય, હિંસક અને પાપી બનાવી મૂક્યાં છે, તે દેશમાં ઊંટની પ્રકૃતિ ફેરવાઈ જાય, તો એ કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

દરેક પશુ પક્ષીઓ મત્ત થયા વિના, કદી પણ અરસપરસ લડતાં નથી. મુસલમાનો મત્ત શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાને તદ્દન અસમર્થ બનેલા છે, તેથી લખનૌનો બાદશાહ અને તેના અમીર ઉમરાવો, પશુઓને “મત્ત”ને બદલે “મસ્ત” કરો, એમ કહેતા હતા. ઇંગ્લેન્ડે એમ કહે છે કે, પશુઓને “માર્ટ” નહીં કરો, કારણ કે “માર્ટ” કરવાથી તેઓ લડી શકવાના નથી.

હિંદુઓ “મત્ત” શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકે એમ છે; છતાં નવાબ અને ઇંગ્લેન્ડનું અનુકરણ કરીને તેમને પણ “મત્ત”ને બદલે, “મસ્ત” અથવા “માર્ટ” કહેવું પડે છે. અયોધ્યાનો બાદશાહ નસિરુદ્દીન હુસૅન પોતે, ઇંગ્લેન્ડ રેસિડેન્ટ, બાદશાહના ખાસ દરબારના સભાસદો, વજીર મહમદઅલીખાન, રાજા દર્શનસિંહ, નાયબ દીવાન રાજા મયારામસિંહ વગેરે આજે ખાસ બંધાવેલા માંચડા ઉપર બેસી, પશુઓની સાઠમારી જોવાના છે.

આજે રેસીડંટને ખુશ રાખવા સાઠમારીની મૌજ શરૂ થઈ. સરકારના ખાંચે, જે ઊંટને માર્ટ (મત્ત) કરવાને માટે, પશુરક્ષકોને હુકમ આપ્યો છે. ઊંટને મત્ત કરતાં તેમના મ્હોંડામાંથી ફીણ કઢાડવું પડે છે. રંગભૂમિમાં જે ઊંટને લાવવામાં આવ્યાં. તેઓ મત્ત બનેલા હોવાથી, તેમના મ્હોંડામાંથી ફીણના સોચા બહાર નીકળવા લાગ્યા. ફીણ પડતાંની સાથે બંને ઊંટો ઉન્મત્ત થઈને પરસ્પર લડવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી એક ઊંટ હારીને નહાસી ગયું; તેની સાથે જ ઊંટની સાઠમારી પૂરી થઈ!

ગેંડની સાઠમારી પૂરી થયા પછી, ગેંડાની સાઠમારી શરુ થઇ. ગેંડા, એ રહેજમાં શાંત પ્રકૃતિ મેળવે છે. બિશપ હીખાએ, ગાજી-સુદ્ધિન હુયદરના રાજ્ય અમલમાં ગેંડાની પીઠપર જીન માંડીને, ઘણાં માણસોને ઊભા રહેતાં જોયાં હતાં. પરંતુ ગેંડાની તે શાંત પ્રકૃતિ હાલ જણાતી નથી; કારણ કે તેઓ હવે સાઠમારી કરતાં શીખ્યા છે. એક ખીજને જોતાં જ હિસાથી વિવશ થઇ તેઓ એકખીજને મારવા દોડે છે.

ગેંડાની સાઠમારી પૂરી થયા પછી, વાઘની સાઠમારી શરુ થઇ. સાઠમારીને માટે પસંદ કરેલા એ વાઘને ચારો પાણી આપ્યા વિના કેટલાક દિવસ સુધી ભૂખ્યા રાખવામાં આવ્યા હતા, કે જેથી તેઓ સાઠમારી ખરાબર કરી શકે! થોડીવાર પછી વાઘના રખેવાળોએ એ લોઢાના પાંજરામાં પૂરેલા વાઘને સાઠમારીના મેદાનમાં મૂકી દીધા. આ વખતે ચોતરફ એટલી બધી શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી કે, સોય પણ પડે તો તેનો અવાજ પણ સંભળાયા વિના રહે નહીં! સૌ કોઇ આ બંને વાઘોને ટગરટગર જોતા પોતાના મનમાં વિચાર કરતા હતા, કે હવે આ બેમાંથી કોણ હારે છે ?

ખાદશાહની પશુશાળામાં એક મોટો બળવાન વાઘ હતો, જેણે લખનૌમાં આવી અનેક લડાઇઓ જિતી હતી. આ વાઘનું નામ “કુગરા” હતું. તેનો દેખાવ ઘણો જ ભયંકર હતો, પરંતુ તેની ચીકણી અને ચમકદાર ખાલ ઉપર રહેલા કાળા અને પીળા રંગના ચટાપટા એવા સુંદર હતા કે, જ્યારે તે પ્રસન્નતાથી ચાલતો હતો, ત્યારે તેની લાંબી પીઠ ઘણી જ શોભાયમાન લાગતી હતી. આ વાઘના રખેવાળો એમ માનતા હતા કે, જંગલમાં એની જોડ મળવી દુર્લભ છે! પરંતુ એકવાર લખનૌમાં તેમને એવી ખબર મળી કે, “કુગરા” ના જેવો જ એક ખીજો બળવાન વાઘ હિમાલયની નાંચે અને અયોધ્યા તથા નેપાળની વચ્ચે આવેલા જંગલમાં કેટલાંક માણસોએ પકડ્યો છે. જ્યારે એ સંબંધી નસિરુદ્દીનને કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે પેલાં માણસો પાસેથી એ વાઘને વેચાતો લીધો અને ત્યારથી તેને પશુશાળામાં સંભાળથી રાખવામાં આવ્યો. આજે “કુગરા”ની સાથે આ જ વાઘ સાઠમારીમાં ઉતરનાર હતો.

આ નવા વાઘનું નામ “તરાઈવાલા” હતું. પ્રથમ રખેવાળોએ બંને વાઘના પિંજરાં એકખીજની સામે મૂક્યાં, કે જેથી તેઓને જણાય કે અહીં એકખીજો વાઘ પણ છે; કારણ કે વાઘ ઘણો હિંસક અને બળવાન પ્રાણી હોય છે, તોપણ તે સ્વભાવતઃ બીરુ હોય છે. કદી અચાનક તેના મનમાં કોઈ વાતનો ભય પેશી જાય તો, તે બહીકથી ન્હાસી જાય છે અને પછી તે કોઈની સાથે લડતો નથી.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, સાઠમારીને માટે તેમને કેટલાક દિવસ સુધી ભૂખ્યા રાખવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે તેમને અહીં લાવવામાં આવ્યા ત્યારે પોતાના જેવા જ એક બળવાન હરીફને જોઈને, તેઓ પોતપોતાના પિંજરામાંથી ન્હાસી જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. પરંતુ પિંજરામાંથી નીકળાય તેમ નહીં હોવાથી અંતે તેઓ પૂછડું દબાવીને, એક ખૂણામાં ચંપાઈ બેઠા અને એકબીજાને જોવા લાગ્યા.

ઘણીવાર સુધી આવી રીતે એક બીજાને જોયા પછી તેઓ પોત-પોતાના પિંજરામાં ફરવા લાગ્યા. પિંજરામાં ફરતાં ફરતાં જ્યારે એક બીજાની નજર એક થતી હતી, ત્યારે તેઓ મેઘગર્જના જેવી ખૂમો પાડીને, એક બીજાપર દાંત કચકચાવતા હતા.

કુમાંડર-ઇન-ચીફ આ બંને વાંધને એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો, એટલામાં નસિરદીને તેમને કહ્યું, “કહિયે સાહેબ, આપ કીસપર બાજુ બદલે છે?”

વાયકો નસિરદીનના કહેવાનો ભાવાર્થ કદાચ સમજ્યા નહીં હોય. તે કુમાંડર-ઇન-ચીફને આ વાંધની સાઠમારીમાં કાણુ હારે છે અને કાણુ જિતે છે, તે ઉપર શરત મૂકવાનું કહેતો હતો. પરંતુ નસિરદીનના રાજ્યમાં અંધાધુધી અને અનુશાસનનો પ્રબંધ જોઈએ તેવો નહીં હોવાથી, કંપની સરકાર તેના ઉપર ગુસ્સે હતી એથી, કુમાંડર સાહેબ તેની સાથે બાજુ મૂકતાં બહીતા હતા. તેઓ બોલ્યા, “હજુર, મુઝે માફ કરે!”

ત્યાર પછી નસિરદીને રેસીડેન્ટ તરફ જોઈને કહ્યું, “રેસીડેન્ટ સાહેબ, કુગરાપર સૌ અશરફિયા!”

“અચ્છા હજુર, મુઝે કબુલ છે! મેરી સમજમેં તો તીરાઈવાલા હી જિતેગા!” રેસીડેન્ટે કહ્યું.

આવું સાંભળીને નસિરદીનને ઘણો આનંદ ઉપજ્યો, કારણ કે તેને હવે બાજુ મૂકવામાં કંઈક આનંદ થતો હતો. ફરી તેણે નવાબ વજીર તરફ જોઈને પૂછ્યું; “કહો નવાબ, તુમ તીરાઈવાલેપર બાજુ લગાતે હો?”

“જહાંપનાહ! રેસીડેન્ટ સાહેબકી ખુઝ, સદા હીક હોતી છે. મેં કીસપર હી બાજુ બદુંગા!”

“અચ્છા તો કુગરાપર સૌ અશરફિયાં હુઈ!” નસિરદીને કહ્યું.

“હા, હજુર કબુલ છે;” નવાબ-વજીરે શરત કબુલ કરી.

આવી રીતે શરત કબુલ થયા પછી, વાંધના રખેવાળોને તેમના પિંજરાનાં બારણાં ખોલી મૂકવાનો હુકમ થયો. પિંજરાનું બારણું ઉઘડતાં જ “તીરાઈવાળો” વાંધ એક છાંયગની સાથે પિંજરામાંથી બહાર નીકળ્યો.

અને પોતાનું મ્હોડું ફેરવી કંઇક ઉદ્દેગથી આમ તેમ પુછકું હલાવવા લાગ્યો. ! પરંતુ “કુગરો” તો જરા ઠસ્સાથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાની ચાલ ઢાલમાં રહેજ પણ તક્ષવત કર્યા વિના, અભિમાનથી પુછકું હલાવતો હલાવતો આગળ વધ્યો. આ વખતે તેમની વચ્ચે ૫૦ રીટ જેટલું અંતર હતું.

અંતે “કુગરો” એ ચાર પગલાં આગળ વધી, પોતાનો વિપક્ષી જે તરફ ઉભો હતો, તે તરફ પોતાના આગલા પગ લંબાવીને બેસી ગયો. પરંતુ તેનો વિપક્ષી તેના તરફ ધુરડા ધુરડાને જોતો હતો અને ધીર ધીરે તેની સન્મુખ વધતો જતો હતો. આવું જોઇને ધીરે રહીને “કુગરો” ઉઠ્યો અને એકદમ શત્રુની સન્મુખ જવાને બદલે, તે આડો અવળો ગોળ ચક્કર દેતો આગળ વધવા લાગ્યો. હમણાં તેઓ એક ખીજાપર ટૂટી પડશે, હમણાં તેઓ હાથોહાથ થઈ જશે, એવી આશામાંને આશામાં જોનારાઓ એકીનજરે તેમની હાલચાલ જોતા બેઠા હતા. આ બંને વાઘ ધણા મોટા, એક ખીજાથી અધિક સુંદર બળવાન અને પુષ્ટ હતા. “તરાઈવાળા”નો રંગ, “કુગરા”થી કંઇક હલકો હતો, તોપણ તેના શરીરપર કાળા રંગની ધારીયોની વચ્ચે જે પીળી ધારીયો હતી, તેથી તે કંઇક વધારે સુંદર લાગતો હતો.

“કુગરો” અને “તરાઈવાળો*” ધીરે ધીરે એક ખીજાની સન્મુખ વધતા જતા હતા, એટલામાં “કુગરા” એ એકાએક તડપ મારી. “કુગરો” આવી સાઠમારીઓ ઘણી જિત્યો હતો, તેથી તેને પોતાના બળપર પૂરેપૂરો ભરોસો હતો. તેની આ તડપ એવી અચાનક અને પ્રચંડ હતી, કે ખીજા જોનારાઓને તો એમ જ લાગ્યું કે, તે કોઈ અન્ય બળથી અથવા વિદ્યુત શક્તિથી હવામાં ઉછળ્યો છે. આ વખતે “તરાઈવાળો” પણ અસાવધ નહતો. તેથી જેવા વેગથી ‘કુગરો’ હવામાં ઉછળ્યો તેવા જ વેગથી તે પણ ઉછળીને પાછો હડ્યો. “કુગરા”નો આ દાવ ખાલી ગયો અને તેથી તે જમીનપર પડ્યો. તે હજુ પોતાના પગ જમીનપર ટેકવે છે, એટલામાં “તરાઈવાળો” તેનાપર ટૂટી પડ્યો. “તરાઈવાળાના” પંજ “કુગરા”ની ગરદનપર જઈને પડ્યા અને તેનું ભયાનક જડણ તેના ગળાને વીંટળાઈ વળ્યું. પોતાને શત્રુને હાથે સપડાયેલો જોઇને, “કુગરા”એ ફરી એક છલંગ મારી. તેની છલંગ એવી જબરી હતી કે, તે છલંગની સાથે

* તિરાઈ, એ નેપાળ ભૂમિમાં અરણ્ય છે. એ અરણ્યમાં ઘણા વાઘો છે. તે વનમાંથી પકડેલી આણેલો માટે ‘તરાઈ’નો અથવા ‘તરાઈવાળો’ એવું વાઘનું નામ આપ્યું હતું.

“તરાઈવાળો” પણ ઘસડાતો ચાલ્યો અને તે તેનાથી સંપૂર્ણ રીતે ધૂટો પડી ગયો. તેનાથી ધૂટો થયા પછી “કુગરા”એ મોટી કૂરતાથી અને પ્રચંડ વેગથી એક ભયંકર ખૂમ પાડીને પોતાના શત્રુપર ખીજવાર હુમલો કરીધો !

આ જોઈને નસિરૂદીન બોલ્યો, “સાબાશ ! કુગરા સાબાશ !” ફરી તેણે નવાબ-વજીર તરફ જોઈને કહ્યું, “અબ મૈં ઇસપર દોસૌં મોહર લગાતા હું.” નવાબ-વજીર હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો, “જહાંપનાહકી યહી ખુશી હય તો યહી સહી !”

આ વખતે “તરાઈવાળો” વાઘ ઘણો પાસે હોવાથી તે “કુગરા”ના દાવથી બચી શક્યો નહીં. બન્ને જણાઓ એક ખીજાને વળગી પડ્યા અને પોતાના તીક્ષ્ણ પંખવડે તેઓ અરસપરસ લડવા લાગ્યા. આવી રીતે પંખથી અને મ્હોંડાથી એક ખીજાને ડાંફા ભરતા, તેઓ મલ્લયુદ્ધ કરતા હતા. તેઓ એક ખીજાના ગળાપર પોતાના મ્હોંડાં રાખીને તથા પંખવડે એક ખીજાની ગરદન પકડીને, પાછલા પગપર ઉભા રહીને લડતા હતા, કદી ખૂમ બરાડા પાડીને તેઓ એક ખીજાને પંખ મારતા હતા, કદી મ્હોંથી ડાંફા ભરતા હતા અને કદી પોતાના શત્રુને જમીનપર પછાડવા ઉદ્યોગ કરતા હતા. આવી રીતે એક ખીજાને વળગીને તેઓ છ પુટથી પણ વધારે ઉંચા થઈને પોતાના પાછલા પગવડે પ્રાણુધાતક યુદ્ધ કરતા હતા. તેમનાં ગોળ અને મોટાં માથાં તથા ભયંકર અને ચમકતી આંખો, તેમના સ્તંભ જેવા શરીરપર અત્યંત શોભાયમાન લાગતી હતી. તેમની દ્રઢતા, વીરતા અને શત્રુને પરાજિત કરવાની રીતિ એવી વિલક્ષણ હતી કે, સૌ કોઈ તેથી આશ્ચર્ય પામતુ હતું. તેઓ હવે મરવા જીવવાની અણીપર આવીને મલ્લયુદ્ધ કરતા હતા, જે કે તેમના શરીરમાંથી લોહી વહેતું હતું. તેમની હારજિત તેમના શારીરિક બળ ને શત્રુને પકડવાની રીતિ ઉપર અવલંબી રહેલી હોવાથી, તેઓ મરતા ઝંઘડતા પણ એક ખીજાને વળગીને લડતા હતા !!

તેમના મલ્લયુદ્ધનું વર્ણન કરતાં જોટલીવાર અમને લાગે છે, જોટલીવાર તેમને યુદ્ધમાં લાગતી નહતી. કારણ કે તેમને પોતાના પંખથી અને મ્હોંડાથી કામ લેવાનું છે, અમારે ખડીયો, કલમ અને કાગળની સાથે મગજની પાસેથી કામ લેવાનું છે, જોટલે તેનાથી અમે પાછળ પડી જઈએ તો કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી ! જે વખતે આ બન્ને વાઘ અખાડામાં પહેલવાનની પેઢે લડતા હતા, તે વખતે સૌ કોઈ શાંત થઈને તેમની, તરફ જોઈ રહ્યા હતા. પરંતુ આ કૌતુક ઘણીવાર ચાલું રહ્યું નહીં, કારણ કે “કુગરો” પોતાના શત્રુથી અધિક ઉગ્ર, દક્ષ અને બળવાન હોવાથી તેણે તેને જમીનપર પછાડ્યો અને તેની છાતીપર ચડી બેઠો.

“કુગરા”ની આવી ચપલતા જોઈને, બાદશાહે ખૂબ પાડીને કહ્યું:
“સાબાશ કુગરા! સાબાશ!”

પરંતુ “કુગરા”નો આ દાવ ક્ષણમાત્રનો હતો; કારણ કે “કુગરા”ના પાછલા પગના પંજા “તરાઈવાળા”ના પેટ તરફ વળતા હતા, એટલામાં “તરાઈવાળા”એ “કુગરાના મ્હોંડાપર એક જોરથી પંજા માર્યો. તેના આ છેલ્લો પંજા “કુગરા”ની આંખમાં લાગ્યો અને તેથી તેની એક આંખ નીકળી પડી! આંખની પીડાથી બાકુલ થઈને, “કુગરા”એ એક લયંકર ચીસ પાડી; ને તત્કાળે પોતાના શત્રુને છોડી દીધો અને પોતે ન્હાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ “તરાઈવાળા” તેને હવે જવા દે તેમ નહતું. તેણે દ્રઢતાની સાથે તેનું ગળું પકડ્યું હતું. “કુગરા” ન્હાસી જવાનો વ્યર્થ યત્ન કરતો, “તરાઈવાળા”ને ધસડતો ધણે દૂર લઇ ગયો. જો કે શત્રુના હાથથી છૂટવા તેણે ઘણું પરાક્રમ દાખવ્યું હતું; પરંતુ તે “તરાઈવાળા”ના બળ આગળ સૌ નિષ્ફળ થયું. “કુગરા”ની આવી સ્થિતિ જોઈને “તરાઈવાળા” એ જમીનપર પડ્યાં પડ્યાં એક તડપે તેને ઉઘલાવી નાંખ્યો અને તેની ઉપર ચઢી બેઠો !!

થયું; સાઠમારી પૂરી થઈ! “કુગરા” પોતાના શત્રુની નીચે પડ્યો હતો; તેના શરીરમાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી. હવે તે પૂરી પોતાના શત્રુની સાથે લડે, એવી તેની સ્થિતિ રહેવા પામી નહતી. વળી “તરાઈવાળાએ” પોતાનો એક પંજા તેના જડબાંપર મૂકીને તેના મ્હોંડાને ફેરવી નાંખ્યું હતું અને તેની ઉપર પોતાના દાંત સજ્જડ બેસાડી દીધા હતા. હવે “કુગરા” વિવશ થઈને આમતેમ પંજા મારતો તરફડીયાં ખાતો હતો. પરંતુ તે સ્પષ્ટ રીતે પોતાના શત્રુના દાવ નીચે આવી ગયો હતો.

“કુગરા”ની આવી સ્થિતિ નીહાળી, સાઠમારીના માંચડા ઉપરથી હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લોકો કહેવા લાગ્યા, “કુગરા હાર્યો!” “કુગરા હાર્યો!”

નસિરહીને પણ કબુલ કીધું કે, “હાં, કુગરા હાર ગયા!” તે જ વખતે “કુગરા”નું પિંજરું રખેવાળાએ ખોલી દીધું અને “તરાઈવાળા”ને લાંથી હઠાવવા તે લોકોએ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

સાર પછી તરત જ અગ્નિપર તપાવેલા લોહાના સળીયા “તરાઈવાળા”ને ચાંપવામાં આવ્યા, કે જેથી તે “કુગરા”ને છોડી દે! આખી સાઠમારીમાં આ જ કામ જો કે નિર્દય હતું. તોપણ “તરાઈવાળા”ને તેના હાથમાંથી છોડવવાનો એ વિના બીજો એક ઉપાય નહતો.

અંતે “તરાધવાળો”એ સળીયાથી દાઝીને “કુગરો”ને મૂકી દીધો; એટલે “કુગરો” ઝટપટ પોતાના પિંજરામાં ભરાઈ ગયો. આ વખતે પરાજન્યનાં ચિહ્ન તેની ચાલ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડતાં હતાં. તે જે વખતે પુછકું દબાવીને પોતાના પિંજરા તરફ જતો હતો, તે વખતે તેના શરીર-માંથી લોહી વહેતું હતું. જે કે તે ન્હાસતો ન્હાસતો પોતાના પિંજરા તરફ જતો હતો, તોપણ તે ઘોડાના જેવા વેગથી ન્હાસતો ન હતો, પરંતુ ખીલાડીની પેઠે પગલાં મૂકતો અને પોતાનું શરીર સંકોચતો ન્હાસતો હતો. “તરાધવાળો” પણ પોતાના પરાજિત શત્રુને ધુરડી ધુરડીને જોતો હતો. જ્યારે “કુગરો” પોતાના પિંજરામાં ભરાઈ ગયો, ત્યારે “તરા-ધવાળો” અભિમાનથી ઉઠીને પોતાના પિંજરા તરફ ગયો. તે પણ ધાયલ થયો હતો, કારણ કે તેના શરીરમાંથી પણ લોહી વહેતું હતું; અને તેથી તેને આ વિજય સહેજે પ્રાપ્ત થયો ન હતો; પરંતુ ઘણી કઠીનતાથી પ્રાપ્ત થયો હતો, એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

વાઘ પછી હાથીની સાઠમારી થઈ. “માલિયાર” નામનો બ્રાહ્મ-શાહનો એક પ્રચંડ હાથી, બ્રાહ્મશાહના હાથીખાનામાં હતો. તે નહીં નહીં તો એવી સો સવાસો સાઠમારીમાં ઊતર્યો હતો; અને તેમાં તેણે મોટે ભાગે જિત મેળવી હતી. અગાઉ એક સાઠમારીમાં “માલિયાર”નો આગલો એકદાંત ભાંગી ગયો હતો. આજે તેના જેવા જ એક ખીજા પ્રચંડ હાથીની સાથે “માલિયાર”ને સાઠમારીમાં ઊતરવાનું હતું. બન્ને હાથી-ઓના માવતો, પોતપોતાના હાથીઓને આમ તેમ ફેરવવા લાગ્યા. માવતો પણ શરપર ચડ્યા હતા; કારણ કે જેનો હાથી જિતે, તેને ઇનામ મળ-નાર હતું. આમ તેમ કર્યા પછી, બન્ને હાથીઓ એક ખીજાનાં માથાં લડાવવા લાગ્યા. જેસભેર એક ખીજાના માથામાં ટક્કર ચારતા હાથીઓ, આ વખતે ખરેખરા મદોન્મત બન્યા હતા. થોડી વારમાં જ, ખીજા હાથી, “માલિયાર”ના મારથી હારી જઈને ન્હાસવા લાગ્યો! “માલિયાર” ખરા વીરની પેઠે, ન્હાસતા શત્રુ પ્રાંત દયા દેખાડી, તેની પાછળ દોડતાં અટક્યો. પરંતુ માંચડા ઉપરથી બ્રાહ્મશાહે એવો હુકમ આપ્યો કે, “માલિ-યારને ફરી મસ્ત કરો.” અંગ્રેજ સભાસદો તે ઉપરથી બોલી ઉઠ્યા, “માલિયા-રને જરૂર મસ્ત કરવો જોઈએ; કારણ કે તે વિના ખરી મજાહ આવવાની નથી.” હાથીનો માવત, ઇનામ લેવાની લાલચે, “માલિયાર”ને ફરી દોડાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેની સાથે જ “માલિયારે” ક્રોધ કરી, પોતાની સુંઢવડે માવતને નીચે પટકી પાડ્યો. માવતના તે જ વેળા પ્રાણ નીકળી ગયા. “માલિયાર” વંધુ કૂર થઈ, મૃત માવતનો એકએક હાથ, પોતાની સુંઢવડે જોરથી જૂદો કરી, તેને અંતરિક્ષમાં ઊરાડવા લાગ્યો.

મૃત માવતની સ્ત્રી, પોતાના એક બાળકને કેડપર બેસાડી, બાબુ-પર ઉભી રહી હતી, તે પોતાના પતિનું મૃત્યુ જ્ઞેષ્ઠ, બાળકને પીઠપર લઈ માલિયારની તરફ દોડી. માંચડા ઉપરથી માવતની સ્ત્રીને હાથીની પાસે દોડતી જ્ઞેષ્ઠને, રેસિડેન્ટ સાહેબે માણસોને અટકાવવાનો હુકમ આપ્યો કે, “માવતની સ્ત્રીને બચાવો !” પણ સીપાઈઓ હથિયાર બાંધે અને તેને અટકાવે તે પહેલાં તો, માવતની સ્ત્રી, હાથીની પાસે જઈને કહેવા લાગી; “નિર્દય માલિયાર ! ક્રૂર માલિયાર ! તે મારા પતિના પ્રાણ લીધા ? મારું છત્ર હરી લીધું ? હવે મને જીવતી રાખીને શું કરે છે ? મને પણ મારી નાંખ !”

રેસિડેન્ટ અને બીજાં માણસો ધારવા લાગ્યાં કે, હાથી ગાંડો બન્યો છે, તેથી માવતની સ્ત્રીને જરૂર મારી નાંખશે. પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય ! માવતની સ્ત્રીને રડતી જ્ઞેષ્ઠ, હાથી દુઃખી થયો હોય એમ જણાયું; અને થોડોવામાં તો તેની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. તે સાથે તરત જ તેણે માવતના મૃતદેહના ઉપરથી પોતાનો પગ ખસેડી લીધો; એટલે સ્વાર લોકો લોહાની મજબૂત સાંકળથી તેને પકડવા આવ્યા. પણ હાથી તેમની સામું દોડ્યો. સ્વાર લોકોનો જીવ તાળવે ટીંગાયો. તે લોકો જીવ લઈને આમતેમ નહાસવા લાગ્યા. પણ હાથીની ઝડપ આગળ તેઓ નહાસીને કેટલે દૂર નહાસે ? બાદશાહે જ્ઞેષ્ઠ કે, હાથી બે ચાર માણસોની હાની કરી નાંખશે, માટે તેણે માવતની સ્ત્રીને એકદમ હાથીને લઈ જવા હુકમ કરીધો. માવતની સ્ત્રીના એક ઈસારાની સાથે જ, હાથી, સ્વાર લોકોની પાછળ દોડતાં અટક્યો અને તેની પાસે આવ્યો. માવતના બાળકો માલિયારની સુંઢ પકડી રમવા લાગ્યા. મૃત માવત પોતાના કુટુંબની સાથે આ હાથીનું પણ પ્રતિપાલન કરતો હતો અને હંમેશા તેના બાળકો સાથે રમતો હતો. તે કદાપિ પોતાના બાળકને આવી રીતે મારતે નહીં; પણ પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર મેળવેલી જિતથી, અને અતિશય શ્રમથી, તે ઉન્મત બનેલો હતો; તેમ જ, તેને હાથે માવતનું મૃત્યુ નિર્માણ થયેલું હતું, તેથી આવો અનિષ્ટ પ્રકાર બનવા પામ્યો !

બાદશાહે હાથીને લઈ જવાનો હુકમ કરીધો કે, તરત માવતની સ્ત્રીએ હાથીને જમીનપર સુવા કહ્યું. તેની સાથે જ હાથી જમીનપર સુઈ ગયો. એટલે માવતની સ્ત્રી પોતાના બાળકો સાથે હાથીપર બેસી, સાંધી ચાલી ગઈ; અને આવી રીતે પશુઓની સાઠમારી પૂરી થઈ.

બીજે દિવસે પક્ષીઓની સાઠમારી થઈ. કુકડાની સાથે કુકડો, કંબુ-તરની સાથે કંબુતર; એમ એક બીજાની સાથે સાઠમારી થઈ. ચાર પક્ષી

કેટલાક દિવસે હરણુની સાઠમારી થઇ. એક જ જાતની રમત ગમતથી, નસિરૂદ્દીનનું મન પ્રકૃતિલત થતું નહતું, તેથી દરરોજ નવી નવી રમત ગમતોની તૈયારીઓ થતી હતી અને તેને માટે, ખાસ દરબારના સલા-સદોને હમેશ મંજૂા રહેવું પડતું હતું.

અષ્ટાવિંશ અધ્યાય.

અસારે કેવળ અશાન્તિ !

પછી મારા હાથે જે જે કાર્યો કર્યા હતાં અને કરવાને માટે મેં જે મહેનત ઉઠાવી હતી તે સર્વપર, મેં મારી નજર ફેરવી; અને જુઓ કે, તે સર્વ માયાવી અને પ્રકૃતિઓની ઉપાધિઓ હતી, અને જગતમાં કંઈ લાભ હતો.*

ઇકલીસીયાસ્ટસ, પ્રકરણ ૨-૨.

પશુ અને પક્ષીઓની સાઠમારી જોઇ, નસિરૂદ્દીન ધણો ખુશી થયો હતો; અને એ કામ સરફરાજખાંને સોંપવામાં આવ્યું હતું; તે તેણે ઉત્તમ રીતે પાર પાડેલું જોઇ, નસિરૂદ્દીનને વધારે આનંદ થયો હતો. એ આનંદના આવેશમાં તેણે એક ખાસ દરબાર ભરી, તેમાં સરફરાજખાંનાં વખાણ કીધાં. પણ તેથી દર્શનસિંહ અંતરમાં અંતરમાં ઈર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યો. વળી દર્શનસિંહને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, તે તેણે હજુ સુધી પૂરું કીધું નહતું. માત્રા અને નુના લખનૌ આવ્યા પછી, માત્રા એકાએક માંદી પડી અને એ મંદવાડમાં તેની હાલવા ચાલવાની શક્તિ પણ હરાઈ ગઈ. ફરિદખાંશ રાજબુવનથી દોઢ ગાઉ દૂર, ગોમતી નદીના કાંઠા ઉપરના એક બાગમાં, માત્રા, નુના અને પેલી ડોશી રહેતાં હતાં. દર્શનસિંહનાં માણસો હમેશ ત્યાં પહોંચાને પાથર્યાં રહેતાં હતાં અને તેમની ચોકી કરતાં હતાં.

માત્રા માંદી પડવાથી, દર્શનસિંહ મોટી ચિંતામાં પડ્યો ! કારણ કે કાશ્મીરી નાયકા લાવવા માટે તેણે બાદશાહ પાસેથી એક લાખ રૂપિયા લીધા હતા. કાશ્મીરી નાયકાને બદલે તે માત્રા અને નુનાને

* Then I looked on all the works that my hands had wrought, and on the labour that I had laboured to do: and, behold, all was vanity and vexation of spirits, and there was no profit under the sun—

Ecclesiastes chapter II—2.

અહીં લઈ આવ્યો હતો. પરંતુ એ બંને જણીએને પણ તે આદશાહની સન્મુખ હજી સુધી રજી કરી શક્યો નહોતો. જે માત્રા માંદી પડી ન હત તો, તેમ થઈ શકત; અને આદશાહને ઉધું ચતું સમજાવીને પોતાનું કામ કહાડી લેત. પરંતુ માત્રાના મંદવાડે તેને મોટી ચિંતામાં લેયો. વખતે વાત બહાર પડે અને કોઈ શત્રુ આદશાહને જઈને કહે કે, દર્શનસિંહ જે સ્ત્રીએને લઈ આવ્યો છે, તે કાસ્મીરી નાયકા નથી; પરંતુ કોઈ અજ્ઞાણી અને જાણજણતીથી પકડી આણેલી પરાયી સ્ત્રીઓ છે, સારે તો તે નિશ્ચય પદચ્યુત થાય, એમાં સંદેહ જ નહીં ! પંદર દિવસ અગાઉ તેણે પોતાના મનમાં એવું ધારી મૂક્યું હતું કે, કાસ્મીરી નાયકાને બદલે માત્રા અને નુનાને આદશાહની પાસે મોકલવાથી, તે વધારે પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા વિના રહેશે નહીં. આવો નીચ હેતુ પૂર્ણ થવાથી હકીમ મહમદ અલીખાને બદલે તે અયોધ્યાનો વજીર બનવા પામશે ! પરંતુ દર્શનસિંહની આશા, મનમાંની મનમાં રહી અને અયોધ્યાનો અમાત્ય થવાને બદલે, તેને હાલના અધિકારપરથી ઘેર બેસવાનો વખત આવ્યો ! પદપ્રભુત્વનો લાલસા રાખનારો અને તે લાલસામાં પડી, ગમે તેવા અધર્મ આદરનારો દર્શનસિંહ, એમ ધારતો હતો કે, હકીમ મહમદ અલીખાં, અયોધ્યાનો વજીર હોવા છતાં પણ, તે આદશાહની ખાસ દરબારનો સલાસદ નથી. તેથી માન્ના અને નુનાને લીધે, આદશાહની પ્રીતિ સંપાદન થાય તો, પ્રધાનમંત્રીનું પદ મને મળે. તેણે તો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો કે, પ્રધાનમંત્રીનું પદ મળ્યા પછી, બંને વિભાગનું કામ કરીશ-વજીર બનીને અયોધ્યાનું રાજ્ય શાસન ચલાવીશ અને આદશાહના ખાસ દરબારનું પ્રધાનપદ, જે સરકારખાં પાસે છે, તે પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી આદશાહને સમજાવી, લઈ લેઈશ, અને તેનો કારભાર પણ હું ચલાવીશ. સરકારખાં ખાસ દરબારનું પ્રધાનપદ મેળવ્યા પછી, તેણે આદશાહની હજમત કરવાનું કામ મૂકી દીધું હતું અને તેને બદલે તે પ્રકત આદશાહના વાળ જ સમારી આપતો હતો; એટલે દર્શનસિંહને, સરકારખાંનું પદ મેળવવાનો વધારે આગ્રહ જન્મ્યો. તેણે વિચાર કીધો કે, સરકારખાંને અહીંથી કહડાવ્યા પછી, બીજા કોઈ હજમ રાખી લઈશું; અને તેને હાથે આદશાહની હજમત અને વાળ ઓળવાનું કામ સારી રીતે થાય, એવી ગોઠવણ કરીશું. પરંતુ દર્શનસિંહની એ સઘળી આશા, માત્રાએ ધૂળ કરી નાંખી ! તે સાંજ સવાર માન્ના અને નુનાને ઉતારે જતો. અને પેલી કુટણી ડોશી સાથે, હવે શું કરવું તેના વિચારો કરતો હતો. માત્રાને સારું થાય અને તે જલદી આદશાહના દરબારમાં પહોંચી જાય, એ માટે ડોશી આખો દિવસ હરિ નામનો જપ કરતી હતી; અને બ્રાહ્મણોને પુણ્યદાન આપતી હતી.

પશુપક્ષીઓની સાઠમારી પૂરી થયા પછી, નસિરૂદ્દીનને નવા આમોદ પ્રમોદની કાંઈ પણ જરૂર રહી નહીં, તેથી તેણે દર્શનસિંહને કાશ્મીરી નાયકા લાવવા હુકમ કીધો. દર્શનસિંહ આદશાહનો હુકમ સાંભળીને ગલ-સાયો. પણ હીંમત રાખીને તે અતિ નમ્રતાથી બોલ્યો; “ જહાંપનાહ ! પંજાબથી માત્રા અને નુના નામની બે નાયકાઓ અહીં આવી પહોંચી છે, પરંતુ ગ્રીષ્મ ઋતુના સખ્ત તાપને લીધે, માન્ના નામની એક નાયકા હાલમાં માંદી છે; તેથી બે ચાર દિવસની અંદર તેમને દરબારમાં લવાય તેમ નથી. ”

આદશાહની સાથે આવી વાતચિત કરી, બપોરે તે ડોશીને મળવા બાગમાં આવ્યો. હવે કેમ કરવું ? આ સંકટમાંથી કેમ બચવું અને આદશાહની પ્રીતિ કેમ સંપાદન કરવી, એ માટે તે ડોશી સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. ડોશીએ કહ્યું; “માત્રાની માંદગી દિવસે દિવસે વધતી જાય છે; અને તે બંને એવી હવે આશા નથી; તો એકલી નુનાને તું આદશાહની પાસે મોકલ.”

દર્શનસિંહ બોલ્યો; “આદશાહની “મુતાહી” તરીકે, એને આપણે જનાનામાં દાખલ કરીશું તો, તેથી કંઈ આપણને મોટો ફાયદો થનાર નથી; કારણ કે આદશાહને એવી ત્રણસો “મુતાહી” સ્ત્રીઓ છે ને તેઓ જુદા જુદા મહેલોમાં પોતાના દિવસો ગુજારે છે. એમાંની કેટલીક “મુતાહી” સ્ત્રીઓને તો હજુ આદશાહનાં દર્શન પણ થયાં નથી. ”

વાચકો “મુતાહી” સ્ત્રીનું નામ સાંભળી વિચારમાં પડશે કે, “મુતાહી” તે વળી શું ? પણ “મુતાહી” સ્ત્રીનો ખરો અર્થ જાણવાને માટે, આદશાહના જનાનાનું બંધારણ અને તેના કેટલાક મુખ્ય નિયમો વાચકોને જણાવવા પડશે; કારણ કે તે વિના એનો ખરો અર્થ વાચકોના ધ્યાનમાં ઊતરે એમ નથી.

દીલ્લીના આદશાહની પુત્રી, નસિરૂદ્દીનની મુખ્ય બેગમ હતી. તેનું નામ શું છે તે અમે જાણતા નથી; પરંતુ તે સર્વ ઠેકાણે “ખાદશા બેગમ”ને નામે ઓળખાય છે. “ખાદશાબેગમ” એક સ્વતંત્ર મહેલમાં રહેતી હતી. તેના મહેલમાં હજારો દાસ દાસીઓ અને ગુલામો ઉપરાંત બીજી પચાસ “સ્ત્રી સીપાઈ” રહેતી હતી. “ખાદશાબેગમ” પર નસિરૂદ્દીન કદાપિ અનુરક્ત ન હોય, તોપણ તે તેને માન આપે છે; અને તેથી તેની પદ મર્યાદા સર્વ કોઈને સ્વીકારવી પડે છે. એટલું જ નહીં, પણ તે સર્વ કક્ષાં શ્રેષ્ઠ બેગમ છે, એમ નહીં સ્વીકારવાની કોઈ પણ શક્તિ ધરાવતું નથી. બીજી કોઈ બેગમ પર નસિરૂદ્દીન વધારે અનુરક્ત થાય તોપણ તે “ખાદશાબેગમ”ની સાથે એક આસને અથવા સમાન આસ ને

એસવાની સત્તા ધરાવી શકે નહીં. આવા નિયમથી નસિરહીનની ખીજ દરેક બેગમો “ખાદશાબેગમ”ને માન આપતી હતી. પરંતુ નસિરહીનની “ખાદશા-બેગમ,” સર્વ તરફથી પૂજની હોવા છતાં, તે સ્વામીસંસર્ગથી વંચિત હતી. નસિરહીન તેને મહેલે જવા આવવાનો પ્રસંગ ધણો જ થોડો રાખતો હતો.

“ખાદશાબેગમ” સ્વામીસંસર્ગથી અને પતિપ્રેમથી વિમુખ થયા છતાં પણ, તેનું ઉચ્ચપદ, તેનો ઉચ્ચવંશ, તેનું અભિમાન અને આત્મગૌરવ, તેને હંમેશાં સત્યકાર્યે અને સન્માર્ગે લઇ જતાં હતાં. વિદેશીઓ અને તેમાં મુખ્ય કરીને અંગ્રેજ લેખકો એમ ધારે કે, સ્વામીસ્નેહથી વિમુખ થયેલી બેગમો કદી કદી અનીતિના માર્ગે જાય છે, પરંતુ સારતવર્ષની હિન્દુ અને મુસલમાન રમણીઓનાં ચરિત્રો, તેવાં અધમ હોઈ શકતાં નથી. અયોધ્યાની કોઈપણ “ખાદશાબેગમ” પોતાની પદ મર્યાદા તણ, સ્ત્રી ધર્મને ધૂબાવ્યો છે, એમ કોઈ પણ કહી શકે એમ નથી.

નસિરહીને ઘણી નીચ કુલની સ્ત્રીઓને, બેગમનું પદ આપ્યાથી, તેમનાં ચરિત્ર સંબંધી ઘણાં કલંકા બહાર આવ્યાં છે; નસિરહીનની “મુતાહી” સ્ત્રીઓને માટે લોકોમાં ગમે તેવું બોલાતું હતું. પરંતુ “ખાદશા-બેગમ” પરમ સાધ્વી છે, એમ સૌ કોઈ કહેતું હતું.

નસિરહીનની ખીજ બેગમનું નામ નવાબ કુદશાબેગમ હતું. પરંતુ લગ્ન થયા પછી થોડા જ દિવસમાં તેનું મરણ નીપજ્યું હતું. તેની ત્રીજી બેગમનું નામ નવાબ આકતારમહેલ, ચોથી બેગમનું નામ નવાબ તાજ-મહેલ, પાંચમીનું નવાબ નુર મહેલ અને છઠ્ઠી બેગમનું નામ નવાબ આયેસમહેલ હતું. આ બેગમો પહેલાં કોઈ કોઈ ઉપપત્ની તરીકે અને કોઈ “મુતાહી” તરીકે હતી. ખાદશાહની દરેક મુતાહી સ્ત્રીઓને, કેટલાક અંગ્રેજ લેખકોએ પોતાના પુસ્તકમાં ઉપપત્ની તરીકે ગણી છે. પરંતુ ઉપપત્ની અને “મુતાહી” સ્ત્રીમાં ઘણો ફેર છે. કોઈ પણ મુસલમાનની રૂપવાન કન્યાપ્રતિ ખાદશાહની શુભ દષ્ટિ પડેતો, તેને “મુતાહી” સ્ત્રી તરીકે પ્રથમ જનાનામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. કદી ખાદશાહના સમાગમથી તેમને સંતાન થાય, સારે તેમને એક જુદું મકાન અને કેટલાંક દાસ દાસીઓ રાખવા જેટલો ખાદશાહ તરફથી પગાર મળે છે. એથી ઘણા મુસલમાનો પોતાની પુત્રીઓને, બહેનોને અને કુટુંબમાંની ખીજ રૂપવાન લલનાઓને, ખાદશાહના જનાનામાં “મુતાહી” તરીકે દાખલ કરવા મહેનત કરતા. નસિરહીન તેમનાપર કૃપા કરી તેમની પુત્રીઓને, બહેનોને અને ખીજ કુટુંબિનીઓને “મુતાહી” તરીકે ગ્રહણ કરતો હતો; પરંતુ ઘણી ખરી લલનાઓને ખાદશાહનાં દર્શન પણ થતાં

નહતાં ! તેઓ આશામાં ને આશામાં દહાડા કહાડતી; અને જે મળે તે ખાય; એટલે તેઓ પગારદાર નોકરોના જેવી જ ગણાતી હતી. આ “મુતાહી” સ્ત્રીઓનાં રહેવાનાં મકાનો કલકત્તાની ઘોડા વેચનારી પેઢીની અશ્વશાળા જેવાં કે ભાયખાલાના ઘોડાના તળેલા જેવા હતાં. એક લાંબી અને પહોળી ચાલીમાં, નાની નાની ઘણી ચોરડીઓ કરેલી હતી. તેવી એક એક ચોરડીમાં એક એક “મુતાહી” સ્ત્રી રહેતી હતી.

“મુતાહી” સ્ત્રી શિવાય, નાયકા કે બીજા કોઈ ઉપપત્ની ઉપર બ્રાહ્મણ અનુરક્ત થાય છે, ત્યારે તેની સાથે લગ્ન કરી, બ્રાહ્મણ તેને બેગમનું પદ આપે છે. તાજમહેલ ઉપપત્નીમાંથી બેગમ થઈ હતી; અને આકતારમહાલે “મુતાહી” સ્ત્રીમાંથી બેગમનું પદ મેળવ્યું હતું; એમ બ્રાહ્મણના જનાનામાં ઉચ્ચપદ મેળવવાના બે માર્ગ હતા; પરંતુ દર્શનસિંહે માત્રા અને નુનાને માટે “મુતાહી” સ્ત્રીનું પદ ઠીક ધાર્યું નહીં. પહેલાં તેઓ બ્રાહ્મણની ઉપપત્ની થાય અને પછી તેઓ બેગમનું પદ પામે, એવી તેની ઇચ્છા હતી; કારણ કે દર્શનસિંહ સારી પેઠે જાણુતો હતો કે, “મુતાહી” કરતાં ઉપપત્નીને બેગમ થવાનો વારો ઘણો વહેલો આવે છે. બ્રાહ્મણે કોઈ કોઈ “મુતાહી” સ્ત્રીને સ્પર્શ કરવો તો બાળુએ રહ્યો, પણ હજી સૂધી તેનાં દર્શન પણ કીધાં ન હતાં, તેથી માત્રા અને નુના, દર્શનસિંહના ધારવા પ્રમાણે, ઉપપત્ની થાય તો, ભાગ્યબળે વહેલે મોટે, બેગમ થઈ શકે ખરી,

રાજા દર્શનસિંહે આવો વિચાર કરી, માત્રા અને નુનાને હજી સૂધી બ્રાહ્મણની પાસે મોકલી ન હતી. પરંતુ બ્રાહ્મણની તેઓ માટે તાકીદ થવાથી, હવે શું કરવું, તે માટે તે મોટી ગભરામણમાં પડ્યો. તેણે ચાર દિવસ પછી કાશ્મીરી નાયકા દરબારમાં હાજર કરવાનું, બ્રાહ્મણ પાસે કબુલ કર્યું હતું. ચાર દિવસમાંથી ત્રણ દિવસ તો વિચારમાંને વિચારમાં ચાલ્યા ગયા; તેથી દર્શનસિંહને અતિશય ચિંતા થતી હતી.

પરંતુ સંસારમાં કોઈ કોઈ વખતે એવા બનાવો બની જાય છે કે, તે બનાવો, જીવનની ગતિમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કરી મૂકે છે. આજે જો લખનૌમાં એક બનાવ નહીં બન્યો હોત તો, દર્શનસિંહને જરૂર નસિરહીનના કોપાનળમાં બસ્મીભૂત થવું પડત.

થોડા વખત પહેલાં મરણ પામેલી કુદશાબેગમ, કે જેની વિનવણીથી મનાબન નામના એક બાળકને નસિરહીને પોતાના પુત્ર તરીકે કબુલ કીધો હતો, પરંતુ કુદશાબેગમ મરણ પામ્યા પછી, નસિરહીન તે બાળકને પુત્ર તરીકે કબુલવા ના પાડતો હતો. તેમાં વળી આ વખતે જ લોડ

વીલીયમ બેન્ટીક લખનૌમાં આવ્યો હતો; અને કદાચ તેના આગળ મના-
ગનને પોતાના પુત્ર તરીકે કાઠિ ઉભો કરી દે, તો જરૂર પોતાના મરણ
પછી, તેને અયોધ્યાની ગાદી મળે એવા વિચારથી, નસિરહીન, મના-
ગનને અયોધ્યામાંથી, બીજે ઠેકાણે કહાડવા અથવા તેમ નહીં અને તો
તેનો પ્રાણસંહાર કરવા પેરવી રચતો હતો.

મનાગન આ વખતે, ગાજીયુદ્દીન હુયદરની વડી બેગમ જનાબે
આલિયાના રક્ષણ નીચે રહેતો હતો. તેથી નસિરહીનને મનાગનને હાથમાં
સેવાને માટે ઘણી મુશ્કેલી નડી; કારણ કે જનાબે આલિયા, નસિરહીનની
દુષ્ટ બુદ્ધિ અગાઉથી સમજવા પામી હતી. જ્યારે પ્રપંચથી મનાગન
નસિરહીનના હાથમાં આવ્યો નહીં, ત્યારે તેણે જનાબે આલિયાને મના-
ગનને સોંપી દેવા ખુલ્લો સંદેશો મોકલ્યો. પણ જનાબે આલિયાએ હીંમતથી
ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવ્યું કે, તે મનાગનને કદી પણ તના સ્વાધીનમાં
આપશે નહિ. આથી વાત વધી. નસિરહીન અકૃતજ થયો અને
તેણે જનાબે આલિયા સામું સખત પગલાં ભરવાનો ઠરાવ કીધો.
જ્યારે નસિરહીનનો પિતા ગાજીયુદ્દીન હુયદર, અયોધ્યાની ગાદીપર
હતો, ત્યારે તેણે નસિરહીનની નીચ વર્તણૂંકથી તેને મારવાનો
ઠરાવ કીધો હતો; પરંતુ તે વખતે તે જનાબે આલિયાના પ્રયત્નથી જ
બચવા પામ્યો હતો. તેજ નસિરહીન આજ પોતાની પ્રાણદાતા જનનીને
લખનૌમાંથી હાંકી કહાડવા તૈયાર થયો છે ! ! રાજમદમાં અંધ બનેલાં
માણસોને સારાસારનો વિચાર હોતો નથી. તેઓ વખતોવખત એવાં નીચ
કર્મો કરે છે કે, તેની કલ્પના પણ આપણાથી થઇ શકતી નથી.

ઇંગ્રેજ લશ્કર અથવા દર્શનસિંહના આધીનના સીપાઇઓ જનાબે
આલિયાના મહેલમાં પ્રવેશ કરે તો, મોટું કલંક લાગે. તેથી નસિરહીને,
પોતાની જુદી જુદી બેગમો પાસે જે સઘળી સ્ત્રી સીપાઇઓ હતી
તેમને એકઠી કરી; અને તેની મદદથી જનાબે આલિયાના મહેલપર
હલ્લો કરવાને નસિરહીને ઠરાવ કીધો. સ્ત્રીસૈન્યનું નામ સાંલળી અમારા
વાચકો કદાચ આશ્ચર્ય પામશે; પરંતુ મુસલમાન આદર્શાહોના જનાનામાં
સ્ત્રી સીપાઇઓ રાખવાનો રીવાજ ઘણો જુનો છે. આ બધી સ્ત્રી સીપાઇઓ
કાફિ જાતની સ્ત્રીઓ હતી અને હાલ દર્શનસિંહને પણ નીચલા વર્ગની
સ્ત્રીઓને સૈન્યમાં દાખલ કરવાનો નસિરહીને હુકમ આપ્યો હતો, પુરુષ-
સૈન્યની પેઠે સ્ત્રીસૈન્યમાં પણ કપ્તાન, લેફ્ટેનન્ટ, ધોડેસ્વાર અને પાયદલ
હાય છે, તેઓનાં વસ્ત્રો પણ સીપાઇઓનાં જેવાં જ રાખવામાં આવે છે.
આ સ્ત્રીસીપાઇઓ પોતાના માથાના વાળ સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવા વાળતી
નથી, પણ શ્રીકૃષ્ણના ચોટલાની પેઠે, તેઓ તાળવા પર માથાનો

અંબોડો વાળે છે. પણ તેઓ પુરુષના પોષાક ધારણ કરતી હોવાથી, માથાપર પાઘડી આવે એટલે વાળ ઢંકાઈ જતા ! તેમની પાસે હથિયારમાં એક અંદુક અને તરવાર હમેશાં રહેતી હતી. તેમના આવા પોષાકથી તેઓ સ્ત્રીઓ છે, એમ પહેલ વહેલાં તો કોઈ પણ જોનારને લાગે નહીં; કારણ કે તેઓના શરીરપર પણ અંગ્રેજ ફેશનનો કાટ ચુસ્ત રીતે પહેરાવવામાં આવતો હતો.

નસિરહીનની “પાદશાએગમ”ના મહેલમાં ઓછામાં ઓછી આવી પચાશ સ્ત્રીસીપાઈઓ હતી. એ શિવાય બીજી એગમોના મહેલપર તેમની પદવી પ્રમાણે ત્રીશ ત્રીશ, બત્રીશ બત્રીશ સ્ત્રીસીપાઈઓ રહેતી હતી. આ બધી સ્ત્રીસીપાઈઓને એકઠી કરી, ગાજીયુદ્ધિન હુયદરની વડી એગમ જનાએ આલિયાના મહેલપર નસિરહીને હલ્લો કીધો, પરંતુ જનાએ આલિયાના મહેલપર પણ બીજી દોઢસો સ્ત્રીસીપાઈઓ હતી, તે કંઈ ગાંજી જાય એવી ન હતી. પૂર્વના અધ્યાયમાં જણાવેલી ભુદિયાની છોકરી ગંગા, જનાએ આલિયાના સ્ત્રીસૈન્યમાં કપ્તાનનો ઓદ્દો ભોગવતી હતી.

નસિરહીને મોકલેલું સ્ત્રીસૈન્ય જેવું જનાએ આલિયાના મહેલપર ધસી આવ્યું, કે તરત જ જનાએ આલિયાનું સ્ત્રીસૈન્ય અસ્ત્ર શસ્ત્ર સાથે જોતજોતામાં તૈયાર થઈ ગયું. બન્ને સૈન્ય અંદુક અને તરવાર ધારણ કરી રણસંગ્રામમાં ઉતર્યું. અરસપરસ અંદુકોની ગોળીઓ, અવિ-શ્રાંત રીતે ફૂટવા લાગી. જનાએ આલિયાના સ્ત્રીસૈન્યમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ લાયક થઈ; જ્યારે નસિરહીનના સ્ત્રીસૈન્યમાંથી દશ પાર સ્ત્રીઓએ એક સાથે ત્રણ છોડ્યા. જનાએ આલિયાના મહેલ આગળ એથી વણે કોલાહલ થવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી આ રણસંગ્રામની ખબર વજીર મહમદ અલીખાને પડી. તેણે તરત જ આ રણસંગ્રામની ખબર રેસિડેન્ટને પહોં-ચાડી. થોડીવારમાં તો રેસિડેન્ટ મારતે થોડે રણસંગ્રામ આગળ આવી ઉભો રહ્યો ! તેણે નસિરહીનને સમજાવ્યો અને ગૃહકલેશથી દૂર રહેવા વણી શિખામણ દીધી; એટલે બન્ને પક્ષનું સ્ત્રીસૈન્ય લડાઈ કરતાં અટક્યું ! થયું; નસિરહીનની ધારણા પાર પડ્યા વિના આવી રીતે નિષ્ફળ નીવડી.

આ બનાવને લીધે જ દર્શનસિંહ બચી ગયો. જે દિવસે માત્રા અને નુનાને દરબારમાં હાજર કરવાનો ઠરાવ હતો, તે જ દિવસે બપોરે આ લડાઈ જાગી હતી ! લડાઈની ગડબડમાં નસિરહીન કાશ્મીરી નાયકાની વાત ભૂલી ગયો; અને એ ભૂલે દર્શનસિંહને બચાવી લીધો !

આ બનાવ બન્યા પછી નસિરહીન કેટલાક દિવસ સુધી ઘણો ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં રહ્યો. રાજ્યકાર્યને માટે અથવા જનાનાને લગતા કોઈપણ અગત્યના કાર્ય માટે, જ્યારે કોઈપણ અધિકારી તેની સલાહ લેવા

આવતો, ત્યારે તે ગુસ્સે થઈને કહે તો કે, “બસ જાઓ, મને કંઈ પૂછશો નહીં. મને કંઈ સારું લાગતું નથી!!” તેના સભાસદો, ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ તેના મનને કાંઈપણ રીતે પ્રવૃત્તિત કરી શક્યા નહીં! એક દિવસે તેના માનીતા સભાસદ સરપ્રાંજાએ સાહમારીની તૈયારી કરવા તેની અનુમતિ માંગી. પણ નસિરહીને “મને સાહમારી જોવાની ઇચ્છા નથી,” એવું કહીને સરપ્રાંજાને સાહમારીની તૈયારી કરતાં અટકાવ્યો!

નસિરહીનના સભાસદો એથી મોટાં વિચારમાં પડ્યા. હવે તેનું મન કેવી રીતે પ્રવૃત્તિત કરવું, એ માટે તેઓએ એક કમિટી નીમી. અંતે કમિટીએ એવો ઠરાવ કીધો કે, લખનૌથી થોડે દૂર બાદશાહને શિકારે લઈ જવા. આ ઠરાવ પ્રમાણે સભાસદોએ નસિરહીને શિકારે આવવા આગ્રહ કીધો. તેમના સદ્ભાગ્યે નસિરહીને શિકારે આવવા કબુલ કીધું. લખનૌથી દશ કોશ દૂર આવેલા “દીલકુશા” નામના એક ઘાડા જંગલમાં તંબુઓ ઠોકવાનો હુકમ થયો. બાદશાહનાં માણસો તંબુઓ ઠોકવા માટે, જગ્યા સાફસુફ કરવા લાગ્યા; અને આ બાદશાહી શિકાર માટે, મોટા પાયાપર ગોઠવણો થવા લાગી. કારણ કે આ શિકારને માટે વીશ હજાર રૂપિયાની રકમ મુકરર કરવામાં આવી હતી. શીકારની સઘળી ગોઠવણ થયા પછી, ખાસ દરબારના સઘળા સભાસદો, હકીમ મહમદ અલીખાં, રાજા રામપાસિહ, એ ત્રણ મેન-એ-વીશ પચ્ચીશ “મુતાહી” સ્ત્રીઓ અને સવાસો દાસી સાથે, અયાધ્યાનો બાદશાહ નસિરહીને હુલ્લે શિકારે નીકળ્યો.

રાજા દર્શનસિહને પણ સૈન્ય સાથે શિકારે આવવા નસિરહીને હુકમ કીધો હતો. આથી દર્શનસિહને વધારે હીંમત આવી; કારણ કે આઠ દશ દિવસ શિવાય બાદશાહ શિકારેથી પાછો ફરે એમ નહતું અને એટલા દિવસમાં તો માત્રા માંદગીમાંથી ઉઠે, એવી તેને આશા હતી.

એકેનત્રિંશદ અધ્યાય.

શાહી શિકાર !

બીજે દિવસે બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, સઘળું લાવલશ્કર “દીલકુશા”માં શિકારને માટે પહોંચી ગયું. બાદશાહના બીજા સભાસદો, જેઓ “શાહીશિકાર”ની રીતિ જાણતા હતા, તેઓએ તો કપડાંલતાં ઇલાદિ પ્રવાસને લગતી આવશ્યકીય વસ્તુઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા; પરંતુ બાદશાહના અંગ્રેજ સભાસદો, એમ ધારતા હતા કે, બાદશાહ શિકારેથી સાંજે જ પાછા લખનૌ ફરશે, એટલે તેઓએ કપડાંલતા સાથે લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહતું. બાદશાહના અંગ્રેજ સભાસદો આવી ધારણામાં પોતાના

તંબુમાં બેઠા બેઠા હુકમની રાહ જોતા હતા; પરંતુ સવારની સાંજ પડી અને શિકારનો સમય વીતી ગયો, તે છતાં શિકાર સંબંધી બાદશાહે કંઈ પણ હુકમ મોકલ્યો નહીં, એટલે તે લોકોને “બીઝીક” ઇત્યાદિ રમતવડે પોતાનો કાળ કહાડવો પડ્યો.

રાત્રે નવવાગતે ભોજનને સમયે, અંગ્રેજ સભાસદોને બાદશાહે બોલાવ્યા. જોયું તો બાદશાહ ભોજન લેવાને બેઠા હતા. અંગ્રેજ સભાસદો પોતાપોતાના અધિકાર પ્રમાણે આસનપર ગોઠવાઈ, ભોજનમાં સામેલ થઈ ગયા. પરંતુ શિકાર સંબંધી બાદશાહને પૂછી જોવાનું કાઢતે પણ સાહસ થયું નહીં. બાદશાહે પણ શિકાર સંબંધી વાત કહાડી નહીં. ખાવા-પીવામાં અને નાચરંગમાં રાત્રી વીતી ગઈ; છેક મધ્યરાત્રીને સમયે, બાદશાહ સલામત મઘપાનમાં મત્ત થયો તે જમ તેમ લવવા લાગ્યો, એટલે અંગ્રેજ સભાસદોએ ધાર્યું કે, હવે તેમને અંતઃપુરમાં લઈ જવામાં આવશે અને અહીંથી આપણે છૂટવા પામીશું; પરંતુ અચાનક બાદશાહ ખૂબ જોરથી હસી પડ્યો ! અંગ્રેજ સભાસદો ચકિત થઈને એક બીજના મહોડા સામું જોઈ રહ્યા. કારણ કે આ વખતે બાદશાહને હસવું આવે, એવું કંઈ પણ બન્યું નહતું. સભાસદોને આમ ચકિત બનેલા જોઈ, નસિરૂદીન હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો; “ભાઈ યહ હીક નહીં હૈ કી, તુમલોગ હમૈં યહાં અકેલા છોડકર ચલ દો. યહ બડીબીહડ જગા હૈ !” ફરી તેણે રાજનાપિત સરફરાજખાં અને એક અંગ્રેજ સભાસદ તરફ જોઈને કહ્યું; “તુમ લોગોંકી બીબીયાં હૈ, તુમલોગ અપને અપને ધરચલે જાઓ. તુમહેં રાતભર અપની બીબીયોંસે અલગ રખના મૈં નહીં ચાહતા. બાકી સખ લોગ યહીં રહે !”

જ્યારે લખનૌની બહાર બાદશાહની સાથે અંગ્રેજ સભાસદોને જવું પડતું ત્યારે, તેઓ પોતાના નોકર ચાકર અને કપડાંલત્તાં ઇત્યાદિ સાથે લઈ જતા હતા; કારણ કે તેઓ દરરોજ કપડાં બદલતા હતા: તેમ બાદશાહને પણ એવો જ હુકમ હતો; પરંતુ આ વખતે તેઓએ શિકારથી સાંજે પાછા ફરીશું, એમ ધારીને પોતાની સાથે કંઈ લીધું નહતું ! અંતઃપુરમાં જતાં જતાં બાદશાહે કાલે શિકારે જવાને માટે હુકમ કીધો, એટલે સરફરાજખાં અને એક બીજો સભાસદ, બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, તે જ વખતે લખનૌ જવાને તૈયાર થયા; અને બાકીના બીજા અંગ્રેજ સભાસદો, નાયકાઓના નાયમુજરા સાંભળવામાં અને મઘપાન કરવામાં નિમગ્ન થઈ, બાદશાહના ખાસ તંબુમાં બેસી રહ્યા.

આ વખતે બાદશાહના ખાસ તંબુમાં, નાનાપ્રકારની હાંડીઓ, ઝુમ્મરો અને કંદીલા ઝગઝગાટ બળી રહ્યા હતા. નાયકાઓ સુમધુર સંગીતથી અને હાવભાવથી, અંગ્રેજ સભાસદોનાં મન રીઝવતી હતી.

આવી રીતે કેટલોક સમય વીત્યા પછી તે લોકો નાયકાઓને રજા આપી, તંબુમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સભાસદોને બાદશાહની સાથે ખેસીને પેટપૂરતું ખાવાનું અને યથેચ્છ પીવાનું મળતું હતું, એટલે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ તો હતું જ નહીં. અત્યારે પણ ટેબલોપર ફળફળાદિ અને સુકા મેવાના ઢગલા પડ્યા હતા. નાના પ્રકારના મઘના શીશાઓ પણ હાજર હતા; પરંતુ નાયકાઓના ગયા પછી, તેમને બાદશાહનો આવા વૈભવવાળો તંબુ પણ કરડવા લાગ્યો. અંતે તે લોકોએ તંબુની બહાર આમતેમ ફરવા માંડ્યું. મધરાત્રિ વીતિ ગઈ હતી, જ્યાં ત્યાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી, શૂન્યકાર થઈ ગયું હતું, બાદશાહના સુવાના તંબુ આગળ, હળ્લરો બાંદીઓ, બાંધપર બંદુક મૂકીને સીપાઈઓની પેઠે પહેરો ભરી રહી હતી, એક તરફ નોકર ચાકર પોતપોતાની ચાદરમાં લપેટાઈ બેસી થઈને પડ્યા હતા. પરંતુ બાદશાહના આ માનીતા અને મઘપાનથી માતેલા અંગ્રેજ સભાસદોને હજીસુધી સુવાનું મળ્યું નહતું!

રાત્રિના બેથી અઢી વાગ્યા સુધી તેમની આવી અવસ્થા રહી. હજી સુધી તેમના નોકર ચાકરો સુવાના “ખીસ્તરા” લઈને આવ્યા નહતા, એટલે તેઓ ખુરશી અને કોચોપર જઈને પડ્યા; અને મચ્છર તથા ડાંસની કૃપાપર પોતાની વિશાળ દેહ મુકી સુઈ ગયા.

બીજા દિવસ પણ આવી જ રીતે વ્યતીત થયો. પહેલા દિવસની પેઠે રાત્રે ભોજન વખતે બાદશાહે પોતાના અંગ્રેજ સભાસદોને આવતી કાલે શિકારે જવાનું કહ્યું! આથી સભાસદોએ પોતાના અતુચ-રોને લખનૌ મોકલી, કપડાંલતાં ઇત્યાદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓ મંગાવી લીધી. ત્રીજા દિવસ થયો, પરંતુ શિકાર સંબંધી બાદશાહની કંઈ પણ અનુમતિ મળી નહીં. આ ઉપરથી બાદશાહના ચતુર સભાસદોએ જના-નાના બોજ અને બાંદીઓને ગુપ્ત રીતે પૂછ્યું તો જાણ્યું કે, બાદશાહ સલામત પોતાની એક નવી બેગમની સાથે હાલ વિલાસમાં મગ્ન થયેલા છે. આ બેગમ તરુણ અને અત્યંત સ્વરૂપવાન હતી, અને “દીલકુશા” આવતાં પહેલાં ત્રણ ચાર દિવસ આગમ જ બાદશાહે તેની સાથે “નિકાહ” કરી લીધો હતા. આ એક નવું ખીલેલું ફુલ હતું, પરંતુ તે જલદીથી કરમાઈ જાય તેમ હતું, કારણ કે કોઈ પણ નવીન રમકડાંને જોઈને, જેમ બાળક આનંદથી થોડો વખત તેની સાથે રમે છે અને પાછળથી તેને ફેંકી દેને, બીજા નવીન રમકડાંની સાથે રમવામાં આનંદ માને છે, તેમ બાદશાહના સંબંધમાં હતું.

એક બે દિવસ કરતાં એક અઠવાડિયું વીતિ ગયું, પરંતુ હજી સુધી બાદશાહે શિકારને માટે કંઈ પણ અનુમતિ આપી નહીં. રહી રહીને અગીયારમે દિવસે શિકારને માટે આજ્ઞા થઈ. પ્રથમ એક સરોવર ઉપર,

જેને તે તરફ “ઝીલ” કહેવામાં આવે છે, તે તરફ બાદશાહની સ્વારી પોતાના લશ્કર સહિત ગઈ. “ઝીલ” ઉપર પ્રથમથી “શાહીશિકાર”ની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તે ગોઠવણ એટલી બધી વૈભવવાળી અને વિસ્તારમાં હતી કે, તે જોઈને બાદશાહના અંગ્રેજ સલાસદો ચકિત થઈ ગયા.

આ વખતે સરોવરની શોભા બહુ મનમોહક હતી. પવનની હલેરોથી તેનું પાણી તરંગિત થઈ રહ્યું હતું અને અસ્ત થતા સૂર્યનાં કિરણોથી તેણે સુવર્ણમય શોભા ધારણ કરી હતી. આ સરોવર બે માઇલ લાંબું અને એક માઇલ પોહોળું હતું, અને તેની ચારે તરફ મોટું જંગલ આવેલું હતું. સરોવરના એક કીનારા ઉપર અનેક તંબુઓ અને રાવડીઓ ઉભી કરવામાં આવી હતી. જેની વચ્ચેવચ્ચ બાદશાહનો તંબુ હતો, જે તદ્દન કીનખાખનો હતો અને તેના પર રંગબેરંગી અનેક વાવડાઓ ઉડી રહ્યા હતા. બાદશાહના તંબુ પાછળ બેગમો, લોંડીઓ અને નાયકાઓના તંબુઓ હતા. આ શિકારમાં રેસીડેન્ટ સાહેબ પણ આવવાના હોવાથી બાદશાહના તંબુની ડાબી બાજુએ, તેમને માટે એક તંબુ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેની પાસે બાદશાહના અંગ્રેજ સલાસદોને માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. આ સિવાય, નવાબ, વજીર, દિવાન, કરનલ અને જનરલના તંબુઓ જુદા જુદા હતા; તેમ નોકર ચાકરોની રાવડીઓ પણ જુદી જુદી હતી. તંબુઓ અને રાવડીઓથી વસેલા આ ન્હાના સરખા નગરમાં, હાથી, ઘોડા, ઊંટ ઇલાદિ પશુઓનાં ઝૂંડનાં ઝૂંડ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, તેમ પાલખી, મ્યાના અને તાનજીનોથી આ જગ્યા ભરપૂર વૈભવવાળી દેખાતી હતી.

નસિરુદ્દીનની એવી ઇચ્છા હતી કે, પોતાના વૈભવ અને ઐશ્વર્યથી અંગ્રેજ સલાસદોને ચકિત કરવા. વાસ્તવમાં થયું પણ તેમ જ ! આવો અપૂર્વ આડમ્બર, અને કેવલ શિકારને માટે આટલો મોટો ખર્ચ જોઈને, તેઓ જડભરત જેવા જ થઈ ગયા હતા ! નસિરુદ્દીનને એથી અપૂર્વ આનન્દ થતો હતો. ખરેખર, આવું ઐશ્વર્ય નજરોનજર જોવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેનું અનુમાને નસિરુદ્દીનના અંગ્રેજ સલાસદોથી થઈ શકે એમ નહતું. આ શિકારસ્થાન લખનૌથી એટલું બધું પાસે હતું કે, જો દિવસ ઉગતાં બાદશાહ અહીં આવે તો, સાયંકાળે શિકાર રમીને તે આનંદથી લખનૌ પહોંચી શકે; અને જ્યારે એમ હતું ત્યારે આવા મોટા આડમ્બરની શી જરૂર હતી ? નસિરુદ્દીનના અંગ્રેજ સલાસદો પણ આ જ વિચાર કરતા હતા, પરંતુ તે માટે તેઓ હિંમત ધરીને નસિરુદ્દીનને પૂછી શકતા નહતા. નસિરુદ્દીનને એવી રીતે પૂછી જોવાની એક તો તેમનામાં હિંમત નહતી, તેમ એવું પૂછવું એ તેમના ધર્મની બહાર પણ હતું. તેમનો ધર્મ પોતાના

સ્વામીને સુધારવાનો નહતો, પણ તેના વૈભવમાં, તેના ઐશ્વર્યમાં અને તેના ભોગવિલાસોમાં ભાગ લેવાનો હતો, પારકે પૈસે મૌજ ભોગવાનો હતો, તેના પૈસા હરણ કરવાનો હતો.

આદશાહની સાથે અને સાધારણ મનુષ્યની સાથે શિકાર રમવામાં મોટો ભેદ સમાયેલો છે. કારણ કે સાત દિવસ સુધી એકલા આદશાહ જ શિકાર રમવાના હતા; તે દરમ્યાન કોઈને પણ અંદુક પકડવાનો હુકમ નહતો. આદશાહના શિકારને માટે સરોવરના કીનારા ઉપર એક કનાત આંધવામાં આવી હતી, અને તેમાં ઉભા રહીને આદશાહ શિકાર રમવાના હતા. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, પક્ષીઓ આદશાહને જોઈ ન શકે, અને તેમને જૂલાવામાં નાંખીને આદશાહ રહેલાઈથી તેમનો શિકાર કરે! પ્રથમ પક્ષીઓ ભેગાં કરવાને માટે, કનાતની આગળ દાણા નાંખવામાં આવ્યા, જે ખાવાને પક્ષીઓ ભેગાં થયાં. એટલે આદશાહ સલામત ધીરે ધીરે કનાતની પાસે આવીને, કનાતમાં પાડેલાં બાકાંઓમાં અંદુકની નળી ઘાલી શિકાર કરવા લાગ્યા. આ તરફ પક્ષીઓ દાણા ખાવામાં, અરસ-પરસ લડવામાં અને આનંદથી કટલોલ કરવામાં મત્ત બન્યાં હતાં. તેમને ખબર ન હતી કે, કનાતની અંદર આદશાહ સલામત, તેમના પ્રાણ હરવાને અંદુક લઇને ઉભા છે! જેવી આદશાહ સલામતની અંદુક છૂટી અને તેનો 'ધમ્મ' દઈને અવાજ થયો કે, પક્ષીઓનું જૂંડ ચાંડિ ચાંડિ કરતું જ્યાં ત્યાં ઉડી ગયું! નસિરહીન, જોઈએ તેવો લક્ષવેધી નહતો, પરંતુ તે પોતાને ઉત્તમ શિકારી તરીકે ગણતો હતો. તે લક્ષવેધી હો કે ન હો, પણ તેને કોઈ પ્રકારે પ્રસન્ન રાખવો જ જોઈએ. અંદુકના અવાજથી પક્ષીઓ ઉડી ગયા પછી, વનના રખેવાળો સરોવરમાં કુદી પડ્યા અને ધાયલ થયેલાં પક્ષીઓનો એક મોટો ઢગલો તેમણે નસિરહીનના મ્હોંડા આગળ કરી દીધો! આદશાહની અંદુકથી જેટલાં પક્ષીઓ ધાયલ થતાં હતાં, તેનાથી ચાર ગણાં વધારે પક્ષીઓ, વનના રખેવાળો આદશાહ સલામતની પાસે લાવીને બતાવતા હતા! વાંચકો આશ્ચર્ય પામશે કે, તે લોકો એટલાં બધાં ધાયલ થયેલાં પક્ષીઓ ક્યાંથી લાવતા હશે? પરંતુ તે લોકો પ્રથમથી પક્ષીઓને મારી લાવીને સરોવરના કીનારા ઉપર સંતાડી રાખતા હતા અને પછી આવી રીતે કહાડી લાવીને તેઓ આદશાહને પ્રસન્ન કરતા હતા!!

લગભગ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી નસિરહીને આવો શિકાર કીધો. પાંચમે દિવસે રેસીડેન્ટ સાહેબ, પોતાના સ્ટાફ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, એટલે નસિરહીને સહુને શિકાર કરવાની આજ્ઞા આપી. રેસીડેન્ટ અને અંગ્રેજ સલાસદોને માટે શિકારની જુદી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તેમને

માટે પ્રથમ સરોવરમાં ન્હાની ન્હાની નાવડીઓ મૂકવામાં આવી, જેમાં બેસી તે લોકો, શિકાર કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી પાળેલા શિકારી બાળપક્ષીઓ લાવવામાં આવ્યાં. સાધારણ બાળપક્ષીઓ કરતાં, આ પાળેલાં બાળપક્ષીઓની શિકાર કરવાની રીત ઘણા જુદા પ્રકારની હતી. પ્રથમ સરોવરના કીનારા ઉપર દાણા નાંખીને હજારો પક્ષીઓને ભેગા કરવામાં આવ્યાં, અને ત્યારપછી ચાર પાંચ બાળપક્ષીઓને શિકારી લોકોએ છોડી દીધાં. આણી તરફ અંગ્રેજ શિકારીઓ કોઈ નાવડીઓમાં, કોઈ મેદાનમાં અને કોઈ વનની ઘાડી ઘટામાં હાથમાં બંદુક લઈ ઉભા રહ્યા ! જેવાં પક્ષીઓ ઉડ્યાં કે, બાળપક્ષીએ તેમને ઘેરી લીધાં અને તેમની આબુબાબુ ચક્કર ફરવા લાગ્યાં ! ગભરાયેલાં પક્ષીઓથી આગળ પણ વધાતું નહતું, તેમ તેમનાથી પાછળ પણ હઠાતું નહતું ! આકાશમાં પક્ષીઓનું ઝૂંડ, બાળથી ઘેરાઈ જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગ્યું ! એટલામાં અંગ્રેજ શિકારીઓએ બંદુકના ઘોડા દાખ્યા અને જોતજોતામાં હજારો નિર્દોષ પક્ષીઓ, તેમની બંદુકથી વીંધાઈ ટપોટપ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં !!

આ દેખાવ અંગ્રેજ શીકારીઓને કદાપિ મનોરમ લાગતો હશે, તેમની હિંસકવૃત્તિ આથી ઉત્તેજિત થઈને આનંદ પામતી હશે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ દર્શન ઘણું ભયંકર અને હૃદયવિદારક હતું ! વાચક ! તમે ચક્ષુ બંધ કરીને આ દૃશ્ય વિષે વિચાર કરશો તો એની ખાત્રી થશે ! જુઓ, હજારો પક્ષીઓ પોતાના ગ્રાણી બચાવવાને માટે, આમતેમ આકાશમાં ઉડે છે; તેમનાપર બાળપક્ષીઓ આક્રમણ કરીને, ચાંચો અને પાંખોવડે પ્રચંડ પ્રહાર કરે છે; ઘેરાયેલા પક્ષીઓ ન્હાસી છૂટવાને માટે, અંદર અંદર અકડાય છે, ગભરાય છે અને ચીસો પાડે છે ! આકાશમાં નિર્દોષ પક્ષીઓનો કાળ, બાળરૂપે તેમની પાછળ પાછળ ફરે છે; જ્યારે પૃથ્વીપર દયા રહિત અંગ્રેજ શિકારીઓની બંદુકો તેમના ગ્રાણી લેવાને તલપી રહી છે ! કેવો હૃદયવિદારક દૃશ્ય !

આવી રીતે દરરોજ નવી નવી રીતે શિકારો કરવામાં આવતા હતા, તે છતાં નસિરૂદ્દીનનું ચિત્ત કદી કદી ઉદાસ રહેતું હતું; કારણ કે, તે જોઈએ તેવો લક્ષ્યેથી નહતો અને તેથી તેને શિકારમાં આનંદ પડતો નહતો. તેની અસન્તુષ્ટતાથી તેના સલાસદર્વર્ગને, હમેશ તેની પાસે જ રહેવું પડતું હતું અને અનેક પ્રકારે તેને પ્રસન્ન રાખવાને માટે તે લોકોને પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો; પરંતુ જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારે નસિરૂદ્દીનનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું નહીં, ત્યારે તે લોકોએ હરણ અને વાઘના શિકારને માટે તેને પ્રેર્યો ! પરંતુ વિલાસપ્રિય અંગ્રેજ સલાસદોને આ સ્થાન છોડવું ગમતું નહતું. જુદી જુદી વનબ્રેણીથી, સરોવરની સુંદર શોભાથી અને

આદશાહના અતિ વિસ્તારિત વૈભવવાળા શિકારી ઠાઠથી, આ સ્થાને અપૂર્વ સુંદરતા ધારણ કરી હતી ! સરોવરના તરંગિત જળ ઉપર કીડા કરતી કરતી, ન્હાની ન્હાની નાવડીઓમાં બેસીને થતો પક્ષીઓનો શિકાર, સરોવરની આબુઆબુ જુદી જુદી વનશ્રેણિથી, ત્યાંનો મનોરંજક દેખાવ, સારસ, હંસ આદિ પક્ષીઓના જોડાઓનો સરોવર ઉપર વિહાર, સાયંકાળે સરોવરના કિનારા ઉપર મુસલમાનોનો “નમાઝ,” તેમના “નમાઝ”ની વખતનો “સિજદો”—મસ્તક નમાવવું, કદી ઉભા થઈ જવું અને તેમના પ્રતિબિંબોનું સરોવરના જળમાં પ્રતિબિંબિત થવું અત્યંત મનોહારી હતું ! કદી મયૂરોનો લલકાર, મકેટોનો ચીત્કાર, પપૈયાનો પીહુ પીહુ પોકાર અને હાથી, ઘોડા, ઊંટ ઇત્યાદિ પશુઓનો હણહણાટ, મનને અપૂર્વ આનંદ આપતો હતો ! આવું સુખદાયક સ્થાન કોને છોડવા ગમે ?

પરંતુ જ્યાં આદશાહની આરા થઈ, ત્યાં કોઈનો ઉપાય નહતો. કુચનો હુકમ થતાની સાથે જ ડેરા તંથુઓ ઉપડવા લાગ્યા અને સઘળું લાવલશ્કર ઉત્તર દિશા તરફ કુચ કરવા લાગ્યું. આદશાહની સાથે શિકારનો એટલો બધો આડમ્બર હતો કે, કોઈ પણ રીતે જલદી કુચ થાય તેમ નહતું. આ શિકાર વખતે શીખવેલા બાર સિંહો, પચાસ સાઠ બાજપક્ષીઓ અને લોઢાના પાંજરામાં પૂરેલા અનેક શિકારી ચિતાઓ, જુદી જુદી ગાડીઓમાં લદાઈને જતા હતા ! આદશાહની બેગમે, ઉપપત્નીઓ, નાયકાઓ, લૌંડીઓ, બાંદીઓ અને સ્ત્રીસીપાઈઓની ફ્રેજની ફ્રેજ, પડદાવાળી ગાડીઓમાં જતી હતી. બૌંડીગારનો રસાલો, ડેરા તંથુ અને બીજા સરસામાનથી લડાયેલાં હાથી અને ઊંટોનો રસાલો, પાલખી, ચાના અને બીજા વાહનોનો રસાલો તથા બાધબેરાકીના સંખ્યાબંધ ગાડાઓની પાછળ અંગ્રેજ સલાસદો અને આદશાહના અમીર ઉમરાવોનો રસાલો જતો હતો. વાચક ! જરા વિચાર તો કર કે, આટલા મોટા લાવ લશ્કરની કુચ, તે શિકારની કુચ હતી કે, કોઈ નગર સર કરવાની કુચ હતી ? વાસ્તવમાં નસિરુદ્દીનનાં આવા આડમ્બરવાળા શિકારી ઠાઠથી એમ જણાતું હતું કે, કોઈ સમર્થ રાજા, પોતાની સેના સાથે શત્રુના નગરપર આક્રમણ કરવા ગય છે !

નસિરુદ્દીનનું આ લશ્કર જે જે ગામપર થઈને જતું હતું, તે તે ગામના બેકુતો, લાય અને ત્રાસથી કંપી ઊઠતા હતા ! કારણ કે તે પ્રાંતોમાં નસિરુદ્દીન કે તેનો અનુચરવર્ગ પ્રથમ કદી પહોંચ્યા નહોતા. વળી આદશાહી લશ્કરનો પડાવ, પ્રગ્લને માટે મોટો કષ્ટદાયક હોય છે, કારણ કે લશ્કરી લોહી એમ સમજે છે કે, તેમને પ્રગ્લપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવાનો બોદાએ આપેલો પરવાનો છે ! પ્રગ્લજનો પાસે મજુરી કરાવવી,

તેમનામાં હુંટણાટ કરવી, કે તેમને ગાળો કિંવા લાતોથી અપમાન પહોંચાડવું, એ જાણે તેમનો ધર્મ જ છે ! આવા જીલમથી પ્રજાને ધણું દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું. એ શિવાય માર્ગમાં કંઈ કામકાજ પડે, અથવા જ્યાં સડક કે સીધો માર્ગ ન હોય, ત્યાં બાદશાહી લશ્કરને માટે સડક બનાવવી પડે, ત્યારે લશ્કરી માણસો, પ્રજાજનોમાંથી સ્ત્રી પુરુષ બાળક વૃદ્ધ કે પછી જે હાથે ચહે તેને પકડી લાવે અને તેની પાસે બેગારીનું કામ કરાવે. કદાચ, તે લોકોથી કંઈ કસુર થાય, કામ મોકું વહેલું કે બગડી જાય તો, તેમને લાત મુકી અને ઘોલ થાપડ ખાવી પડે અને આખા દિવસની મહેનતના બદલામાં, યોગ્ય દામ મળ્યા વિના, ભૂખે પેટે, અથડાતાં કુટાતાં ઘેર જવું પડે. નસિરુદ્દીનના રાજ્ય અમલની આ વાત કલ્પનાથી જોડી કહાડેલી નથી, કારણ કે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલમાં પણ લશ્કરી પડાવ વખતે ન્હાના ન્હાના ગામડાઓમાંથી પ્રજાજનોને બેગારી તરીકે વેઠે પકડવામાં આવે છે, અને તેમના પ્રત્યે જે વર્તન, નવાખી અમલ વખતે ચલાવવામાં આવતું હતું, તેવું જ વર્તન હાલ પણ ચલાવવામાં આવે છે.

બાદશાહની સ્વારી અંતે ધારેલા શિકાર સ્થાનપર આવી પહોંચી. આ શિકારસ્થાન પણ સરોવર જ હતું. તે લખનૌ પાસેના સરોવરથી લગભગ ૪૦ થી ૫૦ માઇલને અંતરે હતું. આ સરોવર આગલા સરોવર કરતાં ધણું મોટું હતું અને તેની ચારે તરફ જંગલ આવેલું હતું. અહીંની જમીન પહાડી હતી; પરંતુ ધણે ટુકાણે ખેતી પણ થતી હતી. આ પ્રાંતમાં સડક જેવું કંઈ ન હતું; પરંતુ બાદશાહી લશ્કરને માટે, નવાબ-વજીરની આજ્ઞાથી પહેલાંથી સડકો તૈયાર કરવામાં આવી હતી. નવી તૈયાર કરેલી આ સડકો હયાલચી ધાન્યના ખેતરોમાંથી કહાડવામાં આવી હતી; કારણ કે બાદશાહના આરામ માટે જ લક્ષ અપાતું હતું; ગરીબ પ્રજાને ગમે તેવું નુકશાન થાય તે પ્રત્યે ઝાંખીને જોવાનું નસિરુદ્દીનના અમલદારો શીખ્યા ન હતા અથવા તેમ કરવામાં તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજતા ન હતા.

આ સરોવરથી થોડે છેટે, લશ્કરને માટે તમ્બુઓ અને કનાતો ઉભી કરવામાં આવી હતી. લખનૌ પાસેના સરોવર ઉપર જેવા તમ્બુઓ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા, તેવા જ અહીં પણ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. અહીં કેવલ રેસીડેન્ટ સાહેબનો તમ્બુ ન હતો, કારણ કે તેઓ અહીં આવ્યા ન હતા. નસિરુદ્દીને કનાતમાં ઉભા રહી, ચાર પાંચ દિવસ પક્ષીઓને શિકાર કરીધો. ચાર પછી બાજ પક્ષીદ્વારા શિકાર કરવાની વારી આવી. લગભગ આઠ દિવસ સુધી બાજ પક્ષીઓએ ન્હાના ન્હાના અસંખ્ય વનપક્ષીઓનો સંહાર કર્યો બાદ, પાળેલા વાઘ અને સિંહદ્વારા હરણોનો

શિકાર કરવાની આદશાહે આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા પ્રમાણે નસિદ્દીનનો અંગ્રેજ સલાસદર્વજા અને બીજા સરદારો ઘોડાપર સ્વાર થયા અને સરોવરથી થોડે દૂર આવેલા એક જંગલમાં પહોંચી ગયા. ત્યાર પછી આદશાહની સ્વારી પણ કેટલાક અંગરક્ષકોની સાથે ત્યાં આવી પહોંચી. આ જંગલમાં હિસક વનપશુઓ ઘણાં હતાં, અને હરણોથી તો આ જંગલ ભરેલું હતું, એટલે આદશાહે પોતાના સરદારોને આજ્ઞા દેતાં, વનની ઘાડી ઘટ્ટામાં સંતાઇ રહેવા આજ્ઞા કરી. થોડીવાર પછી શિકારી માણસો જંગલમાં પેઠાં અને હરણના એક મોટા જૂંડને હાંકીને, જ્યાં આદશાહ અને તેનો સરદાર વર્ગ, શિકારને માટે વનની ઝાડીમાં સંતાઇને બેઠા હતા, ત્યાં લઇ આવ્યા. હરણનું જૂંડ જોયું ત્યાં આગળ આવ્યું કે, તરત જ પાળેલા બાર સિંહો છોડી મૂકવામાં આવ્યા અને તેની સાથે આદશાહ વિગેરે સલાસદો પણ શિકાર કરવાને માટે ઘોડાપર સ્વાર થઇને બહાર નીકળ્યા !

પ્રથમ હરણના જૂંડને ઘેરી લઇને, પાળેલા સિંહો તેનાપર દૂટી પડ્યા. જોતજોતામાં અસંખ્ય નિર્દોષ પશુઓનો તેમણે સંહાર વાળી નાંખ્યો. ધાયલ થયેલા હરણોની, આ વખતની સ્થિતિ ધણી કરુણાજનક હતી. તેમની પૂર્વની શક્તિ, કુદાકુદ અને સ્ફુર્તિ હવે નામમાત્રની પણ શેષ રહી નહતી ! શત્રુથી ધાયલ થયેલાં અને મૃત્યુના મુખમાં પડેલાં હરણો, પોતાની વિશાળ કાળી આંખોથી આમતેમ જોતા હતા. જાણે શિકારીઓની નિર્દયતા અને ક્રાયરતા ઉપર તેઓ શોક કરતા હોય, એમ તેમની સ્થિતિ ઉપરથી જણાતું હતું. વાસ્તવમાં આ ધર્મયુદ્ધ નહતું; તેમ યથાર્થ રીતિએ તેમને પરાસ્ત કરવામાં આવ્યા નહતા; પરંતુ અન્યાય અને કુટિલ નીતિથી તેમને ધાયલ કરવામાં આવ્યા હતા !

બીજે દિવસે શિકારમાં પાળેલા ચિત્તાઓ લાવવામાં આવ્યા. ચિત્તાના રખેવાળો તેમની ગરદનમાં લોઢાની મજબૂત સાંકળો ધાલી, કુતરાની પેઠે તેમને આગળ લઇને ચાલતા હતા. થોડીવાર તો આ ચિત્તાઓ સીધી રીતે ચાલ્યા. પણ જ્યાં તેમનું ધ્યાન બીજી તરફ ગયું, અથવા જંગલમાંના કોઇ શબ્દ તેમના કાનમાં ગયો, કે કોઇપણ પ્રકારની ગંધ તેમને આવી કે તેઓ ચમકીને આંખુઆંખુ જોવા લાગ્યા એટલે તેમને આગળ લઇ જવાનું કડીન થઇ પડ્યું ! પરંતુ તેમના ચતુર સંરક્ષકોએ તેજ વખતે પોતાના ડાબા હાથપર બાંધેલું નાળિયેર, કે જોનાપર મીઠાનું પાણી છાંટેલું હોય છે, તે ચિત્તાઓના નાક આગળ ધરી દીધું એટલે તે નાળિયેર તેઓ ચાટવા લાગ્યા અને મીઠાના પ્રભાવથી જે ગંધ તેમના મસ્તકમાં ભરાઇ ગઇ હતી તે નીકળી ગઇ ! ધારેલા સ્થાનપર લઇ જતાં પહેલાં જ્યારે ચિત્તાઓ આવી ગંધથી અટકીને ઉભા રહે છે, ત્યારે તેના રખે-

વાળો આ યુક્તિ વાપરે છે, એટલે પાછા તેઓ પુંછડી દબાવી તેમને આધીન થઇ જાય છે!

ચિત્તાઓના રખિવાળો, ચિત્તાઓને લઇને સંતાતા છુપાતા આ શિકારની દૃષ્ટિથી ચિત્તાઓને બચાવતા, જ્યારે હરણોના ઝૂંડની પાસે આવી પહોંચ્યા કે તરત જ તેમણે ચિત્તાઓને છોડી દીધા. તે વખતની તેમની દોડધામ જોવા જેવી હતી. હરણો પણ પોતાના પ્રાણ લઇને, પ્રલયો મારતાં મારતાં દોડતાં હતાં તે વખતે આબુબાબુ તે કંઇ જોતાં નહતાં. ઉંચું નીચું, ખાઇ ખડક ઝોળંગીને તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાને પ્રયત્ન કરતાં હતાં. આણી તરફ ચિત્તાઓનું દોહી શિકારને દોડતો જોઈ ઉછળી આવતું હતું; અને તેઓ પણ તેની પાછળ તેવી જ ચપળતાથી દોડતા ચાલ્યા જતા હતા. કદી બિલાડીની પેઠે, ઝાડીઓમાં પેસીને, નાળાઓ ઝોળંગીને, શિકારપર લક્ષ રાખીને તે એવા દોડતા હતા કે, આ દૃશ્ય જો એકજવાર કોઇ માણસ જુએ તો તે કદી પણ ભુલી શકે નહીં. ચિત્તાની અને હરણની દોડ એટલી બધી હતી કે, બાદશાહ અને સભાસદવર્ગોના ઘોડા વારંવાર પાછળ પડી જવા લાગ્યા—જો કે શિકારને માટે આ માર્ગને સારી રીતે સુધારવામાં આવ્યો હતો, તો પણ વચ્ચે વચ્ચે ઉંચી નીચી જમીનથી, જંગલી ઝાડ અને કાંટાઓથી, ઘોડાઓ પોતાના સ્વારને લઇને જોઇએ તેવા દોડી શકતા નહતા. આવી સ્થિતિમાં ઘોડાપર આસન જમાવીને ખેસવું તે કંઇ સાધારણ વાત નથી. બાદશાહ અને તેના સભાસદ વર્ગોના ઘોડા ધણા ચપળ અને ઉત્તમ હતા અને તેઓ સ્વારની પેઠે, શિકારપર દૃષ્ટિ રાખી વેગભર દોડ્યા જતા હતા, તથાપિ રેતાળભૂમિથી અને ઝાડીઓથી, શિકારપર લક્ષ રાખીને તેમનાથી દોડાતું નહતું. સારાંશ કે, બાદશાહ અને બીજા શિકારીઓ ઘણી કડીનતાથી શિકારની પાછળ પોતાના ઘોડા દોડાવતા જતા હતા. આવી કડીનતામાં પણ ચિત્તો પવનની પેઠે શિકારની પાછળ દોડ્યો જતો હતો. જતાં જતાં આ સધળું લશ્કર એક ખુલ્લા મેદાનમાં આવી લાગ્યું. ત્યાં ત્રણથી ચાર પુટ ઉંચી ન્હાની ન્હાની ઝાડીઓનું જંગલ હતું. આ મેદાનમાં આવ્યા પછી હરણ દોડતાં દોડતાં થાકી ગયાં. જો તે જરાક આગળ ગયું હોત તો, જંગલની ઝાડીમાં પેસીને પોતાના પ્રાણ બચાવી શકતે; પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ થાકી ગયું. આટલી વાર સુધી દોડી દોડીને તે એટલું બધું થાકી ગયું હતું કે, હવે તેનાથી છલંગ સુદાં મરાતી નહતી, એટલે તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાને એક ઝાડીમાં પેદું; પરંતુ વેલા અને ઝાડોની મોટી મોટી ડાળોમાં અટવાઈ પડીને તે નિર્દોષ પશુ, પોતાના શત્રુઓથી પ્રાણ બચાવવાને માટે આગળ વધતા પહેલાં ત્યાં જ ખેસી ગયું. ચિત્તો તો તેનાપર

લક્ષ રાખીને દોઝો જ જતો હતો, તેણે પોતાના શિકારની આવી સ્થિતિ જોઈને, તરત જ તેના પર તરાપ મારી અને તેના પ્રાણ હરી લીધા!

આ વખતે નસિરૂદ્દીન ધણા આનંદમાં હતો; કારણ કે તે બરાબર ચિત્તાને શિકાર પર છાપ મારતી વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. બાદશાહી શિકારમાં, શિકારને નજરોનજર પ્રાણ છોડતાં જોવામાં એક પ્રકારનો સૌભાગ્ય મનાય છે! નસિરૂદ્દીને એક નિદોષ પશુને તરફડીયાં મારતું અને શત્રુના સખ્ત હુમલાથી ધાયલ થઈને પ્રાણ છોડતું જોઈને અતિશય આનંદ માન્યો. આ આનંદ તેણે કાઈ બળવાન રાજ્ય પર વિજય કર્યો હોય તેવો ગણ્યો અને તેના આવેશમાં એક ખુશાલીનો પોકાર પાડીને તેણે મરેલા હરણની પૂછડી કાપી, પોતાની શિકારી ટોપીમાં ખોસી દીધી!!

ત્રિશદ્ અધ્યાય.

શિકારીઓનો શિકાર!

ગયા શિકારે શેરને, શિકારના કરનાર;
ત્યાં સામે શેરે કર્યો, શિકારીનો શિકાર!

ક. દ. ડા.

વળી પાછા ડેરા તંબુ ઉપડ્યા! 'શાહી શિકાર'ને માટે નસિરૂદ્દીનનું લાવલસકર વળી બીજા નવીન સ્થાને શિકાર કરવાને ઉપડ્યું! પ્રગળનોતેને રંગડતું, તેમને અપરિમિત દુઃખ દેતું, નસિરૂદ્દીનનું લસકર, નસિરૂદ્દીન ગામથી થોડે છેટે ગામતીના ઉત્તર કિનારે, લગલગ આઠ દિવસની કુચ કરીને આવી પહોંચ્યું. લસકરને માટે ડેરા તંબુઓ ઢોકાયા પછી, બે દિવસની વિશ્રાંતિ લઈ નસિરૂદ્દીન, પોતાના ઇંત્રેજ સલાસદો સાથે શિકારે નીકળ્યો. પહેલે જ દિવસે શિકારની શોધમાં આ 'શાહી શિકારીઓ,' એક જળાશયને કિનારે આવી પહોંચ્યા. આ જળાશયનો તટ કેવળ ઝીણી સફેદ રેતીથી પથરાયલો હતો. આ રેતી જોવામાં જો કે સફેદ હતી, તોપણ તેનો સ્વાદ તીક્ષ્ણ લાવણ્યમય હતો. હિંદુસ્થાનના ભૂપરીક્ષકો એના સંબંધમાં ઘણું જણાવ્યું હોય વિવેચન કરે છે. આ લેખક ભૂગર્ભ વિદ્યાવિશારદ નથી, પણ એક સામાન્ય લેખક છે; તેથી એના સંબંધમાં તે કંઈ પણ વિવેચન કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ આ ઝીણી અને સફેદ રેતીએ, નસિરૂદ્દીન તથા તેના ઇંત્રેજ સલાસદોને જે વીતાડ્યું છે, તેનું જ વિવેચન કરીને તે વાંચકોના મનનું સમાધાન કરશે!

નસિરૂદ્દીન અને તેના ઇંત્રેજ સલાસદો જાણે દિવિવિજય કરવા નીકળ્યા હોય તેમ, આ રેતાળ પ્રદેશમાં પહેલાં તો વેગબેર પોતાના

ઘોડા દોડાવી ગયા. પરંતુ સહવારથી અપોર સુધી દોડી દોડીને ઘોડાઓ પાણી ચાકી ગયેલા હોવાથી, તેઓ અંત લાગમાં ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા; અને જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેમની ટાંપોથી રેતી પવનમાં ઉડીને સ્વારોની આસપાસ છવાવા લાગી ! એટલું સારું હતું કે, આ વખતે પવનનો વેગ વધારે નહતો, નહીં તો આ શાહીશિકારીઓ, પશુપક્ષીઓને બદલે પોતાની આંખોનો જ શિકાર કરીને પાછા ફરતે ! પરંતુ પવનના સંયોગે ઉડી રહેલી રેતીએ, શિકારીઓને અને તેમના ઘોડાને છેક જ દોરા જવા દીધા નહીં ! કારણ કે તેઓ સહેજ આગળ નહીં વધ્યા હશે એટલામાં તો પવનનો વેગ વધ્યો અને તેથી રેતી ઉડી ઉડીને શિકારીઓનાં આંખ, નાક અને કાનમાં ભરાવા લાગી ! રેતીના ઝીણા ઝીણા અને તીક્ષ્ણ ચળકતાં કણો, મરચાંની ભુકી પ્રમાણે તેમને વેદના આપવા લાગ્યા. આંખો ચોળતા, નાક મસળતા અને કાન ખંખેરતા, શિકારીઓ હજુ આગળ વધતા જ હતા. તેમના ઘોડાઓ પાણી, સ્વારની ઇચ્છાને આધીન થઈ, હણહણાટ કરતા અને ધ્રુણાંડ મારતા બિચારા દોડતા હતા. સ્વારના જેવી જ તેમના ઘોડાઓની પાણી અવસ્થા હતી. પાણી તે અવાચક પ્રાણી કહે તે કોને ? ભુખ અને તરસ વેડીને, સવારથી અપોર સુધી વેગભરે દોડીને, તેઓ થાકી ગયા હતા, તેમાં રેતીના કણોથી તેમના દુઃખની સીમા નહતી ! ઘોડાઓ પાણી પીવાને માટે, જળાશય તરફ ધસ્યા જતા હતા, પરંતુ તેમના દુર્ભાગ્યે તેનું પાણી એવું ખારું હતું કે, તેમાં તેમનાથી મ્હોંડુ પાણી યોગી શકાય તેમ નહતું !

આ કષ્ટદાયક યાત્રાથી શાહી શીકારની સમાપ્તિનું બીજ રોપાયું ! કારણ કે બીજા શીકારીઓની પેઠે, નસિરુદ્દીનની આંખ, નાક અને કાનમાં રેતીએ નિવાસ કરીને તેને એવો બીજવી મુક્યો કે, તે હિંદુસ્થાનીમાં અને કદી કદી ઇંગ્લેન્ડમાં એવી ગાળો બોલવા લાગ્યો કે, જેના મ્હોંડામાંથી અન્ય અવસરે એવી ગાળો નીકળવાનો કદાપી સંભવ નહતો ! આ શાહી શીકારીઓમાં વળી એક વૈજ્ઞાનિક સાહેબ હતા. તેઓ આંખ અને નાક ચોળતા, પોતાના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો પરિચય આપતા સૌને કહેવા લાગ્યા કે, અમારા ધન્યભાગ્ય છે કે અમે આજે અચાનક, પૃથ્વીના એક એવા ભાગપર આવી ચડ્યા છીએ કે જેને માટે ભૂગર્ભ-વિદ્યાના પંડિતો અને યૂરોપવાસીઓ લાંબી લાંબી મુસાફરી કરી દુઃખ સહન કરે છે ! તે વૈજ્ઞાનિકનું કહેવું જો કે ખરું હતું, પરંતુ આ વખતે તેમને માટે એવો હતો કે, સૌ કોઈ તેના વૈજ્ઞાનિકપણાપર ચીડાઈને તેને મનમાં ને મનમાં હળ્લરો ગાળો દેવા લાગ્યા ! આ વખતે જો કે દરેક શીકારીઓએ પોતપોતાની આંખો મીચી દીધી હતી; તોપણ રેતીના કણો

એવા ઝીણા હતા કે, તે જરા જરામાં આંખોમાં પેસી જતાં હતાં અને તેમને અસહ્ય વેદના કરાવતાં હતાં. અહીં શીકારીઓ કરતાં તેમના ઘોડાઓની અવસ્થા વળી બુદ્ધિ જ હતી ! તેમનાથી કંઈ પોતાની આંખો મીંચાય તેમ નહતું, કારણ કે સ્વાર અને તેનો ઘોડો જો બંને આંખ મીંચીને જ ચાલે તો પછી મોતને ઘોસાવવા જવાનું જ પડે નહીં ! પરંતુ આવી જ સ્થિતિ જો વધારે વખત રહેશે, તો ઘોડાઓ આંધળા બનશે અને આપણે પણ આંખો ચોળતા આ રેતાળ પ્રદેશમાં જ સ્વધામ પહોંચીશું, એવી આ શાહી શીકારીઓને ખીક લાગવા માંડી !!

વાયકોમાંથી કોઈ કદાચ પ્રશ્ન કરશે કે, આવા કષ્ટદાયક રેતાળ પ્રદેશમાં ફસાતા તેઓ પાછા કેમ ન ફર્યા અને બાણી બોલને એમને એમ તેઓ આગળ કેમ વધ્યા ગયા ? પરંતુ તેમના ઉપલા વૃત્તાંતથી વાયકો સમજી શકશે કે, તેમને આવા રેતાળ પ્રદેશમાં જવાનું કંઈ પ્રયોજન નહતું. તેમને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવાનું નહતું; તેમ શરીરપર લોહી લગાડીને તેમને શરવીર પણ બનવું નહતું. શીકારની શોધ માટે, અને નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વિનાશકારણ સંહાર કરવાને અર્થે, તેમની નિર્દયવૃત્તિએ તેમને ઉત્તેજિત કર્યા હતા. અને તે નિર્દય, ઉત્તેજિત વૃત્તિએજ તેમને આવી રીતે મોતના મ્હોડાંમાં, લાવી મુક્યા હતા ! હવે તેઓ શું કહે ? એજ કે, મુઠે મ્હોંડે સૌ સહન કરવું ! તે લોકો પણ આ સંકટમાંથી મુક્ત મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ રહેજમાં તેમને મુક્ત મળે તેમ ન હતું ! તેઓ અચાનક એવી જગ્યામાં આવી ધસ્યા હતા કે, આ કષ્ટદાયક રેતાળ પ્રદેશનો ક્યાંથી આરંભ થયો અને હવે તેની સમાપ્તિ ક્યાં થશે, તેની પણ તેમને ખબર ન હતી ! તેઓ તો આંખો ચોળતાં ચોળતાં આ રેતાળ પ્રદેશના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યા હતા, એટલે તેઓ પાછા જાય પણ ક્યાં ? આવી સ્થિતિમાં તેઓએ પાછા ધસવા કરતાં. આગળ વધવામાંજ ઉચીત બાણ્યું !!

નસિરૂદ્દીન અને તેના ઈર્મિજ સભાસદો, તેમની ધાતકીવૃત્તિને લીધે જો કે દયાને પાત્ર નહતા; પરંતુ પોતાની પીઠપર તેમનો શરીરને ધાતુક ભાર વહન કરનારા ઘોડા જેવા નિર્દોષ અને અવાચક પ્રાણીઓ, આ વખતે પરમેશ્વરની દયાને વિશેષ પાત્ર હતા ! અંતે આ પ્રાણીઓને પરમેશ્વરે ખરો માર્ગ બતાવ્યો અને તેથીજ છેક સાયંકાળે, આ શાહી શીકારીઓ, છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. રાત્રે ભોજનને સમયે સૌ એકઠાં થયા. હજી સુધી નસિરૂદ્દીનપર, તે તીક્ષ્ણ ચળકતી રેતીએ પોતાનો પ્રભાવ કાયમ રાખ્યો હતો. તે વારંવાર આંખ અને નાક ચોળતો હતો અને તેથી તે અતિશય વ્યાકુલ અને રૂષ્ટ થઈને ભોજનના ટેબલપર બેઠો હોય

તેમ જણાતું હતું! આ વખતે તેને કંઈ રૂચતું નહતું. રાજનાપિતની મસ્કરી, અનુચરોની વાતચીત, અથવા નાયકોઓના નાયમુજરાથી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તેમ નહતું. તેને પોતાના સભાસદો ઉપર કોપ વ્યાપ્યો હતો અને તેને આવા સ્થાનપર લઈ જવા માટે તેમનાપર ધિક્કાર છુટ્યો હતો ! આવા દુઃખદ સ્થાનની સૂચના પહેલે કેમ ન આપવામાં આવી એ માટે તેને કોઈ ઉપજ્યો હતો. પરંતુ તેના સભાસદો કંઈ ત્રિકાળજ્ઞાની નહતા, કે તેને પ્રથમથી સૂચના આપી શકે ! જેમ તેમ ભોજન આટોપી નસિરૂદીન અંતઃપુરમાં ગયો અને તેથી તેના સભાસદો પણ પોતપોતાના તંબુએ જવાને ઉઠ્યા. આવી અવસ્થામાં અંતઃપુરમાંની સ્ત્રીઓનો રક્ષક ઇશ્વરજી છે ! જે કદાચ તેમનાથી જોરથી છીંકાઈ જવાય, અથવા તેમના મ્હોંડામાંથી એવો કોઈ શબ્દ નીકળે, કે જેથી સ્વતંત્ર અને અલગ્યેલા અયોધ્યાપતિનો કોઈ વધી જાય તો તરતજ તેમને દેહાંતરૂંની શિક્ષા મળે !!

અસાર મુઘી ‘શાહી શીકાર’ને માટે ઋતુ અનુકુલ રહી, પરંતુ જે દિવસે નસિરૂદીન અને તેના સભાસદો ધૂળ ફાકીને પાછા પ્રયાં, તેજ રાત્રે મુશળધાર વરસાદ પડ્યો ! ભયંકર મેઘ ગર્જનાની સાથે રહી રહીને વીજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા ! અને તેના પ્રભાવથી આખી છાવણીમાં કોળાહળ મચી રહ્યો ! સૌ કરતાં નસિરૂદીનના અંગ્રેજ સભાસદોને, ઋતુના ફેરફારે ભયથી વિશેષ વિહ્વળ કરી મુક્યા ! મધ્યરાત્રે મેઘગર્જના ઓછી થઈ તો વાયુનો વેગ વધ્યો અને તેની સાથે તેમના તંબુઓ હિચકા ખાવા લાગ્યા. વાયુના વેગથી તંબુ સાથે મારેલા ખૂંટા પણ હાલી ઉઠ્યા ! તંબુમાં પવન ભરાયાથી તે પણ પોતાના સ્થાનથી ઉડી હવામાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ! નસિરૂદીનના અંગ્રેજ સભાસદો આવા તોફાનથી ગભરાઈને તંબુની અંદર આમ તેમ આંટા મારતા હતા, પરંતુ તેમના નોકરોએ આ તોફાનની શરૂઆતથી જ તંબુ સાથે બીજા દોરડાં બાંધીને તેને મજબૂત કર્યો હતા, એટલે તેમના તંબુઓ હવામાં ઉડ્યા છતાં પણ પોતાની જગ્યાપર સહી સલામત રહેવા પામ્યા. આ વરસાદ અને પવનથી આખા લશ્કરમાં મોટી ગડબડ મચી રહી. થોડીવાર પછી આ તોફાન શમ્યું અને વરસાદ પણ પડતો બંધ રહ્યો, સારે ઘોડાઓનો હણહણાટ, હાથીઓની કાન ફાડી નાંખે એવી ભયંકર ચીસો અને માણસોનો મોટો કોળાહળ સંભળાવા લાગ્યો !

આ કોળાહળથી અંગ્રેજ સભાસદોએ ધાર્યું કે, જનવરો છૂટી ગયાં હશે. પરંતુ ધીરે ધીરે આ કોળાહળ જ્યારે ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યો, સારે તેઓ અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા કે, “ ઘણા જનવરો છૂટી

ગયા છે, તેથી જો એકાદ મસ્ત હાથી આ તરફ આવ્યો તો આપણા તંબુઓની અને તે સાથે આપણી પણ આવી બની સમજવી!"

એકાત્રિશદ્ધ અધ્યાય.

લૂટ બે લૂટ.

નિર્દોષ વન પશુઓની નિર્દયપણે કતલ કરનારા અને તેમાં જ પોતાની બળ-બુદ્ધિની સાર્થકતા સમજનારા આ દેખાતા બળવાન પણ બીરૂ હૃદયના અંગ્રેજ સલાસદો, આવી રીતે લયની આકાંક્ષા કરીને છેલ્લે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા બેઠા! પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી તેઓ પોતાના નોકરોને સાવધાન રહેવાનું કહીને પાછા સુતા. પરંતુ તેઓ ધડી બે ધડી ન સુતા એટલામાં પાછો કાળાહળ થયો. હવે તેમની હિમ્મત લાંગી પડી અને છેલ્લે આ કાળાહળનું કારણ શોધવા તેમણે પોતાના માણસોને દોડાવ્યા!

તેમના માણસો અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યા નહીં હોય એટલામાં તંબુ બહાર એક માણસ તેમના નોકરોને બોલાવતો હોય એમ સંભળાયું. થોડીવારમાં એક નોકરે તંબુમાં આવીને, લયથી વિહ્વલ થયેલા સાહેબોને સંદેશો કહ્યો કે, “જહાંપનાહકા પેગામ લેકર ચોબદાર આયા હૈ!”

“જહાંપનાહનો પેગામ” એ હતો કે, કપ્તાન સાહેબને બાદશાહ સલામત તાકીદે બોલાવે છે. અંગ્રેજ સલાસદો આ સંદેશો સાંભળીને વિચારમાં પડ્યા કે, એવી કઈ આફત આવી પડી કે આવી અંધારી રાત્રે, વરસાદના તોફાનમાં કપ્તાન સાહેબને બોલાવવાની જરૂર પડી! ચોપદારને પુછતાં તેણે કહ્યું; “મુઝે માલૂમ નહીં કિ કયા કામ હૈ. હાં, ઇતિના જાનતા હું કિ, શાહી ડેરા મેં હુલ્લ મય રહા હૈ અંદર એક ડેરા હવાસે ગીર ગયા હૈ.” ચોબદારના આટલા શબ્દોથી અંગ્રેજ સલાસદો અરસપરસ નાનાપ્રકારના તરંગો ઉઠાવવા લાગ્યા. એક જણે કહ્યું, કે “કાણુ જાણુ એવું પણ થયું હોય કે, નવાબવજીરપર ચોગ્ય બંદોબસ્ત નહીં રાખ્યા બદલ બાદશાહ સલામત ગુસ્સે થયા હોય, અને તેથી તેને ગરદન મારવાને કપ્તાન સાહેબને બોલાવવામાં આવ્યા હોય!” બીજાએ કહ્યું, “નહીં નહીં, તેમ નહીં હોય, પણ “શાહી-હરમ”માં કંઈ ગડબડ થઇ હશે!” ત્રીજો બોલ્યો; “ના ના, બાદશાહ સલામતની એકએક તખીયત બગડી હશે, તેથી અહીંથી કુચ કરવા કપ્તાન સાહેબને બોલાવ્યા છે.”

તે લોકોને આમ વિવાદ કરતા મુકી, કપ્તાન સાહેબ તો ચોપદારની સાથે ચાલી નિકળ્યા. થોડીવાર પછી કાળાહળનું કારણ જાણવા મોકલેલાં તેમનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. તે લોકોએ કહ્યું કે, બાદશાહ સલામતના

તંબુઓ ઉપાડવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે: પરંતુ શા કારણથી આમ એકાએક કુચ કરવાનો હુકમ થયો છે, તેનું કારણ તેમનાથી શોધી કહડાયું નથી; કારણ કે એક જમાદારને એ સંબંધી પુછવા જતાં, બે ચાર માણસોને તેણે લાત મુકકીથી અધમુવા કરી મુકયા હતા ! અંગ્રેજ સભાસદોને એથી સંતોષ ન વળ્યો. પરંતુ તેમનાથી પણ બહાર નીકળીને એની તપાસ થાય તેમ નહતું; કારણ કે હજુ ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો અને તે સાથે બહાર એવું અંધાર છવાઈ ગયું હતું કે મ્હોંડે મ્હોંડું સુજતું ન હતું ! આવી રીતે નિરૂપાય થઈને અંગ્રેજ સભાસદો પાછા માથે હાથ દબાવે વિચાર કરતા બેઠા. એટલામાં કપ્તાન સાહેબ આવી પહોંચ્યા, તેમણે કહ્યું: “ભાઈઓ, હું જાઉં છું. તમે તમારી હોંશીયારીમાં રહેજો.”

કપ્તાન સાહેબના આ સમ્બો સાંભળીને, અંગ્રેજ સભાસદો એક સાથે બોલી ઉઠ્યા; “અરે ભાઈ, ક્યાં જાઓ છો? કાણ કાણ જાય છે?”

કપ્તાન બોલ્યો: “જહાંપનાહની સ્વારી, અર્ધા કલાકમાં લખ્ખનો તરફ કુચ કરશે. તેમની સાથે તેમની ડ્રેજ અને બેગમે પણ જાય છે. કાણ જાણે શા કારણથી બાદશાહ સલામત ગુસ્સે થયા છે, અને અહીંથી અર્ધા કલાકમાં કુચ કરવાનો તેમણે હુકમ કીધો છે? જુઓ; હું ફરી કહું છું કે, તમે ખૂબ હોંશીયાર રહેજો. નહીં તો લૂંટાઈ જશો.”

આટલું કહી તેઓ પોતાનો સરસામાન બંધાવવા લાગ્યા. જે સાથે સેવા જેવું હતું તે લઈને આકીનું પોતાના નોકરોને લાવવાનું કહી તેઓ જવાને તૈયાર થઈ ગયા.

લૂંટાઈ જવાની વાત સાંભળીને, અંગ્રેજ સભાસદો લયભીત બની ગયા. એક સભાસદે પુછ્યું, “શું ખરેખર લૂંટારા લોકો અમને લૂંટી લેશે?”

“જો હોંશીયારીમાં રહેશો તો નહીં લૂંટી જાય; પણ જો ગફલતીમાં રહ્યા તો તમારા શરીરપરનાં લુગડાં પણ તેઓ ઉતારી જશે. જ્યારે તે લોકોના જાણવામાં આવશે કે, બાદશાહ અને તેનું સમ્રાજ્ય લશ્કર અહીંથી કુચ કરી ગયું છે, ત્યારે તમારા તંબુઓ ઉપર છાપો માર્યા વિના તેઓ કેમ રહેશે?” કપ્તાને કહ્યું.

હવે શું કરવું? તેમનાથી બાદશાહની સ્વારી સાથે પણ જવાય તેમ નહતું; કારણ કે તેમની સાથે જોઈએ તેટલા ભોંઠાઓ નહતા. વળી બાદશાહનો હુકમ પણ એવો હતો કે તેમણે નવાબ-વજીરની સાથે આવવું. પચાસ માઈલની મુસાફરી, અને તે પણ ઉજડ માર્ગે કરવાની, તેથી ખોટા ચાલતાં પણ જવાય તેમ નહતું. જો કે તેમની સાથે એકેક હાથી અને બે ઘોડા હતા, પરંતુ તેનાપર બેસીને આખો દિવસ સૂર્યનો તાપ

સહન કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહતી. મ્યાના અને પાલખીઓ પણ તેમની સાથે હતી, પરંતુ ભોંઠાઓ વિના તેને ઉંચકે કોણ? તેમનો આપ? વળી તેઓ છડી સ્વારીએ ઉપડી જાય તો તેમના સરસામાનની સલામતી શી? કદાચ લૂંટારાઓ તે ન લૂંટે તો નવાખ-વજરનાં માણસો તેને ક્યાં છોડે તેવાં હતાં?

હવે ખીજે કંઈ ઉપાય નહતો, તેથી અંગ્રેજ સભાસદોએ વિચાર કરીધો કે, સવાર થતાં સુધી અહીંયાજ પડ્યા રહેવું. વળી તેઓને એવી આશા હતી કે નવાખ-વજર સવારે આપણને પુરતાં માણસો આપશે એટલે આપણે નિર્વિઘ્ને લખનૌ પહોંચી જઈશું.

થોડીવાર પછી આદશાહ સલામતની સ્વારી નીકળી. અંગ્રેજ સભાસદો તંબુમાં બેઠા બેઠા ઘોડાઓનો હણહણાટ, ભોંઠાઓનો “દાયાં બાયાં” “હું હાં” તથા હાથીઓના ગળે બાંધેલા ઘંટનો અવાજ સાંભળવા લાગ્યા. આદશાહની સ્વારી ઘણી ઉતાવળે જતી હતી, એટલે તે જેમ જેમ દુર જતી ગઈ, તેમ તેમ તેનો કોળાહળ ઓછો થતો ગયો અને અંતે પાંચું સુમસામ થઈ ગયું. આદશાહનો હુકમ પણ “નાદીરશાહી હુકમ” જેવો હતો. આ તરફ તેમના મ્હોંડામાંથી વાત નીકળી કે, ખીજ તરફ તે કામ થઈ જવું જ જોઈએ! આ વખતે તેમણે કુચનો હુકમ પણ એવી જ રીતે આપ્યો હતો. તેમણે હુકમ કર્યો કે, તે જ પળે કુચનો ઉંઠા વાગ્યો, જેત જેતામાં લાવ લશ્કર તૈયાર થઈ ગયું; અને સ્વારી ધામધુમની સાથે નીકળી પડી!

હજી પણ ઝરમર ઝરમર વરસાદ હતો. ખહાર પથરાયેલી શન્યતા અને અંધારી રાતના યોગે માણસના મનમાં ભયનો સંચાર થતો હતો. અંગ્રેજ સભાસદોના તંબુમાં આ વખતે એક ટેબલ પર મોટો લેમ્પ બળતો હતો. તેઓ લૂંટારાના ભયથી તંબુના દરવાજા ઉપર છુટા છુટા સુતા હતા. તેમની પાલખી અને મ્યાના, લૂંટારાઓ અંદર આવી ન શકે તેટલા માટે તંબુના દરવાજામાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. કેવળ એક વધારાની પાલખી, ખહાર જગ્યા નહીં હોવાથી તેમણે તંબુની અંદર મુકી હતી. વળી કપ્તાને કહેલી વાત હજી તેઓ ભુલ્યા નહતા, તેથી તેઓ એવા ઠરાવ પર આવ્યા કે, આપણામાંથી એકેક જણાએ વારા ફરતી બંને કલાક ચોકી ભરવી! એ ઉપરાંત વખત પર કામ આવે એ માટે તેમણે બે પિસ્તોલ ભરીને ટેબલ પર મુકી અને એકેક તરવાર પોતાની પાસે રાખી. આવી રીતે ગોઠવણ કરીને તેઓ સુતા. પહેલી વારી એક સાહેબની આવી, જેઓ અગાઉ આસ્ટ્રીયાના લશ્કરમાં કપ્તાનનો ઓધો ભોગવી ચુક્યા હતા. એ કે તંબુની અંદર ખીજ પાંચ પંદર નોકરો સુતા હતા, પરંતુ તેમના પર ભરોંસો મુકાય તેમ નહતું; કારણ કે તેઓ પણ લૂંટારાઓથી બહુ ખ્બીતા હતા.

પેલા આસ્ટ્રીયન કપ્તાન સાહેબ તંબુની ઓંદર એવી જગ્યાપર ચોકી કરવા બેઠા હતા કે, જેથી બન્ને દરવાજાપર તેમની નજર રહી શકે. તેઓ આરામ ખુરસીપર તકીયો મુકીને બેઠા હતા અને પોતાના બન્ને પગ ટેબલની નીચે નાંખ્યા હતા. વળી પાટલુનના ગજવામાં પોતાના બન્ને હાથ ધાલીને અકુડપણે “મેનીલા” ચીરટ મ્હોંડામાં દબાવીને ફક ફક ધૂમાડો ઉડાવતા હતા. તેમના આવા કાબેલીયતપણાપર નિર્ભય થઈને, બીજા અંગ્રેજ સલાસદો સુતા. પરંતુ નસિરુદ્દીનનો એક અંગ્રેજ લાયબ્રેરીયન, જે આ ટોળામાં હતો તેને કોઈ કારણથી નિદ્રા આવી નહીં. તંબુના દરવાજાની બાજુપર તે એક કોચપર સુતો હતો, એટલે પેલા પહેરો ભરનાર સાહેબની તેના તરફ પીઠ હતી. આવી સ્થિતિમાં અર્ધો કલાક નહીં વીત્યો હશે, એટલામાં તે લાયબ્રેરીયનને કંઈ ગડબડ માલૂમ પડી. પેલા ચોકી ભરનાર સાહેબ તો ચીરટ પીવામાં મસગુલ થઈ ગયા હતા, એટલે તેના જાણવામાં આ ગડબડ જરાપણ આવી નહીં; પરંતુ લાયબ્રેરીયન ચતુર હતો તેથી તે તરત ચેતી ગયો. તે બહીકથી હાલ્યો તો નહીં, પણ પોતાની આંખો ઉઘાડીને આ ગડબડ શું છે તે જોવા લાગ્યો. આમ તેમ નજર ફેરવીને જોતાં તેને જણાયું કે, એક કાળો હાથ જમીનપર ધ્રૂં છે અને કોચ પાસે મુકેલી એક ટીનની પેટી ઉપરની લુગડાંની પોટલી, કે જેમાં તેનાં ધોવડાવેલાં કપડાં હતાં તે ધીરે રહીને ઉઠાવે છે. તે જાણતો હતો કે આ પોટલીમાં પોતાના કીંમતી લુગડાં છે. હવે જો તે એકદમ ઉઠીને તેને પકડતો નથી તો પોટલીને જરીવારમાં પગ થાય છે ! લાયબ્રેરીયનના મનમાં લૂંટારાઓની બહીક તો ઘણી હતી, પણ લૂગડાંથી ભરેલી પોટલીનો લોભ તેનાથી જતો કરાયો નહીં. આથી તે ઉઠ્યો અને જેવો તે પોટલી સહીત લૂંટારાનો હાથ પકડવા જાય છે, એટલામાં લૂંટારો અને પોટલી બન્ને ગેબ ! લૂંટારો ક્યે રસ્તે આવ્યો અને ક્યે રસ્તે ગયો તે પણ તેનાથી કળાયું નહીં. ઉઠતા ઉઠતામાં તે લૂગડાંની પોટલી સાથે આંખમાં ધૂળ નાંખીને ક્યાં અલોપ થઈ ગયો એ શોધી કહાડવાની લાયબ્રેરીયનની જાણસા વધી ! પરંતુ તે બીચારાની જાણસાએ તેને ખેરખેરો સપડાવ્યો ! થયું એમકે લૂંટારાની અને લાયબ્રેરીયનની આવી ગડબડથી પેલા ચોકી કરનારા કપ્તાન સાહેબ જે ચીરટ પીતા પીતા જરા ઓખું ખાઈ ગયા હતા તે એકદમ ખોંખારો ખાઈને ઉભા થયા અને ટેબલપરથી ભરેલી-તૈયાર પિસ્તોલ લઈને તેમણે લાયબ્રેરીયનપર તાકી ! અધુરામાં પુરૂં દીવામાં તેલ થઈ રહેવાથી તે પણ મંભંદ બળતો હતો એટલે કપ્તાન સાહેબ લાયબ્રેરીયનને ચોર સમજ્યા અને લાયબ્રેરીયને કપ્તાનને ચોર ઠાકી બેસાડ્યો ! કપ્તાનના હાથમાં

પિસ્તોલ જોઇને લાયબ્રેરીયને પણ પોતાની તરવાર લીધી અને બન્ને જણાઓ એક બીજાની વચ્ચે હાથોહાથ આવી પડ્યા ! બન્નેમાંથી એકના અથવા એક સાથે બન્નેના ગ્રાણ જવામાં ફક્ત એકજ પળની વાર હતી. એટલામાં લાયબ્રેરીયને કપ્તાનને ચોર સમજી પહેલા લુગડાંની પોટલી સંબંધી સવાલ કીધી એટલે ભરમ ધુટ્યો અને બન્નેની આંખો ઉઘડી. તરતજ તેઓ એક બીજાનો હાથ પકડી, દીવા પાસે ગયા અને તેને સ્તેજ કરીને ફરી ચોરની તપાસ કરવા લાગ્યા. પરંતુ આટલીવાર સુધી ચોર તેમની પકડવાની વાટ જોતો તંબુમાં બેસી રહે, એવો તે કાચો નહતો. તે તો આ બન્ને જણા પિસ્તોલ અને તરવાર લઇ એક બીજાને મારવાની ધાલમેલ કરતા હતા, તે જ વખતે એક કાચની નીચથી નીકળી પેલા ચોકો કરનારા કપ્તાન સાહેબવાળા દરવાજાથી છલંગ મારીને ક્યારનો પસાર થઇ ગયો હતો !!

આ ગડબડથી બીજા સુતેલા અંગ્રેજ સભાસદો જાગી ઉઠ્યા. સાથે સાથે નોકર ચાકરો પણ ઉઠ્યા એટલે પછી પુછવું શું ? તેમણે “પકડો-પકડો-ભાગને ન પાવે”ની જૂમોથી સૌ ગળવી મૂક્યું. પરંતુ જેમ કમાનમાંથી એક વખત તીર છૂટ્યા પછી તે પાછું હાથમાં આવતું નથી, તેમ આ લૂંટારા ભાઇ પણ તેમના હાથમાંથી એક વખત છુટ્યા પછી પાછા હાથમાં આવે એમ ન હતા. પરંતુ આપણે આવા બુદ્ધિમાન અને સાહસીક છતાં, એક લૂંટારો આપણી આંખમાં ધૂળ નાંખીને આપણો માલ લઇને પસાર થઈ જાય અને આપણે તેને પકડી શકીએ નહીં, ત્યારે આપણે મર્દ બચ્ચાં શાના ? એ વિચારે અંગ્રેજ સભાસદો પાછા ચોર પકડવાની ગડબડ કરવા લાગ્યા. ચોર તો હાથમાં આવે એમ હતું જ નહી, ઉઘટા તેઓ ચોર પકડવાની લાલ્ચમાં બીજી વખત મૂર્ખ બન્યા. ચોર જે વખતે તંબુમાં હતો તે વખતે તે તંબુના અંદર અને દરવાજા આગળ જે પાલખી મુકી હતી તેમાંથી; બહાર નીકળ્યો હતો, પરંતુ અંધારાને લીધે પાલખી આગળ સુતેલા એક નોકરપર તેનો પગ પડવાથી, તે જાગી ઉઠ્યો અને તે જ વખતે “પકડો-પકડો”ની જૂમ પડી, એટલે નોકર એત્યા કે આજ ચોર છે, તેથી તેણે ચોરને પકડી રાખ્યો ! પરંતુ ચોરે સમયસૂચકતા વાપરીને લુગડાંની પોટલી નાંખી દીધી અને તેના હાથમાંથી છટકવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો. તે નોકર બળવાન હોવાથી તેના હાથમાંથી ચોરથી છટકી શકાયું નહીં, એટલે બન્ને જણા વરસાદથી થયેલા કીચડમાં મલ્લયુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

આ મલ્લયુદ્ધમાં ચોર મહાત્ થયો અને તેની છાતીપર નોકર ચઢી બેઠો. ચોરે ધાર્યું કે હવે આપણું આવી બન્યું. જો એ હમણાં જૂમ પાડશે તો આટલા બધા માણસોથી આપણો મોત વિના છૂટકો થનાર

નથી. એથી તેણે છેલ્લી યુક્તિ અજમાવી. આ વખતે તેના બન્ને હાથ તો છુટા જ હતા, એટલે તેણે સુતાં સુતાં બન્ને હાથે કીચડ લીધો અને જેવો તે નોકર જૂમ પાડવા બળ્ય છે તેવો જ તેણે નોકરની આંખમાં અને મ્હોંડામાં કીચડ ભરી દીધો. આંખમાં કીચડ જવાથી, નોકર ગભરાયો એટલે તેને છોડી દઇને તે બન્ને હાથે પોતાની આંખો ચોળવા લાગ્યો ! ચોરને તો એજ જોઇતું હતું. તરત જ તેણે પોતાની છાતી પર ચ્હડી બેઠેલા નોકરને બન્ને હાથે જોરથી હડસેલો માર્યો. નોકર બિચારો નીચે ગચડી ગયો. આવી રીતે તેના હાથમાંથી ધૂટાંજ ચોર છલંગ મારીને ઉભો થયો અને મુઠ્ઠીઓવાળીને ન્હાસી ગયો. તેને ન્હાસતો જોઇને પેલા નોકર આંખો ચોળતો ચોળતો “પકડો-પકડો”ની જૂમો પાડવા લાગ્યો. તેની જૂમો સાંભળીને પેલા આસ્ટ્રીયન કપ્તાન સાહેબ, ચોર પકડવાને ત્યાં દોડતા દોડતા આવ્યા. આંખમાં કાદવ ગયાથી નોકર તો હળુ સુતો આંખો જ ચોળતો હતો ને તેની વેદનામાં તેને પોતાની દેહનું જ્ઞાન ન હતું; પરંતુ નોકરની આવી સ્થિતિ જોઇને પેલા કપ્તાન સાહેબ કે જેણે તેની “પકડો-પકડો”ની જૂમ સાંભળી પિસ્તોલ છોડી હતી, ને એવું સમજ્યા કે મ્હારી પિસ્તોલની ઝાલીથી ચોર ધાયલ થઇને હળુ અહીંયાજ પડ્યો છે ! હવે બાકી શું રહ્યું ? આટલી મહેનતે પણ ચોર પકડાયો એવા મનના માની લીધેલા આનંદે, કપ્તાન સાહેબ પેલા નોકરને જ વળગી પડ્યા ! નોકરે વિચાર્યું કે ફરી પાછો ચોર આવ્યો કે શું ? એટલે તેણે પણ આંખો ઉઘાડ્યા શિવાય, ને આળુ બાળુ જોયા શિવાય ફરી જોરથી ‘પકડો-પકડો’ની જૂમો પાડી; અને કપ્તાન સાહેબની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવા માંડ્યું. એક બે વખત નોકર નીચે તો ત્રણ ચાર વખત કપ્તાન સાહેબ નીચે, એમ અરસપરસ બન્ને કીચડમાં ખૂબ રગદોળાયા ! એટલું જ નહીં, પણ મુસલમાનોની મહોરમમાં જેમ તાજાની આગળ માનતા ચહાવવા આવેલા માણસો ગખડે છે, તેમ તેઓ એક બીજાને વળગીને ગખડતા ગખડતા ઘણે દુર નીકળી ગયા. નોકર મ્હોંડામાંથી બોલતો નથી કે હું નોકર છું, તેમ કપ્તાન સાહેબ પણ બોલતા નથી કે હું કપ્તાન છું. આણી તરફ કપ્તાન સાહેબને ઘણીવાર થયાથી તંબુમાંના બીજા અંગ્રેજ સભાસદોને શીકર થવા લાગી. તેઓ માણસોના હાથમાં બળતી મસાલો પકડાવી તેની શોધમાં નીકળ્યા. શોધતાં શોધતાં ઘણે દુર નીકળી ગયા પછી તે લોકોને આ બન્ને જણા એક બીજાને વળગીને આજોરતાં મળ્યા ! તે બન્નેના મ્હોંડાં કાદવથી એવાં લપેડાઇ ગયાં હતાં કે આ બેમાં કપ્તાન કોણ અને ચોર કોણ, તે તેમનાથી એકદમ પારખી શકાયું નહીં. અંતે તેમણે નોકરોદ્ધાર આ

બન્ને જણાને છૂટા પડાવ્યા. જીવના જોખમે, આટલી હિમત ખેંચીને પણ કપ્તાન સાહેબ ચોરને વળગી રહ્યા, એ જોઈને બીજા અંગ્રેજ સભાસદો તેની બળબુદ્ધિના અંદર અંદર બહુ વખાણ કરવા લાગ્યા ! ત્યાર પછી બધા પેલા ચોર તરફ વળ્યા ! આટલા આટલા માણસોને હંફાવનાર એ ચોર કેવો હશે, એ જોવાની કેટલાકને ઇચ્છા થઈ, કેટલાકને તેને બંધીવાન અવસ્થામાં નીરખી ઘોળધપ્પો કરવાની ઇચ્છા થઈ. એમ જુદી જુદી ઇચ્છાની અસર ગરીબ બીચારા પેલા નોકરપર ધણી માઠી થઈ ! કોઈ તેને મારવા લાગ્યું, કોઈ તેના લુગડાં ખેંચવા લાગ્યું, અને કોઈ તેનો દેખાવ જોઈને પેટ પકડીને હસવા લાગ્યું ! આંખમાં કાદવ ગયાથી તેની વેદનાને લીધે, નોકર તો હજી આંખો ઓળતો હતો અને પોતાપર પડતા ઘોળધપ્પા મુંઝે મ્હોંડે સહન કરતો હતો; પરંતુ જ્યારે તેને ખૂબજ માર પડવા લાગ્યો ત્યારે તેની પણ ધીરજ દહી ગઈ એટલે તે બોલવા લાગ્યો, “મુઝે મત મારો—મત મારો. મૈ ચોર નહીં હું—ચોર નહીં હું !!” “મૈ ચોર નહીં હું” એ શબ્દો તેના મ્હોંડામાંથી નીકળતાંજ સૌ આભા બનીને જોવા લાગ્યા અને સૌ એકજ સાથે તેને પુછવા લાગ્યા કે, તું કોણ છે ? આંખની વેદનાથી અને માણસોના મજબુત ગડદાથી ગભરાયેલા નોકરે, રડતાં રડતાં પોતાની ઓળખાણ આપી. પરંતુ અંગ્રેજ સભાસદોને તેથી વિશ્વાસ આવ્યો નહીં. ધણી રકઝકને અંતે જ્યારે બીજા નોકરોએ તેને ઓળખ્યો, ત્યારે અંગ્રેજ સભાસદો ખીસીયાણા પડીને ખૂબ હસવા લાગ્યા. સૌ કરતાં પેલા કપ્તાન સાહેબને જોઈને તેમને ધણું હસવું આવતું હતું; કારણ કે તેમના મ્હોંડાનો દેખાવ એવો થઈ ગયો હતો કે, કોઈ પરાયા માણસને પણ તે જોઈને હસવું આવ્યા વિના રહે નહીં ! થયું; ચોર ચોરને ઠેકાણે રહ્યો અને વચ્ચે નોકર ને કપ્તાનલડી મુવા ! પછી બળતી મસાલો સાથે આ સરઘસ તંજુએ જવા નીકળ્યું. કપ્તાનથી તો નીચેથી ઉંચું જોવાતું નહતું. તે પોતાના મનમાં ચોરને ગાળો દેતો, અને મ્હોંડા ઉપરનો કાદવ લ્હોતો લ્હોતો, સૌની પાછળ ચાલતો હતો. બીજા અંગ્રેજ સભાસદો તેની બહાદુરીના વખાણ કરતા અને પેટ પકડીને હસતા હસતા ચાલતા હતા. આખો રસ્તો તેમણે ચોર અને કપ્તાનની વાતો કહાડીને હસવામાં પસાર કરી નાંખ્યો ! જેમ તેમ કરીને તેઓ તંજુએ પહોંચ્યા એટલે આ સરઘસ વીખરાઈ ગયું.

તે આખી રાત નસિરહીનના અંગ્રેજ સભાસદોએ હસવામાં અને મુરા પીવામાં કહાડી. લૂંટારાઓને પણ અંતે ખબર પડવા પામી કે, બાદશાહની સ્વારી લશ્કર સહીત અહીંથી ઉપડી ગઈ છે, એટલે તેઓ ડેરા તંજુઓ ઉપર દૂટી પડ્યા. આખી રાત બાદશાહની છાવણીમાંથી સ્ત્રી—

પુરૂષોનો ચીત્કાર સંભળાવા લાગ્યો. પરંતુ આ કહેવાતા વીર પુરૂષો, પોતાનો તંબુ છોડીને ઘડીપણ બહાર નીકળ્યા નહીં ! બેગમેની લોંડીઓ, જેઓ આદશાહની સ્વારી સાથે લાખનૌ જવા પામી નહતી, તેઓએ કુંટારાઓને હાથે અનેક પ્રકારના સંકટોં સહ્યાં હતા. કુંટારાઓ તંબુ ફાડીને અંદર પેઠા અને લોંડીઓના શરીરપર જે કંઈ વસ્ત્રાલંકારો હતા તે સર્વ ઉતારી લીધા. એટલું જ નહીં પણ તેઓ પેટી પેટારા તોડીને બેગમેના વસ્ત્રાલંકારો યુદ્ધાં કાઢી ગયા ! અંગ્રેજ સભાસદો સુરામાં મત્ત થઈને પોતપોતાનું સંભાળતા બેઠા હતા. વળી તેઓ એમ માનતા હતા કે, છાવણીનો અચાવ કરવાનું કામ નવાબ-વજીરનું છે, એટલે આપણે તેની વચ્ચે પડવાનું કામ નથી ! પરંતુ એ તેમનું બહાનું હતું. ખરી રીતે જોવા જઈએ તો તેઓ કુંટારાઓથી ઘણા બહીતા હતા ને કુંટારાઓને હાથે આપણે સપડાઈ નહીં જઈએ તે માટે તે લોકો હથીયારબંધ થઈને મારવા અને મરવા માટે તૈયાર થઈને પોતાના જ ઘરમાં બેઠા હતા !!

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ છાવણી તરફથી મારફાડ, ખૂમ યરાડ અને કોળાહળ વધારેને વધારે સંભળાવા લાગ્યો. એથી એક અંગ્રેજ સભાસદના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેણે નીરાધાર અબળાઓની મદદે જવાને માટે સૌને આગ્રહ કર્યો. પરંતુ તેના આગ્રહને બધાએ એમ કહીને ઉડાવી દીધો કે, બેગમેની લોંડીઓ ઘણી નીચ અને હલકા સ્વભાવની હોય છે. જો આપણે તેમને અચાવવા જઈશું, તો તેઓ આપણા ઉપર અનેક પ્રકારના દૂષણો મુકશે અને લાખનૌ પહોંચ્યા પછી, આદશાહની આગળ તેઓ ફરિયાદ કરી, કહેશે કે એ લોકો નીચ બુદ્ધિથી રાત્રે “શાહી હરમ”માં પેઠા હતા. એથી આદશાહનો ક્રોધ અને રેસીડેન્ટ સાહેબની આપણાપર અવકૃપા થશે અને આપણી ભલાઈ તો ક્યાં દૂર રહી જશે; પણ આપણી કમાઈ અને ભેગી કરેલી માલમત્તા રાજદંડ તરીકે આદશાહ લૂટી લેશે ! વળી આપણે તેમને અચાવવા જઈશું તો, આપણી માલમત્તા કુંટારાઓ લૂંટ્યા વિના રહેશે નહીં. આપણે ગમે તેવા શરવીર હોઈએ, પણ જ્યાં પોતાનો અચાવ કરવાની આપણને મારામાર પડે છે, ત્યાં પારકી પીડા ક્યાં વહોરવા જઈએ ? કદાચ આપણે જીવના જોખમે તેમને અચાવવા જઈએ, તો પણ આપણે પાંચ સાત માણસો, આટલા બધા કુંટારાઓને પહોંચી શકીએ તેમ નથી. તેમ એ નીચ લોંડીઓ, એ માટે આપણો ઉપકાર માને તેવું પણ નથી. માટે બહેતર છે કે, આપણે આપણું સંભાળીને બેસી રહેવું અને પારકી પીડામાં પડવું નહીં.

આવી રીતે પેલા દયાળુ હૃદયના અંગ્રેજ સભાસદના આગ્રહને સૌએ ઉડાવી દીધો. અને પાછા પોતપોતાના અચાવમાં સૌ પરોવાઈ

ગયા, હથિયાર બાંધી બેઠા. તંબુઓના દરવાજે દરવાજે પેહેરેગીર તરીકે તેઓએ એક બીજાની નીમણુંક કરી દીધી. તેઓ પોતાના ઘોડાઓ તરફ વળ્યા. ઘોડાઓ માટે તેમને ઘણી કાળજી હતી, કારણ કે વખત આવ્યે તેમને બચવાનું સાધન એજ હતું. સૌએ પોતપોતાના ઘોડાને બળે દોરડાં બાંધીને એક દોરડું ખૂટાની સાથે બાંધ્યું અને બીજું દોરડું ઘોડાના ખાસદારના હાથે બાંધ્યું, કે જેથી લૂટારાઓ ઘોડાઓ છોડવા આવે તો, બે દોરડાંને યોગે તરત ખાસદાર જાગી ઉઠે અને ઘોડાઓ તેમના હાથમાં જવા પામે નહીં.

આવી ભયાનક અને અંધારી રાત્રી, તેઓએ પોતપોતાના પહેરે ભરવામાં અને “પકડો-મારો” વિગેરે અવાજો સાંભળવામાં ગાળી ! અંતે સૂર્યોદય થયો અને સૌ શાંત થઈ ગયું, ત્યારે તે લોકો, રાત્રે શું થયું તે જોવાને પોતાના તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યા. છાવણીમાં આવીને તેમણે જે દેખાવ જોયો તેથી તેમને પણ હૃદયકંપ થયો. ઠેકાણે ઠેકાણે તંબુઓ ભાંગી ટૂટી સ્થિતિમાં પડ્યા હતા; મુલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો, હાથીની ઝૂલો, સોનેરી પડદાઓ અને સોના ચાંદીના વાસણો, જ્યાં ત્યાં વીખરાયેલા જણાતા હતા. કોઈ ઠેકાણે માણસોના છિન્ન ભિન્ન શરીરો, તો કોઈ ઠેકાણે ઘાયલ થયેલા મણુસો, આતિ નાદ કરતાં પડ્યાં હતાં. આવો ભયંકર દેખાવ તેમનાથી વધારેવાર જોઈ શક્યો નહીં. તેઓ સાંધી પાછાં ફર્યા ને અહીંથી જેમ અને તેમ વહેલાં નીકળી જવા માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા, તેઓ પોતાના તંબુએ આવી પહોંચ્યા. પરંતુ તેમના તંબુ આગળ તો વળી કંઈ જુદો જ રંગ ખીલી રહ્યો હતો. પચ્ચીશ પચાશ માણુસો ગાલ ગલોચ કરતા તેમના તંબુ આગળ લડતા હતા અને એક બીજાને લાકડીઓવતી માર મારતા હતા ! ઘણી મહેનતે આ લોકોને શાંત કર્યા પછી તેમને જણાયું કે, નવાબ-વજીરના માણુસોની સાથે તેમના માણુસોને કોઈ કારણને લીધે અંધડો જાગ્યો છે અને તેને લીધે આ લોકો આવી મારામારી કરે છે ! અંતે નવાબ-વજીરના એક માણુસને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, “દેખિયે જનાબ ! એ નાલાયક બદમાશ, નવાબ-વજીરના દુરમાન નહીં માનતો !”

એ સાંભળી અંગ્રેજ સલાસદોના નોકરોમાંથી એક જણ બોલી ઉઠ્યો “એ હરામખંદે કહેતે હૈંકી, અપને માલિકકા કામકાજ છોડ દો ઔર હમારે સાથ ચલો !”

આ અંધડાની સાથે અંગ્રેજ સલાસદોનો ઘણો સંબંધ અને સ્વાર્થ હતો. કારણ કે નવાબ-વજીરે તેમના નોકરોને છાવણીમાંના સરસામાન બાંધવા માટે બોલાવ્યા હતા, પરંતુ એ લોકો જય તો પછી તેમનો સરસામાન કોણ બાંધે ? વળી નવાબ-વજીર તેમનાથી પહેલાં લખનૌ તરફ

વિદાય થાય તો એ લોકો રસ્તામાં જ લૂંટાઈ જાય તેમ હતું. એથી અંગ્રેજ સભાસદોએ નવાળ વજરનાં માણસોને નત્રતાથી સમજાવીને કહેવા માંડ્યું કે, જહાંપનાહ અમને જલદી આવવાનું કહી ગયા છે, તેથી જો તમે અમારાં માણસોને લઈ જશો, તો અમે લાખનૌ ક્યારે પહોંચીશું ? પરંતુ નવાળ વજરનાં માણસોએ તેમનું કહેવું માન્યું નહીં. તેમણે કહ્યું કે, “બાદશાહ સલામતની ગેરહાજરીમાં નવાળ વજર જ હાકિમ ગણાય છે, માટે તેમનો હુકમ તમારે માનવો પડશે !”

એથી અંગ્રેજ સભાસદો ગુસ્સામાં આવી કહેવા લાગ્યા કે, અમારી પાસે પીસ્તોલો, બંદુકો અને પૂરતી તરવારો છે, તેથી અમે અમારા નોકરોનો સારી રીતે બચાવ કરી શકીશું. એના ઉત્તરમાં નવાળ વજરનાં માણસોએ કહ્યું કે, તમારાં એકેક માણસોને માટે, નવાળ વજરની પાસે ત્રણ ત્રણ માણસો છે, અને હથિયારોની તો કંઈ ગણતરી જ નથી. જો તમે ખોટી હા કરશો તો એક પણ માણસ તમને આપવામાં આવશે નહીં !

તેમની આવી વાત સાંભળીને અંગ્રેજ સભાસદો ગભરાયા; કારણ કે નવાળ વજર જે વાતની જીદ લે છે, તેને જીવ જતાંએ તે છોડતા નથી, એ વાતની તેમને ખાતરી હતી. હવે શું કરવું ? તેમનાથી નવાળ વજરની સાથે લડાય તેમ પણ નહતું; કારણ કે તેની સાથે લડીને પછી રહેવું ક્યાં ? તેમ પોતાનાં માણસો આપવાથી તેઓને અધવચ્ચ લટકવું પડે છે. આવી સંકટામણમાં આવી પડવાથી તેમને રાજનાપિતનું સ્મરણ થયું. તેનો પ્રતાપ દરબારમાં એટલો બધો હતો કે, નહાના મોટા સૌ તેનાથી ધ્રુજતા હતા. તેમણે વિચાર્યું કે, જો આ વખતે રાજનાપિત હોત તો, આપણી આવી સ્થિતિ થાત નહીં ! તેઓ આવી વાતચિત કરે છે, એટલામાં તેમના નસીબે જોર કરવાથી, રાજનાપિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે પણ લાખનૌ જવાને માટે ગભરાતો હતો અને તેમની સાથે સાથે જવાને માટે તે અહીં ચાલી ચાલીને આવ્યો હતો. પરંતુ તંજુ આગળ આવી ગડબડ જોઈને તે ખંચાયો અને શા માટે તેઓ તકરાર કરે છે, એમ પૂછવા લાગ્યો. અંગ્રેજ સભાસદોએ જે હતું, તે બધું કહી સંભળાવ્યું. આથી તેને ધણો ક્રોધ ચળો. પહેલાં તો તેણે નવાળ વજરનાં માણસોને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે, “તમે સઘળા પાછા અને બદમાશ છો અને તમારા નવાળ વજર પણ તમારા જેવા જ નાલાયક અને હમખક છે.” પછી તેણે ફાટી ફૂટી હીંદી ભાષામાં નવાળ વજરના નોકરોને કહ્યું; “જાઓ નવાળ સાહેબસે કહ્યો કે મુઝે જલ્દ જાકર જહાંપનાહક બાલ સંવારના હૈ, મૈ અબી લાખનૌ જાના ચ્હાતા હૂં. જરાબી દેર નહી કર સકતા, ઓર એ

સાહેબ લોગભી મેરેહી સાથ જાંચે, ઇસલીયે કોઇ નૌકર યહાંકા ન પકડા જાય. ક્યા બિગારીયોંકી કમી હૈ ?”

નવાખ વજરનાં માણસો આવું સાંભળીને બિચારા નીચી મુંડીએ ચાલતાં થયાં. રાજનાપિતને શરણે જવાથી અંગ્રેજ સલાસદોને રહેજ પણ દુઃખ ન થયું. ઉલટું તેમનું કામ થયું અને રાજનાપિત પણ એથી તુષ્ટ થયો ! કદાચ નવાખ વજર એથી મનમાં બળ્યા હોય તો કોણ જાણે ? પરંતુ એ દિવસથી નવાખ વજર તેમનાં માણસો માંગવાનું ભુલી જ ગયા !

અંગ્રેજ સલાસદોએ તરત જ પોતાનાં માણસોને સરસામાન બાંધવા વળગાડી દીધાં; અને તે લોકોનો નાસ્તો પાણી થતા પહેલાં તો નોકરોએ સરસામાન બાંધીને સૌ તૈયાર કરી નાંખ્યું. થયું; દડ મગલ કરતાં તેમની સ્વારી ઉપડી અને પાછલા પહોરે તો તેઓ લખનૌમાં પણ પહોંચી ગયા.

ખીજે દિવસે સવારે જ્યારે તે લોકો, બાદશાહની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા ત્યારે તેમણે જોયું કે, રાજનાપિત તેમના વાળ ઓળી રહ્યો છે અને તેઓ ઘણા આનંદમાં બેઠા છે. અંગ્રેજ સલાસદોને પોતાની સન્મુખ ઉભેલા જોઈને, બાદશાહ હસતાં હસતાં બોલી ઉઠ્યા; “વાહ ! સાહેબો, ઇસ સુનસાન સ્થાનમેં તુમ લોગોને હમે અચ્છા એકલા છોડ દીયા થા !” એ સાંભળીને એક અંગ્રેજ સલાસદ બોલી ઉઠ્યો કે; “જહાંપનાહ તો એક સાધારણ માણસ કરતાં પણ ઘણી ઉતાવળે કુચ કરે છે, ત્યાં અમારા જેવાના શા આશરા ?”

તે સલાસદનાં આવાં વચનો સાંભળી બાદશાહે કહ્યું “ખૈર ! મુઝે ખુશી પૈદા હોતી કે તુમ સહીસલામત યહાં આ ગયે ! મૈને ઉન હરામી બચ્ચાંકા લૂંટફાટકા હેવાલ સુના હૈ. ખાં સાહેબને મુઝે સખ કુચ્છ કહા હૈ. જરા તુમ લોગભી પૂરાપૂરા હાલ શિર બ્યાન કરો !”

અંગ્રેજ સલાસદોએ જે બન્યું હતું તે સઘળું વિસ્તારીને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને બાદશાહ સલામત કોષથી અધીર થઈને બોલ્યા “દુ...ખો તો ઇન હ...રામીયોંને, મેરી બે...ગમાનકી ઔર મેરી પોશા-કોંકા નહેસ્ત હાયોસે તહન સહન કરનેકી હીમ્મત કી હૈ, લેકીન અબ્બા જાનકે શીરકી કસમ, મૈ ઉનકા ભટિયા ભેદ કરદુંગા !!”

બાદશાહ સલામતને શાંત કરતાં રાજનાપિત બોલ્યા; “હજુર, મૈને સુના હૈ કિ, નવાખ વજરકે બાદમીયોંને ઉનકે મુખીયાઓંકા પકડ લીયા હૈ ઔર સખ દીલાનેકે લીયે, હહ સાથ સાથ પીછે લીયે આતે હૈ.”

“સુનો ખાં ! ઉનમેંસે એક એકકો મૈ શક્તીપર ચડાઉંગા, ચાહે વ લોગ સૌ સેણી બ્યાદા હો, સખકી જાન લૂંગા ! દુનિયામાં કૌન ઔસા હૈ. જી અબ્બ ઉન્હે બચા શકેગા ?” બાદશાહ સલામતે છેવટનો ન્યાય કરી નાંખ્યો.

સવારે હકીમ મહમદ અલીખાંએ લુંટારાઓને પકડવાનો હુકમ કીધો. તરત જ રાજા દર્શનસિંહે, લુંટારાઓને પકડવા ચારે દિશામાં માણસો દોડાવ્યાં. પરંતુ લુંટારાઓને બદલે, જે માણસો છ મહિના સુધી માંદગીને ખીછાને પજાં હતાં, તે લોકોને બાદશાહના માણસો પકડવા લાગ્યાં! જેઓથી પૂરેપૂરું ચલાતું નહતું, તેવાં માણસોને પણ બાદશાહના માણસો, લુંટારા તરીકે પકડી લખનાં મોકલવા લાગ્યાં! રાજા દર્શનસિંહ તથા હકીમ મહમદ અલીખાં આવાં અશક્ત અને દુર્બલ માણસો જોઈને, એટલો પણ વિચાર કરતા નહતા કે, આ લોકો તે કેવી રીતે લુંટ કરી શકે? પરંતુ બુદ્ધ બાદશાહના તંત્રીમાં પેશી મધ્યરાત્રીએ લુંટ ચલાવનારાઓને પકડીને, તેઓને કંઈ પણ શિક્ષા ન કરે, તો તેઓના અધિકાર અને પદ મર્યાદાપર પાણી ફરી વળે છે; તેથી દુર્બળ કે સખળ—અને તે પછી ખરો અપરાધી ન હોય તો પણ તેને શિક્ષા કરવાની જ વાત! આવી રીતે પાંત્રીસથી ચાલીસ માણસોને બાદશાહના સીપાઇઓ પકડી લાવ્યા અને તે નિરપરાધીઓને બાદશાહે ફ્રાંસીની સજા કરી!! બાદશાહના આવા ન્યાયથી પાંત્રીસ ચાળીસ નિરપરાધી માણસો, ફ્રાંસીને લાકડે લટકી ગયાં.

પરંતુ નવી નવી મોજ મગ્ગહના અભાવે પાછો નસિરહીનને અજાણ્યો ઉઠ્યો! પાછું તેણે “કંઈ પણ ગમતું નથી!” એવું બડબડવા માંડ્યું! પાછો સભાસદવર્ગ ચિંતામાં પડ્યો! પરંતુ તેમનાં સદ્ભાગ્યે મોહરમ માસ આવી પહોંચ્યો. હજરત ઈમામ અને હુસનના શોકમાં સૌ પજાં, એટલે સભાસદ વર્ગને પછી નસિરહીનને માટે નવા આમોદ પ્રમોદની તૈયારીઓ કરવી પડી નહીં.

દ્વાત્રિંશ અધ્યાય.

બુધ રાજા અને બૃહસ્પતિ મંત્રી!

નરમાસથી અમલ ચલાવો અને વધારે પૈસા લાવો. પાડોશી રાજ્યો તરફ ન્યાય અને નમ્રતાથી વર્તો અને વધારે નાણાં મોકલો. હેસ્ટિંગ્સને ઇંગ્લંડથી જે સૂચનાઓ કરવામાં આવતી હતી તે સર્વનો ખરું જોતાં કુલ સારાંશ આ જ હતો. આ સૂચનાઓનો અર્થ એ કે—આપ બનો ને જીલમી પણ થાઓ—ન્યાયી બનો ને અન્યાયી પણ થાઓ—નમ્ર બનો ને લુંટારા પણ થાઓ.*

હકપારના ઘાડપાડુ અથવા આઉદની લૂંટ.

* Govern leniently and more money. Practise strict justice and moderation towards neighbouring Powers, and

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં ભારતવર્ષમાં નવીન યુગનો આરંભ થયો. લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક, ગવર્નર જનરલ નીમાધને ભારતવર્ષમાં આવ્યો. સર આર્ચ્સ થિયોફિલીસ મેટકાફ, ગવર્નર જનરલની કૌંસીલનો મુખ્ય સભાસદ અને લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકનો પરામર્શ દાતા બન્યો અને તેથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની શાસન પ્રણાલિમાં ધીરે ધીરે ફેરફાર થવા લાગ્યો.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, લોભી વાણિયાના જેવી હતી. ગયાં બસે વરસમાં તેણે છળબળ અને કળથી હિન્દુસ્થાનનો ઘણો પૈસો હુંટ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને બંગાળની દિવાનગીરી મળી, સારથી તેણે પ્રજાનું ધન હરણ કરવામાં કોઈ પણ રીતની ક્યાસ રાખી નહતી. તેને પ્રજાની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા નહતી; તેમ જ પ્રજા સુખ સ્વચ્છંદે દિવસો ગાળે, એ પણ જોવાને તે રાજ નહતી; અને તેથી હિન્દના વતનીઓને, હમેશને માટે અંધારામાં રાખવા સારુ તેણે અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ યોજી હતી. જ્યારે મહાત્મા ઉદય આરફેસે, હિન્દુસ્થાનમાં ઈંગ્રેજ કેલવણી ચાલુ કરવા, પાર્લામેન્ટમાં દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોએ એ જ કારણે એ દરખાસ્તની વિરુદ્ધ મોટો પ્રતિવાદ કર્યો હતો. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરો ખુલ્લી રીતે કહેતા હતા કે, હિન્દના વતનીઓની કેળવણીના પ્રતાપે આંખો ઉઘડશે તો, હિન્દુસ્થાનમાં આપણાં પ્રભુત્વનું રક્ષણ થશે નહિ ! બહાંગીરી ચલાવી શકાશે નહિ !

એ પછી હિન્દુસ્થાનમાં દયાળુ પાદરીઓએ, ખ્રીસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરો પાસે માંગણી કરી. તેના જવાબમાં દૂરદર્શી ડીરેક્ટરોએ જણાવ્યું કે, હિન્દુસ્થાનમાં ચોર, લૂટારા કે ધાડપાડુઓ આવે, તો તેને માટે અમે ખુશી છીએ, પણ પાદરીઓ હિન્દુસ્થાનમાં આવે તે માટે અમને સખ્ત વાંધો છે, કારણ કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરનારા પાદરીઓની વર્તણૂકથી જ અમેરિકા સ્વતંત્ર બનવા પામ્યું છે.

પરંતુ લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકના અમલની શરૂઆતથી, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, લોભી વાણિયાનો પોષાક ધીરે ધીરે તજવા માંડ્યો; અને લૉર્ડ વિલીયમના પ્રતાપે જ દેશીઓ ન્યાયવિભાગમાં ધીરેધીરે પ્રવેશ કરવા લાગ્યા.

લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક, ઘણો ધર્મિષ્ઠ, દયાળુ અને કર્તવ્યપરાયણ હતો. તેનો પરામર્શદાતા અને પ્રધાન મંત્રી, મેટકાફ પણ ન્યાયપરાયણ,

send more money. This is in truth the sum of all the instructions that Hastings ever received from home. Now these instructions mean—be the father and oppressor—be just and unjust, moderate and rapacious.

Dacoitee in Excelsis or the Spoliation of Oude.

ધાર્મિક અને પરોપકારી હતો. તેથી જ હિંદુસ્થાનના વંતનીઓની દુર્દશા તરફ તેમની નજર ગઇ.

ઈ. સ. ૧૮૩૧ ના આગષ્ટ મહિનામાં લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીન લાખ-નૌમાં આવ્યો. તેના આગમન કાળે નગરને અનેક પ્રકારે શણગારવામાં અને તેનો વૈભવ દેખાડવામાં, નસિરહીને કોઇપણ રીતની આકી રાખી નહતી. ગાનતાન, નાયમુજરા અને પશુપક્ષીઓની સાઠમારીઓની તૈયારી, મોટા પાયાપર થતી હતી. લૉર્ડ વિલીયમને લાખનૌ આવીને જ્યારે સાંભળ્યું કે, તેને આવકાર દેવાને માટે બાદશાહે ચાલીશ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરીશ છે, ત્યારે તેને ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો. પ્રજાને આખા દિવસમાં એક વખત પણ પેટ પૂરતું અન્ન મળતું નથી, ચોર, લૂટારા અને ધાડ-પાડુઓના જીલમથી, દેશની ધુળધાણી થઇ ગઇ છે, તે છતાં, નસિરહીન કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના, કેવળ મને સારું લગાડવાને માટે ચાલીસ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે, એ બીનાએ લૉર્ડ વિલીયમને નસિરહીનપર ઘણો ધિક્કાર ઉપજાવ્યો.

જેમ જેમ તે આવા મોટા સમારંભને જોતો ગયો, તેમ તેમ તેનો ક્રોધ વધતો ગયો. તેણે બાદશાહની કોઇ પણ રમતગમતમાં ભાગ લેવાની ઓખી ના પાડી; એટલું જ નહીં, પણ નાયકાઓના નાયમુજરા તરફ પણ તેણે ધર્મસુલભ ધિક્કાર બતાવ્યો; એટલે આ સઘળા અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદ થતા અટકી પડ્યા. નસિરહીનના અતિ આગ્રહથી, વારં-વારની વિનવણીથી, તેણે કેવળ એક જ દિવસ સાઠમારી જોવાનું સ્વીકાર્યું. તે જ્યાંસુધી લાખનૌ રહ્યો, ત્યાંસુધી રેસિડેન્સીમાં બેસી રહી, અયોધ્યાની વર્તમાન દશાપર તેણે વિચારો કર્યા. એટલું જ નહીં, પણ અસાચાર અને અનકષ્ટથી પીડાતી અયોધ્યાની પ્રજાને તારવા તેણે પોતાના મનમાં અનેક ઉપાયો યોજ્યા. જ્યારથી અંગ્રેજોએ અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી પચાસ વર્ષ પછીનો ઇતિહાસ તેણે ધ્યાનથી તપાસ્યો અને તેમાં તેને જાણ્યું કે, એ અરસામાં અયોધ્યાની પ્રજાએ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કર્યા છે; માટે તેને કોઇપણ રીતે સુખી કરવી.

થોડા દિવસ પછી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, અયોધ્યાનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ મેટકાફ અને વિલીયમ બેન્ટીન, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વિચારથી વિરુદ્ધ ગયા; કારણ કે તેઓ સારી પૈઠે જાણતા હતા કે, હાલ અયોધ્યામાં જે અરાજકતા અને પ્રજાપીડન છે, તે બીજું કંઈ નહિ, પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના લોભી-પણાનું પરિણામ છે.

કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટરે કેવળ અયોધ્યાની પ્રજાનું દુઃખ નિવારવાને માટે રાજ્યકારભાર ગ્રહણ કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો નહતો, પરંતુ આસફ-ઉદ્દોલાના લેણુદારોએ ઈંગ્લંડમાં મોટી ગડબડ મચાવી મૂકી હતી, તે ગડબડ મટાડવાને માટે, તેમણે આવો ઠરાવ કર્યો હતો. અયોધ્યાનો આગલો વજર, નવાબ આસફ-ઉદ્દોલા, વૉરન હેસ્ટીંગના અમલમાં, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ધણી મદદ કરતો હતો. કંપનીને વખતોવખત પૈસાની જોટ પડતી હતી, ત્યારે તે કરજે નાણાં કઢાડીને પૂરી કરતો હતો. આવી રીતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને માટે લોકોનું કરજ માથાપર ઝૂલતું રાખી, આસફ-ઉદ્દોલા મરી ગયો અને તેના પછી સાદતઅલિ અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. એટલે આસફ-ઉદ્દોલાના માંગનારાઓ સાદતઅલિની પાસે પોતાનાં નાણાં માંગવા લાગ્યા. સાદતઅલિએ આસફ-ઉદ્દોલાનું દેવું આપવાની ના પાડી, ખુલ્લું કહ્યું કે, “હું આસફ-ઉદ્દોલાનાં દેવા માટે જવાબદાર નથી.” લેણુદારો ગવર્નર જનરલની પાસે ગયા અને પોતાનો ન્યાય કરવા કહ્યું. પરંતુ ગવર્નર જનરલે આ તકરારી બાબતમાં હાથ નાંખ્યો નહીં; ત્યારે તેમણે ઈંગ્લંડ માણસ મોકલી કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટરને અરજ કરી. કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટરે પણ તેની વાત કાનપર ધરી નહીં; તેથી ઈંગ્લંડના બેરીસ્ટરોએ, લેણુદારોને ઈંગ્લંડની વડી અલદાલતમાં એટલે કોર્ટ ઑફ કિંગ્સ બેન્ચમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉપર દાવો બાંધવા સુચવ્યું. આ ઉપરથી આસફ-ઉદ્દોલાના લેણુદારોએ કોર્ટ ઑફ કિંગ્સ બેન્ચમાં પોતાનો દાવો નોંધાવ્યો.

આથી ઈંગ્લંડમાં મોટી ચર્ચા જાગી. જે તે કહેવા લાગ્યા કે, કોર્ટ ઑફ કિંગ્સ બેન્ચ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉપર અનુસાપત્ર લખશે અને લેણુદારોના રૂપિયા, અયોધ્યાના બાદશાહ પાસેથી વસુલ કરવાને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને હુકમ કરશે. આથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડીરેક્ટરોને ભય ઉપજ્યો અને તેમણે પહેલાંથી જ અયોધ્યાનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લેવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

પરંતુ લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીન અને સર ચાર્લ્સ થિયેરીલિસે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આવા અનુચિત પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપ્યું નહી. તેઓ બોલ્યા કે, “ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો સબજો રાજવહીવટ ઈંગ્લેન્ડ લોકોના હાથમાં છે; અને તેથી તેઓ એકલપેટા બની હિન્દુસ્થાનના વતનીઓને રાજવહીવટથી તદ્દન દૂર રાખે છે. એમ કરવાથી પ્રજા ઉન્નતિ કદી પણ થઈ શકશે નહીં. જો આપણે પ્રજાની ઉન્નતિ નહીં કરી શકીએ તો, રાજ્ય ગ્રહણ કરવાનો ભાર કેવલ વિદ્યમાના તુલ્ય ગણાશે—જો કે દેશી રાજ્યોની પ્રજાના ધનનું અને જીવનનું રક્ષણ સર્વદા સંદેહમાં છે; પરંતુ

ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના અમલમાં, દેશી પ્રજા પહેરેગીરાથી વીંટળાઇને હમેશાં કારાગ્રહમાં નિવાસ કરે છે.”

લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકે આવી ઉદ્ધર રાજનીતિ ગ્રહણ કરીને, અયોધ્યાના આદેશાહને, રાજ્યથી દૂર કર્યો નહી. પરંતુ અયોધ્યાની વર્તમાન અવસ્થા ઘણી જ શોચનીય હતી. અને તેથી લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકે, કાર્ટ ઓફ ડીરેક્ટરના ઠરાવ વિરુદ્ધ જઈ, પોતાને માથે મોટું જોખમ ખેંચી લીધું હતું; કારણ કે અયોધ્યાની વર્તમાન દશાને લીધે, પ્રજા કદાચ બળવાખોર બની જાય તો, તેને નિશ્ચય પદચ્યુત થવું પડે.

લૉર્ડ વિલીયમ જ્યાં સૂધી લખનૌમાં રહ્યો, ત્યાં સૂધી તેણે એક પણ દિવસ આદેશાહ નસિરૂદ્દીનની સાથે, ખુલ્લા મનથી વાતચિત કરી નહીં; કારણ કે તેની વર્તણૂકની તેને ખબર હતી. કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું, પ્રજાવર્ગની સાથે કેમ વર્તવું, કોઈ નવો નિયમ કહાડવો હોય તો, તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો, એ વિગેરે રાજખટપટ સંબંધી અનેક આવશ્યકીય સુચનાઓ, નસિરૂદ્દીનને કહેવાને બદલે, તેણે એ જ કારણથી તે સર્વ હકીકત હકીમ મહમદ અલીખાને કહી. હકીમ મહમદ અલીખાની યોગ્યતા જોઈ, તેણે પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, રાજ્યનો ઉત્તમ બંદોબસ્ત એનાથી જ થાય એમ છે; કારણ કે અયોધ્યાના બીજા સઘળા અમલદારો કેવળ પ્રજાનું વિત્ત હરણ કરવાને જ લરાયા છે.

પરંતુ લૉર્ડ વિલીયમે લખનૌ છોડતી વખતે આદેશાહને ખુલ્લી રીતે કહ્યું કે, બે વરસની અંદર અયોધ્યાની અરાજકતા અને ચોર લૂંટા-રાઓના જીલમનો જો તું સદંતર નાશ નહીં કરશે તો, ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની, તારી પાસેથી અયોધ્યાની ગાદી છીનવી લેશે.

અયોધ્યાના વિલાસી અને આત્મસુખમાં મત્ત રહેનારા આદેશાહ નસિરૂદ્દીનને, લૉર્ડ વિલીયમના ઉપદેશની અસર ફક્ત એક જ મહીનો રહી. ગાદી જતી રહેવાની ખીકે, તેણે રાજનાં દરેક કામકાજને જાતે તપાસવા માંડ્યાં; મોટા મોટા ગુનહાઓનો ન્યાય તેણે પોતાના હાથે કરવા માંડ્યો ને દરેક મુકદ્દમાનો છેવટનો ચુકાદો આપ્યા પછી તે પોતાના માનીતા સભાસદ સરફરાજખાને પૂછતો કે; “ઈંગ્લંડનો રાજા બરાબર આવી જ રીતે ઇન્સાફ કરે છે ને?” ખુશામતખોર સરફરાજખાં તેને ચડાવીને કહેતો, “જહાંપનાહ! ઈંગ્લંડના રાજાની ન્યાયપદ્ધતિ, આપની ન્યાય પદ્ધતિના જેવી જ છે.”

પરંતુ બીજે મહીને પાછો ખાસ દરબારનો અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદ શરૂ થયો! નાયકાઓના નાય મુજરા, ગાનતાન અને રંગરાગ પાછા ઉડવા લાગ્યા! એક દિવસે આદેશાહના માનીતા સરફરાજખાંએ, ખાસદરબારના

ત્રયોત્તિશ અધ્યાય.

એક નવી યુક્તિ.

“નુના, તારે માટે હું સુવર્ણનું મંદિર બંધાવીશ અને એક દિવસે તું મારી ‘પાદશાહ બેગમ’ થશે—”*

કબીર. નાઈટન.

પૂરિદબકસ રાજભવનથી એક કોશ દૂર ગોમતી નદીને કીનારે આવેલા એક બાગમાં માત્રા, નુના અને તેની સાથેની પેલી ડોશી એકઠાં રહેતાં હતાં. માત્રા અને નુનાનાં ખરાં નામે, હવે વાચકો જાણવા પામ્યા છે, તેથી ઉચ્ચ કુલની આ યુવતીઓને હવે પંજાબી નાયકોએ નામે ઓળખાવવાની જરૂર જેવું નથી. હવેથી માત્રાને માનકુમારી અને નુનાને કૈલાસેશ્વરીનાં નામે અમારા વાંચકોએ ઓળખવી.

આ બાગને પ્રતો કોટ હતો. બાગની અંદર અનેક જાતનાં ફળ ફૂલોનાં ઝાડો હતાં અને તેની વચ્ચેવચ્ચ એક નહાનો બંગલો હતો. તે બંગલાની એક ઓરડીમાં હાલ માનકુમારી માંદગીને ખીછાને પડી છે; કૈલાસેશ્વરી તેની પાસે બેઠી બેઠી રહે છે. તેને રડતી જોઈ, માનકુમારીની આંખોમાંથી અવિરામ અશ્રુધારા વહે છે.

કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં બોલી; “બહેન! આજે હું તમારી પાસેથી સદાને માટે વિદાય થાઉં છું! મહેં સાંભળ્યું છે કે, બપોર પછી મને બાદશાહની પાસે લઈ જવાને માણસો આવશે!!”

માનકુમારીમાં હવે વાતચિત કરવાની વધારે શક્તિ ન હતી. તે છતાં તે અશ્રુપૂર્ણ નયને, અતિ ક્ષીણ સ્વરે, અચકાતાં અચકાતાં બોલી; “બહેન! પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરો!—”

“બહેન! હું આપઘાત કરવાને માટે બહીતી નથી, પણ તમને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને જતાં મને બહુ દુઃખ થાય છે! તમારી અંત ઘડીએ તમને કોઈ ટીપું પાણી પાય, એવું અહીંયાં એક પણ માણસ નથી.” કૈલાસેશ્વરીએ રડતાં રડતાં કહ્યું.

અરસપરસના પ્રેમભાવે તેમને ફરીફરી રડાવ્યાં! એક ખીજની કોટે વળગી તેઓ અડધા કલાક સુધી રહ્યાં અને પોતાનો હૃદયભાર ઓછો કર્યો! ત્યાર પછી કૈલાસેશ્વરી પ્રરી બોલી; “બહેન! પહેલાં હું એમ જાણતી

*. “I will build you a house of gold and you shall be my ‘Padsha Begum’ some day, Nuna.—”

હતી કે, આ સંસારમાં મ્હારું કાંઈ નથી, તેથી મને દુઃખ કે શોક, કંઈ નહવું. પણ તમે મ્હારાં ભાભી છો અને મ્હારા ભાઈ હજી પરમેશ્વરની કૃપાથી હયાત છે; એટલું જ નહીં, પણ તે મ્હારા શોકમાં દુઃખે દહાડા કહાડે છે, એવી વાત સાંભળીને મ્હારું દુઃખ પારાવાર વધી પડ્યું છે.”

માનકુમારી શોકનો ઉભરો સમાવી, કૈલાસેશ્વરીની કાંટે વળગી, અતિ કષ્ટે પથારીમાં બેઠી થઈ. થોડીવાર સ્થિરચિત્તે વિચાર કર્યા પછી, તે ધીમે ધીમે બોલી; “બહેન! તમારે એક યુક્તિ કરવી પડશે. ઈશ્વર ઈચ્છા હશે તો, એ યુક્તિથી તમે આ વિપદમાંથી છૂટી શકશો!”

કૈલાસેશ્વરીએ અધીરી થઈને પૂછ્યું; “કેમ યુક્તિ?”

માનકુમારીએ કહ્યું; “તમને હવે એ લોકો આદેશાહની પાસે લઈ જશે. પણ જ્યારે આદેશાહ તમને ઉપપત્ની થવાનું કહે, ત્યારે તે વખતે તમારે કહેવું કે, દર્શનસિંહ મ્હારો ઉપપતિ છે. એક ઉપપતિ જ્યાં સૂધી જીવતો હોય, ત્યાં સૂધી અમારાથી બીજા ઉપપતિ થાય નહીં.”

કૈલાસેશ્વરી, માનકુમારીના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી શકી નહીં. કૈલાસેશ્વરીની વય અત્યારે ચૌદ કે પંદર વર્ષની હતી, તો તેને સંસારના આચાર વ્યવહારની ક્યાંથી ખબર હોય? તે થોડીવાર તો અવાકુ બનોને માનકુમારીની સામું જોઈ રહી. ત્યાર પછી તે બોલી; “શું દર્શનસિંહ આપણો ઉપપતિ છે?”

“ના.”

“ત્યારે આદેશાહને એવું કહ્યાથી શું થશે?”

“શું થશે તે તમે અત્યારે સમજી નહીં શકો. પરમેશ્વરની કૃપા હોય અને આદેશાહને સદ્બુદ્ધિ ઉપજે તો આ વિપદમાંથી છૂટી પણ શકાય; અને નહીં તો આ વાત ઉડી પણ જાય!” માનકુમારીએ ધીરે રહીને કહ્યું. “પણ હું જે કહું છું તે પ્રમાણે તમારે જરૂર વખત આવે આદેશાહને કહેવું.”

કૈલાસેશ્વરીએ થોડીવાર વિચાર કરી ફરી પૂછ્યું; “વારૂ, પણ મને આદેશાહનાં માણસો જો જખરદસ્તીથી અંદર લઈ જાય તો મ્હારે શું કરવું?”

“બીજું શું કરવું? શિયળ સંરક્ષણનો ઉપાય તો તમારી પાસે જ છે. કંઈ શિયળલંગ જેવું થવાનો સમય આવે તો તે જ વખતે ગળામાં છરી ભોંકી દેવી.”

તેઓ આવી વાતચિત કરે છે, એટલામાં તો દર્શનસિંહનાં માણસો, મ્યાના સાથે બાગમાં આવી લાગ્યાં. ડાશીએ તૈયાર થઈને કૈલાસેશ્વરીને મ્યાનામાં બેસવા કહ્યું. કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં મ્યાનામાં બેઠી. ફાંસીની સળ પામેલો અપરાધી, જેવી રીતે અપાર દુઃખે ફાંસીના માંચડા પાસે જાય છે, તેવી જ રીતે આજે કૈલાસેશ્વરી આદેશાહના લુવન તરફ ગઈ.

એક કલાકમાં તો મ્યાનો બાદશાહના ભુવનમાં દાખલ થઈ ગયો. કૈલાસેશ્વરી જેવી મ્યાનામાંથી ઉતરી કે, તરત જ બાદશાહની બાંદીઓ તેને વિંટલાઈ વળી અને તેને અંદરના ભાગમાં લઈ ગઈ. તે ઠેકાણે કૈલાસેશ્વરીને બાંદીઓએ વિવિધ મુલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવ્યા. પરંતુ કૈલાસેશ્વરીએ તે મુલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો પર એકવાર નજર પણ કરી નહીં. તે પુતળાની પેટ જડ બનીને ઉભી જ રહી. થોડીવાર પછી બીજી છ બાંદીઓ કૈલાસેશ્વરીને લઈને બાદશાહના ભુવનમાં ગઈ.

નસિરહીન કૈલાસેશ્વરીનું સ્વરૂપ જોઈને મોહિત બન્યો. તે એકી નજરે કૈલાસેશ્વરીની રૂપ લાવણ્ય જોવા લાગ્યો. હંજુ સુધી અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદનો આરંભ થયો નહતો, તેથી ખાસ દરબારના હમેશના નિયમ પ્રમાણે માથા ઉપર “હટ” સુક્રિતને સલાસદો બેઠા હતા. પરંતુ એક બે જણાએ નજર ચોરવીને કૈલાસેશ્વરીનું મ્હોં જોઈ લીધું. એટલામાં બીજી છ બાંદીઓ આવી, નસિરહીનની જમણી અને ડાબી બાજુએ ઉભી રહી, પવન નાંખવા લાગી. બીજી ચાર બાંદીઓ નિયમ પ્રમાણે નસિરહીનને વિંટળાઈને નીચે બેઠી. કૈલાસેશ્વરી બાદશાહના સિંહાસનથી પાંચ છ હાથ દૂર બેઠી. થોડીવાર પછી સરદારજાઓ બાદશાહના હુકમથી કૈલાસેશ્વરીને ગાવાને કહ્યું. કૈલાસેશ્વરીએ દુઃખ અને શોકનો આવેલો ઉભરો દબાવી, જેમ તેમ ગાનનો આરંભ કર્યો.

ગગરી મોરી ભરન ના દે !

ધીટ લંગરા મધુ આજે

ગગરી મોરી ભરન ના દે !

જબ દેહું તબ ઠાહો જમુના પે,

અબ ના રહું તોરી નગરી;

ગગરી મોરી ભરન ના દે !”

કૈલાસેશ્વરીનું ગાન પૂરું થતાં પહેલાં નસિરહીને બે ત્રણ પ્યાલાં સુરાનાં પીધાં. સુરાથી ઉત્તેજિત થઈને તે બોલ્યો; “શાખાસ, નુના શાખાસ ! આજની રાતના ગાયન માટે તને એક હજાર સોના મહોર બક્ષીસ મળશે.”

નસિરહીને બીજી એક ચીજ ગાવા કહ્યું. બક્ષીસના લોભે નહીં, પણ બળાતકારની બ્હીકે, કૈલાસેશ્વરીએ બીજું ગાન આરંભ્યું.

“કાના કરત મોસે રાહ સજની,

જાકે કલંગી પોઠ્ઠાર મેં અબ.

કાના.

બંયાં પકર મોસે, મીઠુરી કરત હૈ;

અબ મોરી ગગરીયા મોરીરે.

કાના.

હાથ જોર કોઈ કહો જસોદાસે;

અપને ધીટ લંગરકો સમાલોરે.” કાના.

નસિરહીને પુનઃ બે પ્યાલાં સુરાનાં લીધાં, ને હવે તો સુરાથી છેક મત્ત બન્યો. કૈલાસેશ્વરીને પકડવાને માટે તે પોતાના આસનપરથી ઉઠ્યો. પરંતુ અતિશય સુરાપાન કરવાથી તેના પગ લથડવા લાગ્યા, તેથી તે કૈલાસેશ્વરીને બદલે ખીજ એક બાંદીપર જઈને પડ્યો, અને તેને જ કૈલાસેશ્વરી ધારી, નસિરહીને “નુના ! નુના” કહી વળગી પડ્યો. સુરાથી મત્ત થયેલી તેની આવી સ્થિતિ જોઈ, પાંચ છ બાંદીઓ તેને પકડીને અંદર લઈ ગઈ. આજનો આમોદ પ્રમોદ આવી રીતે પૂરો થયો. સભાસદ વર્ગ પોતપોતાને સ્થાને જવા ઉઠ્યો. એટલે કૈલાસેશ્વરીને લેવા દર્શનસિંહનાં માણસો આવ્યાં. તેમણે કૈલાસેશ્વરીને મ્યાનામાં બેસાડી બાગમાં વિદાય કરી.

કૈલાસેશ્વરી રાત્રે બાગમાં પહોંચી અને માનકુમારીને બધી વાત કહી સંભળાવી. હવે કાલે તેડવા આવે તો શું કરવું, તે માટે બન્ને અબળાઓ વિચાર કરવા લાગી. થોડીવાર રહી માનકુમારી બોલી, “કદી બેભાન અવસ્થામાં તમને બાદશાહ પકડવા આવે, તો તમારે પાછળ હડી જવું. બાદશાહને કદી પણ તમારા શરીરનો સ્પર્શ કરવા દેવો નહીં. પરંતુ સ્પર્શ કરતાં પહેલાં જો તે કંઈ કહે તો, તમારે કહેવું કે, હું દર્શનસિંહની ઉપપત્ની છું.”

ખીજે દિવસે પુનઃ કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહના રાજલવનમાં મોકલવામાં આવી. જ્યારે દર્શનસિંહે સાંભળ્યું કે, કૈલાસેશ્વરીને જોઈને બાદશાહ ઘણો મોહિત થયો છે, ત્યારે તેની દીવાન થવાની આશા પુનઃ સજીવન થઈ. તે તો પોતાના મનમાં એમ જ સમજતો હતો કે, નવાબ રોશન-ઉદ્દોલા તદ્દન “હમ્મયગ” છે, એટલે તેને રહેજમાં પદચ્યુત કરી શકાશે. અને જો તેમ થયું તો પછી સરફરાજખાંને ઉમેડી નાંખતાં કેટલી વાર ? પરંતુ આવા હવામાં કિલ્લા બાંધનારા પાપિષ્ઠ દર્શનસિંહને ખપર નહતી કે, ખીજનું ભુંડુ ચિતવ્યાથી પરમેશ્વર કદી પણ આપણું લહું કરતો નથી.

પહેલા દિવસની પેઠે આજે પણ કૈલાસેશ્વરીએ, બાદશાહના પ્રમોદભુવનમાં પ્રવેશ કરીધો. બાદશાહે આજે વધારે દારૂ લીધો નહીં. તેણે પ્રથમથી જ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આજે કૈલાસેશ્વરીને અંદર લઈ જવી. તેથી આજનો આમોદપ્રમોદ વધારે વખત ચાલ્યો નહીં. એક કલાકમાં તો બાદશાહે સરફરાજખાં શિવાય ખીજ બધા સભાસદોને વિદાય કરી દીધા. સરફરાજખાંએ કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહની પાસે બેસવા કહ્યું, પણ કૈલાસેશ્વરી ઉઠી નહીં. તેનું સર્વ શરીર કંપવા

લાગ્યું. બ્યારે કૈલાસેશ્વરી ઉઠી નહીં, ત્યારે બાદશાહ પોતાના આસન-પરથી ઉઠીને કૈલાસેશ્વરીની પાસે ગયો. તેનો હાથ પકડવા માટે જેવો બાદશાહ આવ્યો કે તરત જ કૈલાસેશ્વરી ઉઠીને પાછળ હટી ગઈ. બાદશાહ જેમ જેમ તેની પાસે જવા લાગ્યો તેમ તેમ કૈલાસેશ્વરી પાછળ પાછળ હટતી ગઈ. અંતે બાદશાહ કંટાળ્યો તેથી તે બોલ્યો, “નુના! માન, માન, હું તને સોનાનું ઘર બંધાવી આપીશ; તને મારી પાદશા બેગમ કરીશ.”

આબુબાબુ ઉભી રહેલી કેટલીક બાંદીઓ, કૈલાસેશ્વરીને લાગ્યવંત ગણવા લાગી અને પોતાના લાગ્યને નિદવા લાગી.

બાદશાહે ફરી કૈલાસેશ્વરીને કહ્યું; “નુનાબન! આવ, આમ, આમ સતાવ નહીં! હું તને પાદશા બેગમનું પદ આપીશ!!”

કૈલાસેશ્વરી દ્રઢતાથી બોલી; “કદી નહીં. આ દેહમાં જ્યાંસૂધી પ્રાણ છે, ત્યાં સૂધી એમ કદી નહીં બને.”

બાદશાહ એ સાંભળીને રહેજ હસ્યો. તે ફરી કૈલાસેશ્વરીને પકડવા ગયો. સરદારાજખાં તેની સંભાળ લેવા પાછળ ઉભો રહ્યો.

બાદશાહ જેવો સામે આવ્યો કે તરત જ કૈલાસેશ્વરી પાછળ હટી ગઈ! આથી બાદશાહે ગુસ્સે થઈને, સરદારાજખાંને હુકમ કર્યો, “પકડ બાંદીકા-!”

કૈલાસેશ્વરી અત્યંત ભયભીત બની ઉચ્ચ સ્વરે બોલી; “અમે બન્ને બહેનો દર્શનસિંહની ઉપપત્ની છીએ; તેથી મને પકડશો તો હું આપઘાત કરીશ!”

“અમે બન્ને બહેનો, દર્શનસિંહની ઉપપત્ની છીએ,” એ શબ્દો કૈલાસેશ્વરીના મોંઠામાંથી નીકળતાંની સાથે જ બાદશાહનો ક્રોધ પગથી વધી માથાની ઉપર ચઢી ગયો! તે ગુસ્સાથી કૈલાસેશ્વરીની સામું જોઈ રહ્યો.

સરદારાજખાંએ અવસર જોઈ, બાદશાહને હાથ જોડીને કહ્યું; “જહાંપનાહ! મહેં પહેલાંથી જ આપને કહ્યું હતું કે, આ બન્ને બાંદીઓને દર્શનસિંહે ઉપપત્ની તરીકે રાખેલી છે. આજ ત્રણ મહિના થયા એ લોકોને દર્શનસિંહ અહીં લઈ આવ્યો છે; છતાં આજે રહી રહીને, એ બાંદીઓમાંથી એકને આપની પાસે મોકલી છે. મહેં લોકોને મોંઠે સાંભળ્યું છે કે, માન્ના, નુના કરતાં પણ વધારે સ્વરૂપવાન છે. દર્શનસિંહની લુચ્ચાઈ તો જુવો, સારીને પોતે રાખી અને આ ન્હાનીને આપની પાસે મોકલી!”

સરદારાજખાંના બોલી રહ્યા પછી, નસિરૂદીન થોડીવાર નિસ્તબ્ધપણે બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી બીજી કંઈ પણ વાતચિત કર્યા વિના તે અંદર ચાલ્યો ગયો; એટલે સરદારાજખાંએ અતિ માનસહિત, કૈલાસેશ્વરીને, માણસો સાથે બાગમાં પહોંચતી કરી દીધી.

આજે સરદારાજખાંના આનંદનો પાર નહતો. પોતાના શત્રુને પ્રસા-વવાને માટે, આજે તેણે જે જાળ પાથરી હતી, તે જાળમાં તે નિશ્ચય

ફસાય તેમ હતું; અને તેથી જ તેને આજે વધારે આનંદ થયો હતો. જ્યારે તે હમેશા આદશાહના પ્રમોદ ભવનથી પોતાને ઘેર જતો, ત્યારે જે ત્રણ આન્ડીની આટલી તફાવી જતો હતો; પરંતુ આજ તો તેણે ત્યાંથી એક સામટી છ આટલી આન્ડીની ઉપાડી; અને તે લઇને તે ઘેર આવ્યો ! સરફરાજખાંની સહધર્મિણી, આ દેશના એક શીરંગીની કન્યા હતી. હમેશાં રાત્રે આ પતિપત્ની વચ્ચે પહેલાં સંગ્રામ શરૂ થતો; અને ખાણું લીધા પછી છેક સુવાની વખતે, પાછી તેમનામાં સલાહની સ્થાપના થતી હતી ! આજે સરફરાજખાંને ઘેર આવતાં અસૂરું થવાથી, તેની સુશીલ ભાર્યાએ, “વિલેઇન” ઇત્યાદિ સુમધુર શબ્દે, તેને આવકાર આપ્યો ! આંડે દહાડે આવો સ્નેહભર્યો આવકાર પામીને, સરફરાજખાં પોતાની સુશીલ ભાર્યાને અંતરના ઉમંગકાથી, પણ રહેજ નેરથી, જે ત્રણ લપડાંકા ખેંચી કહાડતો; પરંતુ આજે તો તે આનંદસાગરમાં ગોથાં ખાતો હતો, એટલે તે ઉપર લક્ષ નહીં આપતાં સરફરાજખાં હસીને બોલ્યો; “my sweet devil! I will make you lady Dennithrone!” “મારી મીઠી ભુતડી! હું તને ડેની થ્રોન બનાવીશ. ” સરફરાજખાં અગાઉ ઘણીવાર પોતાની સહધર્મિણીને કહી ચુક્યો હતો કે, તેની પાસે એંશી લાખ રૂપિયા એકઠા થયા છે. હવે ખીજ વીશ લાખ રૂપિયા એકઠા થાય તો, વિલાયત જઇને, પોતાનું નામ બદલી તે ગેરોનેટ સર ડેની થ્રોન નામ ધારણ કરશે અને પોતાની પત્નીને ડેની થ્રોન બનાવશે. પરંતુ સરફરાજખાં આજે જે આન્ડી લઇ આવ્યો હતો, તે દુભાગ્યે તેની પત્નીને પસંદ પડ્યો નહીં, એટલે સંગ્રામ શરૂ થયું. આ સંગ્રામથી તે પોતાની પત્નીને ભાવી આશાથી રહેજપણ શાંત કરી શક્યો નહીં. ઘણીવાર સૂધી બન્ને વચ્ચે દંડ યુદ્ધ ચાલ્યું. પરંતુ સુતી વખતે પાછી સંધિ સ્થાપન થઇ ગઇ.

ખીજે દિવસે આદશાહ ફરી પ્રમોદ ભવનમાં આવ્યો નહીં; તેથી તેનો સભાસદ વર્ગ એમ ધારતો હતો કે, નુનાના સહવાસમાં આદશાહ આનંદસહ કાળ વ્યતીત કરે છે ! પરંતુ અહીં તો ખીજું જ બન્યું હતું. આવી રીતે ત્રણ દિવસ સુધી નસિરૂદીન અંદરના મહેલમાં પડી રહ્યો; ત્રણ દિવસ સુધી કોઇને આદશાહનાં દર્શન થયાં નહીં.

ચતુર્થાશ અધ્યાય.

શાન્તિ નિકેતન.

ધર્માર્થઃ પ્રભવતિ ધર્મ્માત્ પ્રભવતિ સુખમ્ ।

ધર્મેણ લભતે સર્વે ધર્મસારમિદં જગત્ ॥*

આરણ્યકાણ્ડમ્-રામાયણમ્ ।

હિમાચલ પ્રકૃતિનું વિહાર ક્ષેત્ર છે ! હિમાચલની શોભા મન અને પ્રાણને આનંદિત કરે છે. તેનાં કોઇ કોઇ સ્થાન લીલા તૃણમંડપથી આચ્છાદિત થયેલાં છે, કોઇ વિવિધ વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ બનેલાં છે, જ્યારે કોઇ કોઇ સ્થાન પુષ્પવેલીઓથી વિટલાઇને શોભાયમાન બની રહ્યાં છે. અહીં સર્વદા સુશીતલ વાયુ વાય છે; પુષ્પરેણુ વાયુ સાથે મળી જઈ, ચારે દિશા સુગંધથી આમોદિત કરે છે. વૃક્ષ અને લતા ઉપરથી, સર્વદા વિવિધ પુષ્પો પતિત થાય છે તેથી ભૂમિતલ પુષ્પોથી સમાકીર્ણ બની રહે છે. અહીં જીવજંતુ પણ ઇચ્છાનુસાર જ્યાં ત્યાં વિચરણ કરે છે; પાણીના નિર્ભજ ઝરણોમાંથી નીકળતા ખળખળ શબ્દ અને પક્ષીઓના કોલાહલો, આ નિર્જન પ્રદેશ સર્વદા નિનાદિત થાય છે. અહીં વસંત, ગ્રીષ્મ, હેમંત અને શીત એ ચારે ઋતુઓ એક સાથે વિરાજ કરે છે ! અહીં કદી શીતનો અત્યંત પ્રાદુર્ભાવ તો, કદી હેમંતની કુંજઝટિકા અને કદી મેઘમાળાથી ગગનમંડળ આચ્છાદિત બની રહે છે ! કોઇ કોઇ વખતે ગ્રીષ્મનો પણ અહીં અનુભવ થાય છે. પરંતુ તર્રાજિ સર્વદા, વસંતને ઉપયુક્ત એવાં ફળફૂલો પ્રદાન કરે છે. આવું મનોરમ, આવું સુખમય અને આત્માને શાંત કરી, જગત નિયંતાની અદ્ભૂત પૂર્વલીલા દેખાડનારું સ્થાન, પૃથ્વીતલમાં બીજું લાગ્યે જ હશે.

લોહ વિલીયમ બેન્ટીક લખનારોથી આવ્યાને બે ત્રણ મહીના થયા પછી, હિમાલયના રમણીય શિખરો ઉપર થઇને, એક યુવક દક્ષિણ દિશા તરફ જાય છે. આ યુવક શરીરે લગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે અને તે ઉપર એક કાળી કામળ ઓઢી છે. તે હિમાચલની વિવિધ શોભાઓ અવલોકન કરતો કરતો ઉતાવળે ચાલ્યો જાય છે. તેની આસપાસ અનેક વન પશુઓ વિચરણ કરે છે, પરંતુ તેઓ કોઇ કોઇની હિંસા કરતાં નથી. એ જોઇ યુવક વિસ્મય પામી વિચાર કરવા લાગ્યો; “અહો, કેવું આશ્ચર્ય ! અહીંનાં હિંસક પ્રાણીઓએ પણ, સાધુ પુરૂષોના જોવો શાંત સ્વભાવ ધારણ કર્યો છે.”

* ધર્મથી ધન તથા સુખ મળે છે અને ધર્મથી સર્વ વસ્તુ મળે છે. દુકામાં કહીએ તો આ જગતમાં ધર્મ જ સારસ્વ છે.

આ નિર્જન પ્રદેશમાં, મનુષ્યના ગમન આશ્રમનું સ્થેજ ચિહ્ન પણ જણાતું નથી. યુવકે બરાબર બે દિવસ સુધી, સ્થેજ પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના ચાલ્યા કીધું. તે વૃક્ષોના પરિપક્વ અને સુમિષ્ટ ફળ ખાઈને અને અરણ્યમાંથી બેઠું નિર્મળ પાણી પીને, પોતાની કુષ્ઠા તૃષ્ણા શાંત કરતો હતો. એમ કરતાં ત્રીજે દિવસે તે વિવિધ વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા, એક મહા-ત્માના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. આ આશ્રમમાં દિગંબર અવસ્થામાં એક યોગીરાજ, યોગાસને બેઠા હતા. આપણો યુવક તે યોગીરાજની સન્મુખ બરાબર એક કલાક સુધી હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. પરંતુ તેઓ એતનાવસ્થામાં છે કે અએતન અવસ્થામાં બેઠા છે, એ તેનાથી નક્કી થઈ શક્યું નહીં, તેથી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, આ કોઈ સિદ્ધ પુરુષ છે અને એકાગ્ર ચિત્તે પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરે છે. એટલે તેણે પ્રણામ કરી દક્ષિણ દિશા તરફ જવા માંડ્યું. માર્ગમાં તેણે આવા ચાર પાંચ યોગીઓને જોયા; પરંતુ તેમાંથી એકની સાથે પણ તેનાથી વાતચિત કરી શકાઈ નહીં, કારણ કે બધા જ નિમિલિત નેત્રે ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થયેલા હતા.

આ યુવક હવે હિમાચલના છેક દક્ષિણ ભાગપર આવી પહોંચ્યો. અહીં ઠેકાણે ઠેકાણે સંસારલાગી સાધુઓ અને પરમહંસોના આશ્રમો તેના જોવામાં આવ્યા. એક એક પરમહંસ પોતાના બે ચાર શિષ્યો સાથે જુદા જુદા આશ્રમમાં નિવાસ કરતા હતા. આપણો યુવક જે આશ્રમની પાસે જાય તે આશ્રમવાસી સાધુઓ, તેને આદરસત્કાર આપી પોતાને આશ્રમે લઈ જતા અને તેને વિવિધ આહારની વસ્તુઓ આપી તેની કુષ્ઠા તૃષ્ણા શાંત કરતા. કદી કદી તેઓ તેને ધર્મનો ઉપદેશ પણ કરતા અને આ મોહમાયાથી વિટળાયેલા સંસારમાં, અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ માટે, તેઓ આ યુવકને સારમય સિદ્ધાંતો પણ કહી સંભળાવતા. તેમના આવા કાર્યકલાપથી, આપણા યુવકે જાણ્યું કે, ધર્મસાધન શિવાય, એમના જીવનનું બીજું કોઈપણ લક્ષ્ય નથી.

ત્રણ આશ્રમનું આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યા પછી, યુવક ચોથા આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. એ આશ્રમમાં એક પરમહંસ રહેતા હતા. તેમણે કૌપિન પહેરી હતી અને સર્વાંગે ભરમ ચોળી હતી. તેમના શરીર ઉપરની ચામડી, હાથીની ચામડી જેવી જડી અને ખરબચડી હતી. તે ઉપરથી જણાતું હતું કે, તેમણે શીતના પ્રાદુર્ભાવથી પોતાનું શરીર મુક્ત કરી, દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમ નહીં હોય તો હિમાચલ ઉપર, કોઈ પણ મનુષ્ય ખુલ્લાં શરીરે રહી શકે તેમ નહતું. આ પરમહંસ કોઈની સાથે વાતચિત કરતા નહતા, સર્વદા નેત્રો મીંચી તેઓ ઈશ્વરચિંતનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેમના આશ્રમમાં બીજાં એક સાધુ રહેતો હતો. તે

આ પરમહંસની સેવા સુશ્રૂષા કરતો હતો. તે સાધુએ આપણા યુવકને પોતાના આશ્રમ લાણી આવતો જોઈ, વિશેષ આદરસત્કારથી પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયો; અને તેને આહારને માટે કંદ મૂળ આપી શાંત કર્યો. યુવકના શરીર ઉપરની કામળ ફાટેલી જોઈ, તેણે પોતાની કામળ આપણા માંડી; પરંતુ યુવકે તેની કામળ લેવા નાપાડી અને તે સાધુના મ્હોંડા તરફ જોઈ રહ્યો. થોડીવાર પછી તે યુવક બોલ્યો; “બ્રભો! તમે કદી સીતાપૂરમાં હતા? મ્હેં તમને સીતાપૂરમાં આગળ જોયા છે. પરંતુ ક્યારે, તે મને સાંભરતું નથી!”

તે સાધુ મંદ હાસ્યે બોલ્યો; “વત્સ! મ્હેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી હું કોઈને પણ આત્મપરિચય આપતો નથી.”

યુવકે કહ્યું; “શું આત્મપરિચય આપવામાં પાપ છે? તમે આત્મપરિચય શા માટે ગુપ્ત રાખ્યો છો, તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી.”

સાધુ બોલ્યો; “ભાઈ! આત્મપરિચય આપવામાં કંઈ પાપ નથી; પરંતુ અમે સંસારની સ્મૃતિ હૃદયમાંથી દૂર કરવાને, સર્વદા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત, સમૂળો વિસ્મૃત થાય નહીં તો, કોઈને પણ નિર્વાણપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.”

યુવકે આથી વિરમય થઈને પૂછ્યું; “તમે શું બૌદ્ધ ધર્માવલંબી છો? કારણ કે નિર્વાણ અને મુક્તિની વાતો, બૌદ્ધ લોકોને મ્હોંડે ઘણી સાંભળવામાં આવે છે.”

“વત્સ! અહીં હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ અને ખ્રીસ્તી એ સહુ સમાન છે. અહીં સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રો સમાન આદર પામે છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો મતભેદ અહીં પ્રવેશ કરવા પામતો નથી;” તે સાધુએ શાંતપણે કહ્યું.

યુવકે આ સાધુની સાથે આવી રીતે વાતચિત કરતો હતો, એટલામાં તેને અચાનક સાંભરી આવ્યું કે, આ સાધુ સીતાપૂરના એક પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વેત્તા છે, પરંતુ તેનું નામ હજી સુધી તેના સ્મરણપથે ચડ્યું નહીં; તેથી તે કંઈક વિશેષ દ્રઢતાથી બોલ્યો; “બ્રભો! તમે મ્હારી પાસે, વૃથા આશ્રમગોપન કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. મ્હેં આપને જાણખ્યા છે. પરંતુ આપનું નામ હજી સુધી મને સાંભરી આવતું નથી. તમે સીતાપૂરના એક સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વેત્તા છો; અને તમે જ ગણના કરી, મ્હારા પિતાશ્રીને કહ્યું હતું કે, મ્હારા પિતામહ જગન્નાથ શાસ્ત્રી હજી જીવે છે: તેમની સાથે મ્હારો ફરી મેળાપ થશે. પરંતુ તમારું વાક્ય બોલું પડ્યું છે; કારણ કે તેમની સાથે મ્હારો પુનઃ મેળાપ થયો નથી.”

તે સાધુ રહેજ હસીને બોલ્યો; “વત્સ! શાસ્ત્ર કદી પણ મિથ્યા હોઈ શકે નહીં. તમારા પિતામહની સાથે, તમારો જરૂર મેળાપ થયો છે જ.”

યુવક ગદ્ગદ કરે બોલ્યો; “પ્રભો! તમે મને મિથ્યાવાદી ધારતા હશે, પરંતુ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે, મહારા પિતામહની સાથે મહારો મેળાપ કદી પણ થયો નથી.”

તે સાધુ બોલ્યો; “નિશ્ચય તમારી સાથે તેમનો મેળાપ થયો છે જ. પરંતુ તેમને તમે ઓળખી શક્યા નથી.”

યુવકે હસતાં હસતાં કહ્યું; “પ્રભો! તમારી એ વાતનો ઉત્તર મહારાથી અપાય એમ નથી; કારણ કે, હું બે વર્ષનો હતો, ત્યારથી તેમણે સંસાર ત્યાગ કર્યો છે; તેથી તેઓ મને ઓળખતા નહીં હોય અને હું પણ તેમને ઓળખતો નથી. મહારા પ્રવાસમાં મને ઘણા સાધુ સંન્યાસીઓનો સમાગમ થયો છે, પરંતુ તેમાં મહારા પિતામહ કાણ હશે, તે હું કેવી રીતે જાણી શકું?”

સાધુએ પૂછ્યું; “ત્યારે તમે શું તમારા પિતામહની શોધ કરવાને માટે હિમાચલપર આવ્યા છો?”

“ના મહારાજ!”

“ત્યારે તમારું હિમાચલપર કેમ આવવું થયું?”

“હું મહારા મનના દુઃખે, આપઘાત કરવાને માટે નદીમાં પડ્યો હતો. તેવામાં એક મહાત્માએ, મને અચેતન અવસ્થામાં નદીમાંથી બહાર કઢાવ્યો. જ્યારે મને ચેતન આવ્યું ત્યારે, તે મહાત્મા મને સ્વદેશ જવાને માટે કહેવા લાગ્યા. પરંતુ મેં તેમના ચરણમાં મસ્તક મૂકી, રડતાં રડતાં કહ્યું કે, આપ મને તજ દેશો તો હું નક્કી બીજાવાર આપઘાત કરીશ. તેઓ પરમ દયાળુ હતા, એટલે મારાપર તેઓ દયાળુ થયા અને મને સાથે લઈ પર્વતપર ચલા. પર્વતના જે પ્રદેશમાં હું તેમની સાથે ગયો, તે પ્રદેશમાં મનુષ્યથી પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નહતું. પરંતુ તેમણે યોગબળે અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેથી હું તેમની સહાયતાથી ત્યાં જઈ શક્યો. તે મહાત્માના તત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશો અને કાર્યકલાપો જોઈને, મને નિશ્ચય થયો કે, તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે. આ ઉપરથી મહારી ખોવાયેલી બહેનનો ફરી પત્તો મેળવવા માટે, હું તેમને વારંવાર પૂછી પૂછી કંટાળો આપવા લાગ્યો. આવી રીતે બરાબર એક વર્ષ સુધી હું તેમની પાસે રહ્યો ને તેઓ મને હમેશાં સ્વદેશ જવાને માટે કહેતા. પણ મેં કોઈ પણ રીતે તેમને છોડ્યા નહીં. જ્યારે તેમણે મહારો દ્રઢ નિશ્ચય જોયો, ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે, “ત્હારી બહેન, સિંહની ગુફામાંથી, વાઘના મહોડામાંથી, બચીને ઘેર આવશે. માટે હવે ત્હારે વિના વિલંબે સ્વદેશ જવું.” તેમનાં

આવાં આશ્વાસન વાક્યથી નિર્ભય થઈ, હું હવે સ્વદેશ તરફ જઈ છું;” યુવકે પોતાની વિતકવાર્તા કહી સંભળાવી.

યુવકની વાત સાંભળી રહ્યા પછી, તે સાધુ બોલ્યો, “હે વત્સ ! જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મિથ્યા નથી. તમારા પિતામહની સાથે તમારો મેળાપ થયો છે.”

“ક્યાં અને કેવી રીતે?” યુવકે આતુર થઈ પૂછ્યું.

“જે મહાપુરૂષે તમને નદીમાંથી કહાડ્યા હતા, તે જ તમારા પિતામહ !”

“તેઓ જો મહારા પિતામહ હોય તો, તેઓ પોતાની ખરી ઓળખાણ મને આપ્યા શિવાય કદાપિ રહે નહીં.”

“વત્સ ! નિર્વાણુની ઇચ્છા રાખનારા મહાપુરૂષો, કદી પણ આત્મ-પરિચય આપતા નથી. એટલું જ નહીં પણ તેઓ સંસારના કાર્યમાં કદી પણ હાથ ધાલતા નથી અને સંસારના શોક, તાપ કે દુર્ઘટના ઉપર પણ તેઓ લક્ષ આપતા નથી.”

“સારે તેમણે મને મૃત્યુના મુખમાંથી કેમ બચાવ્યો?”

“તમને ઘેર પાપ કરતા જોઈ, તેમનાથી સ્થિર રહી શકાયું નહીં. વત્સ, આત્મધાત લયનક પાપ છે. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૃથ્વીમાં નથી.”

સાધુની આવી વાતચિત સાંભળી, યુવકના મનમાં અનેક વિચારો ઉપજવા લાગ્યા. થોડીવાર મૌન રહી તે પાછો બોલ્યો; “પ્રભો ! આપનું ધર્માચરણ અને કાર્યકલાપ મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે સંસારી માણસો નાના પ્રકારના શોક તાપ સહન કરે છે અને અભ્યાસના અનલમાં દગ્ધ થાય છે. પરંતુ આપનામાં એ સઘળા અભ્યાસ, દુઃખ, શોક અને તાપનિવારણ કરવાની શક્તિ હોવા છતાં, આપ તેના નિવારણને માટે કેમ પ્રયત્ન કરતા નથી?”

“વત્સ ! કુનીતિ, પાપાચાર, કુસંસ્કાર અને સ્વાર્થપરતાથી જ, સંસારમાં શોક, તાપ અને અભ્યાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તો તેનું નિવારણ કરી શકાય, એવી શું ઠાંઈનામાં શક્તિ છે?”

“આપનામાં તો તેવી શક્તિ છે જ !”

“શું મહારામાં તેવી શક્તિ છે? કદી નહીં.”

“હા, હા, છે. આપ જો આ નિર્જન પર્વત ત્યાગ કરી સ્વદેશે પાછા ફરો તો, આપ સંસારી જીવોપર વિશેષ ઉપકાર કરી શકો. આપ પર્વતપર બેસી રહીને શું કરો છો?” યુવકે કંઈક આશ્ચર્યતાથી પૂછ્યું.

હિમાચલવાસી મહાત્માઓ, લોકોની સાથે વધારે વાતચિત કરતા નથી. પરંતુ સાધુઓએ, યુવકની ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને સત્યનિષ્ઠાની સાથે સમ્બતા જોઈ, સંસારી મનુષ્યો સાથે વધારે વાતચિત નહીં કરવાના નિયમને કંઈક

વિસ્તારવાળો રાખ્યો છે. યુવકના છેલ્લા પ્રશ્નથી તે સાધુ મંદ હાસ્યે બોલ્યો; “હું વત્સ ! સંસારની વર્તમાન અવસ્થા, ધર્મસાધનને માટે જરાએ અનુકૂળ નથી. તે જ કારણે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા મહાત્માઓ, આ નિર્જન હિમાચલપર વાસ કરે છે. સંસારમાં જુદી જુદી જાતનો ધર્મ, વિશ્વાસ અને ધર્મમત પ્રચલિત છે; તેમ જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા ધર્મો છે. પરંતુ આ નિર્જન હિમાચલ જ તે વિભિન્ન ધર્માવલંબીઓનું એક માત્ર સંગીલન સ્થાન છે. અહીંયાં હિંદુ, મુસલમાન, જૈન અને ખ્રીસ્તી, એ સઘળા એક જ પ્રકારના ધર્મસાધનમાં તત્પર હોય છે. તેથી અહીં કોઈપણ પ્રકારનો મતભેદ ઉત્પન્ન થવા પામતો નથી. હિમાચલપર વસતા પ્રત્યેક મહાત્માઓ એક જ જાતના લક્ષ્યથી—એક જ જાતના ઉદ્દેશથી—કેવળ પરમેશ્વર પ્રાપ્તિને માટે, એકાગ્ર ચિત્તે તેના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે. સંસારમાં જે જુદા જુદા ધર્મો જોવામાં આવે છે, તે મિશ્રિત છે. દેશપ્રચલિત આચાર, વ્યવહાર, સામાજિક નીતિરીતી અને કુસંસ્કારની સાથે ધર્મ મિશ્રિત થઈ જાય છે. તેથી નિર્મળ વિશુદ્ધ ધર્મ, સંસારમાં મળવો ઘણો કઠીન છે.”

ટીબેટ અને ચીન એ બન્ને દેશમાં જૈનધર્મ પ્રચલિત છે. પરંતુ ટીબેટનો જૈનધર્મ, ચીનના પ્રચલિત જૈનધર્મથી વિભિન્ન છે. ટીબેટના પૂર્વ પ્રચલિત આચાર વ્યવહાર, અને રાજનીતિની સાથે, જૈનધર્મ મિશ્રિત થઈ, તેણે એક પ્રકારનું નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેમ ચીનના આચાર વ્યવહારની સાથે વિવર્તિત થઈને, એ ધર્મને આ વખતે રૂપાંતર પ્રાપ્ત થયું છે. જુદા જુદા દેશાચારની સાથે મિશ્રિત થઈને, સંસારના સઘળા પ્રચલિત ધર્મો, હાલ વિકૃતાવસ્થા પામ્યા છે. સંસારમાં એક ધર્મના અનુયાયીઓ, ખીજા ધર્મના અનુયાયીઓને ધિક્કારે છે. પરંતુ હિમાચલપર, જુદા જુદા દેશોના મહાત્માઓ, પોતપોતાના દેશ પ્રચલિત આચાર, વ્યવહારો અને કુસંસ્કાર તજીને, વિશુદ્ધ માનવ પ્રકૃતિ ધારણ કરી વસે છે. તેથી અહીં મતભેદ કે ધર્મયુદ્ધ જોવામાં આવતું નથી.”

“હું આ આશ્રમવાસી પરમહંસની સાથે, ચીન ટીબેટ વિગેરે ઘણા દેશોમાં ફર્યો છું. પરંતુ હિમાચલ જેવું ધર્મસાધનને માટે ઉપયોગી સ્થાન, મ્હેં ખીજા કોઈ પણ પ્રદેશમાં જોયું નથી. હિમાચલ યોગીઓનું શ્રેષ્ઠ સાધન ક્ષેત્ર છે. અહીંયાં ધર્મ જ સુખ-ધર્મ જ શાંતિ—અને ધર્મ સાધન જ જીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય છે.”

તે સાધુ અહીં સૂધી વાત કહે છે, એટલામાં યુવકે તેની વાતમાં વિદ્ય નાંખી પૂછ્યું; “મહારાજ ! આ અધમને ક્ષમા કરો તો, હું એક વાત પૂછું.”

સાધુએ કહ્યું; “વત્સ ! તારા સદ્ગુણો જોઈને હું ઘણો આનંદ પામ્યો છું. જે પૂછવું હોય તે ખુશીથી પૂછ !”

યુવક બોલ્યો; “પ્રભો ! સીતાપૂરમાં તમારું ઘર છે, એ સારી પેઠે મહારા સ્મરણમાં છે. તમને સીતાપૂર છોડ્યાને કેટલાં વરસ થયાં ?”

યુવકનો આવો આગ્રહ જોઈ તે સાધુ શાંત ચિત્તે બોલ્યો; “વત્સ ! મહારા જીવનનો પૂર્વવૃત્તાંત, વિસ્મૃતિસાગરમાં નિમગ્ન કરવાને માટે, હું હમેશાં પ્રયત્ન કરું છું. પરંતુ ત્હારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને માટે, હું મહારો પૂર્વ વૃત્તાંત તને કહું છું. હું સીતાપૂરના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ્ધ પંડિત શંભુ-પ્રસાદનો મોટો પુત્ર છું અને મહારું નામ પંડિત દેવીપ્રસાદ છે. દેશ પ્રચલિત કુસંસ્કારે અને જાલજિમાને અમને ઘોર પાપમાં નિમગ્ન કર્યા હતા. પરંતુ પરમેશ્વરની કૃપાથી, કેવળ સાધુભક્તિ મને અહીં ખેંચી લાવી છે. અમારા ઉપરની ચડેલી મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે, અયોધ્યાના નવાબના તહેસીલદારે, અમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓનું ઘણું અપમાન કર્યું હતું. પૂર્વના ચાલી આવેલા રિવાજ પ્રમાણે, મુસલમાનોના સ્પર્શથી મોટું પાપ લાગે છે એમ માની, અમે અમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને આપઘાત કરવાની આજ્ઞા કરી. તેઓએ અમારી આજ્ઞા શિરપર મ્હડાવી, સરયૂ નદીમાં આત્મસમર્પણ કર્યું. મહારો ન્હાનો ભાઈ, આનું વેર લેવા લૂંટારાઓની ટોળીમાં સામેલ થયો અને હું સાધુસંગ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, હિમાચલપર આવ્યો.

“વત્સ ! મહારા ન્હાનાભાઈ બલદેવપ્રસાદે, અનેક પ્રકારનાં ધર્મ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. પરંતુ કેવલ પેટને માટે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી, અપકાર શિવાય ઉપકાર થતો નથી. મહારો ન્હાનો ભાઈ, ઘણું અભિમાની હતો. ઘરમાં મુસલમાનોએ પ્રવેશ કરી, તેથી લોકો નિંદા કરશે અને બીજા બ્રાહ્મણો આપણને જ્ઞાતિ બહાર મૂકશે, એવી બ્હીકે તેણે સ્વર્ણ પ્રતિમા જેવી પુત્રીઓને આપઘાત કરવાને કહ્યું. પરંપરાથી ચાલી આવેલા અનિષ્ટ રિવાજને વળગી, અમે બન્ને ભાઈઓએ, સ્ત્રીહત્યાને, પુત્રી હત્યાને અને આપઘાત જેવા લયનક પાપને સહાયતા કરી. આપણે ચોર અને લૂંટારાઓને ઘોર પાપી કહી ધિક્કારીએ છીએ; પરંતુ જાલજિમાન અને કુસંસ્કાર, કોઈ કોઈ વખત આપણને ચોર અને લૂંટારાઓ કરતાં પણ વધારે નિર્દય બનાવી મૂકે છે. લક્ષ્મીસ્વરૂપી રમણીઓને આપઘાત કરવાનું કહી, અમે ઘોર પાપ કર્યું છે. હરહર ! એ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અમે ક્યારે છૂટીશું ! !

“વત્સ ! તું મને સ્વદેશ જવાને માટે કહે છે; પરંતુ મહારા જેવા ચાર પાંચ સાધુઓ કદી સ્વદેશમાં જાય તોએ, સ્વદેશનું શું ભલું થાય ? અમારા આવવાથી સ્વદેશનું ઉલટું અનિષ્ટ સંધારશે. કારણ કે અમે સ્વદેશમાં જઈશું તો અમારા એક એકના અનેક શિષ્યો ઉભા થશે; અને તેઓ નવા નવા ધર્મો પ્રચલિત કરશે. દેશમાં હજારો ધર્મસંપ્રદાયો

હાલ છે, તેમાં અમારા આવવાથી ખીજા આર પાંચ સંપ્રદાયોનો વધારો થશે. સંસારમાં એક સંપ્રદાયનાં માણસો, ખીજા સંપ્રદાયવાળાઓ સાથે, હિંસક પશુ જેવો વ્યવહાર રાખે છે. મુસલમાન ખ્રીસ્તીને ધિક્કારે છે; ખ્રીસ્તી મુસલમાનને ધિક્કારે છે; વળી હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રીસ્તીને ધિક્કારની નજરે જુવે છે! જુદા જુદા સંપ્રદાયોની ધર્મસાધન પ્રણાલિ, આચાર વ્યવહાર અને તેમના કાર્ય કલાપો, એક ખીજાથી સંપૂર્ણ જુદા હોય છે. પરંતુ વત્સ! સઘળા દેશોમાં પ્રચલિત થયેલા, આવા ધર્મ સંપ્રદાયોનો સારાંશ અભિજ્ઞ છે. સઘળા ધર્મનો સારાંશ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે. સંસારમાં કેવળ ધર્મનું આવરણ અર્થાત્ બાહ્ય કાર્યકલાપો જોવામાં આવે છે; તેથી આ નિર્જન હિમાચલપર પ્રવેશ કર્યા વિના, ધર્મનું ગૂઢ રહસ્ય કોઈના ધ્યાનમાં ઉતરે એમ નથી. અહીંયાં સંસારના આચારવ્યવહાર, રાજનીતિ, આપણું લેવું, લડાઈ ટંટો કંઈ છે જ નહીં. અહીંયાં તો સાધુ અને મહાત્માઓ, સંસારથી નિર્લેપ થઈને આવે છે, એટલે અહીંયાં કોઈપણ પ્રકારનો મતભેદ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી, તરત જ કોઈથી અહીં અવાળું નથી; અને એવી રીતે અહીં આવવાનો કોઈને અધિકાર નથી. કારણ કે સંસાર ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાલય છે. પ્રારંભમાં જ ધૈર્ય, સહનશીલતા, સાગસ્વીકાર અને શુભનિષ્ઠા સંસારમાં રહીને શીખવી પડે છે. સંસારમાં રહીને ઉપલા સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા વિના, એકદમ અહીં આવવાથી, કોઈને વિશેષ લાભ થતો નથી, તેથી જ ત્હારા પિતામહે, તને સ્વદેશ જવા માટે કહ્યું હતું!”

સાધુનું સંભાષણ પૂરું થયા પછી, યુવકે પોતાની ઝોળખાણુ આપવા માંડી; પરંતુ તે સાધુ રહેજ હસીને બોલ્યો; “વત્સ! મહે તને ઝોળખ્યો છે. તું સીતાપૂરના ગંગાપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો પુત્ર કાશીનાથ?”

કાશીનાથ બોલ્યો; “હા પ્રભો! હવે હું અહીંથી લખનૌ જવાનો વિચાર રાખું છું. માટે દેવ! કૃપા કરીને કહો કે કેટલે દિવસે હું મ્હારી બહેનને મળી શકીશ? મ્હારું અંતર મને કહે છે કે, તમે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છો. માટે મ્હારી અભિલાષા તમે જ પૂર્ણ કરી શકશો.”

સાધુએ કહ્યું; “વત્સ! ત્હારે કાનપૂર થઈને લખનૌ જવું. કારણ કે લખનૌમાં તું ત્હારી બહેનની ખરી સ્થિતિ જાણવા પામીશ.”

“કાનપૂરમાં કેવી રીતે, તેની ખરી સ્થિતિ મ્હારા જાણવામાં આવશે?”

“કાનપૂરમાં જયપાલસિંહ નામનો એક કાપડનો વેપારી છે, તેને ત્યાં ત્હારી બહેન કેદ હતી; એટલે એ સંબંધી તને જોઈતી હકીકત લાંથી જ મળશે.”

સાધુના વચનપર વિશ્વાસ લાવી, કાશીનાથ અંતે તેના ચરણમાં પ્રણામ કરી, સાંથી ચાલી નીકળ્યો. બરાબર પંદર દિવસે તે કાનપૂરમાં આવી પહોંચ્યો. એ અરસામાં તેણે અનેક સંસારલાગી સાધુ અને પરમહંસોના આશ્રમોનું આતિથ્યગ્રહણ કર્યું હતું.

કાનપૂરમાં આવી તેણે જયપાલસિંહના ઘરની તપાસ કરવા માંડી. એક દિવસ જયપાલસિંહના આગમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે, તેને અયોધ્યાનાથનો મેલાપ થયો. અયોધ્યાનાથ તેને જોઈને આશ્ચર્યચકિત બન્યો અને એકદમ ગદગદિત થઈ તેને બેઠી પડ્યો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કાશીનાથની સ્થિતિ પણ તેવી જ બની રહી. જ્યારે કાશીનાથે પોતાને માથે પડેલી વિપત્તિનું તેની આગળ સવિસ્તર વિવેચન કર્યું, ત્યારે અયોધ્યાનાથની આંખોમાંથી પ્રેરેલાં આંસુ ધારા પડવા લાગી. “મહાર્જુ ગુમાવેલું ધન, મને ઈશ્વર કૃપાથી પ્રેરેલાં પ્રાપ્ત થયું,” એવું વારંવાર કહી, તે તેને જ્હાલથી બેટવા લાગ્યો.

અયોધ્યાનાથનો મંદવાડ નાશી ગયો હતો. આજ કાલ તેનામાં પહેલાંના જેવી શક્તિ આવી હતી, એટલે વધારે દિવસ કાનપૂરમાં ખોટી નહીં થતાં, તેઓ બીજે જ દિવસે બુંદિયાને લઈને, લખનૌ તરફ ગયાં.

પંચત્રિંશ અધ્યાય.

ભારત રમણી.

ખરેખર, લે હિંદુસ્તાન સુરક્ષિત રહું હોય તો, તે તેની સદ્ગુણ સન્નારીઓને પ્રતાપ છે; કેમકે અતિ પવિત્ર, અતિ વિર્મેળ હૃદયની, અતિ ઉદાર સ્ત્રીઓ, જેવી હિંદુના ઝનાનામાં છે, તેવી તમને પૃથ્વીતલના કોઈ પણ સુધરેલા પ્રદેશમાંથી મળી શકશે નહિ.*

ડબ્લ્યુ. નાઈટન.

આજ શુક્રવારનો દિવસ છે. સહવારનો બીજો પ્રહર થયો છે. સુસલમાનોનો આજ ભુખ્માનો નિમાજ હોવાથી, પાદશાહ ઐગમ, હજરત અમ્મ્યાસની દરગાહે નિમાજ પઢવા જનાર છે. ગામપરગામથી આજે હજારે સુલાં પાંગળાં અને આંધળાં લંગડાં લખનૌ આવ્યાં છે; કારણ કે દરેક મહિનાના પહેલા શુક્રવારે, પાદશાહ ઐગમ પુત્ર કામનાએ, હજરત અમ્મ્યાસની

* Truly, if Hindustan is ever saved, it will be by the virtues of its women; for more honourable, more honest minded, more nobly-endowed female humanity, is not to be found in the most highly civilized regions of the earth than amongst the zenanahs of India.—W. Knighthon.

દરગાહે નિમાજ પઢવા જાય છે. નિમાજ પઢીને મહેલે પાછાં ફરતી વખતે, તે ગરીબ અને અપંગોને દશ હજાર રૂપિયા ખેરાત કરે છે. તેથી આજે જે રસ્તે તે આવવાની છે, તે રસ્તાની બન્ને બાજુએ, હજારો બીખારીઓ તેની વાટ જોતા ઉભા છે !

હમણાં પાદશાહ યેગમ, હજારો અબ્યાસની દરગાહ તરફ જાય છે. સાંત્રામિક વસ્ત્રો પહેરી, એક લશ્કરી ટુકડી રણવાઘ વગાડતી સૌથી આગળ ચાલે છે; તેની પાછળ બીજી એક લશ્કરી ટુકડી, ખુલાં હથિયાર સાથે ચાલી જાય છે. એ ટુકડીની પાછળ ચાંદીનો મ્યાનો છે. જેની ઉપર “આફતાદ” અથવા સોનાનું રાજછત્ર આવી રહ્યું છે. પાદશાહ યેગમ શિવાય, બીજી કોઈ પણ યેગમને આવું રાજછત્ર વાપરવાનો અધિકાર નથી; પાદશાહ યેગમનો મ્યાનો, પાલખી અથવા ડોલીના જેવો હોતો નથી. પરંતુ તે એક ન્હાના ધર જેવો હોય છે. માથાપર સોનેરી મંદીલ અને શરીરે કીનખાખનાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં, એવા પચ્ચીસ વાહકો મ્યાનાને ખાંધપર લઇને ચાલે છે. કીનખાખના પડદાથી ચારે બાજુએ વીંટ-ળાયેલ મ્યાનાની અંદર, પોતાની બે ત્રણ પ્રિય સહચરીઓની સાથે પાદશાહ યેગમ બેઠો છે. મ્યાનાની પાછળ પાછળ, ઉત્તમ વસ્ત્ર અલંકારો પહેરી, પચ્ચીશ ત્રીશ બાંદીઓ ચાલે છે. દરગાહના દરવાજા આગળ પાદશાહ યેગમનો મ્યાનો આવી પહોંચતાં, આ દાસીઓ મ્યાનાને ખાંધપર મૂકી અંદર લઇ જાય છે. મ્યાના ઉંકચનારી દાસીઓની પાછળ, ચાંદીનો ડડ, લઈ ચોખદાર ચાલે છે અને એ સૌની પાછળ સોનેરી મંદીલ સાથે ઉત્તમ વસ્ત્રો ધારણ કરી, હાથી ઉપર પાદશાહ યેગમનો મુખ્ય ખોજો જાય છે !!

બરાબર નિમાજને વખતે યેગમે, દરગાહમાં જઈ નિમાજ પઢી. પછી પુત્રપામિને માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. ત્યાર પછી દરગાહથી પાછા ફરતાં તેણે દશ હજાર રૂપિયા, ગરીબ ગરબાં અને આંધળાં લુલાંઓમાં વહેંચ્યા. યેગમ દરેક મહિનાના પહેલા શુક્રવારે, આવી રીતે દશ હજાર રૂપિયા ગરીબોને દાન કરતી હતી.

નુનાની સાથે બીજા દિવસના મેળાપ પછી, નસિરૂદ્દીન ત્રણ દિવસ સુધી મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો નહીં. સરફરાજખા શિવાય બીજા બધા સલાસદો એમ જ ધારતા હતા કે, પાદશાહે, નુનાને જનાનખાનામાં દાખલ કરી છે અને તેના સહવાસમાં તે આનંદમાં પોતાનો કાળ નિમગ્ન કરે છે.

આજ પાદશાહ યેગમ, દરગાહે ગયા પછી, નસિરૂદ્દીન તેના મહેલમાં બેઠો. આજી તરફ તેનો સલાસદર્ગ, ખાસ દરબારમાં તેની વાટ જોતો બેઠો હતો. પાદશાહ યેગમ મહેલ તરફ પાછો ફરી, તે પહેલાં નસિરૂદ્દીન તેનાં મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો, તેથી પાદશાહ યેગમની સાથે તેનો મેલાપ થયો નહીં.

વાચક ! આવો સમારોહ, આવી સમૃદ્ધિ,—ચાંદીનો મ્યાનો, હાથી, ઘોડા, હજારો દાસદાસીઓ અને વિપૂલ ધનસંપત્તિ, શું પાદશાહ બેગમને સુખી કરી શકે એમ છે ? જે બેદુતની સ્ત્રી, આજ પોતાના બાળકને કેડપર લઇને પાદશાહ બેગમનું દાન ગ્રહણ કરવા માટે, રસ્તાની એક બાજુએ ઉભી છે, તે શું પાદશાહ બેગમ કરતાં વધારે સુખી નથી ?

પટ્ટાવશ અધ્યાય.

ભારત રમણી—(ચાલુ)—દર્શનસિંહ પડ્યો !

પાદશાહ બેગમના મહેલમાંથી, નસિરહીનને ખ્હાર નીકળતો જોઇ, તેના અંગ્રેજ સલાસદો માંહેમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે, નુનાને ખાસ પાદશાહ બેગમના મહેલમાં પાદશાહ રાખશે; કારણ કે, તેને માટે જ આજ પાદશાહ, બેગમનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ સાંભળી એક અંગ્રેજ સલાસદ બોલ્યો; “સૌ કરતાં આ ન્હાની છોકરી વધારે નશીબદાર નીકળી ! ફક્ત બે જ દીવસ મુજરો કરી તે પાદશાહ બેગમ થવા પામી. મ્હેં તો તેને સારી પેટે એક વખત જોઇ પણ નથી ! !”

અંગ્રેજ સલાસદોમાં આવી વાતચિત ચાલે છે, એટલામાં નવો મંત્રી નવાજ રોશન—ઉ—દોલા તથા રાજા દર્શનસિંહ ભાં આવી પહોંચ્યા. અંગ્રેજ સલાસદોને મ્હોંડે, નુનાનાં વખાણુ થતાં સાંભળી, દર્શનસિંહ મનમાં ને મનમાં આનંદ પામ્યો. થોડીવાર પછી નસિરહીન અને સર-ફરાજખાં, ખાસ દરબારમાં આવ્યા. થોડીવાર બેઠા પછી બધા એકઠા થઇ ગોમતી નદીને કીનારે આવેલા બાગમાં પ્રવા ચાલ્યા.

સાંજે નગરમાં પ્રવા જતી વખતે, નસિરહીન હમેશાં ક્રાંત અને યુરોપિયન ટોપી પહેરીને નીકળતો હતો. આજે પણ તેણે એ જ પોપાક ધારણુ કર્યો હતો ! નસિરહીન અને તેનો સલાસદવર્ગ બાગમાં પહોંચ્યા પછી, તેઓ થોડીવાર આમ તેમ ફર્યા અને અંતે એક કુંજ આગળ જઈ બેઠા. કોઇપણ પ્રકારની વાતચિત વિના બેઠાં બેઠાં વખત કેમ ગય ? તેથી નસિરહીને માથાપરથી ટોપી ઊતારી અને તેનાં કાંણાંમાં આંગળી ભેરવી, તે ચકર ચકર ફેરવવા સ્ત્રાંડી ! અભાર સુધી આટલા બધા સલાસદોમાંથી, કોઇએ હસવાની વાત કહાડી નહતી: સૌ કોઈ મૌન્ય ધારણુ કરીને બેઠા હતા. ક્યારે હસવા જેવી વાત નીકળે અને આપણી રસીકતા બતાવીએ, એને માટે સધળા સલાસદો, આતુર થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ હજી સુધી હસવા જેવો કોઇ બનાવ અથવા વસ્તુ કોઈની નજરે પડી નહીં ! નવાજ રોશન—ઉ—દોલા લગભગ પાંચ મીનીટ સુધી, હસવાને

માટે મ્હોંડું પ્હોડું કરીને બેસી રહ્યો. તે બાદશાહના મ્હોંડામાંથી, કંઈ એવી તેવી વાત નીકળે કે, તરત જ સૌથી પહેલાં હસી પડી, પોતાની રસિકતા બતાવતો હતો ! પરંતુ રાજા કૃષ્ણચંદ્રના ગોપાળ ભાંડ વિના, નિસ નવી હસવાની વાતો કાઢી થાય એમ નથી ! નસિરહીનના ખાસ દરબારમાં તેવો કાંઈ ભાંડ નહતો. તેથી જ આવા આવા આમોદ પ્રમોદ વખતે, કેટલીક નવચૌવનાઓ નસિરહીનને વીંટળાઈને બેસતી હતી ! આવી નવચૌવનાઓના સમાગમમાં કદાચ હસવા જેવું કારણ નહીં મળે, તોપણ કાંઈ કાંઈ વખત તેના હાવભાવ જોઈને જ માણસથી રહેજ હસી દેવાતું હતું. પરંતુ બાગમાં તો અચારે તેવી નવચૌવનાઓને બદલે લઠ્ઠ લઠ્ઠ મોટા મોટા ઇંચેન્ને બેઠા હતા; અને તેમને જોતાં જ ન ખીક લાગે તો, હસવું તો કેમ જ આવી શકે ? પરંતુ આવો પ્રકાર નવાખ રોશન-ઉ-દોલાથી જોઈ શકાયો નહીં ! તેથી નસિરહીનને આંગળી ઉપર ટાપી ફેરવતો જોઈ, તેને જ હસવાનું ખરું કારણ માની, તે મોટેથી “વાહ ! વાહ ! કયા મગ્ન” એમ કહી ખડખડ હસી પડ્યો !! તેને જોઈને બાદશાહ પણ રહેજ હસ્યા ! તેથી બીજા સલાસદોને પણ ફરજને લીધે હસવું પડ્યું. હતું તો કંઈ નહિ.

પરંતુ રાજા દર્શનસિંહ, નસિરહીનનો ગોપાળભાંડ હતો. તેણે જોયું કે, નવાખ રોશન-ઉ-દોલાએ, આજ કંઈ પણ હસવા જેવું કારણ નહીં હોવા છતાં, તેનાથી પહેલાં હસ્યો, અને એવી રીતે તે બાદશાહનો પ્રીય પાત્ર થવા પ્રયત્ન કરે છે ! આથી તેને ઘણો ક્રોધ ચલ્યો; અને હવે હું બધાને ખરેખરા હસાવું, એવું મનમાં ધારી, તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો; “જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણું !!”

“જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણું” એવા શબ્દો, દર્શનસિંહના મ્હોંડામાંથી નીકળતાંની સાથે જ નસિરહીને ગુસ્સે થઈને તેના તરફ જોયું ! બીજા સલાસદો બીયારા હસવાને માટે મ્હોંડું પ્હોડું કરીને બેઠા હતા, પરંતુ બાદશાહને ગુસ્સે થયેલો જોઈ, સૌ કાંઈએ હાથવતી પોતાનાં મ્હોંડાં દાબી દીધાં ! નસિરહીન સામે પડેલા ટેબલપર જોરથી હાથ ઠોકી બોલ્યો; “રોશન ! રોશન ! પકડ સાળા રાજદ્રોહીને ! એને હમણાં જ પકડીને બંધીખાનામાં લઈ જા અને એનું માથું ધડથી જુદું કરી નાંખ !!”

અચાનક બાદશાહને આવા ગુસ્સામાં જોઈ, બધા આશ્ચર્ય પામ્યા ! પરંતુ બાદશાહે, કાંઈની સાથે વાતચિત કર્યા વિના, એકદમ દર્શનસિંહના હાથ પગમાં બેડી ઠોકી દેવાનો હુકમ કરીધો. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, રોશન-ઉ-દોલાએ, રહેજ પણ વિલંબ કર્યા વિના, બાદશાહના બેડી

ગાડને, દર્શનસિંહને બંધીખાનામાં લઇ જવા કહ્યું. તરત જ બોડી ગાડે દર્શનસિંહને લઇને બંધીખાના તરફ ગયો ! !

તેના ગયા પછી બાદશાહે પોતાની હૅટ (ટોપી) દૂર ફેંકી લીધી; અને જમીનપર જોરથી પગ અક્ષણી તે બોલ્યો; “આજે સાંજ પડતાં પહેલાં એને ફાંસી દેવી. રોશન ! સાંજ પડતા પહેલાં તારે દર્શનસિંહનું માથું ઘડથી જીવું કરી નાંખવું !” આથી રોશન-ઉ-દોલાએ, દર્શનસિંહને ફાંસી દેવાની તૈયારી કરવા માંડી ! ત્યાર પછી બાદશાહ હાથીપર બેસીને, પોતાના મ્હેલ તરફ ચાલ્યો ગયો. રાજા દર્શનસિંહને, કયા અપરાધે બંધીખાનામાં મોકલવામાં આવે છે, તે નસિરહીનના અંગ્રેજ સલાસદો હજી સૂધી જાણવા પામ્યા નહીં ! તેમ નસિરહીનને તે વિષે પૂછી જોવાની પણ તે વખતે તેમને હિંમત થઈ નહીં ! !

નસિરહીનનો પિતા, ગાજયુદ્દીન હુયદર, નસિરહીનને પોતાના પુત્ર તરીકે કબુલ કરતો નહતો, તેથી તે વખતના લોકો એમ કહેતા હતા કે, નસિરહીને અંગ્રેજ રેસિડેન્ટને, બે કરોડ રૂપિયા લાંચના આપીને ગાદી લીધી હતી ! આ ઉપરથી નસિરહીને પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે; “જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણું” એ શબ્દોનો અર્થ—તેણે ન્યાયની રીતે રાજમુકુટ મેળવ્યો નથી—તેથી તેના રાજમુકુટમાં કાણું છે—અને તે ગાદીનો ખરો હકદાર નથી ! દર્શનસિંહના ઉપલા શબ્દોનો આવો અર્થ કરી, નસિરહીને તેને રાજદ્રોહી ઠેરવ્યો અને તેને ફાંસી દેવાનો હુકમ કીધો. નસિરહીન અયોધ્યાનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો; તેથી તે પોતાના રાજ્યની પ્રગ્નને માટે, પોતાની મરજી પ્રમાણે હુકમ કરી શકે તેમ હતું; અને તેમાં ગવર્નર જનરલને કે રેસિડેન્ટને વચ્ચે પડવાનો અધિકાર નહતો. કેવળ અંગ્રેજ અધિકારી અથવા અયોધ્યામાં વસતા કોઈ પણ અંગ્રેજને સગ્ન કરતાં પહેલાં, તે અંગ્રેજ સરકારનો અલિપ્રાય માંગવો પડતો હતો. રેસિડેન્ટ સાંભળ્યું કે, બાદશાહે દર્શનસિંહને ફાંસીની સગ્ન કરી છે તે છતાં, ઉપલાં કારણને લીધે જ આ બાબતમાં તે વચ્ચે પડ્યો નહીં. જ્યારે બે ત્રણ માણસો તરફથી તેને દર્શનસિંહ માટે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું કે, ‘અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટને આમાં હાથ ધાલવાનો અધિકાર નથી.’

નસિરહીને મ્હેલમાં આવ્યા પછી, પોતાના અંગ્રેજી શિક્ષકને પૂછ્યું; “માસ્તર ! ઇંગ્લંડનો રાજા રાજદ્રોહીને આવી જ સગ્ન કરે છે ને ?”

શિક્ષક બોલ્યો; “જહાંપનાહ ! ઇંગ્લંડનો રાજા, રાજદ્રોહીને બરાબર આવી જ રીતે કેદ કરીને બંધીખાનામાં નાંખે છે; પરંતુ ઇન્સાફ કરીને પછી તેને સગ્ન કરે છે.”

“સાહે ! હું તેમ જ કરીશ !”

તે વખતે શિક્ષક કંઈ આતુરતાથી બોલ્યો; “જહાંપનાહ ! આપે તો રાજ્ય દર્શનસિંહને ફાંસી દેવાનો હુકમ કીધો છે; તેથી નવાખ રોશન-ઉ-દૌલા તેને ફાંસી દેવાની તૈયારી કરે છે !”

શિક્ષકની આ વાતનો નસિરહીને કંઈ પણ ઉત્તર દીધો નહીં. પરંતુ તે શિક્ષક દયાળુ અને ઉદાર સ્વભાવનો હોવાથી, વિના અપરાધે માર્યા જતા, દર્શનસિંહ માટે પોતાના મનમાં લાગણી ધરાવી, તે કોઈ પણ પ્રકારે બચે, એ માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેથી તેણે પ્રી નસિરહીને પૂછ્યું; “જહાંપનાહનો હુકમ હોય તો, હું આપનો વિચાર હમણાં જ નવાખ રોશન-ઉ-દૌલાને જણાવી શકીશ !”

નસિરહીને હવે સપડાયો ! તે પોતાના મનમાં એમ જ ધારતો હતો કે, શિક્ષક પણ તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, ઈંગ્લંડનો રાજા, રાજદ્રોહીને આવી જ સજા કરે છે એમ કહેશે, પરંતુ અહીંથી તો તેના ધારવા કરતાં, ઉલટું જ બન્યું ! હજી સુધી તેના સલાસદ વર્ગમાંથી કોઈ પણ તેનો દોષ કહાડી શકે એમ ન હતું ! પરંતુ આ ચતુર શિક્ષકે, તો તેને સ્હેજમાં બાંધી લીધો. તો પણ દર્શનસિંહને માટે એક વાર ફાંસીનો થયેલો હુકમ તે ફેરવવાને ખુશી ન હતો. તેણે શિક્ષકને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહીં.

પરંતુ તે શિક્ષકે તો; “મૌન્ય સમ્મતિ લક્ષણું” નો લાલ લઈ કહ્યું, “જહાંપનાહ ! તારે હું જાઉં છું અને આપનો વિચાર નવાખ રોશન-ઉ-દૌલાને જાહેર કરે છું !”

શિક્ષક આટલું કહીને, ઘોડાપર સ્વાર થયો અને બંધીખાનાના વધસ્થાન આગળ આવી પહોંચ્યો. અહા ! આ વખતે કેવો હૃદયભેદક દેખાવ તેની નજરે પડ્યો ! દર્શનસિંહનાં મુલ્યવાન વસ્ત્ર અલંકારોની સીપાઈઓ પોતા-પોતામાં બહેંચણી કરે છે, એક ફાટેલું અને મલિન વસ્ત્ર દર્શનસિંહને પહેરવા આપ્યું છે; તેની બંદુક અને સોનાની મુઠવાળી તલવાર, નવાખ રોશન-ઉ-દૌલાના પગ આગળ પડી છે; અને પાંચ હજારની કીમતનું તેનું સોનેરી મંદીલ, એક મહેતર પોતાના પગ નીચે રગડે છે.” બાદશાહે એવો હુકમ આપ્યો હતો કે, દર્શનસિંહને ફાંસી દેતાં પહેલાં, તેના માથા-પરનું મંદીલ એક મહેતરના પગ નીચે રગડોલાવવું અને તેની બંદુક તથા તલવારના કટકે કટકા કરી નાંખવા !

દર્શનસિંહ, મલિન અને ફાટેલું વસ્ત્ર પહેરી, એક સાધારણ પહેરે-ગીરના ખાટલા ઉપર ઉઘાડા શરીરે અધોમુખે બેઠો છે ! અહો ! આ કેવો ફેરફાર ? સમયની આ કેવી વિચિત્રતા ?

શિક્ષક મારતે ઘોડે, વધસ્થાન આગળ આવી, નવાબ રોશન-ઉ-દૌલાને આદશાહનો વિચાર જણાવ્યો. રોશન-ઉ-દૌલાએ એથી ખદાર તો સંતોષ જણાવ્યો; પરંતુ અંદરખાનેથી તે બળી ઉઠ્યો. તેણે લાચાર બની દર્શનસિંહને એક કેદી તરીકે, બંધીખાનામાં રાખવા માણસોને હુકમ કર્યો અને ચાર પછી તે નિરાશ થઈને લાંથી ચાલ્યો ગયો !

નવાબ રોશન-ઉ-દૌલાના ગયા પછી, શિક્ષકે ગુપ્ત રીતે બંધીખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાં જ દર્શનસિંહ ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો; “ભાઈ ! મેં ફક્ત હસવામાં જ કહ્યું હતું કે, ‘જહાંપનાહની પાંચડીમાં કાણું’ છે; પરંતુ આદશાહ તેનો અવળો અર્થ કરી મને વિના અપરાધે ફાંસીની સજા કરી છે. આદશાહ પોતે શું જાણતા નથી કે, જ્યારે તેના પિતા તેને ગાદી નહીં આપવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે મેં જ રેસિડેન્ટને બે કરોડ રૂપિયા આપવાની ભલામણ કરી હતી ? રેસિડેન્ટના કલાર્ક ગુલામ હુશનખાની સાથે તે વખતે શું વાતચિત થઈ હતી, તે તો તેઓ ભૂલી જ ન્ય છે. એટલું જ નહીં, પણ જોને મેં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી ગાદી અપાવી, તે જ હવે મને મારવા બેઠો છે ! ભાઈ ! આદશાહ મ્હારો જરૂર જીવ લેશે; કારણ કે તે રોશન-ઉ-દૌલાને હવે પૂછીને પાણી પીયે છે અને રોશન-ઉ-દૌલા મ્હારો કંઠો દુસ્મન હોવાથી, આ વખતે તે મને છોડે એમ નથી ! પરંતુ તમે અંગ્રેજ છો, સ્ત્રીઓ પ્રતિ તમે વિશેષ માન ધરાવો છો, તેથી મ્હારા મરણ પછી, મ્હારા સ્ત્રી પુત્રના રક્ષણ માટે તમે જરૂર પ્રયત્ન કરજો; અને તમારાથી બને તો રેસિડેન્ટ સાહેબને તેમના રક્ષણ માટે જરૂર કહેજો. હું સૈનિક પુરુષ છું, તેથી સીપાઈઓનો માર હું સહન કરી શકીશ; પરંતુ મ્હારાં સ્ત્રી પુત્રોથી અને પથારીને વશ પડેલા મ્હારા વૃદ્ધ પિતાથી, સીપાઈઓનો માર સહન થવાનો નથી ! રોશન-ઉ-દૌલા જરૂર મ્હારાં ધરખાર લૂંટી લેશે અને તે વખતે તે મ્હારા નિરપરાધી પરીવારને નિર્દયપણે મારશે; માટે મ્હારા નિરાધાર કુટુંબપર દયા લાવી, તે વખતે તેનું તમે રક્ષણ કરજો !

મ્હારા શરીરપર જે કંઈ વસ્ત્રાલંકારો હતા, તે સીપાઈઓએ લઈ લીધા છે. પરંતુ મેં ધણી મુસ્કેલીએ એક હીરાની વીંટી સંતાડી રાખી છે, તે તમારી પાસે રાખો. જ્યારે મ્હારું કુટુંબ નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પડે, ત્યારે આ વીંટી વેચજો અને એની જે કીંમત ઉપજે તે મ્હારાં કુટુંબને આપજો; કારણ કે મ્હારી સઘળી ધનસંપત્તિ આદશાહ જપ્ત કરશે !”

દર્શનસિંહે એટલું કહી, એક હીરાની વીંટી શિક્ષકના હાથમાં મૂકી. એ વીંટી ઓઝામાં ઓઝી પચાશ હજાર રૂપિયાની કીંમતની હતી. વીંટી લઈ શિક્ષકે કહ્યું; “ભાઈ! હવે હું અહીં વધારેવાર રોકાઈશ તો તેમાં તમારું ખાતું થશે. તમારા માટે હું પ્રાણપણે મહેનત કરીશ. હું ધાંડું છું કે, રોશન-ઉ-દૌલ્લાની સાથે આ કાવત્રામાં હજમ પણ સામેલ છો!”

એટલું કહી શિક્ષક સાંથી ચાલ્યો ગયો.

આણી તરફ નવાખ રોશન-ઉ-દૌલ્લા તથા સરફરાજખાં, રાત્રે બાદશાહની પાસે ગયા. બાદશાહે સરફરાજખાંને કહ્યું; “માસ્તર કહે છે કે, ઇંગ્લંડનો રાજા, રાજદ્રોહીને પહેલાં કેદ કરે છે અને ચાર પછી ન્યાય કરીને, તેને શિક્ષા આપે છે.”

સરફરાજખાં પોતાની હોશિયારી બતાવતાં બોલ્યો; “જહાંપનાહ! ઇંગ્લંડના મોટા મોટા જાહેર પાસે મહારૂં હમેશાં જવું આવવું થતું હતું. હું દરરોજ તેમની દાદી મુંડવા જતો હતો, તેથી ઇંગ્લંડની ખબર હું જોટલી જાણું છું, તેટલી માસ્તર ક્યાંથી જાણી શકે?” બાદશાહે ફરી આતુર થઈને પૂછ્યું; “સારે ઇંગ્લંડનો રાજા આવા અપરાધીને માટે શું કરે છે?”

સરફરાજખાં સ્ટેજ ગુસ્સાનો ડોળ કરીને બોલ્યો; “ઇંગ્લંડનો રાજા વળી બીજું તે શું કરે? રાજદ્રોહીનાં ધરખાર લૂંટી લે, તેના કુટુંબને ગરદન મારે,—”

સરફરાજખાંના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી, નવાખ રોશન-ઉ-દૌલ્લા હાથ જોડીને બોલ્યો; “જહાંપનાહ! ઇંગ્લંડનો ન્યાય આપણાં કુરાનના ન્યાયને મળતો જ છે. કુરાનમાં લખ્યું છે કે, ‘દુશ્મનનાં ધરખાર લૂંટી લેવાં અને તેનાં કુટુંબના સભ્યોં માણસોને ગરદન મારવાં!’”

બાદશાહ અધીર થઈ બોલ્યો; “બસ, મને એ જ જ્ઞેષ્ઠ એ છીએ. રોશન! કુરાનમાં જેમ લખ્યું છે, તેમ જ કર. દર્શનસિંહનાં કુટુંબનાં તમામ માણસોને ગરદન માર અને તેનાં ધરખાર ઉજ્જડ કરી નાંખ!”

આવી રીતે વાતચિત થયા પછી, તેને તે જ રાત્રે, દર્શનસિંહનાં ધરખાર લૂટવા અને તેના કુટુંબને પકડવાને માટે, સીપાઇઓ મોકલવામાં આવ્યા.

આ દુનિયાનો નિયમ છે કે, અહીં કર ને અહીં જ ભોગવ! દર્શનસિંહની પણ તેવી જ દશા છે; તે ઘોર પાપી છે; તેથી તેની કુરાવસ્થા જ્ઞેષ્ઠ, અમને કાંઈ દુઃખ ન ઉપજે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી; કારણ કે તેની કરણી એવી જ છે. પરંતુ દર્શનસિંહની નિસધાર ત્રણ સ્ત્રીઓ, તેનો વૃદ્ધ પિતા તથા તેના પુત્ર-પુત્રીઓ ઉપર આવી

પહેલા આવા અસહ્ય સંકટ માટે, જરૂર અમારા અંતરમાં દયાનો સંચાર થાય છે !

અયોધ્યાના લશ્કરી સીપાઇઓને, નિયમિત રીતે પગાર મળતો નહતો. તેથી તેઓ લાઇસન્સ મેળવેલા લૂંટારા જેવા બની ગયા હતા ! પ્રજાને રંજીડીને અને લાંચ રશવત લઇને, તેઓ પોતાનું ઉદર પોષણ કરતા હતા ! આજ તેઓ દર્શનસિંહનાં ઘરબાર લૂંટવા જતા હોવાથી, તેમના આનંદનો પાર નહતો; કારણ કે આવો શિકાર તેમને પહેલાં કદી મળ્યો નહતો. પરંતુ રોશન-ઉ-હૈદલા કમ્યો ન હતો. તેણે સીપાઇઓની સાથે પોતાનાં વિશ્વાસુ માણસો મોકલ્યાં હતાં, કે જેથી તેઓ કંઈ ઉડાવી ન જાય. તેને એવી ખબર મળી હતી કે, દર્શનસિંહના આપની પાસે ઓછામાં ઓછા પચાશ લાખ રૂપિયા રોકડા છે; એ ઉપરાંત દર્શનસિંહે મેળવેલું તે જીવું. આ ઉપરથી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, આટલી બધી દોલતમાંથી દશ બાર લાખ ઉડાવ્યા હોય તો, કોઇને કાંઈ ખબર પડશે નહીં; અને તેથી જ તેણે પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને, લશ્કરી સીપાઇઓની સાથે શીખવીને મોકલ્યા હતા.

સીપાઇઓ દર્શનસિંહની હવેલી આગળ આવી પહોંચ્યા. દર્શનસિંહની ત્રણ સ્ત્રીઓ, તેની ચાર યુવાન પુત્રીઓ, જે ન્હાની ન્હાની બાળાઓ, જે બાળકો તથા તેના વૃદ્ધ પિતાને, સીપાઇઓએ બંધીવાન કર્યા ! ત્યાર પછી તેમણે હવેલીમાંથી સઘળી માલમતા બહાર કહાડી. એમાંથી ધણી ખરી સીપાઇઓએ ઉડાવી દીધી; પરંતુ રોકડ નાણાંનો પચાશ-સાઠ લાખ જેટલો અડસટ્ટો રોશન-ઉ-હૈદલાએ કહાજો હતો, તેને બદલે હવેલીમાંથી, પ્રકટ એક લાખ રૂપિયાથી વધારે રોકડ નાણું નીકળ્યું નહીં ! આથી રોશન-ઉ-હૈદલાનાં માણસોએ, દર્શનસિંહની સ્ત્રી અને પુત્રીઓને માર મારવાનો હુકમ કર્યો. બીજું રોકડ નાણું ક્યાં છે તે બતાવો; નહીં તો અમે તમારી આબરૂ લઇશું, એવી સીપાઇઓએ તેમને ધમકી આપવા માંડી. લૂંટારા અને ગળાં રહેશનારાઓના જેવા સીપાઇઓ, દર્શનસિંહની સ્ત્રીઓને તથા તેની પુત્રીઓને નિર્દયપણે મારવા લાગ્યા ! તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યા ! આટલું કરીને પણ તેઓ અટક્યા નહીં; તેમના શરીરપરના અલંકારો અને પહેરેલાં વસ્ત્રો સુધાં સીપાઈ લોકોએ ઊતારાવ્યાં ને ફાટેલાં અને જીનનાં વસ્ત્રો પહેરી તેઓ લજ્જા નિવારણ કરવા લાગ્યાં ! ફાટેલાં અને ટૂંકાં વસ્ત્રોથી તેમનાથી આખું શરીર શી રીતે ઢકાય ? તેમની સ્થિતિ અર્ધ નમ થઇ હતી. આવી રીતે આજ અનાવૃત શરીરે, રાજ દર્શનસિંહની સ્ત્રી, પુત્રીઓ તથા મરવા મૃતેલા તેના વૃદ્ધ પિતા જય-પાલસિંહને બંધીવાન કરી, આદેશાહના સીપાઇઓ લખનૌ ધસડી ચાલ્યા.

સમન્વિશ અધ્યાય.

ભારત રમણી-(ચાલુ)-દર્શનસિંહના કુટુંબનો છટકો.

કાનપુરથી લખનૌ જવાના રસ્તા પર, એટલે લખનૌથી દશ કોશ દૂર દર્શનસિંહની હવેલી આવેલી હતી. મુસાફરો આજ રસ્તે થઈને જતા આવતા હતા.

પંડિત અયોધ્યાનાથ, કાશીનાથ અને ળુંદિયા, એ જ રસ્તે થઈને આજે લખનૌ જતાં હતાં. તેઓએ દર્શનસિંહની હવેલી આગળ આવીને જોયું તો, કેટલાક સીપાઇઓ ધનમાલની સાથે પાંચ સાત સ્ત્રી પુરૂષોને બંધીવાન કરીને ધસડી જતા હતા. આ ઉપરથી કાશીનાથે ત્યાં એકઠાં મળેલાં માણસોને પૂછ્યું. તેઓએ જણાવ્યું કે, અયોધ્યાના બાદશાહના હુકમથી સીપાઇઓએ રાજા દર્શનસિંહની હવેલી લૂંટી, તેના આખા કુટુંબને ફાંસી દેવાને માટે, લખનૌ લઈ જાય છે. હજુ સુધી કેટલાક સીપાઇઓ, દર્શનસિંહની હવેલીની ભીતો ખોદી, ગુપ્ત ધનની તપાસ કરવામાં રોકાયા હતા !

આ વાત સાંભળતાંની સાથે, કાશીનાથને પૂર્વની વાતોનું સ્મરણ થયું. તે જ વખતે હિમાચલપર હતો, તે વખતે તેના પ્રાણદાતા મહાપુરૂષે કહ્યું હતું કે; “એ બાલિકાની યુક્તિથી જ દર્શનસિંહનો પરિવારસહ નાશ થશે અને તે સાથે નસિરુદ્દીન હુસૈનના પ્રાણ પણ જશે !!”

તેણે તે જ વખતે અયોધ્યાનાથને કહ્યું; “ભાઈ ! હું ધારું છું કે, માન-કુમારીની યુક્તિથી જ દર્શનસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે આવી દુરવસ્થામાં આવી પડ્યો છે. દર્શનસિંહ ઘોર પાપી છે; તેથી તેને માટે મને કંઈ પણ લાગતું નથી. પરંતુ તેનાં નિરપરાધી સ્ત્રી, પુત્રપુત્રી તથા તેના શત્રુ પિતાનું આપણે જરૂર રક્ષણ કરવું જોઈએ !”

અયોધ્યાનાથે, કાશીનાથનું કહેવું કબુલ કર્યું. પરંતુ દાસી ળુંદિયા, સીપાઇઓને જોઈને ખેંચી કાઢી દુનવા લાગી ! તે કોઈ પણ પ્રકારે સીપાઇઓની સાથે જવાને માટે કબુલ થઈ નહીં. જ્યારે તેને વધારે આગ્રહથી કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે કિલ્લી કાનપૂર જવાને માટે તૈયાર થઈ. તેથી ળુંદિયા અને અયોધ્યાનાથ બીજે રસ્તે થઈને લખનૌ ગયાં અને કાશીનાથ બાદશાહના સીપાઇઓની સાથે લખનૌ જવા નીકળ્યો.

દર્શનસિંહની હવેલીથી પાંચ સાત કોશ દૂર આવ્યા, એટલે સાંજ પડી. સીપાઇઓએ રાત્રે તે જ ટેકાણે વીસામો લેવાનું નક્કી કર્યું. સાથે આણેલાં ધનમાલનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી, સીપાઇઓ ખાવાપીવામાં ગુંથાઈ ગયા. કોઈ ચુલા ખોદવા લાગ્યા, તો કોઈ બળતણને માટે દોઢા, તે કોઈ શેટી તૈયાર કરવામાં રોકાયા, દર્શનસિંહની સ્ત્રી, પુત્ર અને કન્યા એ

સૌ એક જાડ તળે બેઠાં અને દર્શનસિંહનો પિતા બળદની ગાડીમાં મૃતપ્રાય જેવો થઈને પડ્યો હતો !

કાશીનાથે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, દર્શનસિંહના પરિવાર સાથે વાતચિત કરવાનો આ વખત ઠીક છે. પરંતુ તે બિચારાંઓ તો મારની વેદનાથી, મનના દુઃખથી અને લોકલગ્નથી, અશ્રુપૂર્ણ નયને અધોવદને બેઠાં હતાં. કાશીનાથ ધીરે ધીરે તેમની પાસે જઈને બેઠો અને તેમની આવી અવસ્થા જોઈ, તેની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં !

દર્શનસિંહના મોટા છોકરાની વય પંદર સોળેક વર્ષની હતી. કાશીનાથે ઇસારત કરી તેને પાસે બોલાવ્યો. પરંતુ તે છોકરો કોણ જાણે શા કારણથી તેની પાસે આવ્યો નહીં, એટલે કાશીનાથે તે છોકરાની છેક નજીક જઈને કહ્યું; “ભાઈ ! હું બાદશાહનો માણસ નથી, પણ તમારો હિતચિંતક છું. તમારું જે રીતે રક્ષણ થઈ શકશે તે રીતે કરવાને હું પ્રાણતિ પણ યત્ન કરીશ.” કાશીનાથના આ સ્નેહપૂર્ણ શબ્દો, દર્શનસિંહની સ્ત્રી અને પુત્રીઓને કાને પડતાં જ, તેઓએ મ્હોંડું ઉચું કરીને તેના તરફ જોયું. સંન્યાસીના વેશમાં કાશીનાથને જોઈ, દર્શનસિંહની સ્ત્રી, રડતાં રડતાં બોલી; “આવા સંકટ સમયે, અમારા ઉપર દયા કરે એવું કોણ છે ?”

કાશીનાથ બોલ્યો; “મા ! તમે સ્હેજ પણ વ્યાકુલ થશો નહીં. હું પ્રાણાંત સુધી તમારા રક્ષણને માટે પ્રયત્ન કરીશ.”

કાશીનાથની આ વાત સાંભળી, તે રમણીઓમાંથી એક ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષની સ્ત્રી બોલી; “ભાઈ ! બાદશાહે અમને ફાંસી દેવી હોય તો ભલે દે, પણ આ ન્હાના ન્હાના બાળકો અને મ્હારો સ્વામી બચે, એવો કંઈ ઉપાય નથી ? !”

કાશીનાથે આ સ્ત્રીની વાત સાંભળી, અનુમાન બાંધ્યું કે, આ જ દર્શનસિંહની સ્ત્રી હોવી જોઈએ. પરંતુ વધારે ખાત્રીને માટે તેણે ફરી પૂછ્યું; “મા ! તમે શું રાજ દર્શનસિંહનાં પત્ની છો ?”

તે સ્ત્રીએ બીજી બે સ્ત્રીઓ તરફ આંગળી દેખાડીને કહ્યું; “હું અને આ બે જણીઓ, અમે ત્રણે તેમની સ્ત્રીઓ છીએ !”

બીજી બે સ્ત્રીઓની વય કંઈ વધારે નહતી; એક તો દર્શનસિંહની પુત્રી કરતાં પણ ન્હાની હતી. એ જોઈ કાશીનાથ બોલ્યો; “મા ! એમનાથી કંઈ બોલી શકાશે નહીંને કાર્ય પણ થશે નહીં. કુલીન માતૃપિતાની પુત્રીઓથી, શરમને લીધે, મોટા માણસો આગળ કંઈ કહી શકાતું નથી. પરંતુ તમે સમજી અને સમયને વર્તી જાણનારાં હોવાથી, તમારાથી બોલી શકાશે, માટે હું તમને જે પ્રમાણે કહું, તે પ્રમાણે તમારે લખનાના રેસીડેન્ટને

કહેવું. એને માટે તમને આદેશ હ રોકી શકવાનો નથી. ને હું પણ તમારી સાથે જ રહીશ. રેસીડેન્ટ સાથે વાત કરતાં તમે સ્થેજ પણ ગભરાશો નહીં. જે સાહેબની સાથે એકાંતમાં વાત કરવાને તમે મનમાં અચકાતાં હોય તો, તે વખતે તમારે મારા તરફ આંગળી દેખાડીને, રેસીડેન્ટ સાહેબને કહેવું કે, આ મ્હારો ભાઈ છે, તેથી તે મ્હારી સઘળી હકીકત આપને નિવેદન કરશે.”

તે સ્ત્રીએ આતુર થઈને પૂછ્યું; “ભાઈ ! મ્હારે શું શું કહેવું પડશે ?”

તમારે લખનાૌ પહોંચ્યા પછી, એટલું જ કહેવું કે, મ્હારે રેસીડેન્ટ સાહેબને મળવું છે ને મને ફ્રાંસી દેતા પહેલાં, મ્હારી ધનસંપત્તિ અંગ્રેજ સરકારને સોંપવી છે. તમે એમ કહેશો તો, જરૂર રેસીડેન્ટ સાહેબ તમને મળવા આવશે. તે જ્યારે તમારી પાસે આવે, ત્યારે તમારે જે કહેવું હોય તે બધું વિસ્તારીને કહેજો.”

તે સ્ત્રી બોલી; “પણ મ્હારે શું કહેવું તે તમે જ કહેાને; કારણ કે આવી અણધારી આપત્તિથી, મને કંઈ પણ સુઝતું નથી.”

પછી રેસીડેન્ટની પાસે, જે કંઈ વાત કહેવાની હતી, તે બધી કાશીનાથે દર્શનસિંહની સ્ત્રીને સમજાવી. ત્યાર પછી રાત્રે કાશીનાથ તે લોકોની પાસે જ સુઈ રહ્યો; કારણ કે દુરાચારી સીપાઈઓ, તેમની પાસે જ કોઈ અગ્નિયા સંન્યાસીને સુતેલો જોઈ, તેમને કોઈ પણ જાતનો નવો ઉપદ્રવ કરી શકે નહીં.

બીજે દીવસે, એ પહેાર દહાડો ચહડતાં, દર્શનસિંહના પરિવારને લઈ, સીપાઈઓ લખનાૌ આવી પહોંચ્યા. દર્શનસિંહને જે બંધીખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો, તે જ બંધીખાનામાં તેના પરિવારને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો. જે વખતે તેમને બંધીખાનામાં લાવવામાં આવ્યાં, તે વખતે પોતાના વૃદ્ધ પિતા, સ્ત્રી અને પુત્રીઓની દુરવસ્થા જોઈ, દુષ્ટ પાપાત્મા દર્શનસિંહ, મનોકળ્પથી એકદમ મુર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વીપર પડ્યો ! માણસ ગમે તેવું દુષ્ટ હોય છે, પણ જ્યારે તેના જ આત્મજનપર કષ્ટ આવી પડે છે, ત્યારે તે ધૈર્ય ધારણ કરી શકતો નથી. એ કષ્ટ જોઈ તે ગાભરો તથા નિર્બળ બની જાય છે, શોક કરે છે, પરમેશ્વરને દોષિત કરે છે, તેવી અવસ્થા અત્યારે દર્શનસિંહની હતી.

દર્શનસિંહનાં કુટુંબનાં માણસોને, લખનાૌના બંધીખાનામાં કેદ કરવામાં આવ્યાં છે, એવું સાંભળી નસિરૂદ્દીનનો ઇંગ્રેજ શિક્ષક, બંધીખાનામાં આવ્યો. તે લોકોની દુરવસ્થા જોઈ, તેની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ! દર્શનસિંહની સ્ત્રીએ રડતાં રડતાં તેને કહ્યું, “ફ્રાંસી દેતા

પહેલાં, મ્હારે રેસીડેન્ટ સાહેબને મળવું છે. કારણ કે મ્હારી કાનપૂરની જાગીર અને બીજી મીલકતો, મ્હારે અંગ્રેજ સરકારને સુપ્રત કરવી છે.”

આ સાંભળી શિક્ષક તરત લાંથી, રેસીડેન્ટને બંગલે ગયો અને થોડીવારમાં તેને બોલાવીને બંધીખાનામાં આવ્યો. રેસીડેન્ટ એમ જાણતો હતો કે, બાદશાહે ફક્ત દર્શનસિંહને જ ફાંસી દેવાનો હુકમ કરેલો છે; પરંતુ જ્યારે તેણે દર્શનસિંહના આખા કુટુંબને ફાંસી દેવાના હુકમની વાત સાંભળી, ત્યારે તે ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો અને બાદશાહના આવા અન્યાયને માટે તેને ધિક્કારવા લાગ્યો.

રેસીડેન્ટ બંધીખાનામાં જોવો આવ્યો કે, તરત જ દર્શનસિંહની સ્ત્રી અનાવૃત શરીરે તેની સામું આવીને ઉભી રહી અને અશ્રુપૂર્ણ નયને ગદગદ કંઠે બોલવા લાગી; “સાહેબ ! તમે દેશના રાજા છો ! માટે અમારી દુરવસ્થા સામું એકવાર નજર કરીને જુઓ ! અમે કુલીન અબળાઓ છીએ; પરપુરુષનું અમે મ્હોંડું જોતાં નથી; પરંતુ આજે હું અનાવૃત શરીરે તમારી સામું ઉભી છું, એ અમારું દૈવ જ છે ! મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, અંગ્રેજો સ્ત્રીજાતિનું ધણું સન્માન કરે છે, પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના તેઓ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે; પરંતુ તે જ અંગ્રેજ જાતિના આધીન નીચેના એક રાજ્યમાં, અમારા ઉપર આવો જુલમ થાય છે એનું કારણ શું ? તમે જરા પાસે આવીને જુઓ. મ્હારી બહેનો અને પુત્રીઓના શરીરપર હજુ પણ, સીપાઇઓના મારની નિશાનીઓ પડેલી છે !! દુરાચારી અને નિર્દય સીપાઇઓના મારથી અમારાં શરીર લોહીથી ખરડાઈ ગયાં છે. કેવલ અંગ્રેજ લશ્કરની બ્હીકે—કેવલ અંગ્રેજોની બંદુકની બ્હીકે, આ અયોધ્યાના મૃતપ્રાય હિંદુઓ શાંત થઈને બેઠા છે, નહીં તો એક પળમાં અહીં બળવો જાગતો અને અમને બચાવવાને માટે હિંદુઓ પ્રાણોત્તર લડતે ! પણ મ્હેં આજે જાણ્યું કે, અંગ્રેજોની બંદુક, અબળાના રક્ષણ માટે નથી; મ્હેં હવે જાણ્યું કે, અંગ્રેજોની બંદુક ચોર અને લૂંટારાઓની મદદને માટે છે. તમારી બંદુક અને તમારું લશ્કર અહીંથી દૂર કરો તો, હમણાં જ હજારો માણસો, નસિરૂદીનનું માથું ધડથી જુદું કરી, અમને આ લૂંટારાઓના હાથમાંથી છોડવે ! અમને અહીંયાં ક્રીયા અપરાધ માટે લાવ્યા છે ? અમારાં વસ્ત્રો ખુંચવી લઇ, કોણે અમને આવી અડધી નગ્ન સ્થિતિમાં લાવી મુક્યાં છે ? સીપાઇઓએ ! દુર્બળ અને નીરસ સીપાઇઓએ ! આવા કાયર સીપાઇઓમાં એવી શું શક્તિ છે કે, તેઓ અમને સ્પર્શ પણ કરી શકે ? પરંતુ એ કેવલ તમારી બંદુકના બળે—તમારા લશ્કરના બળે—બનવા પામ્યું છે !! જો હું ખરી સતી હોઇશ, જો મ્હારા સ્વામી પ્રત્યે મ્હારી અચળ લક્ષિત હશે તો મ્હારા અને મ્હારી પુત્રીઓના લોહીથી જરૂર,

અહીં વિદ્રોહનો અગ્નિ સળગશે ! તે વિદ્રોહના અગ્નિમાં—તે પ્રજાદ્રોહના પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં, કેવલ લાખની નહીં—કેવલ અયોધ્યા નહીં, પણ આખું ભારત ભસ્મીભૂત થશે ! આખો દેશ છિન્ન ભિન્ન થશે અને નસિરૂદીનના રાજત્વની સાથે, તમારા અંગ્રેજ રાજત્વનો પણ વિલોપ થશે.”

આટલું બોલી દર્શનસિંહની સ્ત્રી, શોક-દુઃખે મુર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વી-પર ઢળી પડી ! તેની પાછળ કાશીનાથ ઉભો હતો તેણે પાણી છાંટી તેને સચેતન કરી. પછી તે, રેસીડેન્ટની સામું જઈને બોલ્યો; “હજુર ! આ બાઈ મ્હારી બહેન છે. જે કે રાજ દર્શનસિંહ, કદાચ અપરાધી હશે; પરંતુ આ લોકોએ કાંઈનો અપરાધ કીધો નથી; તેથી આપ દયા કરીને, આવા અન્યાયને રોકશો નહીં તો, હું આ સંન્યાસીને વેશે, આખી પૃથ્વીમાં ફરીશ અને યુરોપ—અમેરિકા વિગેરે સભ્ય ગણાતા દેશોમાં અંગ્રેજોના કલંકો ઉઘાડાં પાડીશ ત્યારે આ પૃથ્વીમાં તમારે મ્હોંડું દેખાડવાનું ભારે થઈ પડશે ! જે તમે આ વખતે આ નિરાધાર અબળાઓનું રક્ષણ નહીં કરશો તો, દુનિયાની દરેક સભ્ય જાતિ જાણશે કે, અંગ્રેજો હિંદુસ્થાનમાં પૈસાને લોભે સ્વીકૃત્યા અને ચોર લૂટારાઓને સહાયતા કરે છે, તથા અંગ્રેજોનું લશ્કર નિરપરાધી રમણીઓના પ્રાણ લેવાને માટે અયોધ્યામાં રાખવામાં આવે છે.”

લાખનોતો રેસીડેન્ટ કર્નલ લો હિંદી અને ઉર્દુ ભાષા સારી પેઠે જાણતો હતો. દર્શનસિંહની સ્ત્રીએ તથા કાશીનાથે હિંદી ભાષામાં જ તેની સાથે વાત કરી હતી. તેથી તેમની વાતો તે સારી પેઠે સમજી શક્યો. હતો. તેણે વિચાર્યું કે અપરાધી હોય તો દર્શનસિંહ છે, આ લોકો તો નિર્દોષ છે. એમની વાતો સત્ય છે. આ વૃત્તાંત યુરોપમાં જાણશે તો મોટો ખળભળાટ થશે. દર્શનસિંહના પરિવારની વાતો કરતાં, તેમની હાલની સ્થિતિ જોઈ, રેસીડેન્ટનું હૃદય અત્યંત વ્યથિત થયું ! તેણે કાશીનાથને આશ્વાસન આપ્યું અને તરત જ તે રેસીડેન્સીમાં પાછો આવ્યો. રેસીડેન્સી-માં આવ્યા પછી, તેણે નસિરૂદીનના પ્રધાનમંત્રી નવાબ રોશન-ઉ-દ્દોલાને લખી મોકલ્યું કે “જે તમે એક કલાકની અંદર દર્શનસિંહના પરિવારને છોડી નહીં દેશો તો, તમને મંત્રીપદપરથી પદચ્યુત કરવામાં આવશે.”

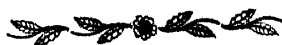
રેસીડેન્ટના આવા હુકમથી, રોશન-ઉ-દ્દોલા ગભરાયો ! તેણે રેસીડેન્ટનો પત્ર નસિરૂદીનના હાથમાં મૂક્યો !

પત્ર વાંચી નસિરૂદીન બોલ્યો, ‘સો કાફર કયા ભસતા હૈ ! આ મારા શાસનમાં અંગ્રેજ સરકારથી હાથ ધસાશે નહીં; કારણ કે તેમની સાથે પ્રથમ એવો કરાર થયેલો છે.”

પરંતુ બાદશાહ અને તેના મંત્રીને, ઇંગ્લેન્ડ લખવા વાંચવાનું વધારે જ્ઞાન ન હતું. તેથી રેસીડેન્ટના પત્રનો ઉત્તર આપવાને માટે, કોઈ ઇંગ્લેન્ડ જાણનારા પાસે તેની પાંડુ લીપી તૈયાર કરવાની જરૂર હતી; અને એમ કરતાં ત્રણ ચાર દિવસ સહેજે નીકળી જાય એમ હતું. તેથી નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલા જાતે રેસીડેન્ટની પાસે ગયો. રેસીડેન્ટે આ વખતે તેને કંઈ પણ સન્માન આપ્યું નહીં; એટલું જ નહીં પણ તેને વધારે બોલવાનો વખત પણ આપ્યો નહીં. નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાને રેસીડેન્ટે ગુસ્સાથી ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે; “જો એક કલાકની અંદર દર્શનસિંહના આખા કુટુંબને નહીં છોડી મૂકવામાં આવશે તો, નસિરુદ્દીનને પદબ્રષ્ટ કરવાને માટે હું કાગળ લખીશ અને તમને તો હું મ્હારી સત્તાથી આજે જ મંત્રી પદ પરથી પદચ્યુત કરીશ. વળી દર્શનસિંહને દેહાંત દેડની શિક્ષા બાદશાહથી કરી શકાશે નહીં, કેમકે તેનો અપરાધ પુરવાર થયો નથી. દેહાંત વિના બીજી ગમે તે શિક્ષા કરી શકાશે; તેના ઘરબાર લૂંટવાના સંબંધમાં મને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી.”

રેસીડેન્ટની આવી દ્રઢતા જોઈ, બાદશાહ અને રોશન-ઉ-દ્દૌલા ભયભીત બની ગયા! તેમણે તરત દર્શનસિંહના કુટુંબને છોડી દેવાનો હુકમ આપ્યો—તેને તે જ રાત્રે દર્શનસિંહના કુટુંબે, લખનૌને રામરામ કર્યા.

બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાએ, રાજ દર્શનસિંહને એક લોઢાના પાંજરામાં કેદ કરી, એક મુસલમાન સરદારના આધીન નીચે, તે પાંજરું લખનૌથી પચાસ કોશ દૂર, ઉત્તર પ્રદેશમાં હદપાર કરાવી દીધું! આણી તરફ રોશન-ઉ-દ્દૌલાનાં માણસોએ દર્શનસિંહની આખી હવેલી ખોદી કઢાડી, પણ તેમને ગુપ્ત ધન હાથ લાગ્યું નહીં. તેણે હવેલીનું ભોંય તળીયું ખોદવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ભોંય તળીયું ખોદવાને માટે, રોશન-ઉ-દ્દૌલાએ ઘણું જ થોડાં માણસો મોકલેલાં હોવાથી, તે લોકો આજીબાજીની લીંતો ખોદીને જીલે મ્હોડે પાછાં ફર્યા. આવી રીતે તેની ધારણા પાર નહીં પડવાથી તે નસિરુદ્દીનને વારંવાર કહેતો હતો કે, “કુરાન પ્રમાણે દર્શનસિંહનો ઇન્સાફ થયો નહીં.”

અષ્ટત્રિંશ અધ્યાય.

જેવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી !

નાસ્તિકના મંડળમાં જે માણસ ફરે છે તે જ સુખી છે; નાસ્તિક કંઈ તેવા નથી; પણ જેમ પવન છાલાં ઉડાડે તેવા તે છે.*

બાઇબલમાંથી.

રાગ દર્શનસિંહ જે વખતે બંધીખાનામાં હતો, તે વખતે અયોધ્યાની આબુબાબુ પણ ઘણા બનાવ બનવા પામ્યા છે. વાયકોના સ્મરણમાં હશે કે, દર્શનસિંહને કેદ કરવામાં આવ્યો, તેની ત્રણ દિવસ આગમજ, કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહની પાસે મોકલવામાં આવી હતી. બાદશાહના લવનથી બાગમાં આવ્યા પછી, કૈલાસેશ્વરીએ માનકુમારીને, સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. તેથી માનકુમારીને શંકા થઇ કે, જે બીજે દિવસે કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહને લાંથી બોલાવવા આવશે તો, જરૂર તે દિવસે બાદશાહ તેને બળાત્કારથી જનાનાની અંદર ઘસડી જશે; તેથી શિયળ રક્ષણને માટે તે વ્યાકુલભાવે કૈલાસેશ્વરીને વિવિધ રીતે સમજાવવા લાગી. સાર પછી તેઓએ એવો ઠરાવ કીધો કે, જે બાદશાહને લાંથી હવે બોલાવવાને માટે માણસો આવે તો, “શરીરે અસુખ છે” એવું કહીને કૈલાસેશ્વરીએ જવું નહીં. કદાચ દર્શનસિંહ અથવા બાદશાહનાં માણસો તેને બળાત્કારે લઇ જવા પ્રયત્ન કરે તો, તેણે બાગમાં જ આપઘાત કરવો.

પરંતુ સફલાગ્યે બીજે દિવસે, કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહની પાસે લઇ જવા, મ્યાનો કે માણસો કોઇ આવ્યું નહીં. કૈલાસેશ્વરી તો દરરોજ સાંજે આપઘાતને માટે તૈયાર થઇ રહેતી હતી: પરંતુ ત્રણ દિવસની અંદર કોઇ આવ્યું નહીં. ચોથે દિવસે તો, બાદશાહે દર્શનસિંહને કેદ કર્યો, એટલે તેના નોકર ચાકરોએ જ્યાં ત્યાં નાસવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

દર્શનસિંહને લઇ ગયા પછી, બીજે દિવસે છેક સાંજે, તેના વિશ્વાસુ નોકર માધુસિંહ બાગમાં આવી ડોસીને કહેવા લાગ્યો; “માણ! સત્યાનાશ વળી ગયું! બાદશાહે મહારાજને ફાંસીનો હુકમ દીધો છે અને તેમને કેપતાન સાહેબ જેલમાં લઇ ગયા છે. મહારાજને તમને અને મને પૈસો ટેકા લઈને અહીંથી નાસી જવાનું કહ્યું છે.”

ડોસી તો આ વર્તમાન સાંભળીને ગભરાઇ જ ગઈ. પછી તે બોલી; “ભાઈ! આવી રાત્રે આપણે નાસીને ક્યાં જઈશું?”

* Blessed is the man that walketh in the Counsel of the ungodly The ungodly are not so; but are like the chaff which the wind driveth away—

Book of Psalms.

“હવે રાત કે દિવસ જોવાનો વખત નથી. જે કંઈ હોય તે લઈને મારી સાથે ચાલો; કારણ કે હમણાં બાદશાહનાં માણસો અહીં લૂંટ ચલાવવાને આવશે;” માધુસિંહે ગભરાતાં ગભરાતાં કહ્યું.

પણ પેલી રાંડ માન્નાનું શું કરવું? તે આપણી સાથે કેમ ચાલી શકશે?” ડોસીએ પૂછ્યું.

“તેને અહીંયાં જ મરવા દો ! છો રાંડને શિયાળ કુતરાં ખાય. આપણે શું. શિયાળ કુતરાં તેને રાતે જ પૂરી કરી નાંખશે; અને તેનું નામ નિશાન પણ નહીં રહે;” માધુસિંહે કહ્યું.

“દર્શનસિંહને બાદશાહે એકદમ ફાંસીનો હુકમ શા માટે દીધો?” ડોસીએ પૂછ્યું.

‘બુદ્ધિયાની છોકરી ગંગાને, મહારાજે ખૂદી યોગમના જનાનામાં સોંપી છે અને તે ઉપરથી આ બધી ગડબડ થવા પામી છે;” માધુસિંહે ટાલ્યો માયો.

ડોસી ગભરાતી ગભરાતી અંદર ગઈ અને બે ન્હાની પેટીઓ ખઠાર લઈ આવી. એક પેટીમાં તેનાં ધરેણાં હતાં અને બીજી પેટીમાં આશરે બે હજાર અકબરી મોહોરો હતી. ડોસીએ જયપાલસિંહનો ઘણો પૈસો લૂંટ્યો હતો; અને હજી પણ પૈસાની લાલ્ચ તેની જેવીને તેવી જ હતી. જો કે માધુસિંહથી પણ આ બંને પેટીઓ લઈને ચલાય એમ નહતું; પરંતુ ડોસીએ કે માધુસિંહે મોહરની માયા મૂકી નહીં. ધરેણાંની પેટીમાં ઓછામાં ઓછો, પચાસ હજાર રૂપિયાનો માલ હતો. તેથી ધરેણાંની પેટી ડોસીએ માથે મૂકી અને સોના મોહોરની પેટી, માધુસિંહની ખાંધપર ચઢાવી. આવી રીતે ગોઠવણ કરીને ડોસી કૈલાસેશ્વરીની પાસે આવીને કહેવા લાગી; “અરે, રાંડ ચાંપલી ! હજી નિરાંતે બેસી રહી છે કે? તારી ધરેણાંની પેટી લઈને, મારી સાથે ચાલ જલદીથી.”

પરંતુ માનકુમારીને એકલી મૂકીને, કૈલાસેશ્વરી ડોસીની સાથે જવા કાઢી પણ રીતે કબૂલ થઈ નહીં. માનકુમારી રડતાં રડતાં કૈલાસેશ્વરીને કહેવા લાગી; “બહેન ! તમે ડોસીની સાથે જાઓ. પરમેશ્વરની કૃપાથી તમારા લાઇની સાથે તમારો મેલાપ થશે તો, તેઓ તમને મેળવીને, પોતાના શોકને કંઈક શાંત કરી શકશે; અને મારા મરણની વાત પણ તમે તેમને કહી શકશો.”

પરંતુ કૈલાસેશ્વરી તેને ગળે વળગીને બોલી; “બહેન ! શું તમને એકલાં મૂકીને, હું જાઉં? કદી પણ નહીં. તમે તો મારી જીન્દગી પર્યંતનાં સાથી છો. હું જીવતી હોઉં ને તમને છોડીને જાઉં, એ કદી પણ નહીં બને. તમને બાદશાહનાં માણસો બંધીખાનામાં લઈ જશે, તો હું પણ તમારી

સાથે બંધીખાનામાં આવીશ. તમારું અહીં મૃત્યુ થશે તો, હું પણ આપઘાત કરીને તમારી સાથી થઇશ. પણ તમને છોડીને હું કદી પણ નહીં જાઉં.”

માનકુમારીમાં હવે બોલવાની વધારે શક્તિ નહતી; તેથી તે કંઈ બોલી શકી નહીં. પરંતુ તેની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. કૈલાસેશ્વરીને આવી રીતે ખોટી થતી જોઈ, ડોસી તેનો હાથ પકડીને ગુસ્સાથી બોલી; “રાંડ અભાગણી! ચાલતી હોય તો, ચાલ ઉતાવળી; હવે તારી આશા ફળીભૂત થવાની નથી; તારાપર હવે બ્રાહ્મણની નજરે પડવાની નથી!”

ડોસીના હાથમાંથી પોતાનો હાથ જોરથી ખેંચી લઈ, કૈલાસેશ્વરી બોલી; “હું કદી પણ તમારી સાથે આવવાની નથી.”

કૈલાસેશ્વરી અત્યંત શાંત સ્વભાવની હતી. અભાર સૂધી તેણે કદી પણ કોઈને કંટુ વચન કહ્યું નહતું. તેનો શાંત અને સદ્ગુણી સ્વભાવ જોતાં, તે કોઈ દેવબાલા હોય એમ જણાતું હતું. ડોસી તેનાં આજનાં વચનો સાંભળી ઘણી વિસ્મય પામી! પરંતુ તેને કૈલાસેશ્વરી કરતાં સોના મોહોરની વધારે ચિંતા હતી, તેથી વધારે રકઝક નહીં કરતાં, તે ઘરે-ણાંની પેટી માથે મૂકી, માધુસિંહની સાથે ચાલતી થઈ!

બાગમાં દર્શનસિંહના પહેરેગીરો હતા, તે પણ રાત્રે નાસી ગયા. હવે બાગમાં કેવળ કૈલાસેશ્વરી અને માનકુમારી જ રહ્યાં.

ડોસી અને બાગમાંનાં માણસો શુક્રવારની રાત્રે નાસી ગયા. શનિ, રવિ, સોમ અને મંગળ—એમ ચાર દિવસો આ બન્ને અબળાઓએ ભય અને ત્રાસથી કહાજ્યા. હવે શું કરવું? ક્યાં જવું? એ કંઈ તેમને સૂઝતું નહતું. ખાવા પીવાની કે બીજી વસ્તુની ખોટ નહતી: બાગમાં ને બંગલામાં બધું ભરેલું હતું. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં ખાવાની ઈચ્છા જ ન થાય, ત્યાં ખાય શું?

પૂર્વાધ્યાયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દર્શનસિંહના પરિવારને બ્રાહ્મણના સીપાઇઓ, લાખનૌ લાવતા હતા, તે વખતે અયોધ્યાનાથ, કાશીનાથ અને બુંદિયા તે જ રસ્તે થઈને લાખનૌ જતાં હતાં. ચાર પછી દર્શનસિંહનાં કુટુંબને માટે કાશીનાથ સીપાઇઓની સાથે લાખનૌ ગયો અને અયોધ્યાનાથ તથા બુંદિયા આડે રસ્તે થઈને લાખનૌ ગયાં.

મંગળવારની સવારે અયોધ્યાનાથ અને બુંદિયા એક જંગલને રસ્તે થઈને લાખનૌ તરફ જતાં હતાં, એટલામાં કોઈના રડવાનો અવાજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. તેઓએ આગળ ચાલીને જોયું તો, એક સ્ત્રી મરણતોલ સ્થિતિમાં પડી છે; તેના શરીરપર ઠેકાણે ઠેકાણે તરવારના ઘા પડેલા છે, અને તેમાંથી પાણીના રેલાની પેટું લોહી વહ્યું જાય છે.

તે સ્ત્રીના મ્હોંડાપર, બુંદિયાની નજર પડતાંની સાથે જ, તે એકદમ બુમ પાડી ઉઠી; “હાય! હાય! આનું ખૂન કોણે કર્યું?”

તે ધાયલ થયેલી સ્ત્રી, હજુ સૂધી મરી ગઈ નહતી. તેણે બુંદિયાને જોતાં જ કહ્યું; “બુંદિયા!—બુંદિ—જીવ જીવ—” ઝાંઝાં !

બુંદિયાએ રડતાં રડતાં પ્રી પૂછ્યું; “સીતાલક્ષ્મી ક્યાં છે ? મારી સીતાલક્ષ્મી ક્યાં છે ?”

તે સ્ત્રી ક્ષીણસ્વરે બોલી; “તે મારી સાથે આવી નથી.”

બુંદિયાએ પૂછ્યું; “તારે તે ક્યાં છે ?” ડોસી બોલી; “આગમાં—લખનૌ—”

સીતાલક્ષ્મી લખનૌમાં છે, એવું સાંભળી બુંદિયાને કંઈક ધીરજ વળી. ત્યાર પછી તેણે ડોસીને પૂછ્યું; “તમારી આવી દશા કોણે કરી ?”

તે સ્ત્રી પછી અતિ કષ્ટે બોલી; “માધુસિંહની સાથે હું કાનપૂર જતી હતી. રે માધુએ માંડે ખૂન કર્યું છે. તે માંડે ઘરેણું અને સોના મોહોરની પેટી લઈને નાસી ગયો છે—ઝાંઝાં”

તે ડોસીમાં હવે વધારે વાતચિત કરવાની શક્તિ નહતી. પરંતુ તેણે ક્ષીણસ્વરે અને અતિ અસ્પષ્ટ રીતે કેટલીક વાતો કહી, તે ઉપરથી બુંદિયા અને અયોધ્યાનાથ સમજ્યા કે, માધુસિંહ અને ડોસી કાનપૂર જવાને નીકળ્યાં હતાં. પરંતુ પેટી માથે લઈને ડોશીથી વધારે ચલાયું નહીં, તેથી શનિવાર અને રવિવાર એ એ દિવસો તેમણે પાસેના ગામમાં એક ગૃહસ્થને ત્યાં ગાળ્યા. સોમવારે અપોરે ત્રણ માણસોને માધુસિંહે ઉભા કર્યા અને થોડી રાત રહેતાં, તેઓ ગામમાંથી કાનપૂર જવાને માટે નીકળ્યા. પરંતુ સવાર થતાં પહેલાં તો, માધુસિંહે ડોસીને તરવારવડે ધાયલ કરી, તેની ઘરેણાંની અને મોહોરની પેટી લઈને નાસી ગયો.

એક કલાક પછી તો ડોસી મરણ પામી.

બુંદિયા અયોધ્યાનાથની સામું જોઈને કહેવા લાગી; “આ જ ડોકરી સીતાલક્ષ્મીને લઈને લખનૌ ગઈ હતી. એ જયપાલસિંહની રાખ હતી.”

ડોસીને અમિસંસ્કાર કર્યા પછી, તેઓ જંગલનો રસ્તો મૂકી, બીજે મોટે રસ્તે પડ્યા અને એ પહોર દહાડો ચંદતામાં તેઓ લખનૌમાં આવી પહોંચ્યાં.

એકોનચત્વારિંશ અધ્યાય.

વિનાશનું બીજ !

પ્રમાણીકોની પ્રમાણીકતા તેમને દોરવશે; પરંતુ અન્યાયીનો મમત તેમનો નાશ કરશે.*

કહેવતો-પ્રકરણ ૧૧-૩.

કુકર્મ, પાપાચરણ અને કર્તવ્યલંઘન એ ધીરે ધીરે મનુષ્યના વિનાશનાં બીજ રોપે છે. કરણીનાં કૃણ ભોગવ્યા વિના કોઈનો પણ છૂટકો થતો નથી.

દર્શનસિંહને કેદ કર્યા પછી, બીજે દિવસે નસિરહીને પોતાની જનની જનાએ આલિયાને રાજમહેલમાંથી કહાડી મૂકી. તે પોતાનાં દાસદાસીઓ સાથે લાખનૌથી ત્રણ કોશ દૂર આવેલા મુસાબાગમાં રહેવા ગઈ.

નસિરહીને દર્શનસિંહને કેદ પકડવાનો હુકમ આપ્યો, તેને બીજે દિવસે જનાએ આલિયાને રાજમહેલમાંથી કહાડી મૂકવાનો તેણે હુકમ કર્યો. આ ઉપરથી લોકના મનમાં એવું આવ્યું કે, આ બંને બનાવો એક જ કારણથી બનવા પામ્યા છે. તેમ નસિરહીને પણ અંગ્રેજ રેસીડેન્ટને એમ જ કહ્યું હતું કે, દર્શનસિંહ મને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકવાને માટે, જનાએ આલિયાની સાથે મળી જઈને પ્રપંચ ચલાવતો હતો. પરંતુ દર્શનસિંહ અને જનાએ આલિયા વચ્ચે અણબનાવ હતો, તે વાત ધણાંખરાં માણસો બહુતાં નહતાં. દર્શનસિંહ, જનાએ આલિયાની વિરુદ્ધ, નસિરહીનને ધણીવાર સલાહ આપતો હતો. તેથી તેને અને જનાએ આલિયાને મેળ હોય અને તેઓ નસિરહીનને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકવાને માટે પ્રપંચો રચે, એ મનાય તેમ નથી. પરંતુ રાજમહેલના અંદરની આ બધી વાતો કોઈ બહુ શકે એમ નહતું. આદશાહના જનાનખાનાંમાં કોઈથી પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નથી. કેમકે તે ઠેકાણે હમેશાં કુકર્મનો પાપાનળ પ્રજ્વલિત રહે છે. વ્યભિચાર, પ્રપંચ, અશ્લીલ વ્યવહાર વિગેરે દુષ્કર્મો ત્યાં હમેશાં બનતાં રહે છે. વાયકોને સાથે લઈને, નર્કસમાન આદશાહના જનાનામાં પ્રવેશ કરવાની હવે અગત્ય નથી. દર્શનસિંહને કેદની શિક્ષા અને જનાએ આલિયાને રાજમહેલમાંથી કહાડી મૂકવાનું મૂળ કારણ, બુદ્ધિમાન વાયકો રહેજમાં સમજી શકે એમ છે.

*

*

*

* The integrity of the upright shall guide them: but perverseness of the transgressors shall destroy them.

Proverbs Chap XI-3.

પંડિત અયોધ્યાનાથ ઇંદિયાની સાથે લખનૌ પહોંચ્યો. લખનૌ તેનાથી કંઈ અળખ્યું નહતું. આજથી ચાર માસ પહેલાં, તે ઝાઝામાં ઝાઝા છ માસ લખનૌ રહ્યો હતો, અને તે અરસામાં તેણે ટૂંકાણે ટૂંકાણે માનકુમારીની શોધ કરી હતી. લખનૌના દરેક નાના મોટા બાગોનાં નામ તે જાણતો હતો. ઇંદિયાના પૂછવાથી પેલી ડાસીએ, પોતાના અંતકાળ વખતે કહ્યું હતું કે, સીતાલક્ષ્મી બાગમાં છે, તેથી અયોધ્યાનાથ લખનૌના જુદા જુદા બાગોમાં માનકુમારીની શોધ કરવા લાગ્યો.

લખનૌ, બાગબગીચાથી પરિપૂર્ણ છે. ત્યાં નાના મોટા મનહરણ ધણા બાગબગીચાઓ છે. અયોધ્યાનાથે બે ત્રણ બાગમાં, કૈલાસેશ્વરીની તપાસ કરી, પછી તે મુસાબાગ તરફ ગયો. અયોધ્યાનાથ પહેલાં લખનૌ આવ્યો હતો, ત્યારે મુસાબાગમાં કોઈ રહેતું નહતું. પરંતુ આ વખતે તો મુસાબાગમાં ઘણાં માણસો રહેતાં હતાં. તેથી અયોધ્યાનાથે આજુબાજુ પૂછ્યું તો જણાવ્યું કે, ગાજીયુદ્ધિન હુયદરની પાદશાહ બેગમ, જનાબે આલિયાં, રાજલવનમાંથી અહીંયાં રહેવા આવી છે.

મુસાબાગ, રાજલવનથી આશરે ત્રણેક કોશ દૂર છે; તેથી અયોધ્યાનાથ મુસાબાગ આગળ આવતાં ઘણો થાકી ગયો અને ઇંદિયાથી તો હવે ચલાતું પણ નહતું. તેથી તેઓ બન્ને જણા, મુસાબાગની અંદર આવેલાં એક નાના સરોવરની પાળ ઉપર વિસામો લેવા બેઠાં.

થોડીવાર પછી, એક સ્ત્રી અંદરના મહેલમાંથી, પાણીનો ઘડો લઈ આ સરોવર ઉપર આવી. તે સ્ત્રીને દૂરથી આવતી જોઈને, ઇંદિયાથી ચલાતું નહતું, તે છતાં દોડતી દોડતી તે તેની પાસે ગઈ અને “ગંગા-ગંગા” કહી તેણે રડવા માંડ્યું. તે સ્ત્રી પણ વિસ્મય પામીને, ઇંદિયાની સામું જોઈ જ રહી. ત્યારપછી તે સ્ત્રીએ હાથમાંનો ઘડો નીચે મૂકી તેની પાસે આવવા માંડ્યું, એટલે ઇંદિયા તેને ગળે વળગી પડી રડતાં રડતાં બોલી. “તું મને એકલી મૂકીને, અહીં શું કરવા રહે છે? હું તારે માટે રાત દિવસ રડું છું !”

આ સ્ત્રી તે ખીજ કોઈ નહીં, પણ ઇંદિયાની છોકરી ગંગા હતી. તેનું હમણાનું નામ “અફજલ હિન્નિસા ખાતમ” હતું. પરંતુ જનાબે આલિયાના જનાનામાં, સૌ તેને “કપતાન” કહીને બોલાવતાં હતાં.

તેઓ બન્ને જણાં એક ખીજને ગળે વળગીને ખૂબ રડ્યાં. ત્યાર પછી ઇંદિયા બોલી; “તું હવે મારી સાથે ચાલ. કાશી કે વૃંદાવનમાં આપણે જઈને રહીશું. હું તને ભીખ માગીને ખવડાવીશ; પણ તું હવે અહીંયાં રહે નહીં.”

એ સાંભળી ગંગા બોલી; “જેણે માફ માયું ખાધું છે, તેનું માયું ખાધા વિના હું તારી સાથે નહીં આવું.”

“કાણે તારૂં માથું ખાધું છે?”

“માધુસિંહ અને બાદશાહે.”

“માધુસિંહ તો ડોસીનું ખૂન કરીને નાસી ગયો છે. તે હવે તારા હાથમાં કેમ આવશે?”

“નાસીને મુવો ક્યાં જશે? તે લખનૌમાં રહે છે. હું તેનું ઠેકાણું જાણું છું.”

“વારૂં, બાદશાહે તારૂં શું બગાડ્યું છે?”

“એનાતિ બેગમનું જેવું બગાડ્યું છે, તેવું જ તેણે મારું પણ બગાડ્યું છે.”

“શું બગાડ્યું છે, તે તો કહે!”

બુદ્ધિવાના છેલ્લા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, ગંગા રડતાં રડતાં બોલી; “મા! તે અધું સાંભળીને તું શું કરીશ? બાદશાહ ઘણો પાપી અને નીચ છે. તે પોતાના છોકરાને મારી નાખવાને તૈયાર થયો હતો, પણ એની માએ મનાબનને પોતાની પાસેથી ખસડ્યો નહીં, તેથી મા દીકરા વચ્ચે ખૂબ લડાઈ થઈ. ત્યાર પછી તેણે પોતાની માને, મહેલમાંથી કહાડી મુકવા માટે, સીપાઈઓ મોકલ્યા. બાદશાહના સીપાઈઓ સાથે, અમારે મોટી લડાઈ થઈ અને અંતે તે લોકો હારીને નાસી ગયા. આવું થયા પછી તે જ દિવસે બાદશાહે, પોતાના આપની એક “મુતાહી” સ્ત્રીને પોતાના જનાનામાં દાખલ કરી દીધી. એ સામું એની માએ વાંધા લઈને કહ્યું કે; “આપની “મુતાહી” બેગમની સાથે, તેના છોકરાથી નીકા કરી શકાય નહીં.”* પણ બાદશાહે તેની વાત માની નહીં. તે “મુતાહી” બેગમ, એની મા પાસે રહેતી હતી. તેથી તેને પકડી લાવવા બાદશાહે સીપાઈઓ મોકલ્યા. મેં વડી બેગમના હુકમથી તે સીપાઈઓને મારીને હાંકી કહાડ્યા! તેથી બાદશાહે મને પકડી મંગાવી, મારા હાથમાં લોહોડાની બેડીઓ પહેરાવી, આખા શહેરમાં ફેરવી મારી ફજેતી કરી. મારી ઉપર આવો જુલમ કરવા છતાં, તે ધરાયો નહીં, તેથી તેણે મારી પીઠપર મીઠાનું પાણી છાંટીને, ચાખૂડા મારવાને અને એનાતિ બેગમની પેઠે મારાં

* Inayette Begum and others, who had connived at, or were privy to, Her Majesty's (Koodsha Begum) taking poison, are paraded through the bazar every day, with their heads uncovered, with collars in their necks, and irons on their legs and are tortured and beaten to such a degree, that they must shortly sink under their sufferings. one lack of rupees in cash, besides property, found in their houses, has been confiscated and lodged in the royal treasury.—*Asiatic Journal* April 1835 page 237.

પણ નાક કાન કાપી લેવા મને કેદ કરી. પણ હું લાગ જોઈને લાંથી સટકી ગઈ.”

“એનાતિ યેગમ કોણ છે ?” યુન્દિયાએ પૂછ્યું.

“એનાતિ યેગમ, આદશાહની જ મુતાહિ સ્ત્રી હતી. તે કુદશા યેગમના મહેલમાં રહેતી હતી. કુદશા યેગમને કેટલાંક કારણોને લીધે આદશાહની સાથે અણબનાવ હતો, તેથી આદશાહ તેના પર અતિશય જૂલમ ગુજારતો હતો. આદશાહનો જૂલમ જ્યારે તેનાથી સહેવાયો નહીં, ત્યારે તેણે ઝેર ખાઈને આપઘાત કર્યો. બીચારી એનાતિ યેગમે આદશાહનો કંઈ પણ અપરાધ કીધો નહતો, તે છતાં, તેણે તેનાં નાક કાન કપાવ્યાં હતાં અને કંપની બહાદર તે જોઈ રહે છે !

ત્યાર પછી યુન્દિયા, ગંગાને પોતાની સાથે આવવા વિનવવા લાગી. પરંતુ કોઈ પણ રીતે ગંગાએ તેનું કહેવું માન્યું નહીં. તેનો આવો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને, યુન્દિયા સમજી કે, નસિરુદ્દીન અને માધુસિંહનો પ્રાણ લીધા વિના તે કદી પણ લખનૌ છોડશે નહિ. વેર લેવાની વાસના તેના હૃદયમાં અતિશય પ્રવળ હતી.

અંતે યુન્દિયા હારીને બોલી; “વારૂ, બહેન ! જેમ તારી મરજી. હું તને આટલા આટલા કાલાવાલા કરું છું, તે છતાં તું માનતી નથી, ત્યારે હવે તને જેમ સાડું લાગે તેમ કર. પણ વારૂ, મારી સીતાલક્ષ્મી ક્યાં છે, તે તું જાણે છે ?”

“હા, મેં સાંભળ્યું છે કે, આદશાહની કાશ્મીરી નાયકા માત્રાની સાથે, તેને આદશાહ બાગની પાસે આવેલા એક નાના બાગમાં રાખવામાં આવી છે.”

સીતાલક્ષ્મીનો આવી રીતે પત્તો મેળવી, યુન્દિયા પોતાની દીકરીને વહાલથી ભેટી, રડતી આંખે, તેની પાસેથી છૂટી પડી.

ત્યાર પછી અયોધ્યાનાથ અને યુન્દિયા, આદશાહ બાગ તરફ ચાલ્યા. આદશાહ બાગ ગોમતીને કિનારે આવેલો હતો; અને તેની પાસે જ ગંગાએ કહેલો નાનો બાગ હતો. ત્યાં આગળ લોકોને પૂછી જોતાં, જણાવ્યું કે, અયોધ્યાનાથ અને યુન્દિયાએ જાણ્યું કે, આ જ બાગમાં આદશાહની કાશ્મીરી નાયકા રહે છે.

આ નાના બાગને ફરતો કોટ હતો; પરંતુ તેનો દરવાજો ખુલ્લો હતો અને તેની અંદર એક ન્હાનો બંગલો હતો. અયોધ્યાનાથ અને યુન્દિયા બાગના દરવાજા આગળ જઈને ઉભાં રહ્યાં; પરંતુ દરવાજા ઉપર કોઈ માણસ નહીં જોવાથી તેઓ બન્ને જણાં અંદર પેઠાં અને ટૂંક બંગલાના બારણાં આગળ આવી પહોંચ્યાં. બંગલાના બારણાં અંદરથી બંધ હતાં,

તેથી અયોધ્યાનાથે આરણ્યપર કાન ધર્યા કે, અંદર કોઇ બોલતું ચાલતું હોય તો સંભળાય. થોડીવાર પછી, અંદર કોઇ બોલતું હોય, એવો અયોધ્યાનાથને ભાસ થયો. તેથી અયોધ્યાનાથે ધીરે ધીરે આરણ્યપર હાથ માર્યો. અંદરથી કોઈએ જવાબ પણ આપ્યો નહીં, તેમ આરણ્ય પહોં ઉઘડ્યાં નહીં. આવી રીતે આશરે અઘોં કલાક યુન્દિયા અને અયોધ્યાનાથ આરણ્ય આગળ ઉભાં રહ્યાં. તે લોકોએ વારંવાર આરણ્ય ગિઘાડવા ખૂમો પાડી, પણ કોઈએ આરણ્ય ઉઘાડ્યાં નહીં.

આણી તરફ બહાર કોઈને આરણ્ય ટોકતાં જોઇ, માનકુમારી અને કૈલાસેશ્વરી અત્યંત ભયભીત થઈ ગયાં. તેઓએ પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, બાદશાહનાં માણસો આપણને પકડવાને માટે આવ્યાં છે !

થોડીવાર પછી યુન્દિયાએ જોરથી ખૂમ પાડીને કહ્યું; “સીતાલક્ષ્મી—આરણ્ય ઉઘાડ. હું યુન્દિયા છું; કાનપૂરથી આવી છું !”

યુન્દિયાનો સ્વર સાંભળી કૈલાસેશ્વરી હર્ષાતુર બની, માનકુમારીને કહેવા લાગી; “બહેન ! કંઈ બંદીક જેવું નથી. બહાર યુન્દિયા બોલે છે !” એટલું કહી, તે વહેલી વહેલી, આરણ્ય ઉઘાડવા દોડી. આરણ્ય ઉઘાડતાંની સાથે, એક ભગવાં વસ્ત્રધારી યુવાન અને યુન્દિયા તેના જોવામાં આવ્યાં.

યુન્દિયા અંદર આવતાંની સાથે,—“મારી સીતાલક્ષ્મી—મારી સીતાલક્ષ્મી” કહીને તેને વળગી પડી, અને અયોધ્યાનાથને બતાવી તે બોલી; “સીતાલક્ષ્મી ! આ જો, તારા ભાઈ ઉભા છે; ચોર લોકોએ તારા ભાઈને માર્યા નહતા, પણ તારા આપને માર્યા હતા.”

કૈલાસેશ્વરીએ, અયોધ્યાનાથના મહોંડા સામું જોયું, એટલે અયોધ્યાનાથે સ્નેહથી અશ્રુપૂર્ણ નયને, પોતાના બન્ને હાથ તેના માથાંપર મૂક્યા અને તેને શુભ આશીર્વાદ દીધા. આ વખતે બન્નેની આંખોમાંથી અવિશ્રાંત આંસુની ધારાઓ વહેતી હતી.

આ લોકો જ્યાં ઉભાં હતાં, તેની પાસેના એક ઓરડામાં, માનકુમારી મરણતોલ સ્થિતિમાં, બિછાના ઉપર સુતેલી હતી. તેનામાં હાલવા ચાલવાની હવે સહેજ પણ શક્તિ રહી નહતી. થોડીવાર પછી યુન્દિયા અને કૈલાસેશ્વરીની સાથે અયોધ્યાનાથ તેના ઓરડામાં આવ્યો. કેવલ કુંડમાળ જેવી મરણતોલ સ્થિતિમાં માનકુમારીને સુતેલી જોઇને, અયોધ્યાનાથને રડવું આવ્યું ! તે રડતાં રડતાં માનકુમારીના માથા આગળ બેઠો, અને તેના શુષ્ક શરીરપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. આથી માનકુમારીએ સહેજ ઉત્તેજિત થઇને, જેવો ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેની સાથે જ અશક્તિને લીધે તે પાંછી બેશુદ્ધ થઇને બીછાનાપર પડી ! અયોધ્યાનાથે સ્નેહથી તેનું માથું પોતાના

ખોળામાં લીધું અને તેને પોતાનાં વસ્ત્રવડે પવન નાંખવા લાગ્યો. આણી તરફ કૈલાસેશ્વરી, તેના માથાંપર ધીરે ધીરે જલ સિંચન કરતી હતી. થોડીવાર પછી માનકુમારીને શુદ્ધિ આવી, એટલે તે આંખો ઉઘાડીને બોલી “નુના ! આ શું સ્વપ્ન છે ?”

“ના બા ! સ્વપ્ન નથી ! આ જો, મંદારા ભાઈ અને ત્હારા અયોધ્યાનાથ બેઠા છે !” કૈલાસેશ્વરીએ કંઈક આનંદ પામી કહ્યું.

માનકુમારીનું માથું હળુ પણુ, અયોધ્યાનાથના ખોળામાં જ હતું, તેથી માનકુમારી અનિમેષ નેત્રે અયોધ્યાનાથના મ્હોંડા સામું જોઈ રહી. અયોધ્યાનાથ પણુ તેવી જ રીતે તેના મ્હોંડા સામું જોઈ રહ્યો. તેની આંખ-માંથી આંસુની અવિશ્રાંત ધારા, માનકુમારીના કપાળપર પડતી હતી, તે અયોધ્યાનાથ પોતાનાં વસ્ત્રવડે લુંછી નાંખતો હતો અને તેની આવી દયા-જનક સ્થિતિ, તે અતિશય દુઃખી ચિત્તે જોતો હતો.

તેમની વર્તમાન અવસ્થા, અમારાથી શબ્દવડે વ્યક્ત થાય એમ નથી. તેઓ અરસપરસ વાક્યોદ્વારા, પોતપોતાના હૃદયનો ભાવ પ્રકાશ નહીં કરી શકવાથી, કેવલ એક ખીજનાં મુખપ્રતિ જોઈ રહ્યાં હતાં. ઉત્સાહી હૃદયવેગ, મનુષ્યની રસનાને ઉત્તેજિત કરે છે. તે વખતે મનુષ્ય પોતાનો મનોભાવ હૃદયગ્રાહી ભાષાવડે પ્રકાશ કરી શકે છે. પરંતુ ગંભીર અને પ્રગાઢ હૃદયવેગ, મનુષ્યની વાક્યશક્તિનો અવરોધ કરે છે. હૃદયની તેવી અવસ્થા, વાક્યોદ્વારા પ્રકાશ કરવાની શક્તિ ભાગ્યે જ કોઈનામાં હોય છે !

માનકુમારી શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી, તેણે થોડીવારે અતિકષ્ણે પોતાનો જમણો હાથ ઉઠાડી, અયોધ્યાનાથના ખભાપર મૂક્યો, અને પુનઃ ક્ષીણસ્વરે બોલી; “નુના !”

“નુના” કહેતાંની સાથે કૈલાસેશ્વરી તેની પાસે દોડી આવી, એટલે માનકુમારીએ, કૈલાસેશ્વરીનો હાથ પકડી, અયોધ્યાનાથના હાથમાં મૂક્યો. અને હૃદયના આવેગ ભેર તે પુનઃ બોલી; “બ્રાણેશ્વર ! જેને માટે તમે હમેશ દુઃખી રહેતા હતા, તેને હવે તમે મેળવવા પામ્યા છો, તમને ગયેલું ધન પાછું મળ્યું છે. લો—અહણુ કરો—હવે હું સુખેથી મરીશ.”

પરંતુ અયોધ્યાનાથના મ્હોંડામાંથી એક પણુ શબ્દ નીકળ્યો નહીં. તે કેવળ અનિમેષ નેત્રે, માનકુમારીના મ્હોંડા સામું જોઈ રહ્યો. તેનાં નયનોમાંથી કેવલ અશ્રુપ્રવાહ વહેતો હતો.

અર્ધાકલાક પછી, પોતાનો દુર્બલ હાથ, અયોધ્યાનાથના મ્હોંડાપર ફેરવી, માનકુમારી બોલી; “તમારું મ્હોંડું સુકાઈ ગયું છે. મારે માટે તમે આહાર નિદ્રા ત્યાગ કરી છે.” એટલું કહી તે રડી પડી. અયોધ્યાનાથ

તેને ધીરજ દેવા લાગ્યો; એટલે કૈલાસેશ્વરીએ અંદરના ઓરડામાંથી થોડાં ઘણાં ફળપુલ લાવી, અયોધ્યાનાથની સામે મૂક્યાં.

એક બીજીની દુઃખદ વાર્તા કહેવા સાંભળવામાં, દિવસ પૂરો થઈ ગયો. તેથી અયોધ્યાનાથ માનકુમારીને કહેવા લાગ્યો; “તમારા ભાઈ, અમારાથી જુદે રસ્તે થઈને લાંખનો આવ્યા છે, તેથી તેમને, આ બાગ શોધી કહાડતાં ઘણું કરીન પડશે; માટે હું તેમની શોધમાં જઈ છું અને તેમને લઈને અહીં પાછો આવું છું.”

અયોધ્યાનાથના ગયા પછી, બુદ્ધિયા કૈલાસેશ્વરીને કહેવા લાગી કે; “દર્શનસિંહનાં સ્ત્રી, પુત્ર અને વૃદ્ધ પિતા જયપાલસિંહને ફાંસી દેવાને માટે બાદશાહનાં માણસો તેમને લાંખનો લઈ આવ્યાં છે; અને પેલી ડોસીનું, માધુસિંહ ખૂન કરી, તેની ઘરેણાંની અને સોના મોહોરની પેટી લઈને નહાસી ગયો છે.”

જયપાલસિંહને ફાંસી દેવાને માટે, બાદશાહનાં માણસો લાંખનો લઈ આવ્યાં છે, એવું બુદ્ધિયાને મહોંડે સાંભળી, કૈલાસેશ્વરી શોકથી વ્યાકુલ બની ગઈ. તે જયપાલસિંહને માટે રડવા લાગી. માનકુમારીએ કૈલાસેશ્વરીને અનેક પ્રકારે ધીરજ દીધી; પરંતુ કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં બોલી; “જુદેન! જયપાલસિંહને આ સંકટમાંથી જે કાઢી જવાવશે, તેને હું મહાર્જી જીવન અર્પીશ. જીવનપર્યંત હું તેની દાસી થઈને રહીશ !”

થોડીવાર પછી કાશીનાથને લઈને અયોધ્યાનાથ બાગમાં પાછો ફર્યો; એટલે કૈલાસેશ્વરીએ આતુરતાથી અયોધ્યાનાથને જયપાલસિંહની વાત પૂછી. અયોધ્યાનાથે કહ્યું કે, કાશીનાથના પ્રયત્નથી, દર્શનસિંહનું કુટુંબ ફાંસીની સજામાંથી મુક્ત થયું છે અને તેઓ બધાં પોતાને દેશ સીધાવ્યાં છે.

કાશીનાથ બાગમાં આવતાંની સાથે જ, જુદેન માનકુમારીનું માથું પોતાના બોળામાં લઈ રડવા લાગ્યો. અયોધ્યાનાથે કાશીનાથનું અનેક પ્રકારે સાંત્વન કર્યું; અને અહીંથી જલદી નીકળી જવા બધાંને સમજાવ્યું. તેને તે જ રાત્રે તેઓ મહાદુઃખે બીજો ટુકાણો ચાલ્યાં ગયાં. પછી બીજે દિવસે સવારે, બે ગાડીઓ ભાડે કરી તેઓ સીતાપૂર ગયાં; અને ત્રીજે દિવસે સાયંકાળે તો તેઓ નિર્વિદને સીતાપૂરના કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યાં.

ચત્વારિંશ અધ્યાય.

મહાપુરુષ.

મારા પુત્ર વિષે મને કંઈ પૂછો ના ! જે હું આપી શકું, તે તમને આપેલું છે.*
હિમાલયમાંથી બ્વનિ.

લગલગ ત્રણ વરસ પછી, મરણુતોલ સ્થિતિમાં માનકુમારી ઘેર આવી. તે આવી શોચનીય સ્થિતિમાં પણ ઘેર આવવા પામી, તેથી તેનો વૃદ્ધપિતા અને તેની બહેનો ઈશ્વરનો આભાર માનવા લાગ્યાં. માનકુમારીના આવવાથી તેમના મનનું દુઃખ ઘણું ઓછું થવા પામ્યું; કારણ કે મરેલાં માણસનો શોક અનાયાસે સહન થાય છે, પરંતુ જીવતાં માણસનો શોક ખરેખર અસહનીય હોય છે.

માનકુમારીનું શરીર અશક્તિથી છેક જ લથડી ગયું હતું. તે ઘેર આવ્યા પછી લગલગ ત્રણ દિવસ સુધી, મૃતપ્રાય જેવી પથારીમાં પડી રહી. તેનો વૃદ્ધપિતા, તેની બહેનો, અયોધ્યાનાથ અને કૈલાસેશ્વરી હમેશાં તેની પથારી પાસે બેસી રહેતાં હતાં; અને કાશીનાથ વંદને બોલાવી લાવવામાં અને બહેનના ઔષધોપચારમાં તેઓ હમેશાં મચ્છેલાં રહેલાં હતાં.

માનકુમારી પોતે, પોતાનું આસન્ન મૃત્યુ જાણવા પામી, તેથી પોતાના વૃદ્ધ પિતાને પોતાના માથા આગળ બેસીને રડતા જોઈ, તે પિતાના ચરણમાં મસ્તક મૂકી, અતિક્ષીણ સ્વરે બોલી; “પિતા ! તમને મળવાની આશા નહતી. પરંતુ ઈશ્વરે મહારાં અંતકાળ વખતે તમને મેળવ્યા, તેથી મહારા મનમાં હવે કંઈપણ દુઃખ રહેવા પામ્યું નથી !

થોડીવાર પછી, તેણે કૈલાસેશ્વરીને પોતાની પાસે બેસવાને કહ્યું. કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં તેના માથા આગળ આવીને બેઠી, એટલે માનકુમારીએ કૈલાસેશ્વરીનો હાથ, પોતાના પિતાના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું; “પિતા ! મહારા મરણ પછી, એને પુત્રી તરીકે ગણજ્ઞે !”

ગંગાપ્રસાદે, માનકુમારીને કંઈ પણ ઉત્તર દીધો નહીં. તે માત્ર માન ધરી રડવા લાગ્યો. તેથી માનકુમારી ફરી બોલી; “પિતા ! એ જ તમારી માનકુમારી છે !”

ત્યાર પછી માનકુમારીએ કાશીનાથને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કાશીનાથ રડતો રડતો તેની પાસે બેઠો. માનકુમારી બાંધેનો હાથ પકડી બોલી; “બાઈ ! પુત્રથી જ પિતૃકુલની રક્ષા થાય છે. તું કબુલ કર કે, હું હવે પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીશ નહીં !”

* Ask no more of me my son !

What I can give is given unto you.

Voice from Himalaya.

કાશીનાથ, માનકુમારીનો મનોભાવ હજીપણ સમજવા પામ્યો નહતો; તેથી તે બોલ્યો; “હું કદીપણ, પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીશ નહીં.”

“મ્હારી એક વાત માનશે?”

“હા, બોલ.”

“પહેલાં કહે કે, હું તે વાત માનીશ.”

“હા, હા, હું જરૂર માનીશ.” એટલું કહી કાશીનાથ રડી પડ્યો.

માનકુમારી સારી પેઠે જાણતી હતી કે, કાશીનાથે જે વાતની હા પાડી, તે વાત તે જરૂર કરશે, તેથી તે બોલી; “ભાઈ! મ્હારા મરણ પછી પિતાને ધણું દુઃખ થશે અને તે સાથે પિતાને સાંસારિક સુખની ખીજ કાઢ પણ આશા રહેવાની નથી. પુત્રથી જ પિતૃકુલનો ઉદ્ધાર થાય છે. માટે તું લગ્ન કર.”

કાશીનાથ થોડીવાર કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. આવા દુઃખદાયક પ્રસંગે, લગ્નની વાત કાના મનમાં ઉદય થઈ શકે?

“ભાઈ! કેમ બોલતો નથી? ખુદેનની અંતકાળ વખતની, એક માંગણી પણ તું કબુલ નહીં કરે?” માનકુમારીએ ગદગદિત કંઠે કહ્યું.

કાશીનાથ એ હૃદયભેદક વચન સાંભળી વધારે વધારે રડવા લાગ્યો.

“ભાઈ પ્રતિજ્ઞા કર કે, મ્હારા મરણ પછી, હું કૈલાસેશ્વરીની સાથે લગ્ન કરીશ;” માનકુમારી અતિકષ્ણે બોલી.

આ વખતે કાશીનાથે ગંગાપ્રસાદ સામું જોયું. પ્રથમ કાશીનાથના મનમાં, લગ્ન કરવાનો વિચાર કદી પણ ઉપજ્યો નહતો. પરંતુ જ્યારથી તેણે કૈલાસેશ્વરીને જોઈ, સારથી તેનું મન તેના પ્રતિ ખેંચાતું હતું. તથાપિ તેની સાથે લગ્ન કરવાં, એવો વિચાર તેના મનમાં હજી પણ ઉપજ્યો નહતો. તેથી જ માનકુમારીએ લગ્નની વાત કહાડી, એટલે તેણે પોતાના પિતાના મ્હોંડા સામું જોયું. પિતાનો આ માટે શું અભિપ્રાય છે, તે જાણવાની જ તેને કદાચ ઈચ્છા થઈ હશે. પરંતુ ગંગાપ્રસાદે સાંઝે કે માંડું કંઈ પણ કહ્યું નહીં. તે તો કેવળ માનકુમારીને શોક રડતો બેઠો હતો.

કાશીનાથને નિઃશ્ચય જોઈને માનકુમારીનો આગ્રહ વધ્યો; તે ફરી બોલી; “ભાઈ! પ્રતિજ્ઞા કર કે, મ્હારા મરણ પછી હું, કૈલાસેશ્વરીની સાથે લગ્ન કરીશ.”

“જે કદી લગ્ન કરવાં પડશે, તો હું એની જ સાથે લગ્ન કરીશ. તારું વચન હું ઉલ્લંઘન નહિ કરું.”

માનકુમારીને આ સાંભળી ધણો સંતોષ થયો. પરંતુ તેનો જીવન-વાયુ ધીરે ધીરે ઓછો થવા લાગ્યો. સાંયકાળે પોતાની બન્ને ખુદેનો અને

અયોધ્યાનાથને તેણે પોતાની પાસે બેસાડ્યાં. તે વારંવાર તેમના મ્હોંડા સામું જોવા લાગી; કારણ કે તેનામાં હવે વધારે બોલવાની શક્તિ રહી નહતી. તોપણ છેલ્લે છેલ્લે અતિ અસ્ફુટ સ્વરે, “બહેન, બહેન, પ્રાણેશ્વર!” એવું બે ચાર વખત બોલી, તેણે પોતાની આંખો સદાને માટે મીંચી દીધી!! સ્પન્દ રહિત આત્મા ચાલ્યો ગયો, અને માનકુમારીનો કુમાર દેહ પડી રહ્યો! આખા ધરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો! અયોધ્યાનાથ, કાશીનાથ, કૈલાસેશ્વરી અને માનકુમારીની બન્ને બહેનો, ઉચ્ચ સ્વરે રડવા લાગ્યાં! મૃત્યુ જેવા એક અપ્રિય શબ્દે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેણે જ્યાં ત્યાં શોકની છાયા પ્રસારી દીધી! માનકુમારીના યત્નવડે જ, સંસારનાં સ્વર્ગીય સુખો, ભવિષ્યમાં મેળવનારી, સ્નેહાળ બાળા કૈલાસેશ્વરીના આકં-દનો આ વખતે કંઈ પાર નહતો! તે માનકુમારીના ચરણમાં પડી, રડતાં રડતાં કહેવા લાગી; “બહેન, બહેન, ત્હારી હમેશની સાથીને તજીને તું ક્યાં જાય છે? હું આપઘાત કરીને ત્હારી સાથે આવીશ!”

વૃદ્ધ ગંગાપ્રસાદ પુત્રીના શોકે મુર્ચ્છિત થઈને પડ્યો! નારાયણ-કુમારી ભ્રમિતની પેઠે, હાહાકાર કરતી બોલી; “હે છાયાશ્રી દેવતા! તમે સંકટ સમયે વારંવાર દર્શન દેતા હતા; પરંતુ આવા અસહનીય સંકટ સમયે, તમે આ દીન પુત્રીને કેમ વિસારી દીધી?”

માનકુમારીના મરણ પહેલાં, અયોધ્યાનાથ તેની આવી શાયનીય અવસ્થા જોઈને, વખતો વખત રડતો હતો. કદી કદી તો તે બાળકની પેઠે ઉચ્ચસ્વરે રડી પડતો હતો. પરંતુ તેના મરણ પછી, તેને કદીપણ વિલાપ કરતો જોવામાં આવ્યો નહીં. તે વિલક્ષણ રીતે ધૈર્ય ધરી, તેને શાસ્ત્રાનુસાર અમિસંસ્કાર કરવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો. કાશીનાથની સાથે તેણે માનકુમારીનું મૃતદેહ ખાંધપર લીધું અને દ્વિગ્વિજ્યસિંહના કિલ્લામાં આવેલી સ્મશાનભૂમિમાં, તેમણે માનકુમારીની સ્વર્ણ પ્રતિમા જેવી સુંદર દેહને અમિસંસ્કાર પૂરો કર્યા પછી, પાછળ તે જ ઠેકાણે અયોધ્યાનાથ સૂર્ય પ્રતિ હાથ જોડીને બોલ્યો “હે સર્વ સાક્ષી દિવાકર! મ્હારી પ્રિયત-માએ પ્રાણુભાગ કર્યો છે. ત્રણ વરસ સુધી, તેણે ઇચ્છાપૂર્વક કદી પણ આહાર કર્યો નથી. અનાહાર જ તેના મૃત્યુનું મુખ્ય કારણ છે; તેથી તમને સાક્ષી રાખી, આજથી હું અનશન વ્રત ધારણ કરું છું. હવેથી અનશન રહી, ઇશ્વરભક્તિમાં હું મ્હારો કાળ નિર્ગમન કરીશ!!”

માનકુમારીને અમિસંસ્કાર કરીને, ઘેર આવ્યા પછી અયોધ્યા-નાથે નારાયણકુમારી તથા ચંદ્રકુમારીના હાથમાં કૈલાસેશ્વરીને અર્પણ કરી. સાર પછી તે વૃદ્ધ ગંગાપ્રસાદના ચરણમાં મસ્તક મૂકી બોલ્યો;

“પિતા ! તમને ત્રણ પુત્રીઓ હતી; તે ત્રણે પુત્રીઓ ધરમાં રહી છે; અને હું હવે જન્મને માટે વિદાય થાઉં છું !”

પોતાના ભાઈને સંસાર તજતો જોઈ, કૈલાસેશ્વરી આક્રંદ કરવા લાગી. પરંતુ અયોધ્યાનાથે તેનું અનેક પ્રકારે શાંતવન કરી, અંતે સંસારાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો. ગાંધીપૂર પાસે આવેલા એક અરણ્યમાં જઈ, અયોધ્યાનાથ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, અનશન વ્રત ધારણ કરી, ઈશ્વર-ભક્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

માનકુમારીના મૃત્યુ પછી, પોતાના પ્રવાસની સઘળી હકીકત કાશીનાથે પોતાના પિતાને અને બન્ને જ્ઞેનોને કહી સાંભળાવી. ત્યાર પછી પોતાના પરમપૂજ્ય દાદાજીનો પ્રસંગ કહાડી, તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું; “પંડિત દેવીપ્રસાદે સાધુજીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને તેમના સમાગમ ઉપરથી, મને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ છે કે, તેમનું એક પણ વાક્ય મિથ્યા થવાનું નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે, મહારા પરમપૂજ્ય દાદાજીશ્રી જગન્નાથ શાસ્ત્રી હજી જીવિત છે; અને તેમણે દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. મહારા પ્રવાસ સમયે, તેમણે મહારું વારંવાર રક્ષણ કર્યું હતું.”

કાશીનાથની વાત સાંભળી, નારાયણકુમારી બોલી કે, “એક છાયારૂપી દેવતાએ તેને બે વાર આપઘાત કરતાં અટકાવી હતી; ત્યારે તે દેવતા જરૂર આપણા દાદાજી જ હોવા જોઈએ.”

પોતાના સંતાનોને મ્હોડે પિતાની આવી વાતો સાંભળી, ગંગા-પ્રસાદના અંતરમાં અત્યંત આત્મગ્લાનિ ઉપજી. તે પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો; “અહો ! ધન્ય છે, મહારાં કાશીનાથ અને નારાયણકુમારીને ! તેઓ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાંથી હમેશાં પિતૃદેવનું સ્મરણ કરતાં હતાં. તેથી જ પિતૃદેવ તેમના પર પ્રસન્ન થઈને, વારંવાર દર્શન દેતા હતા. પરંતુ હું તો હમેશાનો પાખંડી, નરાધમ અને અકૃતજ્ઞ છું; તેથી હું કેવી રીતે તેમનાં દર્શન કરી શકું ? પિતૃદેવે સંસારત્યાગ કર્યો, ત્યાર પછી મ્હું એકવાર પણ તેમને સંભાર્યા નથી ! તેમને માટે મ્હું કદી વિચાર સુધ્ધાં કીધો નથી ! કેવી રીતે ધન, સંપત્તિ અને જગીર વધારવી, તેના પ્રતિ જ મ્હારું લક્ષ હતું. હાય ! તેઓ જ્યારે ધરમાં હતા, ત્યારે પણ મ્હું તેમની આજ્ઞાનું કેટલી બધીવાર ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. મહારા આવા ઘોર પાપનું શું પૃથ્વીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે ?”

“મહારા આવા ઘોર પાપનું, શું પૃથ્વીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે ?” એવો પ્રશ્ન ગંગાપ્રસાદના મનમાં હવે સર્વદા, ઉદય થવા લાગ્યો. પિતાનો વિચાર કરતાં કરતાં, જીવનના જૂતકાળના બનાવો તેને સાંભરી આવ્યા ! તેને

હવે દૃઢ નિશ્ચય થયો કે, પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન જ, તેની એકંદર વિપત્તિનું મૂળ કારણ છે.

માનકુમારીના મરણ પછી, ગંગાપ્રસાદને સંસાર ઉપર અતિશય વિરાગ ઉપજ્યો. તેણે આહાર અને નિદ્રાને સમૂળગો ત્યાગ કર્યો અને શ્રી રામચંદ્રજીના મંદિરમાં જ તેણે રહેવાનું રાખ્યું. હવે તેના મ્હોડામાંથી સંસાર વ્યવહારની બીજ કાઢી પણ વાત નીકળતી નહતી. તે વારંવાર “પિતઃક્ષમ અપરાધી સન્તાને” વાળું સ્તોત્ર બોલતો હતો, અને “મ્હારા આવા ઘેર પાપનું શું પૃથ્વીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે?” એ જ વિચાર તેના હૃદયમાં રમી રહેતો હતો !

કાશીનાથ અને નારાયણકુમારી, પોતાના પિતાને નાના પ્રકારના પ્રબોધ વાક્યોવડે સમજાવવા લાગ્યાં. પરંતુ તેમનાં પ્રબોધ વાક્યો હવે ગંગાપ્રસાદ કાનપર ધરતો નહતો. તે કાશીનાથને વારંવાર વિનવીને કહેતો હતો કે; “ભાઈ ! મને હિમાચલપર લઈ જ; હું પિતાના ચરણમાં પડી ક્ષમા માંગીશ !”

* * * *

શ્રી રામચંદ્રજીના મંદિરમાંથી, અત્યંત વિનવી વિનવીને, કાશીનાથ આજ પોતાના પિતાને ઘેર બોલાવી લાવ્યો છે. પ્રજ્ઞાતાપની પ્રબળ અગ્નિમાં બળતો ગંગાપ્રસાદ, એક કામળા ઉપર સુતો છે. કાશીનાથ, નારાયણકુમારી, ચંદ્રકુમારી અને કૈલાસેશ્વરી તેને વીંટળાઈને બેઠાં છે. સાયંકાળનો સમય હતો. આખા ઘરમાં શોકની છાયા પ્રસરી રહી હતી. એવામાં ઐદિયા એક પત્ર લઈને ઘરમાં આવી. તે કાશીનાથના હાથમાં પત્ર મૂકી તે બોલી; “મને એક સંન્યાસી આ પત્ર આપી ગયા છે અને તે તમને આપવાનું કહ્યું છે.”

કાશીનાથે પત્ર લઈને પૂછ્યું; “તે સંન્યાસી ક્યાં છે?”

“તે તો મારા હાથમાં પત્ર મૂકીને ચાલ્યા ગયા;” ઐદિયા બોલી.

કાશીનાથ પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા લાગ્યો. પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:-

“વત્સ ગંગાપ્રસાદ !

“માનકુમારીને માટે શોકાકુલ થઈશ નહીં. માનકુમારી ઈલ્લોક “પરિલાગ કરી દિવ્યલોક પામી છે. વિશુદ્ધ આત્મા, નર્કમાં વધારે વખત “રહેતો નથી. તે દેહ તજી પરલોકમાં ગમન કરે છે, અથવા સંસાર ત્યાગ “કરી ધર્માશ્રમે પરવરે છે !

“મુસલમાની રાજ્ય અમલના વિનાશનું બીજરોપણ કરી, માનકુ- “મારી સ્વર્ગમાં સીધારી છે. આજથી પચીસ વર્ષ પછી, અયોધ્યાનો મુસ-

“લમાની રાજ્ય અમલ નાશ પામશે; પરંતુ ત્યાર પછી અયોધ્યામાં મોટો
“વિદ્રોહાનળ સળગી ઊઠશે; અને તેમાં અસંખ્ય નરનારીઓના પ્રાણ
“વિનષ્ટ થશે. માટે પુત્ર પુત્રીસહ તું ફરી કાશીમાં જ અને ત્યાર
“જીવનનો બાકીનો કાળ નિર્વિઘ્ને ‘ઈશ્વરભક્તિમાં ગાળ.

“પરંતુ મહારી એક વાતે સ્મરણમાં રાખજો. પરલોકવાસી પિતૃ
“પુરુષોને, ત્યારે સમૂળગા વિસારી દેવા નહીં. પરલોકવાસી શુદ્ધાત્મા
“અથવા હિમાલયવાસી સિદ્ધ પુરુષો સદા સર્વદા, આ દુઃખ તાપથી
“પરિપૂર્ણ થયેલા સંસારનું, જગદીશ્વર પાસે શ્રેય ઇચ્છે છે. જડ જગતમાં
“કાર્ય કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી. તેઓ આધ્યાત્મિક જગતમાં કાર્ય કરી,
“સંસારવાસીઓના મનમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ અને સદ્વિચ્છાની પ્રેરણા કરે છે.
“પરંતુ સંસારના મોહાંધકારમાં પડી, તમે તેમને ભુલી જાઓ તો,
“તેમનાથી તમારા ઉપર શક્તિ ચલાવી શકાતી નથી.

“સ્મૃતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમનું બંધન, કદીપણ વિચ્છિન્ન થતું
“નથી. સ્મૃતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સ્નેહ, ઇહલોક અને પરલોકમાં નિગૂઢ
“બંધનની સ્થાપના કરી, જુદા જુદા આત્માઓમાં યોગોત્પાદન કરે છે.
“સ્મૃતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમની ગાઢતાથી જ જુદા જુદા આત્મા મધ્યે
“નૈકટ્ય સ્થાપન થાય છે.

“જ્યારે સ્મૃતિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે તે અભાવ એક આત્માથી
“બીજા આત્માને જુદો પાડી દે છે. પરલોકવાસી માતાપિતા અથવા
“બીજા શુદ્ધાત્માને, તમે ભુલી જાઓ તો તેઓ કેવી રીતે તમને સન્માર્ગ
“પ્રતિ લઈ જાય? તમે આવી રીતે અકૃતજ્ઞ બનો તો, તેમની શક્તિ કદી
“પણ તમારા હૃદયને સ્પર્શ કરી શકવાની નથી.

“સંસારનાં કુકર્મો, કુસંગત અને પાપાચારની સ્મૃતિ, હૃદયમાંથી
“દૂર કરી, તું કેવળ શુદ્ધાત્મા અને સાધુ પુરુષોનો સર્વદા વિચાર કરજો.
“સાધુ પુરુષોના સદ્દેષ્ટાંતોનું સ્મરણ કરવાથી, પરલોકવાસી શુદ્ધાત્મા
“અને સંસારવાસી સાધુપુરુષો તમને સન્માર્ગે લઈ જવાને માટે સમર્થ
“બનશે. જ્યાંસુધી મન પવિત્ર થયું નથી, અથવા સંસારની અનેક ઉપા-
“ધિઓમાંથી મન મુક્ત થયું નથી, ત્યાંસુધી હૃદયમાં સદ્વિચ્છા અને
“શુભ વૃત્તિનો ઉદય થતો નથી.

“સંસારના મોહાંધકારમાં પડી, ધનસંપત્તિના લોભે મુગ્ધ થઈ,
“તમે જે અમને ભુલી ન જાઓ તો, અમારા પરિચાલને, તમે અનેક
“વિઘ્ન-સંકટોમાંથી મુક્તિ મેળવી શકો. પરંતુ ગયા પાંત્રીશ વર્ષમાં તમારા
“હૃદયમાં હું એકવાર પણ સ્થાન મેળવવા પામ્યો નથી! વિસ્મૃતિએ તમારાં
“હૃદયનાં દ્વાર સદાને માટે બંધ કરી દીધાં છે.”

“બેટા કાશીનાથ ! ત્હે અને નારાયણકુમારીએ, મ્હારી નિર્વાણુ
 “પ્રાપ્તિમાં મોટું વિદ્ય નાંખ્યું છે. તમારે માટે મારે, જડ જગતમાં કાર્ય
 “કરવું પડ્યું છે. પરંતુ જડ જગત અમારું કાર્ય ક્ષેત્ર નથી. તમે આ દ્વણ્ણિક
 “સંસારના દુઃખ, શોક અને કષ્ટમાં પડી, વારંવાર આપઘાત કરવાનો
 “પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ આપઘાત લયનક પાપ છે. ચોર અને લૂંટારાઓ
 “પોતાનાં કુકર્મોને માટે શિક્ષા પામે છે. અપરાધના પ્રમાણમાં, ન્યાયાધીશે
 “ટૂરવેલા સમય સુધી, તેમને બંધીખાનામાં રહેવું પડે છે. પરંતુ ટૂરવેલા
 “સમયની પહેલાં, તેઓ બંધીખાનામાંથી ન્હાસી જાય તો, શું તેઓ શિક્ષા-
 “માંથી મુક્ત થઈ શકે છે ? ના, ફરી પકડાતાંની સાથે જ તેને બમણી
 “શિક્ષા થાય છે. આગલી શિક્ષાની સાથે, બંધીખાનામાંથી ન્હાસી જવાના
 “અપરાધ માટે, તેને નવી શિક્ષા ભોગવવી પડે છે. આ સંસારમાં મનુષ્યને,
 “પોતાનાં કર્મફળ પ્રમાણે, વિવિધ દુઃખશોક સહન કરવાં પડે છે. પરંતુ
 “આપઘાત કરી, તે દુઃખમાંથી ન્હાસી છૂટવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો, તેને
 “બંધીખાને પડેલા ચોરની પેઠે બમણી શિક્ષા થાય છે. બીજાં પાપોનું
 “પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પણ આપઘાત જેવા લયનક પાપનું એકપણ પ્રાયશ્ચિત્ત
 “નથી. માટે સંસારનાં દુઃખ શોક ધીરજથી સહન કરવાં. આપઘાત કરી
 “કદીપણ સંસારના દુઃખશોકમાંથી ન્હાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં.

“બેટા ! બાલ્યાવસ્થામાંથી, તને ધર્મપર વિશેષ અનુરાગ છે, તેથી
 “ધર્મનો સાર તત્ત્વ તને કહું છું—મનુષ્યની સ્વાભાવિક ઈશ્વરપિપાસા જ
 “ધર્મ; અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન તે જ ધર્મ સાધન છે. ઈશ્વરપિપાસા એક
 “સ્વાભાવિક ભાવ છે, અને તે થોડો કે ઘણો, સર્વ મનુષ્યોમાં રહેલો છે.
 “પરંતુ જુદા જુદા દેશનાં મનુષ્યો, એ પિપાસા તૃપ્ત કરવાને માટે, જુદા
 “જુદા પ્રકારના ઉપાયોનું અવલંબન કરે છે, અને તેથી જુદા જુદા દેશોના
 “લોકોની ધર્મ સાધન પ્રણાલિ જુદી જુદી થવા પામી છે. એ સાધન
 “પ્રણાલિ સંબંધી, ધર્મરાજ્યમાં મતભેદ રહ્યો છે, અને તેને માટે મનુષ્યોને
 “વારંવાર ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદુની સાધન પ્રણાલિ પૂજા અને અર્ચના છે,
 “જ્યારે મુસલમાનોની નીમાજ અને ખ્રીસ્તીઓની સાધન પ્રણાલિ ગીરિજા
 “ગમનમાં સમાયેલી છે. પરંતુ કોઈ કોઈ સંપ્રદાય, સાધન પ્રણાલિ સંબંધી
 “મોટા ભ્રમમાં પડ્યો છે—કારણ કે ઠગ અને લૂંટારા લોકો નરહત્યાને ધર્મ-
 “સાધન તરીકે ગણે છે—નરહત્યા જ એકમાત્ર તેમની સાધન પ્રણાલિ છે.
 “વળી કેટલાક દેશનાં માણસો, કે જેઓ પોતાને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ
 “તરીકે ઓળખાવે છે, તેઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ બુદ્ધદેવની સાધન પ્રણા-
 “લિનું અવલંબન કરતા નથી. એટલું જ નહીં, પણ તેઓના આચારવિચાર
 “અને વ્યવહાર તથા સાધન પ્રણાલિ બૌદ્ધધર્મથી સંપૂર્ણ વિપરીત છે.

“મહારી ધારણા પ્રથમ એવી હતી કે, એક એક દેશમાં એક “એક મહાત્મા જન્મ ગ્રહણ કરીને, તેમણે એક એક સ્વતંત્ર ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે. પરંતુ હમણાં હું જોઉં છું, તો હિંદુ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી અને મુસ-લમાન એ ચાર ધર્મો, એક બીજા સાથે પિતા પુત્રના જેવો સંબંધ ધરાવે છે. હિંદુઓનાં ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદિત સનાતન ધર્મને, કાળક્રમે વિકૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, મહાપુરુષ બુદ્ધદેવે, ધર્મ સંસ્કારક સ્વરૂપ, તે જ “ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદિત ધર્મનું પુનરુત્થાન કર્યું. એ પુનરુત્થાન ધર્મનું નામ, “બૌદ્ધધર્મ પડ્યું. કાળક્રમે બૌદ્ધધર્મને પણ વિકૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ, ત્યારે “બૌદ્ધઋષિ ચૌહનની પાસે દીક્ષિત થઇ, ઇશુ ખ્રિસ્તે વિશુદ્ધ બૌદ્ધધર્મનો “જગતમાં પ્રચાર કર્યો. પાછળથી એ વિશુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મને “નામે ઝાળખાવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ વિકૃતા-વસ્થા પ્રાપ્ત થઇ; ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે મોટો મતભેદ પડ્યો; “તેથી અંતે ધર્મયુદ્ધ જાગ્યું. એ ધર્મયુદ્ધમાં નેપોર્ટરિયન નામનું દલ નિર્વા-સિત થઇ આરબ દેશમાં ગયું. તેમની પાસેથી ધર્મ શિક્ષણ મેળવી, “મહમદે નવો ધર્મ ફેલાવ્યો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, વેદમાંથી “ઉપનિષદ્, ઉપનિષદમાંથી બૌદ્ધધર્મ, બૌદ્ધધર્મમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અને “ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી મહમદીય ધર્મની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

“પરંતુ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના અનુસંધાનથી અને તેમના પ્રયત્નથી, “આજથી સો વર્ષ પહેલાં, ધર્મ જગતમાં એકતા સ્થાપન થશે. જુદા જુદા “ધર્મોમાં જે ઉપલો સંબંધ અને યોગ રહેલો છે, તે નિશ્ચય આવિષ્કૃત થશે. “સાંપ્રદાયિક ભાવ, મતભેદ અને ધર્મયુદ્ધ, તે સમયે જગતમાંથી અદસ્ય થશે.

“બેટા કાશીનાથ ! જો તને ધર્મ પિપાસા પરિતૃપ્ત કરવાની વાસના “હોય તો, પ્રથમ સંસારનાં વિવિધ કર્તવ્યોનું તું પાલન કરજે, અને પછી “સંસારથી નિર્લિપ્ત થઇને, નિર્જન ઈશ્વર ચિંતામાં, ત્યાં જીવન વ્યતીત કરજે.

“આ જીવનમાં તારી સાથે હવે પછી મહારાથી મળાશે નહીં. પરંતુ “સંસારની વિપદમાં પડીને, મહાઈ સ્મરણ કરશે તો, તારા હૃદયમાં “શુભ બુદ્ધિનો ઉદય થશે. હવે મહારી પાસે કંઈ માંગીશ નહીં; મહારી “પાસે જે કંઈ આપવા જેવું હતું, તે મહે તને વિના માગ્યે આપ્યું છે.”

શ્રી જગન્નાથ શાસ્ત્રી.

કાશીનાથે પત્ર પૂરો કરી, ગંગાપ્રસાદના હાથમાં મૂક્યો. પત્ર નીચે જગન્નાથ શાસ્ત્રીનું નામ લેઇ, ગંગાપ્રસાદ બોલ્યો કે, “આ મહારા પિતા-ના જ અક્ષરો છે !” તેણે તરત જ તે પત્રને માથે ચઢાવ્યો; અને પિત્તાને મનમાં ને મનમાં તે વારંવાર પ્રજ્ઞામ કરવા લાગ્યો.

આ પત્ર મળ્યા પછી, ગંગાપ્રસાદને કંઈક શાંતિ વળી. પરંતુ તેની શારીરિક સ્થિતિ છેક નબળી પડી ગઈ. એક મહીના પછી તો તે પોતાની જાગીરનું કામકાજ સંભાળવાને કેવળ અશક્ત થઈ પડ્યો. માનકુમારીના મરણ પછી, કૈલાસેશ્વરી હંમેશાં ગંગાપ્રસાદની પાસે રહી, તેની સેવા શુશ્રુષા કરતી હતી. કૈલાસેશ્વરીનો મધુર સ્વભાવ, તેના હૃદયનો પવિત્ર ભાવ, ત્યાગ, સ્વીકાર અને પરસેવાની પ્રગાઠ ઇચ્છા જોઈ, ગંગાપ્રસાદે એક દિવસ કાશીનાથને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું: “બેટા! માનકુમારી શુદ્ધાત્મા હતી. તે ત્હારે માટે ઉપયુક્ત પાત્રી શોધતી ગઈ છે; માટે કૈલાસેશ્વરીની સાથે તું લગ્ન કર!”

કાશીનાથે, કૈલાસેશ્વરીની સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડી. ત્રણ મહીના પછી, કાશીનાથની સાથે કૈલાસેશ્વરીનાં લગ્ન થયાં. ત્યાર પછી ગંગાપ્રસાદ, પુત્ર, પુત્રવધૂ અને પુત્રીઓને લઈને કાશીએ ગયો. બુંદિયા પણ કૈલાસેશ્વરીની સાથે આવી. કાશીમાં આવ્યા પછી ગંગાપ્રસાદ ફરી દેશમાં ગયો નહીં. તે પરિવારસહ કાશીમાં જ રહ્યો અને પાંચ સાત વર્ષ પછી કાશીમાં જ તેનું મરણ નીપજ્યું.

ઉપસંહાર.

દર્શનસિંહને દેશનીકાલ ક્યાં પછી, નસિરૂદીને પોતાની જનનીને ક્યુબ્જાબાદ મોકલાવી દીધી. મનાબન પાદશાહ બેગમની પાસે રહ્યો. પરંતુ નસિરૂદીને ઢંઢેરો પીટાવી, સધળે જાહેર કરી દીધું કે; “મનાબન મ્હારો પુત્ર નથી. બેગમોએ પ્રપંચ કરીને, મનાબનને મ્હારા ગાદીવારસ તરીકે, ખોટી રીતે જાહેર કર્યો છે.”

વિલાયતી હુગમ સરકારજાની સાથે, નસિરૂદીનના બીજા અંગ્રેજ સલાસદોને પ્રથમથી જ અણુબનાવ હતો. તેમાં કેટલાંક કારણથી હાલ વધારો થયો હતો. તેથી હુગમે જાણ્યું કે, હવે લાખનૌમાં વધારે દિવસ રહેવાય તેમ નથી. વળી પાદશાહના દરબારમાં ચાર પાંચ પક્ષો પડી ગયા હતા. એક પક્ષ મહમદઅલીખાંની તરફેણમાં હતો; બીજો પક્ષ દર્શનસિંહના બચાવ માટે પ્રયત્ન કરતો હતો; ત્રીજો પક્ષ બેગમોની તરફ હતો અને ચોથો પક્ષ વિલાયતી હુગમનો આશ્રિત હતો. આ ચાર પક્ષમાંના એક પણ પક્ષના માણસને ધર્માધર્મ કે ન્યાયાન્યાયનો વિચાર નહતો. આવાં કારણોને લીધે, દર્શનસિંહને દેશનીકાલ ક્યાં પછી, બે ત્રણ વરસને અંતરે, હુગમ છ મહિનાની રજા લઈને કલકત્તે ગયો. કલકત્તે જઈને તેણે એકઠા કરેલા એંશી નેવું લાખ રૂપિયામાંથી થોડા ધણા જુદી જુદી બેંકામાં મૂક્યા. અને બાકીના રૂપિયા તેણે વિલાયત મોકલાવી દીધા.

હજમ જતી વખતે, પોતાના ન્હાના ભાઇને, આદશાહના ક્ષીર કાર્યને માટે મૂકતો મથો હતો. પરંતુ તેનો ન્હાનોભાઇ તેના જેવો ચતુર ન હતો, તેથી તે આદશાહનો પ્રિયપાત્ર થવા પામ્યો નહીં.

હજમના ગયા પછી, નસિરૂદ્દીનના ખીજા અંગ્રેજ સલાસદો, તેને પદચ્યુત કરવાને માટે, નસિરૂદ્દીનને વારંવાર સમજવવા લાગ્યા. પરંતુ નસિરૂદ્દીને તેને એકદમ પદચ્યુત કરવાને માટે હા પાડી નહીં; પણ હજમની સાથે એક જ ટેબલપર બેસીને નહીં ખાવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને એમ કરીને તેણે પોતાના અંગ્રેજ સલાસદોનાં મન મનાવ્યાં.

પરંતુ છ મહીના પછી, હજમ લખનૌમાં આવ્યો કે, નસિરૂદ્દીન પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો. ફરી તેણે એક જ ટેબલપર હજમની સાથે ખાવા માંડ્યું. આથી નસિરૂદ્દીનના અંગ્રેજ સલાસદોને બહુ ખરાબ લાગ્યું અને તેમણે પોતપોતાની નોકરી છોડી દીધી. તે લોકોએ અત્યાર સુધીમાં ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો: તેમને હવે નોકરીની ગરજ નહતી; એટલે તેઓ સ્વદેશ તરફ સિધાવી ગયા. પરંતુ એ લોકોને ગયાને છ મહીના નહીં થયા હશે, એટલામાં અંદર અંદરના કારણસર નસિરૂદ્દીન અને હજમ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. હજમ ખીંધો; અને મોતના ભયે તે રાતોરાત કાનપુર ન્હાસી ગયો અને કાનપુરમાં આઠેક દિવસ રહી, તે કલકત્તેથી આરોબાર પોતાની પત્નીસહ વિલાયત ઉપડી ગયો. વિલાયતમાં જઈ તેણે આરોનેટ થવાને માટે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં. તે હમેશાં વિલાયતના મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો અને કુલીન પુરુષોને પોતાને ત્યાં મીજ-ખાની માટે નોતરતો હતો અને તેમની મીજખાનીમાં લાખો રૂપિયા ઉડાવતો હતો; વિલાયતના લોકોએ તેને “ઈડિયન નવાબ”નું નામ નહીં આપ્યું, પણ કોઈએ તેને “સર ડેનીયલ ડાનથ્રોન” કહીને બોલાવ્યો! થોડા દિવસ પછી, જે બેંકોમાં તેણે લાખો રૂપિયા મૂક્યા હતા, તેમણે દેવાળાં કહાડ્યાં. ચાર પાંચ વર્ષ સુધી અનીતિમાન રીતે એકઠી કરેલી સંપત્તિ બેંકોમાં ડૂલી ગઈ અને રહી સહી થાપણ તેણે આરોનેટ થવાને માટે ઉડાવી દીધી. આવી રીતે વિલાયતી હજમ ખાલી થઈ ગયો! તેની પાસે કંઈ રહેવા પામ્યું નહીં. રહ્યો કેવળ જીનો અત્રો ન કાતર!!

હજમ ગયા પછી, નસિરૂદ્દીન ત્રીજે મહીને માંદો પડ્યો. તેથી તે અંદરના મેહેલમાં જ રહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં તે કોઈને પોતાની પાસે આવવા દેતો નહતો. કેવલ તેની વિશ્વાસુ બાંદી અફઝલ-ઉન્નીસા-ખાતમ, તેની સેવા ચાકરી કરતી હતી. ધીરે ધીરે નસિરૂદ્દીનની તબીબત સુધરવા લાગી; અને થોડા દિવસ પછી તો તે સાજો થયો, એટલે ફરી તેણે રાજકાર્ય તપાસવાનું નક્કી કર્યું.

નસિરહીનના સગાં સંબંધી, સૌ કોઇ તેના હુંડામાં હતાં. ક્યારે વખત મળે અને તેને ઝેર ખવડાવીને મારી નાંખીએ, એ માટે તેઓ ટમટમી રહ્યાં હતાં. પરંતુ અફજલ-ઉન્નીસા ખાતમ જેવી વિશ્વાસુ બાંદી આગળ તેમનું કંઈ વળતું નહતું.

ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની તા. ૭ મી જુલાઈએ બપોરે, સખ્ત તાપ પડતો હોવાથી, નસિરહીને પોતાની વિશ્વાસુ બાંદી પાસે શરબત માંગ્યું. અફજલ-ઉન્નીસા હસતાં હસતાં શરબત લઈ આવી. પરંતુ તે શરબત પીધા પછી, અડધા કલાકમાં તો નસિરહીન તરફથી આવ્યા લાગ્યો ! તેણે “અફજલ-અફજલ” કહીને ત્રણ ચાર ખૂમો પાડી. પણ અફજલ-ઉન્નીસા તો શરબત આપ્યા પછી તરત જ લાંથી વિદાય થઈ ગઈ હતી. નસિરહીનની આવી સ્થિતિ જોઈ, મહેલમાંની બીજી બાંદીઓએ મોટી ગડબડ મચાવી દીધી. ત્યાર પછી હકીમ મીરજાઅલીને બોલાવવા માણસો દોડ્યાં. મીરજાએ આવી, નસિરહીનની શરીર સ્થિતિ તપાસીને કહ્યું, “બાદશાહે ઝેર ખાધું છે !”

નસિરહીનને શરબત આપ્યા પછી, અફજલ-ઉન્નીસા લખનૌના બજારમાં ગઈ; અને આનુઆનુ પૂછીને તેણે માધુસિંહની દુકાન શોધી કહાડી. માધુસિંહ પહેલાં દર્શનસિંહનો નોકર હતો, પરંતુ દર્શનસિંહ દેશનીકાલ થયા પછી, તે હવે કાપડનો વેપાર કરતો હતો; હમણાં હમણાં તો માધુસિંહ કાપડનો આગેવાન વેપારી થઈ પડ્યો હતો. કારણ કે તે વર્ષ દહાડે પચાશ સાઠ હજારની ઉંચલ પાચલ કરતો હતો. અફજલ-ઉન્નીસા કાપડ ખરીદવાને મસે તેની દુકાને ચઢી; તેને જોઈ માધુસિંહ હસ્યો; એટલે અફજલ-ઉન્નીસા પણ હસવા લાગી. માધુસિંહ હસતાં હસતાં, પોતાની પેટી ઉઘાડી હુંડાં બહાર કહાડવા લાગ્યો, એટલામાં પાછળથી દુરમ દુરમ એવાં બે અવાજ થયા. વિલાયતી રીવાલવરની બે ગોળીઓ માધુસિંહના માથામાં પેસી ગઈ અને અફજલ-ઉન્નીસા તે જ વખતે વીજળીની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

માધુસિંહના નોકરો અને બીજા દુકાનદારો, ચારે તરફથી તેની દુકાનમાં ભેગા થયા. તે લોકોએ જોયું કે, માધુસિંહનું શબ દુકાનમાં પડ્યું છે; અને તેની પાસે બાદશાહની રીવાલવર પડી છે.

આણી તરફ રાત્રે અગીયાર વાગતે, અયોધ્યાનો બીજો બાદશાહ નસિરહીન હુયદર મરણ પામ્યો. રેસીડેન્સીમાં તેના મરણની ખબર પહોંચતાંની સાથે, રેસીડેન્સી બે આસિસ્ટન્ટ લખનૌ દોડ્યા. રેસીડેન્સી સાહેબના પહેલાં આસિસ્ટન્ટ શેલપિયર સાહેબ બાદશાહના મહેલમાં પેઠા અને પાટન નામના બીજા આસિસ્ટન્ટ મહેલના દરવાજા પર પહોંચી બસવા લાગ્યા.

રેસીડેન્ટ કર્નલ લોએ, તે જ વખતે નસિરૂદ્દીનના કાકા મહમદ-અલીની પાસે જઈને કહ્યું કે, “અયોધ્યાની ગાદી માટે તમારે અરજ કરવી.”

વૃદ્ધ મહમદઅલીએ, ત્રણવાર નીચા નમીને સલામ કરી કહ્યું, “ખુદા કંપની બહાદુરકો સલામત રહે!” પછી તે નીમાજ પડવા આવ્યો, એટલે રેસીડેન્ટ પણ રેસીડેન્સીમાં પાછો ફર્યો.

રાત્રીના ત્રણ વટિકા વખતે, પાદશાહ યેગમ મનાબન સાથે મ્યાનામાં બેસી રાજમહેલના દ્વાર આગળ આવી પહોંચી, તેથી પાટન સાહેબે મહેલના દ્વાર બંધ કર્યાં. પરંતુ યેગમે હાથી બોલાવી દ્વાર લંગાવ્યાં. આ વખતે યેગમના પક્ષમાં ઓછામાં ઓછા પંદરસો સીપાઈઓ હતા, તેથી યેગમે હિંમત ધરી રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરીધો. પરંતુ પાટન સાહેબે તેનો મ્યાનો અટકાવ્યો, એટલે યેગમના સીપાઈઓ તેને મારવા દોડ્યા. પાટન સાહેબ એકલા શું કરે? તેઓ પ્રાણુભયે ત્યાંથી નહાસી છૂટ્યા!

પાદશાહ યેગમ, ગાદીવાળા દીવાનખાનામાં આવી, મનાબનને ગાદીપર બેસાડી દીધો. આણી તરફ રેસીડેન્ટ સાહેબે હુકમ કર્યો કે, જો પાંચ મીનીટની અંદર, પાદશાહ યેગમ રાજમહેલ છોડીને નહીં ચાલી જશે તો, અંગ્રેજ લશ્કર તોપનો મારો ચલાવશે. પરંતુ યેગમે રેસીડેન્ટની વાત કાનપર ધરી નહીં. તા. ૮ મી જુલાઈની રહવારે દુરૂમ દુરૂમ બંદુકોના અવાજો થવા લાગ્યા. જોત જોતામાં અંગ્રેજ લશ્કરે યેગમના પાંચસો માણસને મારી નાખ્યાં; એટલે બાકીના એક હજાર માણસો પ્રાણુભયે પલાયન કરી ગયા.

અંગ્રેજ સેનાપતિએ, મનાબનના હાથ પગમાં બેડીઓ ઠોકી દીધી; અને એક મહેતરાણી યેગમને પકડીને રેસીડેન્સીમાં લઈ આવી. યેગમ અને મનાબન ચાર દિવસ સુધી રેસીડેન્સીમાં કેદ રહ્યાં. પછી તેમને રાજકેદી તરીકે, રેસીડેન્ટે કાનપુર મોકલાવી દીધાં. આવી રીતે નસિરૂદ્દીન હુયદરનો રાજ અમલ પૂરો થયો અને વૃદ્ધ મહમદઅલીનો શરૂ થયો. તેનો રાજઅમલ શરૂ થતાંની સાથે, નસિરૂદ્દીનના સઘળા કાર-ભારીઓને રજા આપવામાં આવી અને હકીમ મહમદઅલીખાને પાછું પ્રધાનવટું મળ્યું.

નસિરૂદ્દીન હુયદર અને માધુસિંહના, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પ્રાણુ લીધા પછી, અફઝલ-ઉન્નીસા ખાતમ મુસલમાની નામ તળે પોતાની મા બુદિયાની સાથે, કાશીનાથને ત્યાં રહેવા લાગી. તે મુસલમાની થઈ છે, એમ ગણીને કાશીનાથે તેને આશ્રય આપવાને માટે વેઠાઈ પણ રીતની આનાકાની કરી નહીં.

કાશીનાથ હજી કાશીમાં જ રહેતો હતો. હમણાં તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રી એવાં બે સંતાનો પરમેશ્વરે આપ્યાં છે. પુત્રની આકૃતિ બરાબર તેની મા જેવી હતી; તેનું મ્હોડું બરાબર કૈલાસેશ્વરીના જેવું જ હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઇઓના બળવા વખતે, કાશીનાથના પુત્રની વય બરાબર ત્રીશ વર્ષની હતી. તે હવે અયોધ્યાનાથના જેવો દેખાય છે. કાશીનાથની પુત્રીનું મ્હોડું તેના પિતાના જેવું હતું, અને કાશીનાથ તથા માનકુમારીનું મ્હોડું મળતું હોવાથી, કાશીનાથની બન્ને બહેનો, તેની પુત્રીને “માનકુમારી” કહીને બોલાવતા હતા.

કાશીનાથની બન્ને બહેનો, અત્યંત સ્નેહથી, કાશીનાથના પુત્ર અને પુત્રીનું પ્રતિપાલન કરતી હતી. તેઓ પણ માબાપ કરતાં ફ્રાઇઓની સાથે વધારે હળી ગયાં હતાં. વાચકોએ આ નવલ કથાના આરંભમાં એક ફ્રાઇમાનું ચિત્ર જોયું છે; પરંતુ કાશીનાથના સંતાનોની ફ્રાઇમા, સ્નેહમયી સ્વર્ગીય દેવી તુલ્ય છે! જેઓ બાલ્યાવસ્થામાં, માબાપ વિનાના થઈને ફ્રાઇમાના હાથ નીચે ઉછર્યા હોય છે, તેઓ જ ફ્રાઇમાનું મહત્વ, દેવત્વ અને તેની સહૃદયતા જાણી શકે છે.

કાશીમાં, કાશીનાથના ઘરમાં, હમેશાં સંસારત્યાગી સાધુ સંન્યાસીઓનો સમાગમ થતો હતો. સાધુઓને સત્સંગે કાશીનાથ પોતાના દિવસો ઘણા આનંદમાં ગાળતો હતો. સીપાઇઓના બળવા પછી, એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૮ના જન્યુઆરી મહીનામાં એક દિવસ બપોરે કાશીનાથ પોતાની બન્ને બહેનો, પુત્ર, પુત્રી અને પત્નીસહ ઘરમાં બેસી, નાના પ્રકારની ધર્મ ચર્ચા ચલાવતો હતો, એવામાં તેના ચાકરે આવીને કહ્યું કે “મહારાજ, ગાજીપૂરના પાબાહારી બાબાજી આપને મળવાને માટે આવ્યા છે.”

કાશીનાથે અગાઉ પાબાહારી બાબાજીનું નામ સાંભળ્યું હતું. પરંતુ પાબાહારી બાબાજીને તેણે હજી સુધી નજરો નજર જોયા નહતા. તેણે લોકોને મ્હોડે સાંભળ્યું હતું કે, ગાજીપૂર પાસેના એક પહાડની ગુફામાં, પાબાહારી બાબાજી નામના એક મહાપુરુષ, અનશન વ્રત કરી, નિમીલિત નેત્રે, સર્વદા ઈશ્વરભક્તિમાં નિમગ્ન રહે છે. તેઓ કદી પણ આહાર કરતા નથી, તેમ જ કાષ્ઠની સાથે બોલતા નથી. આવા એક મહાત્મા પોતાને મળવા આવ્યા છે, એવું સાંભળી કાશીનાથને અત્યંત આનંદ ઉપજ્યો! લોકો કહે છે કે, હોલ્કર સરકારે પાબાહારી બાબાજીને પોતાના રાજ્યમાં લઈ જવા ઘણી મહેનત કરી હતી. પરંતુ બે વર્ષ સુધી તેમનું ધ્યાન ભંગ થયું નહીં, ત્યારે હોલ્કર સરકારે નિરાશ થઈને, પાબાહારી બાબાજીને પોતાના રાજ્યમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન મૂકી દીધો હતો. પાબાહારી

બાબાજી કદી કદી ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી, નિમીલિત નેત્રે ઈશ્વર ચિંતનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા.

કાશીનાથે પહેલાં પોતાના મનમાં એમ ધાર્યું કે, આ આવનાર પોતે ગાજીપૂરના પાબાહારી બાબાજી નહીં હોય, પરંતુ બીજા કોઈ સાધુબાવા પાબાહારી બાબાજીનું નામ ધારણ કરીને આવ્યા હશે. કાશીનાથ સાધુ સંન્યાસીનું નામ સાંભળી અત્યંત સ્નેહથી, તેમને સામું મળવા જતો હતો, પછી તે સાધુ હોય કે દોંગી હોય: પરંતુ સાધુ નામ ઉપર જ કાશીનાથને વિલક્ષણ ભક્તિભાવ હતો. પાબાહારી બાબાજીના આવવાની વાત સાંભળી, તે આશ્ચર્ય પામતો પોતાના નોકર સાથે બહાર આવ્યો. પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય? ખારણાં આગળ આવીને કાશીનાથે જોયું તો બહાર અયોધ્યાનાથ ઉભા છે! “અયોધ્યાનાથ-અયોધ્યાનાથ” કહી, કાશીનાથ તેને ભેટી પડ્યો! પછી બન્ને જણા ઘરમાં આવ્યા. લગભગ પચ્ચીશ વર્ષ પોતાના ભાષને આવી રીતે જોતાં જ, કૈલાશેશ્વરીના નયનોમાંથી આનંદાશ્રુ બહેવા લાગ્યાં! નારાયણકુમારી તથા ચંદ્રકુમારી સ્નેહથી અયોધ્યાનાથને જોવા લાગ્યાં. ભુંદિયા અયોધ્યાનાથના શરીરપર અતિ સ્નેહથી હાથ ફેરવવા લાગી! અયોધ્યાનાથનો પુનઃ આવી અચાનક રીતે મેલાપ થવાથી, કાશીનાથનો આખો પરિવાર આનંદસાગરમાં નહાવા લાગ્યો!

ગાજીપૂરના પાબાહારી બાબાજી કાશીમાં આવ્યા છે, એવી ખબર જોત જોતામાં કાશીમાં કૈલાષ ગર્ભ તેથી અસંખ્ય માણસો, પાબાહારી બાબાજીનાં દર્શનને માટે, કાશીનાથને ઘેર આવવા લાગ્યાં. પાંચ સાત દિવસ સુધી, કાશીનાથનું ઘર હમેશાં લોકોથી પરિપૂર્ણ રહ્યું. કોઈ માનશે કે, માણસ ખાધા વિના પચીશ વર્ષ સુધી જીવી શકે? પરંતુ એવું કહેવામાં આવે છે કે, પાબાહારી બાબાજીએ, ગયા પચીશ વર્ષમાં એક પાણીનું ટીપું પણ પીધું નહતું!

કૈલાશેશ્વરી, ઘણા વર્ષ પોતાના ભાષને મળવા પામી, તેથી તેના મનમાં હવે એમ થતું હતું કે, હવે ભાષની પાસે હમેશાં બેસી રહેવું; અને તેને મન ગમતા મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત કરવો. પરંતુ અયોધ્યાનાથ પાસેથી, બહારના માણસો ખશે ત્યારે તે ભાષની પાસે આવીને બેસેને? અને અયોધ્યાનાથે તો અનશનવ્રત લીધું હતું, એટલે બહેનના મનગમતાં મિષ્ટાન્નને બદલે તેણે તો પાણીનું એક ટીપું સુદ્ધાં પીધું નહીં!!

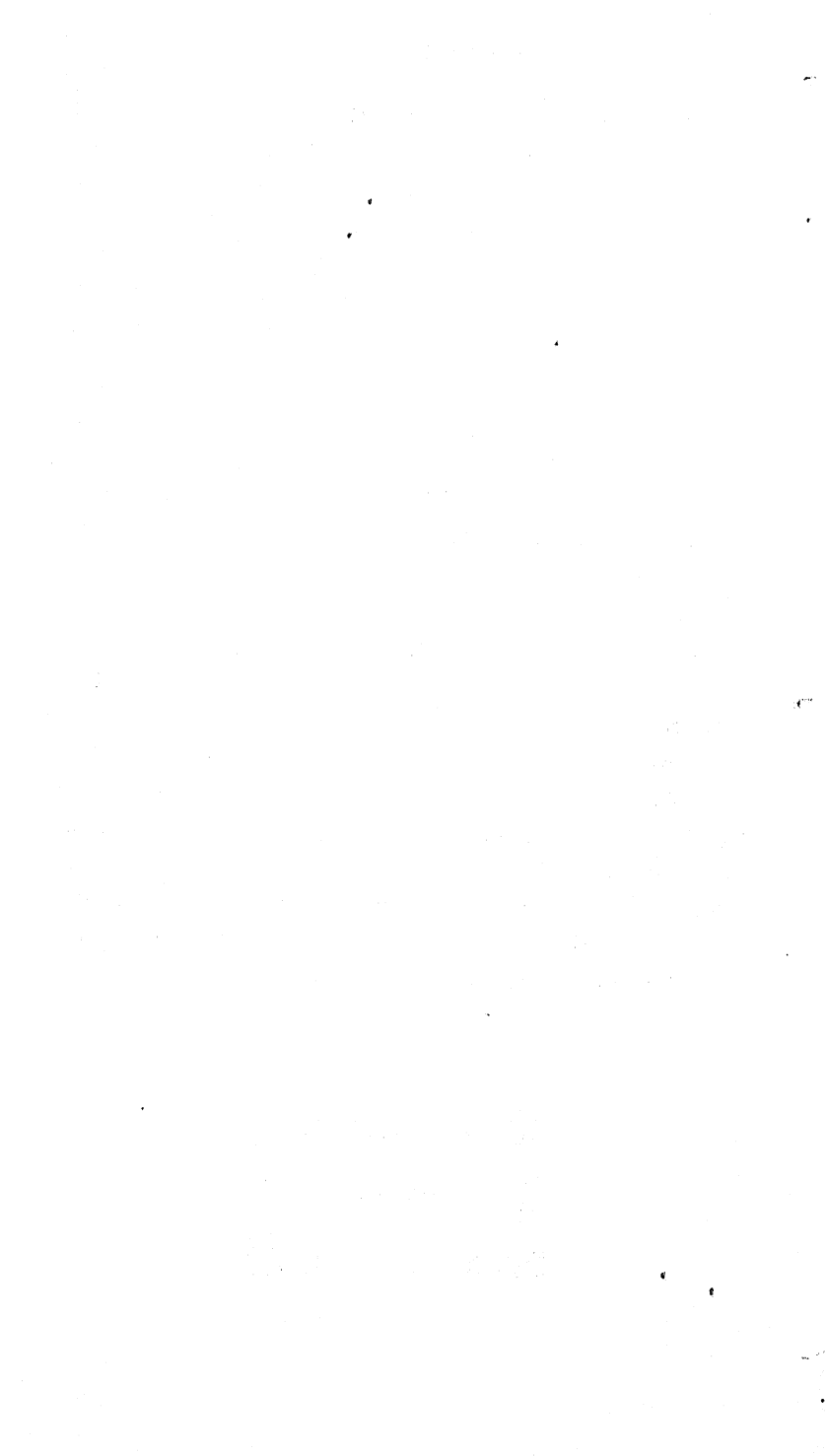
સાત દિવસ સુધી પાબાહારી બાબાજી કાશીમાં રહ્યા. પછી બહેન અને કાશીનાથની પાસેથી જન્મને માટે વિદાયગીરી લઈ, તેઓ હિમાચલ તરફ ચાલ્યા ગયા.

પાપાહારી બાબાજી, જે વખતે કાશીમાં હતા, તે વખતે કાશીનાથે તેમને ધર્મ સંબંધી અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા; પરંતુ તેઓ કોઈની સાથે વધારે બોલતા નહતા. કાશીનાથનો અતિશય આગ્રહ જોઈ એક દીવસ તેઓ બોલ્યા કે, પોતે અનસનવ્રત લીધું કે, તરત તેમનો વિચાર હિમાચલ તરફ જવાનો હતો. પરંતુ હિમાચલવાસી એક મહાપુરુષે તેમને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું કે, સંસારનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરતાં પહેલાં, હિમાચલપર જવાથી કોઈને વિશેષ પ્રજ્ઞ મળતું નથી. તેથી તેઓ લાંબો વખત ગાજપૂરમાં રહ્યા હતા.

કાશીનાથે તે વખતે પૂછ્યું કે, તમે જ્યારે ગાજપૂરમાં હતા, ત્યારે સંસારનાં ક્યાં ક્યાં કર્તવ્યોનું તમારા હાથે પાલન થયું હતું. આના ઉત્તરમાં કાંઈ પણ બોલ્યા વિના, અયોધ્યાનાથે પોતાની ઝાળીમાંથી એક નિત્યનોંધ પોથી (Diary Book) બહાર કહાડી, કાશીનાથના હાથમાં મૂકી. તે પુસ્તક કાશીનાથને ફરી આપવું પડ્યું નહીં. કાશીનાથે તે નિત્યનોંધ વાંચી જાણ્યું કે, હિન્દુસ્થાનમાંથી ચોર અને લૂટારાઓનો જીલમ ઓછો કરવાને માટે, પાપાહારી બાબાજીએ કર્નલ સ્લિમેનને ઘણી મદદ કરી હતી, અને ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઈઓના બળવા વખતે, પાપાહારી બાબાજીએ, સંન્યાસીને વેશે હજારો અંગ્રેજોને બચાવ્યા હતા. એટલું જ નહીં, પણ પાપાહારી બાબાજીની મદદ વિના અંગ્રેજો સહેલાઈથી, સીપાઈઓનો બળવો સમાવી દેવાને સમર્થ બન્યા નહીં હોત. હિન્દુસ્થાનના અંગ્રેજ રાજઅમલના રક્ષણ માટે, હિમાચલવાસી માહાત્માઓએ અને પાપાહારી બાબાજી જેવા બીજા સંસારત્યાગી સાધુ પુરુષોએ, બળવા વખતે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. પાપાહારી બાબાજીની નિલનોંધમાં, બળવાનું ખરું વર્ણન, ઠગ અને લૂટારા લોકોનો જીલમ અને તેમના કાર્યકલાપોનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

સમાપ્ત.

છત્રીઓ સંબંધી એક અગત્યની

નજર-નોંધ.

ડોક્ટર સ્કીલ—પોતાના આરોગ્ય પુસ્તકમાં લખે છે કે “શિયાળાનો હીમ, દવ અથવા ઝાકળ, ઉન્હાળાનો તડકો અને ચોમાસામાં વરસાદના પ્રવાહથી થતી શરીરની દુઃખદાયક પીડાઓને અટકાવવાનું મુખ્ય સાધન એક નજીવી જેવી પણ અમુલ્ય ચીજ “છત્રી” છે.”

છત્રીનો પરિક્ષક—જણાવે છે કે “ડોક્ટર સ્કીલના ઉપરના પ્રકારનો અભ્યાસ કરતાં, હિંદુસ્તાનમાં મળતી વિભાગીય તેમજ સ્વદેશી (જેવી કે કલકત્તા, દિલ્હી અને મુંબઈમાં) કારખાનાઓમાં બનતી કેટલીક છત્રીઓ મેં આજ સુધીમાં વાપરી ખાતરી કરી છે કે—

વિભાગીય-માલ—દિવસે દિવસે હલકો આવતો જાય છે. જેમ કરવાનું કારણ સ્વદેશી સ્ટેજ મોંઘા પણ ટકાઉ અને મજબુત માલને હટાવવાનું છે.

કલકત્તા-દિલ્હીમાં—બનતી છત્રીઓ આકૃતિમાં બેડોલ, બનાવટ તકલાદી અને કિંમતમાં સસ્તી લાગતી વાપરનારને આખરે મોંઘી પડે છે, એટલે છત્રીની હયાતી સુધી તેનાં રોટાં કરવાં પડે છે અને પૈસા પાણીમાં જાય છે.

મુંબઈમાં—કેટલાક લોકો દેખાદેખી કરી, જુના સલીયા, જુનો સામાન તથા ખાદી જેવું કાપડ વાપરી, કલકત્તા દિલ્હીના માલની હરીશાષમાં માલ બગાડી મુકે છે. જ્યારે “મેશર્સ ઈમ્પ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સ” કે જે પેહેડી આજ પચાસ વરસ થયાં છત્રીનો જ વેપાર કરે છે, તે લોકો એકલા જ આખા હિંદુસ્તાન મધ્યે વિભાગીય તથા સખપર એક છત્રીનું કારખાનું ખોલી વિભાગીય માલને ટકર મારે તેવો સફાઈદાર તથા મજબુત માલ, પેહેલ વેહેલા જ બનાવવાનું મોટું માન ખાતરી જાય છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ તેમની “ધી નેશનલ અસ્થેલા ફેક્ટરી” ને કોંગ્રેસ દેવીના તથા બીજા પ્રજાકીય-પ્રદર્શનો તરફથી ચાંદો અને સરટીફિકેટો દર વરસે મળતાં જાય છે એ જ તેની ઉત્તમતાનો જગજહેર પુરાવો છે.

પત્ર વ્યવહારનું ઠેકાણું:—

મેશર્સ ઈમ્પ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સ,

મારકેટ, જુમામસજીદ—મુંબઈ.

રાજ રજવાડામાં વખ- ણાતી દવાઓ.

રાજ રજવાડામાં જાણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર ડાક્ટર કાલિદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બગ્ગવી ઉત્તમ સરટીફિકેટ મેળવેલ છે.

બાદશાહી ચાકુતી.

અનંગ વિલાસ.

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરૂષાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર સુખ ભોગવવા માટે ઉંચામાં ઉંચી દવા જોઈએ તો અનંગ વિલાસ ચાકુતી છે. રાજ રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા બહુ વખણાય છે. વીર્ય દોષના તમામ વ્યધિ મટાડી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઇ આપનાર અને નયલા માણસને પણ જીવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા, અમારી ખાસ ભલામણ છે. ગુમાવેલી તાકાતને પાછી લાવી જીવાનનીને ટકાવી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઈપણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોલીની ડબ્બી એકના રૂા. દસ.

બાનુઓના લાલની વાત.

પ્રદર, ધુપણી, રતુદોષ, દસ્તાન સંબંધી વ્યાધિ અને ધાતુ વિકારના સ્ત્રીઓના દરેક રોગ મટાડી અબલા જીવન નામની દવા ગર્ભાશય સુધારે છે. ૬૪ ગોલીની ડબ્બી એકના રૂપીયા બે.

ગરમીનો દુશ્મન !!

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ, ગરમીને લીધે બગડી ગયેલ લોહી સુધારવા માટે અમૃત સમાન દવા છે. આ દવાના સેવનથી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખરાબ દરદ ફરીથી થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. ૬૪ ગોલીની ડબ્બી એકના રૂપીયા બે. ગરમીના જખમને તુરત રૂબનાર મલમની ડબ્બીના આઠ આના. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું.

ડાક્ટર કાલિદાસ મોતીરામ-

રાજકોટ-કાઠીયાવાડ.

વિદ્વાન ડાક્ટરના ફામાં કોપી આ ઉપરથી બનાવવામાં
આવેલી દવાઓ.

વસનજી નંથુની કુંઠ

અંગ્રેજી દવા વેચનાર

બહારકોટ, મારકીટ—મુંબઈ.

ધ્યાન આપી વાંચશો તો ફાયદો થશે. જીનું તે સોનું. શરીરની તંદુરસ્તી જળવી રાખવાના અક્સીર ઉપાયો. ધરમાં રાખવા લાયક તથા મુસાફરી કરતી વખતે દરેક માણસ હમારી દવા સાથેજ રાખે છે.

તાવ માટે અક્સીર—મેનીકા એગ્ર્યુમિક્સર ગમે તેવા તાવને ફક્ત બે લાગ લેવાથી નાબુદ કરે છે. કી. આ. ૧ આના ૧૦.

મેનીકા ફીવર પીલ્સ—શરીરમાં હમેશા ઝીણા તાવનું રહેવું એકાંતરીયા તાવ વીગેરે તાવને ફક્ત એકજ આટલી વાપરવાથી ફાયદો કરે છે. કી. આ. ૧ આના ૧૨.

લોહો સાફ કરવાનો અક્સીર ઉપાય—વીલસનનો આયો-ડાઇઝ સારસાપરેલા. શરીરનો મુખ્ય આધાર લોહીની સ્વચ્છતા છે; પણ જ્યારે તે ખરાબ થાય છે, ત્યારે શરીરની અંદર ઘણી જાતના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ એકજ આટલી વાપરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. આ સારસાપરેલા સ્ત્રીને પાવાથી પણ બહુ ફાયદો કરે છે. કી. આ. ૧ ર. ૨.

હેરીસ ટોનીક પીલ્સ—અનાજ પાચન કરી અદ્ભુત શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, ઝાડો સાફ લાવે છે, શરીરની અંદર કોઈ પણ જાતનો રોગ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, તેવી અક્સીર ગોળીઓ આ. ૧ ર. ૧.

વિન્સ કફ પીલ્સ—ઝાખારનું નીકલવું ઉધરસ વીગેરેનું થવું તથા સહેજમને માટે આ ગોળી બહુ ઉપયોગી માલમ પડી છે. આ. ૧ કી. આના ૧૦.

વિન્સ ગોટ્ડ ડ્રાપ—ગરમીથી થતા રોગો જેવા કે પ્રમેહ ધાતુ વીગેરેનું ક્ષીણ થવું, નબળાઈનું વધવું વીગેરે માટે આ એક અક્સીર ખસાજ છે. આ. ૧ કી. ર. ૧-૮-૦.

વિન્સની જીલ્લાની ગોળીઓ—ઝાડો સાફ લાવે છે અનાજ પાચન કરે છે. તથા શરીર બહુ સારી સ્થિતિમાં રાખે છે. કી. આ. ૧ આના ૮.

વિન્સ રોઝ આઈડીયસ—શરીરની અંદર આંખ તે એક રત્ન છે; તેને સંભાલવાની દરેક માણસને જરૂર છે. તેને માટે આ દવા બહુ અકસીર છે. હમેશા આંખની અંદર ટીપા નાંખવાથી, આંખ બહુ ચોખ્ખી રહે છે. આંખની અંદર લોહી વીગેરેને તોડી નાંખે છે. કાયની ભુંગલી સાથે બાટલી વેચાય છે. કી. આ. ૧ આના ૧૦.

વિન્સ કલોરોડાઇન—ઝાડા ઉપર તથા કોલેરા ઉપર આ દવા ફક્ત એકજ ભાગ લેવાથી ગમે તેટલા જીલ્લા થતા હોય તો બંધ કરે છે. આ. ૧ કી. ૩. ૦૦.

વિન્સનો દરાજનો મલમ—ગમે તેવી દરાજ લાલ કાલી વીગેરેને ફક્ત એકજ દાબડી વાપરવાથી પ્રાયદો થાય છે. કી. ૩ બી ૧ આના ૪. રેજીસ્ટર્ડ નંબર ૧૦૬ તપાસી લેવો.

વિન્સ એમ્બ્રોક્શન—સાંધાનું ઝલાઈ જવું શરીરમાં કલતરનું થવું તથા વા વીગેરે માટે અકસીર તેલ છે. આ. ૧ કી. ૩ ૧૦.

વિન્સ ડ્રમેઝીમબામ—માથાના દુખારા માટે અકસીર મલમ. આ. ૧ ૩ ૦૦.

તે શીવાય હમારી દુકાને દરેક જાતની વિલાયતી દવાઓ, સાબુ, સેન્ટ વીગેરે જથ્થાબંધ તથા છુટક મલે છે. બહારગામના વિ. પિ. ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. હમારી દવાઓની ખાત્રી ફક્ત એકજ વખત વાપરવાથી થાય છે અને તે દરેક કુટુંબમાં રાખવા ખાસ બલા-મણુ કરીએ છીએ. વાપરવાની રીત યુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં બાટલી સાથેના હેંડબુકમાં હોય છે.

વેચનાર તથા બનાવનાર,

વ સ ન જ ન થુ ની કું.૦.

મારકીટ-મુંબઈ.

સપટ કંપનીની જગ પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

મુંબઈ કાલબાદેવી રોડ.

હરસ મસા માટે.

ગોળીઓ કી. રૂ. એક—મલમ કી. રૂ. દોઢ.

આ દવાથી ગમે તે જાતના લોહીયાર દુજતા કે સુકા મસા સારા થાય છે. દુજતા મસા તરત બંધ થઈ બેસી જાય છે. ઝાડો સાફ લાવે છે. ભુખ લગાડે છે. સપ્તરામાં થતી વેદના બંધ થાય છે. દરદોનો મુગ સુદ્ધાં નાશ કરે છે.

દમ હાંફણુ શ્વાસનું ચુર્ણ.

આ ચુર્ણ દમ હાંફણુ શ્વાસ ખાંસી વગેરે જીનામાં જીના ગમે તેવાં હઠીલાં દરદોને જરૂર નાબુદ કરે છે. કી. શીશીનો રૂ. એક.

ગરમીપર રામ બાણુ દવા.

આ દવા ગમે તેવા નવા કે જીના ગરમીના રોગો ને ફક્ત એકજ દહાડો પીધાથી પીશાબમાં થતી અગન તનક અને પડને બંધ કરી જખમ જડમુળ સુદ્ધાં નીકળી જાય છે. ગરમી વાસ્તે એક આ અકસીર ઉપાય છે. કી. રૂ. સવા.

સપ્ટ કંપનીની જગ પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

મુંબઈ કાલબાદેવી રોડ.

શક્તિ માટે.

કામદિપોત્તેજક ચુર્ણ—કીં. રૂ. દોઢ.

કામ દિપોત્તેજક તેલ કીં. રૂ. એક.

આ દવા શક્તિ માટે એક અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. અશક્ત પુરૂષોએ આ દવાનો ઉપયોગ કરવાથી તેઓના શરીરમાંથી નબળાઈથી ઉત્પન્ન થયેલાં બધાં દરદોને નાશ કરી શરીરના દરેક અવયવ પુષ્ટ બનાવે છે.

સપ્ટ લોશન.

દરાજ કે દાદરની અકસીર દવા. આ દવા સુગંધીપાણી છે. કપડાં ખરાબ થતાં નથી. દરાજ ખુજલી ખરજવું પગમાં પ્રાટકુટ પડે છે તે, વગેરે દરદોપર રામબાણ દવા છે. કીં. ચાર આના.

ખરજવાનો મલમ.

આ મલમ ખરજવું પિત્ત ખુજલી દરાજ ખીલ વગેરે ચામડીના બુનામાં બુનાં દરદોપર તદન ખાતોપૂર્વક રામબાણ દવા છે. કીં. શીશી એકના આઠ આના.

પેઠણ પાઘડીઓની મોટી ઉકાત

અમારે ત્યાં પેઠણ પાઘડીઓ શીવાય ઉભોઈ તથા વડોદરાની પાઘડીઓ તથા અમદાવાદી માલ (ઘોતીજોટા, પીતાંબર, સાડીઓ, ખંડ, કીનખાપ વીગેરે) તથા નાગપુરી માલ (ઘોતીજોટા, ઉપરાણાજોટા વીગેરે) તેમજ દક્ષણી બરના વડોદરી, માહેશ્વરી, ધનવડો, અમદાવાદી લુગડા ખંડ વીગેરે ઘણા જ કીફાયત ભાવથી વેચવામાં આવે છે. એકવાર પધારવાથી ખાત્રી થશે.

તાજે કલમ—દેશાવરના ચોરડરો ઉપર પુરતું લક્ષ આપવામાં આવે છે.

શા. હરિલાલ છગનલાલ,
કેન્ડ-શરાફ બજાર-મુંબઈ.

મોહનલાલ સરપચંદની કુંપની.

ભાજપાલા સ્ક્રીટ મુંબઈ.

જુદા જુદા મેકરોનાં ચહડઉતર ભાવનાં સેન્ટો તરહે-
વાર સાબુ, ઠાલન વોટર, પેટન્ટ દવાઘડ્યો, ખોરાકી, વીગેરે
જથ્થાબંધ બજાર કરતાં પુષ્કલ કીધાયતે વેચનાર.

ફક્ત એક વખત કામ પાડી ખાત્રી કરો.

ઈમ્પીરીયલ હેરદાઈ.

ખાસ ખાલ કાળા કરવાનો કલક રૂ. ૦૥૥.

આ ઇંગ્લીશ હેરડાઈથી બીલકુલ ડાઘ પડતા નથી.
પેરીસની પ્રખ્યાત રીગૉડ કુંપનીની છેલ્લામાં છેલ્લી બનાવટ

પુષ્પમાલા હેરઓઈલ.

ફક્ત રૂ. ૦૥૥.

આ તેલ માથામાં નાંખવાથી બાળ લાંબા રેશમ જેવા
નરમ અને સુવાલા બનાવે છે. વિદ્યાર્થી તથા સ્ત્રીઓને
બહુ ઉપયોગી—

ચાહા

ચાહા

ચાહા

મોસીન વ્રાન્ડ ચાહા.

દરેક રતલી બોક્ષમાં ત્રણ બતમાં વેચાય છે.

આ ચાહા ઉત્તમ અને ખાસ લહેજતદાર છે.

એજન્ટ

મોહનલાલ સરપચંદની કું.

જથ્થાબંધ તથા છુટક પરફ્યુમરીના વેપારી.

ભાજપાલા સ્ક્રીટ—મુંબઈ.

पीछे देखो.

“अच्छामाल और वाजवी कीमत”

लीजिये ! देखिये !! और अपनी मित्रमण्डलीकोभी दिखलाइये !!!

अजमेरके बनेहुये बढ़िया बढ़िया अत्तर;

तोला		कीमत;	तोला		कीमत;
गुलाब.	१	१६, ८, ५, ४, ३, २	केशर.	१	३, २, १
केवडा.	,,	... ५, ४, ३, २	अगर.	,,	३०, १०, ५
हिना.	,,	८, ६, ५, ३, २, १	रुह गुलाब.	,,	६०, ४५
मोगा.	,,	... ८, ६, ४, २	रुह खस.	,,	७, ६, ५
बमेली.	,,	... १०, ८, ५, ३, २	रुह पानडी.	,,	३, २

कारखाना }
अजमेर. }

जनमनोहरकम्पनी; अत्तरवाला.

कालकादेवीरोड; आँमेका बाड़ा—बम्बई.

**BEST QUALITY AND PROPER PRICES.
GET AND TRY IT; AND THEN SHOW IT TO
YOUR FRIENDS.**

Best ATTAR made in Ajmer.

	Rs. per Tola.		Rs. per Tola.
Rose 16, 8, 5, 4, 3, 2	Keshar ...	3, 2, 1
Keora 5, 4, 3, 2	Agar (pure)...	30, 10, 5
Hina 8, 6, 5, 3, 2, 1	Ottro Rose ...	60, 45
Mogra 8, 6, 4, 2	Ottro Khasa...	7, 6, 5
Chambeli 10, 8, 5, 3, 2	Ottro Panree.	3, 2

ATTAR FACTORY } JANMANOHAR COMPANY PERFUMERS.

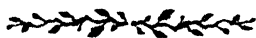
AJMER.

Kalbadevi Road, Angre's Wada.

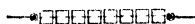
PACKING AND POST CHARGES EXTRA.

BOMBAY.

वैद्य प्रभुराम जीवनराम औषधालय.

**DR. POPAT'S
THE BOMBAY AYURVEDIC
PHARMACY.**

**BEST COLLECTION OF SCIENTI-
FICALLY PREPARED MOST
USEFUL AYURVEDIC
MEDICINES.**

 ALL the principle Ayurvedic drugs are daily prepared in large quantities according to the accepted formulas of Charaka, Sushruta, Vagbhatta, Ras Ratan Samuchaya, Yogratnakar and other standard Sanskrit Medical works.

This Pharmacy which has a reputation of last 30 years in Bombay, has achieved the highest awards in the form of Poona, Rajkot, Ahmedabad and Bombay Exhibition medals with first class certificates.

CATALOGUES ON APPLICATION.

Address:—

**DR. POPAT'S BOMBAY AYURVEDIC
PHARMACY.**

Anantwadi—BOMBAY.

જમનાદાસ પ્રધર્સ.

અંગ્રેજ દવા વેચનાર સામસેટ સ્ટ્રીટ.

મારકીટ મુંબઈ.

“પીન્સ” રૂમેટીઝમ ખામ-સંધીવા તેમજ દરેક જાતના દુખાવા માટે ખાસ-આ ધણોજ અસરકારક મલમ શરીરે ચોળવાથી સંધીવા સરખો દુઃખદાયક રોગ થોડા વખતમાં નાબુદ થાય છે. હાથ પગનું રહી જવું, શરીરના કોઈ અવયવ ઉપર એકદમ સોજો ચઢી આવવો, પેડુની આળુઆળુના લાગમાં અતિશય દુખાવો થઈ આવવો, વાંસો ફાટ્યા કરવો તથા અકડાઈ જવો, કમરનો લાગ ઝડાઈ જવો, ગરદનની નસો સજડ થઈ જવી. તેમજ સ્ત્રીઓના કેટલાક લયંકર રોગો, જેવા કે સુવાવડ અને ગર્ભાધયના રોગોને વળી કમર અને પગનું ઝડાઈ જવું વગેરે દરેક જાતના શરીરના દુખાવા ઉપર આ મલમનો ઉપયોગ કરવાથી તરતજ આરામ થાય છે. શરદીને લીધે માથાનો દુખાવો અને કલતર આ મલમ ધસવાથી મટી જાય છે. કીમત શીશી એકના આઠ આના.

“પીન્સનો” દાદર માટે ખાસ મલમ-ફક્ત ત્રણ વખત લગાડવાથી જરા પણ અગત્ય વગર ગમે તેવી દાદર સાફ થાય છે. આ દવા થંડક સાથે સારી ખુશખો પણ આપે છે, અને દરદને જડમૂળમાંથી કાઢી નાખે છે અને ફરી તે દરદ એ જગાએ પાછું થતું નથી, એજ એ દવાની જામીનગીરી છે. આ દવા ધણા વખતથી હજારો દરદી ઉપર અજમાવેલ હોવાથી, અમે હીમતથી કહીએ છીએ કે, આરામ ન થાય તો તેના પૈસા પાછા આપીશું. ડબી ખરીદતી વખતે અમારા નામનું લેબલ ડબી ઉપર વાંચીને લેવું. કીમત ડબી ૧ ના આના ચાર.

“પીન્સ” એમ્બ્રોકેશન-દરેક જાતના સંધીવા માટે ખાસ આ ધણુંજ અસરકારક તેલ શરીરે ચોળવાથી સંધીવા સરખો ધણોજ દુખદાયક રોગ થોડા વખતમાં નાશ થાય છે, હાથ પગનું રહી જવું, પેડુની આળુઆળુનાં લાગમાં અતિશય દુખાવો થઈ આવવો, વાંસો ફાટ્યા કરવો તથા અકડાઈ જવો, કમરનો લાગ ઝડાઈ જવો, ગરદનની નસો સજડ થઈ જવી, તેમજ સ્ત્રીઓના કેટલાક લયંકર રોગો જેવા કે સુવાવડ અને ગર્ભાધયના રોગો ને વળી કમર અને પગનું ઝડાઈ જવું વગેરે દરેક જાતના શરીરના દુખાવા ઉપર આ એમ્બ્રોકેશનનો ઉપયોગ કરવાથી તરતજ આરામ થાય છે. શરદીને લીધે થતું કલતર, આ તેલ ધસવાથી મટી જાય છે. કીમત શીશી ૧ ના આના ચાર.

વાંચો ! વાંચો ! વાંચીને ખાત્રી કરો.

ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપનારાં ઉત્તમ પુસ્તકો.

કી. રૂ. આ. પૈ.

મણીમોહન અથવા ભાગ્યહીન ભાઈ બહેન	૨-૦-૦
(એક રસિક સંસારી મનારંજક વાર્તા.)	
રમણ અને તારા. (એક રસિક નોવેલ)	૦-૧૩-૦
સોરઠી સોમનાથ. (એક ઇતિહાસીક નોવેલ.)	૧-૪-૦
હાથ બાબાનાં સાહસ કર્મો.... ..	૧-૪-૦
ગુલગનરે સ્ત્રી ચરિત્ર (મનારંજક ૪૩ વાર્તા)	૧-૪-૦
ગુલકાંત અને ગોટા લક્ષ્મી. (એક સંસારી નાટક.)	૧-૮-૦
સ્ત્રી ન્યાયકળા અથવા વેણીપુરના વેપારી, નાટક... ..	૦-૧૨-૦
રૂપસુંદરી વિજય નાટક	૦-૧૦-૦
શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ ચંદ્રિકા નાટક. (અનંતકવિ વિરચિત)	૦-૪-૦
મનોપદેશ (ચાલુ નાટકના રાગોમાં ભજનો)	૦-૬-૦
આર્ય સંસાર અથવા નવી વહુ. (બે મીત્રાનું સંભાષણ)... ..	૦-૧૨-૦
શ્રી યોગવાસિષ્ઠ સાર. (ગુજરાતી ભાષાન્તર.)	૧-૧૨-૦
શ્રી સુભાષિત રત્ન ભાન્ડાગાર (મૂળ સહિત પૂર્વાધિ ગુ. ટીકા.)	૫-૦-૦
શ્રી ભગવદ્ગીતા તત્ત્વબોધ. (મૂળ સહિત ગુજરાતી ટીકા.)	૦-૫-૦
શ્રી મુક્તશાસ્ત્ર (કાલીદાસ પંડિતકૃત) હાલ થોડા જ વખત માટે... ..	૩-૦-૦

જાદુનાં પુસ્તકો વાંચો.

જાદુ કપટ પ્રકાશ ભાગ ૧	૨-૮-૦
સદર ભાગ ૨	૨-૦-૦
સદર ભાગ ૩	૨-૮-૦
પંચતી લાગબાણ. (૨૫ ખેલોનાં ચિત્રો સહિત)... ..	૦-૧૨-૦
જાદુઈ કૌતુક સંગ્રહ. (૫૨ કાર્ડના ૩૫ ખેલો ચિત્રો સહિત.)	૦-૧૨-૦
અજબ જાદુના ખેલો. (૪૫ ખેલો ચિત્રો સહિત)... ..	૦-૧૨-૦
ચમત્કારીક મંત્રવિદ્યા. ભૂતાવળ (મનને અતિ આનંદ આપનાર.)	૦-૮-૦

ઉપરનાં પુસ્તકો સિવાય દરેક જાતનાં પુસ્તકો અમારી દુકાન ઉપરથી મળશે. બહાર ગામના ગ્રહાકો માટે વી. પી. થી પુસ્તકો મોકલાવવામાં આવે છે. પત્ર વહેવાર નીચેના સરનામા મુજબ કરવો.

૬૧૦ વસનજી પરમાણુંદ ચાહેવાલા.

* પુસ્તકો વેચનાર તથા ગ્રંથ કરનાર તથા કમીશન ઉપર કામ કરનાર.

ટે. કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

બે અકસીર દવાઓ શક્તિની ગોળીઓ મદનમંજરી.

લોહીને સુધારે છે, વીર્યને વધારી ઘટ કરે છે, જ્ઞાનતંતુઓને સતેજ કરે છે, મુત્રાસય અને વિર્યાષય સંબંધી નવાં તેમજ જુનાં દરદો સારાં કરે છે, બંધ કુપ્ટનો નાશ કરી હસ્ત સાફ લાવે છે, ચાદશક્તિને તાજ કરે છે, પેશાબ અને સ્વપ્નામાં જતી ધાતુને બંધ કરે છે; અને દુકામાં ધાતુ વિકારના તમામ રોગોનો નાશ કરી નષ્ટ થયેલ પુરુષત્વ બક્ષે છે.

કીમત ગોળી ૪૦ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦.

શક્તિને માટે લેપ નપુંસકત્વારી ધૃત.

આ ધૃતના લેપથી અજ્ઞાનતાને લીધે કરેલ અનેક દુકર્મોથી થયેલ ગુપ્ત ભાગની શિથિલતા, વક્તા નરોની કમજોરી, ઇત્યાદિ તમામ નપુંસકત્વ દોષ દૂર થઈ પરિપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કીમત તોલા ૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦.

દરેક દવાઓનું પોસ્ટેજ પેકીંગ જીદું પડશે. મોટું કયાટલાગ મુક્ત.

રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી,

આયુર્વેદોદય ઔષધાલય-જામનગર (કાઠીયાવાડ).

બ્રેચ ઓફીસ નં ૦ ૧-મુંબઈ, કાળજાદેવી રોડ, નં ૦ ૨૮૬.

બ્રેચ ઓફીસ નં ૦ ૨-કલકત્તા હેરીસન રોડ, નં ૦ ૧૭૭.

જે. વી. ન વ લ ખી ની કું

સ્કુલો-ઓફીસો-આર્ટીસ્ટ-ઈજનેરો વગેરે માટે.

સ્ટેશનરી-ફોઈંગ અને પેઈન્ટીંગનો.

દરેક જાતનો સામાન.

રબરસ્ટેમ્પ બનાવવાનો સામાન.

નીશાળો માટે કીન્ડર ગાર્ટનનો સામાન.

રબરના અંગ્રેજી ટાઈપના બાકસો:-

૬ જેથી કોઈ પણ માણસ પોતાનું નામ-ટુકાણું વગેરે છાપી

શકે છે-કીમત-રૂ. ૦૧૧ થી રૂ. ૧૫) સુધી.

રબરસ્ટેમ્પ-સૌથી સારાને સસ્તા બનાવી આપવામાં આવે છે.

કેટલગ ૧ આનાની ટીકીટ મોકલવાથી મફત

મોકલી આપવામાં આવશે.

જે. વી. નવલખીની કું

કાલકાદેવી રોડ-મુંબઈ.

વ્યાયામ કળાશાસ્ત્ર.

આળક અને જીવાનના શરીરનો આંધા મજબૂત થાય તેને સાફ અનેક જાતની દેશી પરદેશી કસરતનો સંગ્રહ છે. તેની અંદર ક્વાયત, છદાદાર અવયવોની હીલચાલ, દેશી અખાડાની કસરતો, લાઇટપોલ, બાલ છડીની કસરત, ડબ્બેલ્સની કસરત અને મગદળના દાવ સમજીતી, ચત-વણી અને ચિત્ર સહિત છે. ૩૩૫ ચિત્ર વુડકટસ છે. કીમત રૂ. ૨ પો.)= વર્તમાનપત્રોના મત નીચે પ્રમાણે છે. (૧) મિ. ચેસ્ટર્ટના અંગ્રેજી પુસ્તકના ગુજરાતી તરજુમા કરતાં, આ પુસ્તક વધારે ચઢીઆતું છે, અધા સુધરેલા દેશોની રીતિઓનું શોધન કરી, ઉમદા ક્રમથી ગોઠવેલું છે. પુસ્તક સંપૂર્ણ કરવા માટે સામટો ખર્ચ કરવામાં પણ ક્યાશ રાખી નથી. પ્રયત્નના પ્રમાણમાં કીમત ખીલકુલ વધારે નથી. (સૌરાષ્ટ્ર શાળાપત્રિકા-જીનાગઢ) (૨) રચના ઉત્તમ છે. ગૃહસ્થોએ પોતાના અગ્ન્યાના ઉપયોગને સારુ સંધરવા યોગ્ય છે. (બુદ્ધ પ્રકાશ) (૩) ગુજરાતી ભાષામાં કસરતને માટે આવું વિગતવાર શાસ્ત્રિય રીતે લખાયેલું કોઇ પુસ્તક નહતું. તેનો અનુભવ ઘેરપણુ લઇ શકાય એવું છે. (સમા-લોચક) (૪) સર્વ જણને સમજ પડે તેવું છે. શ્રમના પ્રમાણમાં મૂલ્ય ન્યૂત છે. (મહાકાળ) દરેક જાહેર લાયબ્રેરીએ અને કુટુંબવત્સલ ખાસ સંધરવું જોઇએ. (સત્યવક્તા) (૫) પુસ્તક ઘણું કીમતી છે, આળકને પણ સમજ પડે એવું સહેલી ભાષામાં હોવાથી લોકપ્રિય થઇ પડે એમ છે. (રાસ્તગોફતાર) (૬) કસરતનો ક્રમ એવો સરસ છે, કે આળક અને જીવાનોને કેળવવામાં કોઇ પણ જાતની મુશ્કેલી આવ નહિ. તેની અંકેક નકલ દરેક નિશાળમાં, દરેક ઘરમાં અને દરેક વિદ્યાર્થી ખાસ હોવી જોઇએ. (વૈશ્ય પત્રિકા) (૭) કોઇ પણ વાંચનાર ખીજની મદદ વગર કસરત કરી શકશે. ભારે શ્રમ અને પૈસાનો મોટો ખર્ચ કરેલો લાગે છે (ગુ. મિત્ર અને દર્પણ) (૮) દરેક ભાષામાંથી જે સાફ લાગ્યું તે સ્વીકાર્યું છે. (ગુજરાત પંચ) (૯) ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો કરતાં ઉત્તમ છે. સાધારણ શિક્ષકો સહેજે સમજી શકે અને ઉલટથી ઉપયોગમાં લઇ શકે તેવું છે. (કેળવણી) (૧૦) છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોને આધારે કરેલું સર્વોત્તમ અને સંપૂર્ણ પુસ્તક છે. (વૈદ્યકદંપતર) નિશાળો ઉપરાંત ઘેર બેઠાં પણ માયાપો આમાં અતાવેલી રીતે પોતાનાં આળકોને ફીલ કરાવતાં રહે તો તેથી હાલ જે નમાલાં છોકરાં માલમ પડે છે, તેને બદલ મજબૂત આળકો થાય. દરેક કુટુંબમાં આવા પુસ્તકની જરૂર છે. તેની કીમત બે રૂ. વધારે પડતી નથી-(સાજવર્તમાન.)

દેશી નામું-કીમત ૦-૪-૦ પો. ૦)- ઇલાકામાં કેળવણી ખાતામાં ટેકસ્ટ બુક છે.

મુંબઇ-એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની-કાલ્યાદેવી.

મુરત-કરસનદાસ નારણદાસ-કેળાપીઠ.

રાજકોટ-બહેચર મેઘજી-પુરા બજાર.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ

દેશી નામાવાળા વડોદરા.

જુનાગઢ પાંજરાપોળ લૉટરી

ઓફિસમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

“શ્રી શંકર દ્વિવિજય” ગુજરાતી ભાષાંતર.	રૂ.	૪- ૦-૦
શ્રી યોગ કૌસ્તુભ.	રૂ.	૧- ૮-૦
શ્રી જીવન્મુક્તિ વિવેક ભાષાંતર...	રૂ.	૧- ૮-૦
રમુજ માળા	રૂ.	૧- ૦-૦
શ્રી સાંખ્ય દર્શન ભાષાંતર...	રૂ.	૧- ૪-૦
મિત્રતા વિષે નિબંધ.	રૂ.	૦- ૬-૦
હસાહસ ભાગ ૧ લો... ..	રૂ.	૦- ૬-૦
હસાહસ ભાગ ૨ જો	રૂ.	૦- ૬-૦
કુંબુસનાં કર્મની કહાણીઓ.	રૂ.	૦- ૬-૦

ધત્યાદિ. ધત્યાદિ.

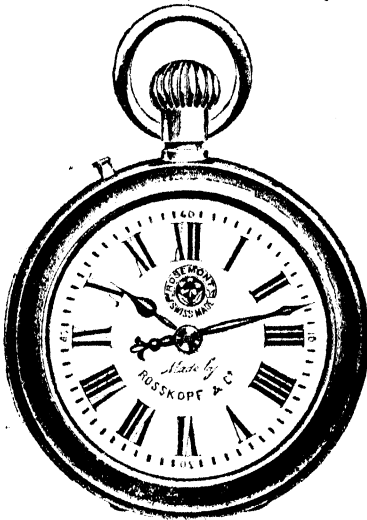
પુરૂષોત્તમ કહાનજી ગાંધી,

લીંબડીવાળા.

જુનાગઢ-(કાઠિયાવાડ.)

મોહનદાસકમલશી.

નાં ૧૩-૧૪ નીચર મમ્માદેવી પોસ્ટ ઓફીસ—મુંબઈ.
૨૫ વરસની જુની અને જગપ્રસિદ્ધ દુકાનની
એકવાર મુલાકાત લેશો.

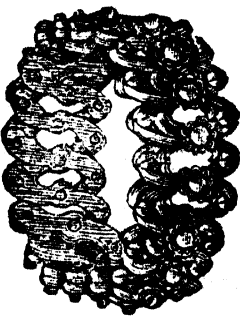
હાલમાં રોસકોપ એન્ડ
કંપનીનાં ખાસ બનાવે-
લાં રોઝમોન્ટ વોચીશોનો
મોટો જથ્થો આવેલો છે.

રોઝમોન્ટ ઓપન લાઈન
૧૮-૧૯-૨૧ નાં ૧) રૂ. ૧૩).
દીતો રોકનના કાંટા સાથે
લાઈન ૧૯ નાં ૧) રૂ. ૧૪).

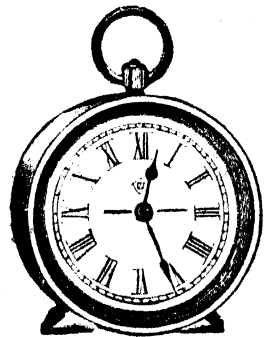
ઉપલા વોચીશો ખાસ રોસ-
કોફવાલાએ પોતાના કારખાનામાં
બનાવેલાં છે જેથી ટાઈમ આપવા
માં એટલાં તો ચાકસ છે કે, એક
મીનીટનો બી ફેર પડતો નથી. એ
શિવાય હલકા રોસકોફ નાં ૧ લો

૩. ડા. નાં ૨ જે ૩. ડા. નાં ૩ જે ૩. પા.

દરેક વોચની પાંચ વરસની ગેરંટી આપવામાં આવશે.
નાની મોટી થઈ શકે એવી એનશોનીઆ બી ટાઈમપીસ.
રખરની બંગડી.

જેડી ૩) ના ૩. ૩ થી ૧૫.

ના. ૧ રૂ. ૨૧

દરેક ચીજ જોઈ તપાસીને મોકલવામાં આવે છે. બહારગામ માલ
વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. ચીજ સાથેનું પ્રાઈસ લીસ્ટ અડધા
આનાની ટીકાટ મોકલવાથી મફત મોકલી આપવામાં આવશે.

અંગ્રેજ અને આયુર્વેદીક વૈદ્યકની ખાસ મફત સલાહ.

બ્રીટીશ એન્ડ આયુર્વેદીક મેડીકલ

લેખારેખરી.

અંગ્રેજ-વૈદ્યક-ફારમાકોપીઆ ને રસાયણ શાસ્ત્રના પદાર્થો-વહાડ કાપનાં ઓળરો-વિદ્યાહુનરના પદાર્થો-ક્રોટોગ્રાફ-સોડાવોટર ને સાબુ ખનાવવાની વસ્તુઓ-વૈદ્યક શાસ્ત્ર ને હુન્નરના પુસ્તકો-પેટન્ટ દવાઓ-વિજ્ઞાનીની પેટીઓ થરમોમીટર-સ્ટેથોસ્કોપ-દવાખાનાના ઉપયોગી વસ્તુઓ-સેન્ટ-સાબુ પરફ્યુમરી-વીગેરે વીગેરે.

આયુર્વેદીક વૈદ્યક-અબ્રક-સુવર્ણ-મોતી-પ્રવાલ-આદી લરમ-રસાયણ-ચુર્ણ-ગુટીકા-અવલેહ આસવ-અરિષ્ટ-પુટપાક-તૈલ-ઘૃત-ગુગળ-અંજન મંજન-આયુર્વેદીક પુસ્તકો-કેસર-કસ્તુરી શીલાજીત આદી-અસાધારણ ઔષધી પદાર્થો-દેશી અત્તર-સાબુ-મુગંધી તેલ વીગેરે-વીગેરે.

ધર વૈદ્યકની અસરકાક દવાઓ-શીવર એન્ડ એગ્યુમીકચર-કલો-રોડોઇન-કોલેરાપીલ્સ-નરવાઇનટોનીક (ધાતુ પૌષ્ટીક)-પીલ્સ ખસ-ખરજવું ને દરાજના જીદા જીદા ખાસ મલમ-આયોડાઇડ-સારસાપરીલા-ખાળજીવન ઇસ્ટન-શીરપ-કેમીકલ-પુડ-હાઇપોફોસ્ફ-આફલાઇમ ને કોમ્પાઉન્ડશીરપ-પ્રમેહ-ચાંદી-કોદ-આદી દરેક રોગની દેશી અને અંગ્રેજ અકસીર દવાઓ.

વ્યાધિ અને ઔષધનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.

વધુ હકીકત માટે અંગ્રેજ-ગુજરાતી-મરાઠી-ને

હીંદુસ્તાની ભાષામાં ખુલાસો કરો.

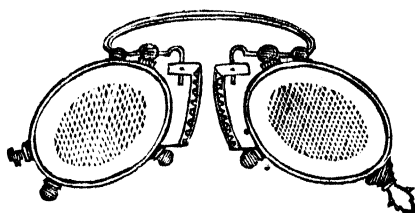
“ એક વાર પ્રસંગ પાડવા-નમ્ર વિનતી.”

બીહારીદાસ એન્ડ સન્સ.

અંગ્રેજ ને આયુર્વેદીક દવા ખનાવનાર ને વેચનાર

સામસેટ સ્ટ્રીટ મારકેટ-મુંબઈ.

દુનીઆમાં આંખ એ જીંદગીનું જીવન છે.

ઘણા વરસનો અનુભવ મેળવી પ્રખ્યાત
થયેલી ચસમાની મોટી દુકાન.

ચુનીલાલ મયાચંદ મહેતા.

ખરા પેખલના ચસમા.

ખાસ વિલાયતથી મંગાવેલા ખરા પેખલના ચસમા અમારે ત્યાંથી ઘણાજ
ઓછા ભાવથી મળે છે.

દાકતરી ચસમાની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસમાનો નંબર મફત કાઢ-
વામાં આવે છે.

ચસમાનું રીપેર કામ ઘણાજ ઓછા ભાવથી કરવામાં આવે છે.

મોતીઆના ચસમા પણ અમારે ત્યાંથી દરેક જાતના મળે છે.

સફૂદરૂથો તથા બાનુઓની સગવડને માટે ઘેર બોલાવવાથી દાકતરી

ચસમાની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસમાનો નંબર મફત કાઢવામાં આવે છે.

અમારે ત્યાંથી લીધેલા પેખલના ચસમા એક વરસ સુધી પૈસા લીધા વીના
ચસમાનો નંબર ફેરફાર કરી આપવામાં આવે છે.

એક વરસ પછી અમારે ત્યાંથી લીધેલા ચસમા અગર જીના પેખલના ચસ-
માનો નંબર ફક્ત રૂપીઆ એક લઈ, કાચ ફેરફાર કરવામાં આવે છે.

ખાસ જૈનના સાધુ સાધવીઓના માટે નફા લીધા વીના ચસમા આપવામાં
આવે છે. પ્રાઇમસ ચુલા દરેક જાતના અમારે ત્યાં મળે છે તથા તેનું રીપેર
કામ પણ અમારે ત્યાં થાય છે. આ ઉપરાંત અમારે ત્યાં નીચે પ્રમાણે માલ
ઘણાજ ઓછા ભાવથી વેચાય છે. માટે સફૂદરૂથો તથા વેપારીઓને એક વખત
અમારી દુકાનની મુલાકાત લેવા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

દરેક જાતની અંગ્રેજી પેટન્ટ દવાઓ ડ્રગ્સ, કેમીકલ્સ, દાકતરી હથીઆરો,
વીજળીની પેટીઓ, તાવ માપવાનાં થર્મોમીટર, બનાવટી આંખો, રબર પાઇપ,
દરેક જાતની ચાહ છુટ્ટી, તથા ડબા, સીગાર, સીગારેટ્સ, ગલાસવેર, ધનેમલવેર,
કોકરી, રાજેસ કામ, પરફ્યુમરી, સેન્ટ-સાબુ દરેક જાતના માથામાં નાંખવાનાં
તલો, અતર, સ્ટેશનરી સામાન, હોબરી કોટન ટોઇઝ કામ, ટ્રાવેલીંગ ટ્રન્ક,
પ્રોવીજન સામાન, દરેક જાતનો એસીડ તથા ફેટિઆર્ડ પાડવાનો સામાન વીગેરે
મળશે. દાક્ટર એન. હોલની સઘળી દવાઓ અમારે ત્યાંથી મળશે.

ચુનીલાલ મયાચંદ મહેતા.

દાક્ટર એન. હોલના ચીફ એજન્ટ.

અમદાવાદ-ગણ દરવાજા નં. ૩૬૧૪.

મફત!! મફત!! મફત!!

અસલ રોસ્કોફ સીસ્ટમ વૉચ.

નીચે ખતાવેલી જગ પ્રસિદ્ધ રામબાણુ અકસીર દવાઓ પૈકીશ. ૭)
ની દવાઓ એકજ વખતે ખરીદ કરી, તેના ઉપયોગ કરી તેના ગુણની
સાબિતીનું સર્ટીફિકેટ લખી મોકલનારને અસલ રોસ્કોફ સીસ્ટમ વૉચ,
અમારી ખુશીથી વગર કીમતે ભેટ આપવા નિશ્ચય થયો છે.

પરન્તુ!!

આ લાલ ફક્ત ૨૫) ગ્રહસ્થાને જ મળશે. માટે વહેલો તે પેહેલો. પાછળ-
નાને પસ્તાવો!! પોપ્ટેજ જુદું દરેકનું

કામસંજવની-શીશી.	૧. રૂ. ૧)	દાદરની દવા. એક ડબીનો	રૂ. ૦૧
વીર્ય સ્થંભક-શી.	૧. રૂ. ૨)	દાદરની દવા. ડઝન ૧ ના	રૂ. ૨૧
સંધીવાનું તેલ-શી.	૧. રૂ. ૩)	ખસની દવા ડઝન ૧ ના	રૂ. ૨૧
નપુંસકત્વારિ તેલ શી.	૧. રૂ. ૩)	ખરજવાની દવા ડઝન ૧ ના	રૂ. ૨૧
નમુનાની શીશી.	૧. રૂ. ૦૧૧	હુખસ, ચેળને માટે તેલ શી. ૧,	
વીંછીની દવા. શીશી.	૧. રૂ. ૦૧	નો રૂ. ૧)	
વીંછીની દવાનાં પડીકાં.)	રૂ. ૬	ખારી ભતક હેર ઓઇલ.	રૂ. ૦૧૧
એક હજારના ફક્ત.)		ખીલની દવાનાં પડીકાં	
તાવની દવાનાં અકસીર.		એક રો ૧૦૦ નો રૂ. ૧)	
પડીકાં. એક હજાર.	રૂ. ૬	ગોરાં તથા ખુખસુરત થવાની દવા-	રૂ. ૧)
એગ્યુમીશ્વર. તાવને માટે સર્વોત્તમ		ચાંદી. ટાંકીનો પાવડર.	રૂ. ૧)
અને અકસીર ગળાયલું.	રૂ. ૦૧૧	પ્રમેહની અકસીર દવા.	રૂ. ૨)
બાલ કાઢવાનું તેલ.	રૂ. ૦૧	નેત્રાંજન-સુરમે. શી. ૧	રૂ. ૦૧
બાલ કાઢવાની દવા.		નેત્ર ખીંદુ. આંખોને માટે	રૂ. ૧)
પડીકાં ૧૦૦ ના.	રૂ. ૨)	કર્ણ તેલ-કાનની દવા.	રૂ. ૦૧૧
દંતમંજન. પડીકાં ૧૦૦	રૂ. ૨)	ખાંશીની દવા. ઉધરસ ઉપર.	રૂ. ૦૧
દંતમંજન શીશી ડઝન. ના. રૂ. ૨૧		જડરા પ્રકારીક.	રૂ. ૦૧
કંઠ સુધારક દવા-વોઈસપીલ્સ.	રૂ. ૧)	પોપ્ટેજ તમામ દવાઓનું જુદું	
ચાદ શક્તિની દવા. મેમરી પાઠ રૂ. ૧૧			

ધી રોયલ વિક્ટોરીઆ એજન્સી નડીઆદ ગુજરાત.

પ્રખ્યાત ભરૂસાપાત્ર દવાઓ

મળતાંજ નામ આપી અમારી દવાઓની ખોટી નકલ થવી ચાલુ થઈ છે, માટે નકલીયાઓથી હંગાશે નહીં.

મફત! રતિશાસ્ત્ર (કોઈ વિદ્યા) મફત!

એકઠી રૂ. ૮ ની પેટન્ટ દવાઓ લેનારને રતિશાસ્ત્ર મફત અપાય છે.

ખીજ દવાઓ વાપરી નીરાશ થયલાં દરદીઓ પણ અમારા વંશ-પરંપરાગત ધંધાના પાકા અનુભવથી બનાવેલી દવાથી સારાં થયાં છે.

ડૉક્ટર એ. જે. ચાંદલીઆ કૃત

શ કતી માટે

“અમૃતવેલી ટૉનિક પોલ્સ.”

ધાતુવિકાર અને દરેક જાતની નબળાઈ દુર કરી લોહી વધારી શક્તી આપનાર વનસ્પતીક ક્ષતોદ્ધમ ગોળીઓ કી. ૩ખીના રૂ. ૧.

કમતાકાતી માટે “મદન મીત્ર લેપ”

અવીચારથી થયેલી ગુપ્ત અંગની નબળાઈ દુર કરી, સંપૂર્ણ મરદાઈ બક્ષનાર વિશ્વાસપાત્ર લેપ કી. રૂ. ૨. આ લેપથી ચોક્કસ ફાયદો થાય છે.

ગરમી માટે “પ્રમેહાંતક”

પેસાબની અગત, રસી વગેરે દુર્ગંધ વખતમાં નાબુદ કરી જડબુળથી મટાડવા માટે અકસીર “પ્રમેહાંતક” કી. રૂ. ૨. જીવું દરદ પણ મટે છે.

સફેત કોઢ માટે “કુષ્ટ કુઠાર”

તદન જડીબુટ્ટીમાંથી બનાવવામાં આવેલી એક રામબાણ શોધ. કી. રૂ. ૧૩
વધુ માટે કેટલોગ અરધા આનાની ટીકીટ મોકલી મંગાવો.

ચાંદલીઆ એન્ડ કું.

• ઠેકાણું:—હોડ ઓરીસ:-કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.
અંચ , બુધવાર ચોક પુના સીટી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે. પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથેલીઆર છે, વીર્યની ઉત્પત્તિનો ઝરો છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણશક્તિનો સાગર છે, છુટ્ટાઓને જીવાનીનો મંત્ર છે, દુખિયાઓને આશીર્વાદ છે અને દુકામાં મનુષ્યમાત્રનું જીવન છે.

ગુમ થયેલી યાદદાસ્ત, ગુમ થયેલી મરદાઈ તત્વ તથા ગુમ થયેલી તાકાતને પાછી મેળવવામાટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતંતુઓને તજ કરવામાટે, ધાતુવિકારને દૂર કરવામાટે, ધાતુપાતને અટકાવવામાટે તથા લોહી સુધારવામાટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ઇલાજ છે.

કિંમત-ગોળી ૩૨ ની ડબી ૧ નો રૂપિયો ૧.

કામશાસ્ત્ર.

શરીરસંરક્ષણ અને નીતિના નિયમોનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપનાર આ ઉપયોગી પુસ્તકની આજસુધીમાં લાખો નકલો વગર કિંમતે અને વગર પોસ્ટેજે અપાઈ ચુકી છે, હજુ પણ જોઓ મગાવે છે તેઓને તે તેવીજ રીતે મોકલવામાં આવે છે.

તૈયાર છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

અપૂર્વ, વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે મૂળ શ્લોક, શુદ્ધ અર્થ, તથા અત્યુત્તમ પુષ્કળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ય તત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી, અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ઉંમી આઠ પેજ લગભગ ૮૦ પ્રારમ પુઠું પાકું.

કિંમત રૂ. ૪. પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્યશાસ્ત્રા મણિશંકર ગોવિંદજી.

માલેક-આતંકનિગ્રહ ઔપધાલય.

હૅડ ઓફીસ-ગમનગર કાઠીઆવાડ.

પ્રાંચ ઓફીસો—

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ-કાલ-	કલકત્તા	પુના-સીટી	વડોદરા	અમદાવાદ
કાદેવી રોડ.	હેરીસન રોડ.	જુધવાર પેઠ.	રાવપુરા.	રીઝીરોડ.

સ્વદેશી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપો.

ધી ઝાલાવાડનેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કંપની.

હેડ ઓફીસ ધ્રાંગધરા.—કાઠીયાવાડ.

આ કંપનીમાં દેશી રાજસ્થાન તેમજ પબ્લીકની સગવડતા માટે, જે ખાતાઓ હાલ ઉઘાડવામાં આવ્યાં છે, તે નીચે મુજબ,

કલોધીંગ અને આઉટ ફીટીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ.

તમામ જાતનું ગરમ, રેશમી, અને સુતરાઉ કપડાનું કામ મનપસંદ અને મુદતસર કીફાયત દરથી બનાવી આપવામાં આવે છે, તેમજ લશ્કર અને પોલીસ માટે ફુલડરેસ, આવર કોટ, ખાખી યુનીફોર્મ જેવી પેટર્નના જોઈએ તેવા કૉન્ટ્રેક્ટથી અથવા છુટક, ઇંગ્લીશ ફર્મની સફાઈ સાથે હરીફાઈ કરે તેવા બનાવી આપવામાં આવે છે.

લેધર વર્કર્સ ડીપાર્ટમેન્ટ.

કેવલરી, ઈન્ફન્ટ્રી અને પોલીસ માટે બુટ, ગેઈટર્સ, શોલ્ડર સ્ટ્રેપ્સ, બેલ્ટ્સ ગુરગામી વીગેરે બનાવી આપવામાં આવે છે. તેમજ પબ્લીકને ઉપયોગી બુટ, શુઝ, સ્લીપર્સ વીગેરે સસ્તે આવે તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે.

હારનેસ વર્ક.

ચોકડી, જોડી અને સીંગલ હારનેસો, ઘોડાનાં જીન, ટકાઉ અને ઘણાં મજબુત સફાઈખંધ નમુનેદાર બનાવી દેવામાં આવે છે.

પ્રાસ વર્ક.

લશ્કરી ખાતાનું પીતલ કામ જેવું કે, રેજીમેન્ટના નંબરો બકલ્સ, કમરપટ્ટાની ચપરાસો, મોનોગ્રામવાલાં બટનો, ગુરગામી પ્રાસ બકલ્સ, શીવાય જેવો નમુનો આપવામાં આવે તેવું તમામ પીતલનું અને ચાંદીનું કામ સફાઈખંધ કરી આપવામાં આવશે.

કોચ બીલ્ડીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ.

તમામ જાતની બગીચો, ફીટીનો, લેન્ડોઝ, ડોગકાર્ટ અને ટાંગા તથા સીગ્રામો વીગેરે કોઈ પણ પેટર્નની ગાડીઓ, નામનાં પાટીઓ, તેમજ હોલ ફરનીચર, લાયબ્રેરી અને ઓફીસ ફરનીચર, હાઈનીંગ રૂમ, કલબ અને રમુકીંગ રૂમ માટે, ડ્રોઈંગ રૂમ માટે અને બેડ રૂમ માટે સુંદર અને મનોહર ફરનીચર બનાવી આપવામાં આવે છે; તેમજ જુની ગાડીઓ વીગેરે રીપેર કરી રંગી આપવામાં આવે છે. બાવ ઘણાજ માફકસર.

વીવીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ.

શેત્રંજીઓ, ઝીલા, પલંગ ભરવાની સુતરાઉ અને રેશમી પાટીઓ, તેમજ હેન્ડ લુમથી તૈયાર કરવામાં આવેલું કાપડ ઘણી જુદી જુદી પેટર્નનું, તેમજ કામળાઓ બનાવવામાં આવે છે, સ્વદેશી માલ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા પાળનારને આ સાધન ઓછું નથી.

કેઈન વર્ક.

ખુરશી અને કોચ ભરવાનું કામ તેમજ નેતર કામના દાખડાઓ વીગેરે ઘણું કામ થાય છે.

મીન્ટીંગ વર્ક ડીપાર્ટમેન્ટ.

ગુજરાતી, બાળબોધી અને અંગ્રેજી છાપવાનું કામ ઘણુંજ સફાઈબંધ અને ભુલ વગરનું વાયદાસર મનપસંદ રીતે કરી આપવામાં આવે છે. છાપવાના કામમાં મુખાઈનાં થોડાંક નામાંકિત પ્રેસ અમારાથી સાફ કામ નહીં કરી શકશે, એમ ખાત્રીથી કહેવામાં આવે છે. તેમજ અમારે ત્યાં બુક બાઈડીંગ, એમ્બોસીંગ વીગેરે કામ તથા કોઈપણ ભાષામાં રબ્બર સ્ટેમ્પ, વેક્સ સીલ વીગેરે કરી આપવામાં આવે છે.

ધ્રાંગધરા સ્ટેટ લેન્સર્સ, ઇન્ક્ટ્રી, આર્ટીલરી, પોલીસ અને ઇરિગ્યુલર ફોર્સના ફેસનું તમામ કામ તેમજ ગાડીઓ વીગેરેનું કામ તથા છાપવાનું કામ અમારીજ કંપનીમાં કાયમને માટે થાય છે. શીવાય અમારા કામને માટે સંખ્યા બંધ ખાત્રી પત્રો મળ્યાં છે.

અમારી કંપનીમાં એકવાર કામ આપી, ખાત્રી કરવાની, તેમજ અમારે શોરૂમ જોવા આવવાની, અમે આગ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરીએ છીએ.

ભાવ અને વધુ વીગત માટે નિચેને શીરનામે પત્ર વ્યહવાર ચલાવવો,

M. C. VYAS.

મેનેજર.

• ઝાલાવાડ નેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કંપની.

ધ્રાંગધરા-કાઠીયાવાડ.

બાનુ પીલ્સ. ખાસ સ્ત્રીઓ માટે.

ધૃણીક સ્ત્રીઓને રતુઆવના દોષથી થતાં દરદો જેવાં કે કેડનો માથાનો અને પેડુનો દુખાવો. મગજની ચકરી, શીકા એહરો વાગેરે દરદો, રતુઆવ નહીં થવાથી, સેહેજ સાજ આવી બંધ થવાથી અથવા અનિયમીતપણે આવવાથી થાય છે. જેથી ગર્ભ રહી શકતો નથી. તેને માટે ઉપલી એ. ડબલ્યુ. પટેલના બનાવલી બાનુ પીલ્સનું સેવન કરવાથી અટકાવને નિયમીતપણે લાવી ભીતરનાં દરેક દરદો સારાં કરી

તાકત અને ખુબસુરતી વધારે છે. જેથી ગર્ભ ધારણ કરવાને શક્તીવાન થાય છે.

વાપરવાની રીત બાટલી સાથે.

કીમત ૩૬ ગોળીની બાટલી ૧ નો રૂ. ૧. વી. પી. પારસલના (૪) રૂ. થી ૪ બાટલીના આના (છ). જથ્થાબંધ લેનારને સારું કમીશન આપીયું.

પત્ર વેહેવાર તથા છુટક અને જથ્થાબંધ મંગાવનારાઓ નીચેના એજન્ટને લખવું.

સોલ એજન્ટ-વી. એચ. જવેરીયનની કું.

૬૦ ખલાસી ચક્લા અરીણવાળાની સામે-મુંબઈ.

માથાના દરદીઓને ખુશ ખબર.

બાહાદુર બામ. નામ તેવો ગુણ

દરેક જાતના દુખારાને માટે સખતમાં સખત. માથાનો દુઃખારો આંધા શીશી એટલે અરધા માથાનું દુખવું, છાતી કમ્મર અથવા પાંસળામાં નીકળતી શુળ શરીરના કોઈ પણ અવયવોનું જલાઈ જવું, હાથ પગોની નસોમાં થતી કળતર, સરદી અથવા ગરમીથી થતો માથાનો દુખારો, સંધીવા સોજાં અને કોઈ પણ જાતના દુખારા પર આ મલમ ફક્ત પાંચ જ મીનીટ ઘસવાથી, વીજળીક ઝડપે અસર કરે છે.

કીમતી શીશી એકના આના—આઠ

(કારબોલિક ઓઇલ મેન્ટ.)

આ મલમ, ખસ, ખુજલી, ચાહા, ગડ ગુમડ, જખમ, ફોલા, વગેરે પર લગાડવાથી બળતર નહીં થતાં ઠંડક આપી પ્રકૃત થોડા જ વખતમાં આરામ કરે છે. ફાયદો નહોં થાય તા પછસા પાછા

કીમત ૩૫૦ ૧ આના ૬

બનાવનાર ઇ. એન. બાહાદુર કંપની ડો. માંડવી શાક ગલાને નાકે—મુંબઈ.

એજન્ટ મેસર્સ કે. જમનાદાસની કંપની નાં ૧૭૧ કાલબાદવી રાડ—મુંબઈ.

ફક્ત એકજ વખત વાપરીને ખાત્રી કરો.

મેશર્સ. એન. એચ.

ભગતની કુંપનીની

પ્રસિદ્ધી પામેલી ચમત્કારીક દેશી દવાઓ.

(૩૦ નંબર ૧૬ કોલ્હેલ.)

	કો.	રૂ. આ. પૈ
વિદ્યુત વટી (શક્તિની ૪૦ ગોળીઓ) ૭ખી ૧	૧- ૪-૦	
ગુલાબી દંત મેળન. ૭ખી ૧ ના	૦- ૪-૦	
સાચામોતીનો સુરમો. નંબર-૧ તોલા ૧ ની શીશી	૨- ૦-૦	
” ” નંબર-૨એ તોલા ૧ ની શીશી	૧- ૦-૦	
ઘોળો સુરમો તોલા ૧ ની શીશીના	૨- ૦-૦	
રાજ કેશરી તેલ (બાલને વધારનાર મુગંધી તેલ)	૦-૧૨-૦	
બાલ કાઢવાની ભૂકી. ૭ખી ૧	૦- ૪-૦	
હરસનો મલમ ૭ખી ૧ ના	૦- ૮-૦	
ગુલાબની ગોળીઓ	૦- ૪-૦	
રત્નેદર્શક (ખાસ સ્ત્રીઓને અટકાવ લાવનારી ગોળીઓ.)	૧- ૦-૦	
દાદરનો અકસીર મલમ ૭ખી ૧	૦- ૪-૦	
ખાસ ખરજવાનો મલમ.	૦- ૬-૦	

ઉપર સીવાય વધુ વીગત માટે લીસ્ટ મંગાવી લેશો.

સોલ એજન્ટ.

૬૧. વસનજી પરમાણંદ ચાહેવાલા.

અુકસેલર. પબ્લીશર એન્ડ કમીશન એજન્ટ.

૬. કાલ્યાદેવી રોડ, જાહેરખાગ નજીક.

મુંબઈ.

જથાબંધ તથા છુટક ખરીદનારાઓને ઉત્તમ તક.

તૈયાર ખમીસ
કેમપ્રીકનાં.

વિલાયતી કેમપ્રીકનાં

તૈયાર ખમીસ
કેમપ્રીકનાં.

તૈયાર ખમીસો.

રુમાલ, મોજા, ગંજીરાક, દુવાલ, ટાઈ, બ્રેસીસ,
લીનન તથા વોટરપ્રુફ કોલરસ.

સ્વદેશી તથા વીલાયતી

સેન્ટ, સાબુ, લવંડર, હેરદુશ, લોશન વગેરે.

માથાના તથા કપડાના ખરાસ, ક્રીસ્ટીની તથા ઈટાલીયન
ઉંચામાં ઉંચી ક્વોલિટીની ટોપીઓનો ગંજાવર જથો.

અમારે માટેનો દરેક માલ ખાસ દેખરેખ નીચે ખરીદાનો હોવાથી
કીફાયત ભાવ તથા ક્વોલિટીને માટે બે મત છેજ નહીં.

વેપારીઓને માટે ખાસ ભાવ.

ચાણાવાલા શરાફની કું.

બુલેથર, મુંબઈ.

નાના બાળકોને દુધ પચાવી પુષ્ટ બનાવે છે.

જવેરીયનનું જીવન મીઠ્ઠું.

(૨૭૨૨ નં ૦ ૮૨ જોઈને લેજો. કીમત શીશી ૧ ના દસ આના.)

કોલેરાની ભયંકર આફતમાં સપડાએલા માણસોને બચાવે છે. પેટના દુખારોને તુરત બંધ કરે છે. ઉલ્ટી, મરડો અને ઝાડાના દરદારને અટકાવે છે. દમ, ખાંસીને આરામ કરે છે, દાઢનો દુખારો અને વીછીની વેદનાથી રડતાં માણસો હસતાં થાય છે. જીવને ચેન ન પડતું હોય, કામ ઉપર આજસ આવતું હોય, ભુખ ન લાગતી હોય અને શરીર દિન પ્રતિદિન નબળું પડતું હોય તો જવેરીયનનું જીવન મીઠ્ઠું વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને લાગુ પડતો સુવાવડ રોગ અને તેથી થતી નબળાઈ દુર થાય છે. નાના બાળકોને હરડેની સાથે પાવાથી પુષ્ટ બને છે. વાપરીને ખાત્રી કરી અમારા ખરા સાહસને ઉત્તેજન આપશો. બનાવનાર,

દરેક દવાવાળા પાસેથી મળશે. વી. એચ. જવેરીયનની કું.

૬૦-ખલાસી ચકલા-અશીષવાળાની સામ-મુંબઈ.

કાર્ડ સાઈઝ ૪x૩.

કીમત માત્ર રૂ. ૩.

ફ્રોટોગ્રાફ પાડવાના

છુપા કેમેરા.

ગમે તે માણસની તસબીર ગમે તે શખસ તે ધણીને ખબર પડવા દેવા વિના પણ આ કેમેરામાં ફ્રોટોગ્રાફ ઉતારી શકે છે. દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વિગેરેનો સહેલાઈથી ફ્રોટો લઈ શકાય છે. એમાં શીખવાની કડાકુટ નથી. હમે તે ખરીદનારને તેને સંપૂર્ણ રીતે ઘેર બેઠે શીખવી શકીએ છીએ. ઘણા લોકો આ કેમેરા રૂ. ૧૦ થી ૧૫ સુધી વેચે છે, પણ તેની ખરી કીમત માત્ર રૂ. ૩ છે અને પોસ્ટેજ જુદું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન,

૬૬૨૬૨ રોડ-મુંબઈ.

ઠકર અમૃતલાલ માણેકલાલ

દ વા વાળા.

સુતારચાલ મારકેટ—મુંબઈ.

ઠકરનો રૂમેટીઝમ બામ—હાથપગ અગર શરીરનો કાઈ પણ અવયવ રહી ગયો હોય, કલતર થતી હોય, શરીરના કાઈ પણ ભાગ પર સોજો ચડી આવતો હોય, તથા ગમે તેવો માથાનો દુખારો થતો હોય તો આ રૂમેટીઝમબામ લગાડવાથી ઘણોજ ફાયદો કરે છે. વળી સર્વેના સરખા ત્રાસદાયક રોગને તો તરતજ નાશુદ કરે છે.

ઠકરનો દરાજનો અકસીર મલમ—દરાજના મલમ તો બળ્લરમાં ઘણા વેચાય છે. પણ જે મલમ એક વાર વાપર્યા પછી દરાજ ફરીથી કઢી પણ થવા પામે નહીં, તેજ મલમ ઉપયોગી મનાય છે. અમારા દરાજના મલમ માટે અમે ખાત્રી આપીએ છીએ કે, લાલ, કાળી અગર ગમે તેવી દરાજ આ મલમ એક જ વખત લગાડવાથી નાશુદ થાય છે. મલમ સુગંધી હોવાથી વાપરવાને કંટાળો ઉપજતો નથી.

એડવર્ડ સારસા પરીલા—ગરમીના રોગને નાશુદ કરી લોહીને સુધારે છે, અને ચહેરાને ખુબસુરત બનાવે છે.

એડવર્ડ ઈસ્ટન સીરપ—જીર્ણવર તથા કલતરને મટાડે છે, તથા ખાધું હજમ કરે છે.

એડવર્ડ ડેમીયાના પીલ્સ—આ ગોળીઓ તાકાત આપે છે. મંદ જઠરામો પ્રદીપ્ત કરે છે, અને ગયેલી જીવાની પાછી બક્ષે છે.

સ્કુધબ એગ્યુ સ્પેસીફીક—દરેક જાતના તાવ માટે અકસીર.

કાડીઆવાડ એજન્ટસ મે. અમીચંદ ડાહ્યાભાઈની કુંઠા ભાવનગર મેડીકલહોલ ભાવનગર.

ગુજરાત એજન્ટસ—મે. કૃતેચંદ દોલતચંદની કુંઠા ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સને ૧૯૦૪ ના મુંબઈના જંગી પ્રદર્શનમાં તથા કારી
ઉમરાવતીના પ્રદર્શનમાં આંદ મળેલા સાસાંપરીલા.

નક્કી માલ વિષે સાવધ રહેવું ડા. વામન ગોપાલના નામથી લેવો.

અગરહું લોહાને શુદ્ધ કરવાનો ઉત્તમ ઇલાજ.

ઉપદંશ જેવો ખીજ મહા બચકર રોગનું નથી. એ રોગ ઝેર શરીરમાં રહી
નય તો તે ફાંદીને નહીં, પણ લેની સંતતીને પણ ખરાબ પરીણામ
લોગવવું પડે છે. એવા બચકર રોગ ઉપર ડા. વામન ગોપાલનું

આયોડાઈન્ડ સાસાંપરિલા.

જેવી ઉત્તમ ગુણકારી ખીજ દવા એકે નથી એવું આજ છેલ્લા ૫૦ વરસના
દરમ્યાનમાં હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગના લોકોને એના ગુણની ખાત્રી થઈ
ચુકી છે, જેથી એ ખાખત વધારે લખવાની જરૂર નથી.

રક્ત દુષિત થવાથી થતા રોગો
તથા ખીજ અનેક રોગો ઉપર ઘણુંજ
ગુણકારક છે. ઉપદંશજન્ય વિકાર, જેવાં
કે ગરમી, ચાંદી, પરમિયો અને તેના
વડે ઘણા ત્રાસદાયક અનેકરોગો-જેવા
કે પક્ષાઘાત, લકવા, સંધિવા, સાંધાનું
રહી જવું, મ્હોમાં અને શરીરના
ખીજ ભાગોપર ચાંદાં પડવાં, સ્મ-
રણ શક્તિ આછી થઈ જવી, અવા-
ચક થઈ જવું. વગેરે તેમજ બધા
શરીરપર શીતળાદેવી જેવા ફેલ્લા
થઈ આવવા. હથેલી અને પગનાં
તળીઆમાં કાળા ફેલ્લા થઈ આવવા
તથા કાળા ડાઘ પડવા, તાળવામાં
કાણું પડવું, મ્હોમાં તથા ગળામાં કાણાં
પડવાં, નાકનું ખેસી જવું, હાથ પગનું
સ્પર્શજ્ઞાન ધીમે ધીમે આંધું થઈ જવું,
શરીરનું સુઝી આવવું, શરીરમાં કળ-
તર થવી, રક્ત દુષિત થવાથી ખુજલી
થઈ આવવી ખરજ, દરાજ, શુમડાં,
આંખ, માથું, હાથ અને પગમાં બળ
તરા થવી, ઘાતુ સ્થાનમાં બળતરા
થવી વગેરે, કેટલાક લોકો ઉપલા
રોગો ઉપર પારિ અથવા રસાયણ
લે છે, તેનાથી બહુજ ખરાબ પરિ-
ણામ થાય છે. માદાંમાંથી વાસ

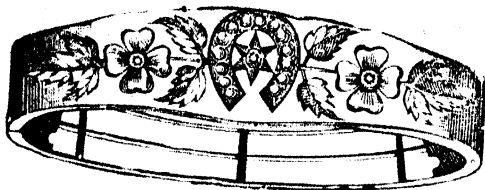
પહેલી સ્થિતિ. નીકળવી, લાળ પડવી, દાંતના પારાનું પાછળની સ્થિતિ.
સુઝવું, ફાંતોનું હીલવું. અને તેમાંથી લોહી, પડે વગેરેનું નીકળવું, એ સર્વ પ્રકારના
રોગો ઉપર આ સાસાંપરીલાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે અને ખીજ ઔષધની જરૂર
પડતી નથી. સારાંશ ગરમીથી અથવા ખીજ કોઈ કારણથી લોહી ખરાબ થયું હોય
તો તે સાફ થઈ લોહીનો વધારો થાય છે. કીંમત એક બાટલીનો સ્વા રૂપિયા અને
પોસ્ટેજ ૦.૫૦ આના ચાર બાટલીના પોષ સાથે રૂ. ૪.૦૦ બધા વ્યાપારીને ત્યાં મળશે.

મેડીકલ પ્રાક્ટીશનર, ડા. ગૌતમરાવ કેશવ.

પોસ્ટ આશીસની સામે, ઠાકોરદ્વાર—મુંબઈ.

સ્વદેશી હુન્નરના દિગ્વિજય !

સ્વદેશી હુન્નર વીલાયતી કામને પણ ટક્કર મારે છે,
તેની ખાત્રીને માટે પધારો !

સોનું, ચાંદી, અને ઝવેરાતના વીધ વીધ ફેશનેબલ દાગીના વીલા-
યતી સફાઇની બરાબર આ દેશમાં શું નથી બનતા?

બને છે! બને છે! તે ક્યાં?

કાનજી માલજી ઝવેરીને ત્યાં !

૩૫ વરસના વિશાળ અનુભવથી દેશી હુન્નર દીપાવવા પ્રત્યે ખાસ ખંત રાખીને પોતાની કારીગરીને યશ મળે તેને માટે પ્રજામાં વીશ્વાસ બેસાડ્યો છે, અને ક્રીતિવંત વીશ્વાસ એજ મોહટી હોલત સમજીને દાગીના બનાવવામાં આવે છે. તેથીજ જે ને તે કાનજી માલજી ઝવેરીનું નામ પુછતાં આવે છે.

કામ સંતોષકારક, વાયદાસર, ઉત્તમ, ગ્યારંટીની સન્મ્યાઇ માટે સંખ્યાબંધ સર્ટીફિકેટોની બુક ગ્રાહકોની નજર આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે.

ગ્યારંટી-લખી આપવામાં આવે છે કે, બરોસે લીધેલો માલ મરજી પડે ત્યારે પાછો આપતાં, મજૂરી કાપી સોનાના પુરોપુરા બાવથી પૈસા પાછા મળે છે.

મશીન પોલીસ એ અમારી કારીગરીની ખરી ખુબી છે !

એક વાર પધારો ને ખાત્રી કરો.

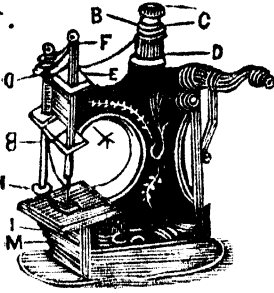
કાનજી માલજી ઝવેરી.

અબદુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-(પાયધુણી, કાર્ડ્સ મારકીટ તરફ જવાને રસ્તે)

ટેલીફોન. નાં ૭૮૨.

વિલાયતી માલનો વેપાર હવે પછી બંધ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો
હોવાથી, સીલીકમાંનો માલ ખાસ મુદત લાવે કાઢી નાંખવા
માંડયો છે; પાછળથી મળશે નહીં !

સીવવાના સાંચા !!

નં ૧ ના રૂ. ૪૧-વી. પી. થી રૂ. ૫)
નં ૨ ના રૂ. ૬૧-વી. પી. થી રૂ. ૭) =
સ્ત્રીઓ, બેનો, દીકરીઓ વીગેરેને સીવવાનું
કામ શીખવવા માટે આ સાંચા દરેક કુટું-
બમાં હોવા જ જોઈએ. તરેહવાર સીલાઈ
તેમાં થઈ શકે છે.

એમ્બ્રોઈડરી મશીન-એટલે ભરત

ભરવાના સાંચા, મખમલની ટોપીઓ, છુટ, ચોળીઓ, કોટ, ઈ. રેશમ,
ઉત વિગેરેથી ભરવા માટે ધણુજ કીમતી છે. સાધારણુ રીતે સ્ત્રીઓને ઉદ-
યોગ આપનારા છે. કીમત માત્ર રૂ. ૩૦૦) હલકા માલથી સાવચેત રહેશો.
મળવાનું ઠેકાણું-ધી ફ્રેન્ડલી ટ્રેડીંગ કંપની નડીઆદ (ગુજરાત)

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે !!

(વેપારીઓને મોડું ડીસ્કાઉન્ટ.)

જસમાઈનની
તાવની દવા.

જસમાઈનની
વીંછીની દવા.

એકાંતરો, ચોથીઓ, રોજ
દો, ટાઢો, ઉનો, ગમે તેવો
તાવ માત્ર ત્રણજ પડીકાંથી
જાય છે. તાવથી ગયલી શક્તી
પાછી લાવે છે.

૧૦૦ પડીકાંના રૂ. ૧

૫૦ પડીકાંના રૂ. ૦૫૦

ગમે તેવો ઝેરી વીંછી
એકજ મીનીટમાં ઉતરી જાય
છે. એક પડીકું ૧૦-૨૦
માણસ ઉપર ચાલે છે.

૧૦૦ પડીકાંના રૂ. ૧

૫૦ પડીકાંના રૂ. ૦૫૦

સુચના—પોસ્ટેજ જુદું સમજવું. એક આનાની ટીકીટ
બીડનારને નમુનો મફત મળે છે.

જસમાઈન ઇન્ડિયા એજન્સી.

હાકુરદાર રોડ—મુંબઈ.

આવો અને જુવો તો ખરા!

ગોવંદજી વસનજીની જાણીતી રાયલ

સ્વીટ માર્ટ !!

જ્યાં

તૈયાર તથા વરદીથી મળશે.

મોટી જલેબી ગુલાબ તથા
વનીલાની.

મોટી ફરમાસુ સુતરફેણી.

મોટા મશાલાના લાડવા.

જાતજાતના મેસુર.

મોનથાળ.

વેનીલાનો હલવો.

ગુલાબનો શાકરીઆ હલવો.

નાફંગીનો કેશરી બદામી હલવો.

આઇસક્રીમનો હલવો.

માહીમનો પતલો હલવો.

સુકેા મશાલાનો હલવો.

તેમજ બીજી ઘણી જાતના ફરમાસુ
હલવા.

માવાના પેંડા મોળા.

માવાના લાલ પેંડા.

માવાની ખરફી.

બદામની ખરફી.

પસતાંની ખરફી.

દુધીનો ફરમાસુ હલવો.

ફરમાસુ ગેવર, કેશરી. સુપેત.

મોરાં ખાળ.

દધથરાં. ખારીપુરી.

મીઠા ખાળ, - બગાલી ખાળ.

મલધનાં, માવાનાં તથા બીજી-

જાતના ખાળ વરદીથી બનાવી

આપીશું.

તમામ મીઠાઇઓ હંચું ધી-કેશર
માલ મશાલાથી ભરપૂર બનાવવામાં
આવેછે. દુધની મીઠાઇઓ સરસ માવા
માંથી બનાવી તૈયાર રાખવામાં આવે
છે. અમારી મીઠાઇ આખા હિંદુસ્તા
નમાં તથા ચીન, જાપાન, લંડન વગેરે
દૂરના દેશોમાં જાય છે. તેની પુષ્કળ
સર્ટીફિકેટ મળેલી છે. કશી પણ ધના
મની લાલચ વગર તથા ખોટી ખુશા
મત વગર ફક્ત સારા માલથીજ તથા
પ્રમાણીકપણાથીજ આ દુકાન મોટી
ધરાકી ધરાવી શકી છે.

આ દુકાનની મીઠાઇઓ માટે
નામદાર મુંબઇ સરકાર, ચીફ જસ
ટીસ, કુમાર શ્રીસામતસીંહજી પાલી
તાણાવાલા, દેશી ઝાપાઓમાં મુંબઇ
સમાચાર-જામે-ગુજરાતી વગેરે આ-
ગેવાન પત્રોએ તથા મુંબઇ શહેરના
આગેવાન ગૃહસ્થોએ ઉત્તમ મતો
આપ્યાં છે. એકજ વાર વરદી નોંધાવી
ખાત્રી કરવાને અરજ કરવામાં આવેછે.

ખાહેરગામનાં ધરાકોએ અરધા
પૈસા મનીઆરડરથી મોકલવા એટલે
વી. પી. થી મોકલશું.

ગોવંદજી વસનજી,

ઠાકોરદાર-નાનાશંકર ચાલ સામે-મુંબઇ.

બીકસનની બે રૂપીયાની દવા લેનારને વિદ્વાનોએ વખાણેલું
સંસાર સુખ સાધન નામનું મોટું પુસ્તક ભેટ મળશે.

સ્વદેશી ! સ્વદેશી !! સ્વદેશી !!!

મુંબઈ તેમજ ઉમરાવતીના પ્રદર્શનમાં બીકસનની દવાઓના
અકસીરપણા માટે રૂપાંનો ચાંદ અને સરટીશીકેટ મળેલાં છે.

બીકસન ટોનીક પીલસ.

તે આખી કસ્ટુરી, કેશર અને દેશી વનસ્પતીની બનાવેલી છે, જેથી તે દરેક
રોગ દુર કરી તાકાતને વધારી નિર્બળ માણસને પુષ્ટ બનાવે છે. વિદ્યાર્થીઓની
ચાદશક્તીને ખીલવી પુખ્ત ઉમરના પુરૂષો તેમજ નબળા બાંધાની સ્ત્રીઓને આ
ગોળીઓ નવી જીવાનીના જેવું લોહી બક્ષી ગુલાબી ચહેરો બનાવે છે. કીં ૩. ૧.

ફક્ત પાંચ મીનીટ.

બીકસન રૂમેટીઝમ ખામ-સંધીવાથી સાંધાનો દુખાવો; ગરદનની
તસલું રહી જવું; કમર ને વાંસાની ફાટ ને દમ હાંફણ અને છાતીનાં દરદો
તથા સ્ત્રીઓને સુવાવડના ભયંકર રોગોથી શરીરના અવયવનું અકડી જવું કે
સુષ્ક આવવું, તે ઉપર તથા માથાના દરેક દુખાવા માટે ખાસ ગેરંટી કે પાંચ
મીનીટમાં ફાયદો ન જણાય તો પછસા પાછા. મેંથોલની પાણ ગરજ સારે છે.
કીંમત આના ૬ અને ૧૦.

બીકસન-રિંગવર્મ ઓઇન્ટમેન્ટ-દરાજ, સુકી ખુજલી, ગળંકરણ, કાત-
રામાં થતી કીડને દુર કરી ચામડીનાં દરેક દરદોને સાફ કરે છે, કીંમત ચાર આના.

સરસ્વતી હેર ઓઇલ-ખાલને તેજસ્વી કાળા, લાંબા અને નરમ રેશમ
જેવા સુંવાળા કરે છે. આંખનું તેજ વધારી મગજને ડાંડક આપી માથાનાં દરદો
તથા જી, લીંબ અને ખોડાનો નાશ કરી ખુશખો આપે છે. કીં ૦ આના ૬ અને બાર.

બીકસન એગ્યુ મીક્ષચર-દરેક જાતના તાપ ઉપર ઘણુંજ અકસીર છે. હાલ-
તે લોકોનો ઝેરી તાપના પંજમાંથી બચાવ કરી સરટીશીકેટા મેળવી છે. કીં ૦ ૩ ૦૦૦

બીકસનની ગરમી માટેની દવા-ગરમીનાં દરેક દરદો દુર કરી, પીશા-
બમાં થતી અગતને મટાડી, તવાઈ ગયેલાં માણસને તનદુરસ્ત કરે છે. ૩ ૧-૪-૦

બીકસન ક્રેમટ દુથ પાઉડર-હમેશાં વાપરવાથી હાંતને મજબુત
બનાવી હીલતા અટકાવી સફેદ મોતી જેવા કરે છે. કીં ૦ ૪ આના.

બીકસન ક્રે પીલસ-જીની હડીલી ખાંસી, દમ, હાંફણ ને સળેખમને
ફાયદો કરી સ્વરને ખુલ્લો કરે છે. કીં ૦ ૬ આના.

બીકસન પરગેટીવ પીલસ-દુખાવા વગર પેટ સાફ લાવે છે. કીં ૦ ૫ આના.

આલ કાઢવા સારૂ સર્વથી સરસ દવા. કીં ૦ ૬ આના.

સોલ એજન્ટ શાં હીરાચંદ લીમજી-ગનખાવા કોટ મુંબઈ.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપનીની.

અક્ષીશ ! અક્ષીશ ! અક્ષીશ !!!

અક્ષીશ લેવાની ઈચ્છાવાળાએ

લક્ષ દઈ વાંચવું.

તાવની ગોળીઓ—તાવને માટે અક્સીર ઇલાજ. આ ગોળીઓ એકાંતરીયા, ચોથીયા, ટાઢીયા ઉના, વિગેરે તમામ જાતના જવર (તાવ) ઉપર રામબાણ ઇલાજ છે. ફક્ત દિવસમાં ચાર ગોળીઓ લેવાથી જ તાવ ઉતરી જાય છે દુધ અથવા પાણી સાથે એક ગોળી ત્રણ કલાકના અંતરે લેવી. કીંમત બાટલી એકનો રૂ ૧-૦-૦.

જીલાખની ગોળીઓ—આ ગોળીઓ ચમત્કારીક છે આ ચાર ગોળીઓ રાતે સુતી વખતે થંડા પાણીમાં લેવાથી સવારે ઉઠતાં જ પેટ સાફ આવે છે, કબજાયાત દુર થાય છે અને પેટમાં થતાં દરદ મટી જાય છે. કાયમની કબજાયાતવાળાએ રાતે હમેશાં એક ગોળી લેવી. આ ગોળીથી મળમૂત્ર શુદ્ધ થાય છે, લોહીનો ખીગાડ મટે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, વાયુ, અશ્મરુ, માથાનો દુખાવો, હાથ, પગ, કમરના સાંધાનું અકડી જવું, કળતર વિગેરેનો નાશ થાય છે. કીંમત બાટલી રૂ ના રૂ ૦-૮-૦.

દાદરનો મલમ—અકાલ ઑઇન્મેન્ટ—આ મલમ જીની હડીલી કાળી તેમ જ લાલ દાદરનો એકદમ જડમુળથી નાશ કરે છે. દવા બળતી નથી ચામડીને ડાઘ પડતો નથી, તેમ જ વળી ખુશબોદાર છે. દાદરવાળા ભાગ ઉપર આ મલમ આંગળીવતી ચોપડી ખુબ મસળવો. આખમાં ન જાય તેને માટે સંભાળ રાખવી. કીંમત બાટલી રૂ ના રૂ ૦-૪-૦.

વાનો મલમ—ગાંડીવ એન્ટી રૂમેટીક બામ—આ મલમ જાદુની પેટ અસર કરે છે, ખુશબોદાર છે તથા બળતો નથી. દર્દવાળા ભાગ ઉપર ચોપડી ખુબ માલેસ કરવું. આ મલમ સંધીવા, પક્ષાઘાત, શરીરનું કાપવું, ધનુર્વા હાથ પગનું રહી જવું, કોઈ ભાગ ઉપર આવેલો સોજો, માથાનો દુખાવો, સ્ત્રીઓને સુવાવડ પછી સોજો ચડેલો હોય તે, હાથ પગ અકાલ ગય, હોય તે વિગેરે ઉપર અક્સીર છે. આ મલમવાળાને વળી

મેન્થોલની પાણી જરૂર રહેતી નથી. કીમત નાની સાઈઝની બાટલી
૧ ના ૩ ૦-૮-૦ અને મોટી સાઈઝની બાટલીના ૩ ૦-૧૨-૦

દાંત તથા પેઢાના દુખાવાનો અકસીર ઈલાજ-આ દવા
દાંતના દુખાવાને તથા કળતરને આરામ કરે છે, કોહી જતા લાગોને
અટકાવે છે, સોજાને ઉતારે છે, લોહી નીકળતું અંધ કરે છે, મોઢાની
ખરાબ વાસને દૂર કરે છે અને છેવટે દાંત તથા પેઢાઓને મજબૂત કરે
છે. ૩ (કાપુસ) થી દુખતા લાગ ઉપર લગાડવું. કીમત બાટલી
૧ ના ૩ ૦-૮-૦.

સંજીવન મીઠ્ઠી-કોલેરા કે જે વિસુચિકા, મહામારી, પટકી,
કોગળીયું વિગેરે નામોથી ઓળખાય છે તેને માટે આ એક જ ખાત્રી
ભરેલો ઈલાજ છે. વળી આ દવા સંઘ્રહણી, ઝાડો, અતિશય વિગેરે
પેટનાં દર્દોને મટાડે છે તેમ જ પેટમાંના દુખાવાનો નાશ કરે છે. પેટના
આકરા વગેરેને એસાડી દધ જરામિ પ્રદિત કરે છે. દવા પાણીમાં મેળવી
લેવી. વજન બાટલી ઉપર લખેલું છે. કીમત બાટલી ૧ ના ૩ ૦-૧૦-૦

ફક્ત છ કલાકમાં તાવને નાબુદ કરનાર મીઠ્ઠી.

તાવનું અકસીર મીઠ્ઠી-આ મીઠ્ઠી મેલેરીયા, તાઢીયા, એકાં-
તરીયા, ચોથીયા તથા બીજી જાતના ઝેરી તાવ ઉપર જાદુઈ ઉપાય છે.
જેમ્ને કલાકે અકેક લાગથી છ કલાકમાં આરામ થાય છે. દવા પીધા
પેઢલાં બાટલીને ખુબ હલાવવી. દવા લેવાની રીત બાટલી ઉપર લખેલી
છે. કીમત બાટલી ૧ ના ૩ ૦-૧૨-૦.

વિચ્છીના ડંખ માટે તાત્કાલિક અને ચોક્કસ ઈલાજ-ગમે
તેવી જાતના ઝેરી વિચ્છીના ડંખ ઉપર આ દવાના બે ત્રણ ટીપાં લગા-
ડવાથી તરતજ આરામ થાય છે. દરેક કુટુંબમાં આ દવા રાખવાની ખાસ
જરૂર છે. કીમત બાટલી ૧ ના ૩ ૦-૮-૦.

વેજીટેબલ હેર ટોનીક-આ શુદ્ધ કરેલું વાળને પુષ્ટિ આપનારૂં
ખુશખોદાર તેલ અમૂલ્ય વનરપતિના તત્વનું બનાવ્યું છે. મગજ તેમ જ
જ્ઞાનતંતુને નુકસાન કરનારી કોઈપણ ચીજ નાંખી નથી. આ તેલ વાળને
સુંવાળા અને ચળકતા કરે છે, ખરી જતા વાળને અટકાવે છે, વાળને
મોટા કરે છે અને સફેદ થઈ ગયેલા વાળને પણ ધીરે ધીરે કાળા કરે
છે. (મુળ રંગ ઉપર લાવે છે.) માથાના દુખાવાનો નાશ કરે છે, આંખને
થંડક આપે છે, અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે, દરેક સ્ત્રી, પુરૂષ, અને
છોકરાને ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓને આ તેલ ઘણુંજ ઉપયોગી છે.
કીમત બાટલી ૧ ના ૩ ૦-૧૨-૦.

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ—નવા સુધારાથી બનાવેલી

આયુઃવર્ધની અને મનહુલ્લાસિની ધાતુ પૌષ્ટિક સોનેરી ગોળીઓ.

ધાતુ માત્રમાં જેમ સોનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અગ્રગણ્ય છે તેમ શક્તિવર્ધક સર્વોત્તમ ઔષધોમાં આ ગોળીઓ પ્રાધાન્ય એટલે મુખ્ય છે. તેનો ગુણ અવર્ણનીય છે, એટલે જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ એટલે અસંખ્ય છે. બાળ, યુવા કે વૃદ્ધ ગમે તે અવસ્થાનું માણસ એક વખત આ ગોળીઓનું સેવન કર્યા પછી શક્તિ વધારવા બીજી કોઈપણ દવાને હાથ ધરશે નહિ; એવી તે રામબાણ તુલ્ય ચમત્કારીક છે તથાપિ જેમ કોઈ વસ્તુમાં ગમે તેવા ગુણો હોય તે તેના પુરતો પ્રચાર થતાં સુધી અપ્રકાશિત રહે છે એ સ્વભાવિક છે તેમ આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સના ગુણો પણ પ્રકાશિત છે. સખખ (જનરલ પબ્લીક)ની બાણને માટે તેના મુખ્ય મુખ્ય ગુણોનું આ જગે વિવેચન કરવું જરૂરનું છે.

આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ લેતાંની જ સાથે જરૂરિયા પ્રદિપ્ત થાય છે અને ભુખ લાગે છે, રચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ગમે તેવા પરિશ્રમ કરવાથી પણ થાક લાગતો નથી, મગજની તરાવટ થાય છે, જ્ઞાનતંતુ સખખા થઈ સ્મરણશક્તિ વધે છે, મન પ્રવૃક્ષિત થાય છે અને આંખની રોશની વધે છે તે સાથે મન્દાગ્નિ અને અશક્તિના કારણે ભુખનું ઓછું થવું, પેટનું ચઢી આવવું, ખાટા ઓડકાર આવવા, પેટમાં અને મગજમાં દુખાવો થવો, ચક્કર આવવાં, થોડા પરિશ્રમે ઘણો થાક લાગવો, આંખિ આંખ આવવી, તિમિર એટલે જાંઝવા જેવું દેખાવું, શરીર તુટવું, આળસ આવવું અને ચિતનું ઉદાસ થવું, વગેરે જે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જેમ સૂર્યનો ઉદય માત્ર થવાથી અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે, તેમ નાશ થઈ જાય છે બાટલી ૧ નો ૩ ૧૫.

વાંપરવાની રીત—અંકેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી અથવા દુધ સાથે લેવી. તેના ઉપર દુધ ઘીનો ખોરાક વધારે રાખવો બીજી કોઈ જાતની પરેશ નથી.

પ્લેગની ગાંઠનો ખાસ મલમ.

આ મલમ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર લગાડવાથી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ કરી, પ્લેગની ગાંઠને વગર પોટીસે ખેસાડી દેય છે અને ડંડક વળે છે. જે મોહોલામાં મરકીનું જ્વર વધારે હોય, લાં રહેનાર માણસે હમેશાં નહાતી વખતે લગાડી નહાઈ શરીર સાફ રાખવાથી બીલકુલ મરકી થવાની ધાત્તી રહેશે નહીં. કાઠીયાવાડમાં તથા બીજા ઘણા દેશોમાં જ્યાં

મરકી ચાલતી હતી ત્યાં આ મલમ વાપરી ખાત્રી કરેલી છે માટે તેને માટે અમો લલામણુ કરીએ છીએ.

આ મલમ રસ તથા વધરાવડના દરદ ઉપર ખડુજ ફાયદો કરે છે.

વાપરવાની રીત—પ્લેગની ગાંઠ ઉપર આ મલમ દિવસમાં ત્રણ વખત લગાડી કાપુસ મુકી પાટો બાંધી રાખવો. વધરાવડ તથા રસનાં દરદ ઉપર દિવસનાં તથા રાતના મસળીને મલમ લગાડવો. કોમત ખાટલી ૧ ના આના આંઠ.

કપ્પ પીલ્સ.

આ કપ્પ પીલ્સ ઘણી અજાયબ રીતે ટુંક મુદતમાં ગમે તેવી લાંબી તથા ટુંકી મુદતની ખાંસી, ઉધરસ, સંલેખમને તુરત આરામ આપી મટાડી દે છે તથા વારંવાર આવતા કાંસાને તુરત અટકાવે છે. તેમ જ ગળાનાં નાનાં મોટાં દંદોને તથા ગળાનું સુકાઈ જવું તેમ જ ગળાનું અને સાદનું બેસી જવું, તેને પણ આ ગોળીઓ વાપરવાથી આરામ આપે છે અને કંઠને સુધારે છે. તેમ જ શરૂઆતના ક્ષયને પણ તાત્કાલિક ફાયદો કરે છે. કોમત ખાટલી એકના આના ચાર.

ગરમીના રોગની અકસીર ગ્રેન્યુઅલ્સ.

ગરમીના રોગનો આ ખરો ઈલાજ બહાર પાડનાં જણાવવાને ખુશાલી ઉપજે છે, કે એ ઈલાજ આ દરદના પીડાતા હજારો દરદીઓ ઉપર ફતેહ સાથે અજમાવવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ એક ઘણા જ પ્રખ્યાત અને એ દરદના ખાસ અનુભવી ડાક્ટરના નુકસા પ્રમાણે બનાવવામાં આવી છે.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ એ દરદને તદત જડમાંથી સાફ કરે છે અને તે પાછું વખત ગયે ઉભરી આવવાની ધાસ્તી રહેતી નથી.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ કોઈપણ જાતની નુકસાનકારક દવાની તથા પારાની મેલવણીથી તદત નીરાળી છે.

આ રોગથી પીડાતા હજારો દરદીઓને ખબર નથી કે, એ દરદ કેવું ઝેરી તથા નુકસાનકારક નીવડે છે, અને તેનો ખરોખર ઘટો ઈલાજ ન કરવાથી, આગળ જતાં પોતાના પૈસાનો, પોતાની તંદુરતીનો, પોતાના કુટુંબનો તથા થતી ઓલાદનો કેવો નાશ કેવો થાય છે. એ ઝેરી દરદનો ખરો ઈલાજ શોધવો હોય તો આ ગ્રેન્યુઅલ્સ છે કે જે લેવાથી દરદને આરામ થાય છે અને આગળ જતાં નુકસાનનો અટકાવ થાય છે.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ વીશે લંબાણ સીફારસ કરવા કરતાં વાપરીને ખાતરી કરી લેવી.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ દિવસમાં ત્રણ વખત ખમે ગોળી દુધ અથવા પાણી સાથે ગળવી.

ખોરાક જેમ અને તેમ હલકા લેવો અને મસાલેદાર ખોરાકથી તથા કોઈ પણ જાતનાં દારૂનાં પીણાથી ખનતાં મુઠી દુર રહેવાથી જલદી આરામ થશે. કીંમત ખાટલી ૧નો રૂ ૧-૦-૦.

૭૯ પ્યુરીફાયર.

લોહી સુધારનાર સીરપ-શરીરની તંદુરસ્તીનો ખરો આધાર લોહી ઉપર છે અને તે લોહી અગટે તો અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર શરીર ઉપર થયા કરે છે. આથી કરીને તંદુરસ્તીનું ખરું મુળ લોહી સુધારવાનું છે.

ઉપલો સીરપ શરીરના અગડેલાં લોહીને તદ્દન સાફ કરી પુર્ણ તંદુરસ્તી બક્ષે છે અને વળી સ્વાદમાં પણ મીઠા હોવાથી પીવાને કંટાળો થતો નથી.

પીવાની રીત-એક નાની ચમચી ભરી દિવસમાં ત્રણ વખત તેટલાજ પાણી સાથે લેવી. કીંમત ખાટલી ૧) ના રૂ. ૨.

લોહીને સાફ કરી શક્તિ આપનાર આયોડીડ.

૨૯ જેમીકા-સારસા-પરેલા.

શરીરનો ખરો આધાર અને ગમે તેવા રોગનું મુળ કારણ લોહીજ છે. આથી લોહીને શુદ્ધ રાખવું, એ તંદુરસ્તીનો મોટામાં મોટો નિયમ પાળ્યો એમ ગણાય છે. નાનેથી તે મોટા મુઠી કોઈ પણ માણસ આ દુનિયામાં એવો નહિ હોય કે જે, પોતાની તંદુરસ્તી માટે બેદરકાર રહે.

શરીરમાંના બીગડેલા લોહીની તખીયત સુસ્ત થઈ શરીર તવાતું અને એ સ્થિતિમાં અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર થયા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં બીજા ઉપાયો કરતાં લોહી સુધારવાના ઉપાયની પેહેલી જરૂર છે, અને લોહી સુધારવા માટેનો સૌથી અસરકારક ઉપાય રેડ જેમીકા-સારસા-પરીલા છે. એના ઉત્તમ ગુણો કાબેલ ડાક્તરોએ કબુલ રાખ્યા છે. અને તેઓ એક અવાજે ખાત્રી આપે છે કે, રેડ-જેમીકા-સારસા પરેલા લોહી સુધારવામાં અનન્ય જોવી ફતેહ મેલવે છે.

શરીરમાં આવી ગયેલી નબળાઈ, ગરમીનું પુટી નીકળવું, લીવર બગડવું, જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં દરદો આ દવા દુર કરે છે.

ગરમીનાં દરદો ઉપર આ દવા ખાસ કરીને રામબાણુ અસર કરે છે. સર્વથી સરસ તળીખી સત્તા ધરાવનારાઓ, એના વિષે ઉંચામાં ઉંચું મત આપે છે, એ જ તેના અસરકારકપણાની ખરી જામીનગીરી છે.

વાપરવાની રીત—એક નાની ચમચી ભરીને દુધ અગર પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત લેવી. કીંમત બાટલીના રૂ ૧૫ ૩ ર૫

એક ક્ષેત્રમંદ દવા.

ટેસ્ટમાં સ્વાદીષ્ટ બાળજીવન સીરપ.

આ બાળજીવન સીરપથી બચ્ચાંઓને ખાંસી, સસણી, આંચકી, નબળાઈ, હાથ પગનું તવાઈ જવું, ચહેરાની શીકાશ, કોષ્ઠપણુ જાતના દમથી ભરાઈ જવું, તેમ જ આરોગ્ય શક્તિ મંદ પડવા ઉપર આ બાળજીવન સીરપ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી આરામ કરે છે. તેમ જ મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષોને ઉધરસ, દમ, પાચનશક્તિ નબળી પડી, થતા ક્ષય રોગથી બચ અને ખાંસીને આ બાળજીવન સીરપ લેવાથી બહુ જ આરામ કરે છે.

રડતાં બચ્ચાંઓને આ સીરપ ખુશ મીઠાજ સાથે સારી નિદ્રા આપે છે. બોલનારાઓને તથા ગાનારાઓને થાક નહીં લાગવા દેતાં, ગળાને અને અવાજને બહુ જ મદદ કરે છે અને તેથી ઉપરનાં દરેક દરદો ઉપર આ બાળજીવન સીરપ એક મોટામાં મોટા આશીર્વાદ સમાન છે.

વાપરવાની રીત—મોટા માણસને એક ચમચો તેટલા જ પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત અને બચ્ચાંને પાંચ ચમચો દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી અગર દુધ સાથે કીંમત બાટલી એકના ૧૨ આના.

ભીખા કલ્યાણજી કુંબોનો કેમીકલ પુડ.

એ ખોરાકની બનાવટમાં ખસુસ કરીને ફોસ્ફેટ ઓફ લાઈમ અને ફોસ્ફેટ ઓફ આયર્ન એ બે મુખ્ય ચીજો આવેલી છે. પહેલી ચીજ વિષે એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે માણસ જાતના બદનની બાંધણીને ધણું અનુસરતું તત્ત્વ છે તથા હાડકાંને મજબુતી આપનાર છે. બીજી ચીજ એવી છે કે બદનમાં લોહીને સુધારીને હમેશા ફરતું રાખે છે અને સુકાઈ ગયેલાં આદમીને, પાછું તાજું કરવાને તથા દુર્બળને બળ આપવાને કુદરતી પોષણની માફક છે.

કેમીકલ પ્રુડ એ એવો રસાયણ સંલેગે બનાવેલો ખોરાક છે કે ક્રાઇપલ રીતનાં દુઃખ, દરદ, વિગેરે પુરૂષ સ્ત્રીઓ તેમજ નાનાં બચ્ચાં-એને અતિ પડિયોગી તથા કાયદાકારક છે.

દરદો તે એ જે મોઢાંનો શીકો ચહેરો, બદનમાં બહુ નબળાઈ, દિવસમાં બહુવાર ઝાડો, ઠંસો અથવા કફ, અંદરના ભાગનો સોજો, હાડકાંની કળતર, મગજની ભમરી, ખાધા પછીનું અજીરણ ઘણી મહેનત તથા થાકથી તુટી ગયેલી તંદુરસ્તી અને એ વિગેરે બીજા અનેક દરદો ઉપર એ સીરપ સારી અસર કરે છે.

પીવાની રીત—ઉંમરે પુગેલાંને દરેક ચમચી દીનમાં ત્રણવાર થોડા પાણીમાં, એક વરસના બાળકને પથી ૮ ટીપાં, ૫ વરસના બાળકને ૨૦ ટીપાં, એ મુજબ ઉંમરનાં પ્રમાણમાં વધુ અથવા ઓછા પાણીમાં આપવો. કોમત બાટલી ૧ ના આના ચાર.

ડેપીલેટરી.

નકામા વાળને નાબુદ કરનાર ચમત્કારી પાઉડર.

આ પાઉડર પાણીની સાથે મેળવી, લેપની માફક બાલ ઉપર ચોપડી પાંચ મીનીટ સુધી રહેવા દઇ ઠંડા પાણીથી ઘોષ નાંખવું, એટલે નકામા વાળ તુરત નીકળી જશે. ચામડી કાળી પડતી નથી. કોમત બાટલી એકના આના ચાર.

ઇસ્ત-સ સીરપ.

નામાંકીત ડાક્ટર ઇસ્તને આયર્ન કવીનાઇન તથા સ્ટ્રીકનીઆનો બનાવેલો અને જાહેર કીધેલો સીરપ.

બદનના ભાગોમાં થતી નબળાઈ, સાંધાનું દરદ, હલકી ઝીણી તાવ તથા ગરમ દેશમાં લાંબો વખત રહ્યાથી તથા તન અને મનને મહેનત આપવાથી જે દરદો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં અનેક દરદોનો નાબુદ કરવાને સહીથી વખણાયેલો અને અકસીર ઇલાજ એ જ છે કે સીરપ લાંબો વખત સુધી વાપરવો.

એ સીરપ ઉંમરે પુગેલાં સ્ત્રી પુરૂષોને—એક સરખી રીતે માફક આવે છે. તે એટલા સુધી કે લોહીને પુષ્ટપણું, સાંધાઓની સક્તાઈ, આલશાઈ ને તેજદાર હેશીયારી આવી માણસ પુરતાં તંદુસ્ત થાય છે, માટે આ સીરપ નબળા માણસે અવશ્ય કામમાં લેવો.

અરધી ચમચી થી એક આખી ચમચી સુધી, અથવા અરધા દ્રામથી એક દ્રામ સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે લેવો. કીંમત બાલી એકનો રૂ ૧ મોટી સાઇઝનો રૂ ૧૫.

પેપસીન વાઇન.

દવાઓની હાલની નવી શોધોમાં ખીજ દવાઓ કરતાં પેપસીન માણસોના પ્રાયદા માટે વાળુંજ ઉપયોગી માલમ પડ્યું છે. પેપસીન ખોરાક પાચન કરી ભુખ વધારે કરવાનો ઉત્તમ ગુણ ધરાવે છે. પેપસીન હોજરીને મજબુત બનાવી, ખોરાકને પાચન કરવામાં મદદ કરે છે. ભુખ તથા પાચન શક્તિને માટે લોકો ખીજ ભજતી દવાઓ વાપરી તંદુરસ્તીનો નાશ કરે છે.

તંદુરસ્તીનો આધાર ખોરાક લઈ તેને બરાબર પાચન કરવામાં છે—ભુખ તથા પાચન શક્તિનો સુધારો કરવા પેપસીન જેવું પ્રાયદાકારક બીજું કંઈ નથી.

વાપરવાની રીત—એક નાનો ચમચો પાણીમાં દિવસમાં બે વખત ખોરાક લીધા પછી લેવું. કીંમત બાટલી એકનો રૂપીઓ સવા.

કાનના દુખાવા માટે અકસીર ઇલાજ.

આ દવા કાનના દુખાવા માટે ફતેહમંદ નીવડી છે. જે કાનમાં સૂંઝતું હોય અગર પર થયું હોય અને પેન મારતી હોય ત્યારે પાંચ સાત ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી તરત આરામ થાય છે. કીંમત બાટલી ૧) આના છે.

ઉપલી દવાઓ અકસીર હોવાથી તુરતજ સાફ થાય એજ મોટી બક્ષીશ સમજવી.

એકલા બનાવનાર,

ભીખા કલ્યાણજીની કુંઠ

ડગીસ્ટ-અંગ્રેજી દવા બનાવનાર તથા વેચનાર, બહારકોટ-જુમા મસજીદ,

તથા બાન્ય કાર્ડ મારકેટ-ન્યુ બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

“ગુજરાતી” પ્રેસમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

કોલ સરકલ-સાચુન બિલ્ડિંગ્સ-મુંબઈ.

✦ વેદાન્ત ✦

નામ.

કો. ર. આ. પા.

૧ પંચદશી-વેદાન્ત જ્ઞાનનો આ ગ્રંથ પૂન્યપાદ ભગવાન શ્રીમત્ શંકરા- આર્યની ગાદીપર વિરાજનાર વિધારણ્ય સ્વામીનો રચેલો છે.	૬-૦-૦
૨ ચન્દ્રકાન્ત-પ્રથમ ભાગ (પાંચમી આવૃત્તિ)	૨-૮-૦
૩ ચન્દ્રકાન્ત-બીજો ભાગ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૨-૮-૦
૪ શ્રી અધ્યાત્મ રામાયણ-(સચિત્ર-બીજી આવૃત્તિ).	૧-૮-૦
૫ શ્રી પંચરત્ન ગીતા-(રેશમી પુઠાં-ચોથી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
૬ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-(શ્રીધરીને આધારે) સરળ ભાષાંતર. રેશમી પુઠાં (પાંચમી આવૃત્તિ)... ..	૦-૮-૦
૭ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-મૂળ શ્લોક, ગુજરાતી ટીકા, હિંદી ને ગુજરાતી કવિતા	૦-૧૨-૦
૮ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પોથીના આકારમાં-મૂળ શ્લોક અને શ્રીધરી ટીકાને આધારે કરેલું ભાષાંતર	૧-૦-૦
૯ ભર્તૃહરિ ચતુષ્થય શતક સંગ્રહ... ..	૦-૧૪-૦
૧૦ યુક્તિ પ્રકાશ-વિચારસાગરના કર્તા સાધુ શ્રીનિશ્વલદાસજીકૃત... ..	૧-૦-૦

✦ ધર્મ ✦

૧૧ શ્રીમદ્ભાગવત-ગંગા જમની પાનીયાના આકારમાં	૧૦-૦-૦
૧૨ શ્રીમદ્ભાગવત-કવિતામાં	૫-૦-૦
૧૩ શ્રીમદ્ભાગવત મંગળાસ્વરૂપનું (આવૃત્તિ ૩ જી)	૪-૮-૦
૧૪ શ્રીમદ્ભાગવત-ગુટકો ભાષાંતર (૧૭ ચિત્રસમેત)	૨-૮-૦
૧૫ શ્રીમદ્ રામાયણ (સચિત્ર) સુધારેલી વધારેલી બીજી આવૃત્તિ.	૬-૦-૦
૧૬ પ્રતરાજ	૪-૦-૦

✦ નીતિ ✦

૧૭ શુક્રનીતિ-(પાકા પુઠાં)	૨-૪-૦
,, (કાચાં પુઠાં)... ..	૧-૧૨-૦
૧૮ ચમ સ્મૃતિ	૦-૨-૦
૧૯ પરમહંસ રામકૃષ્ણનાં બોધવચન	૦-૮-૦
૨૦ વિદુરનીતિ ગુજરાતી (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૨-૬
૨૧ પુત્રીશિક્ષા-(ચોથી આવૃત્તિ)	૦-૪-૦
૨૨ નીતિબોધ-(ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦

૨૩ હિતવચન-(ચોથી આવૃત્તિ)	૦- ૧-૦
૨૪ પંચતંત્ર	૧- ૮-૦
૨૫ કળા વિલાસ-(બીજી આવૃત્તિ)	૦- ૮-૦
૨૬ ચારુચર્યા-(બીજી આવૃત્તિ)	૦- ૨-૬
૨૭ નીતિસુધાતરંગિણી	૧- ૦-૦

† કાવ્ય †

૨૮ નર્મ કવિતા	૭- ૦-૦
૨૯ જૂહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૧ લો-(ચોથી આવૃત્તિ)	૧- ૮-૦
૩૦ જૂહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૨ જો-(૨ જી આવૃત્તિ)	૨- ૮-૦
૩૧ જૂહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૩ જો... ..	૨- ૮-૦
૩૨ જૂહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૪ થો	૩- ૦-૦
૩૩ જૂહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૫ મો... ..	૩- ૦-૦
૩૪ જૂહત્ કાવ્યદોહન, ભાગ ૬ ઠો	૩- ૦-૦
૩૫ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ... ..	છપાય છે.
૩૬ પ્રવીણ-સાગર	૩- ૦-૦
૩૭ બ્રહ્માનંદ કાવ્ય	૧- ૮-૦
૩૮ નભૂવાણી-પ્રાસાદિક કાવ્ય.	૨- ૦-૦
૩૯ શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર-(ગિરિધરકૃત-સચિત્ર. ટપાલ સાથે)... ..	૨- ૦-૦
૪૦ સવિતાકૃત કવિતા	૧- ૦-૦

† નવલ કથા †

૪૧ કથા સારિત્સાગર	૬- ૦-૦
૪૨ અરેખીયન નાઇટ્સ-આવૃત્તિ બીજી	૩- ૮-૦
૪૩ વિક્રમની ૨૦ મી સદી	૩- ૦-૦
૪૪ દીલ્લીપર હુલ્લો	૨- ૦-૦
૪૫ શાહજહા અને બાબરી	૨- ૦-૦
૪૬ ઝાંરંગજેબ અને રાજપુતો	૨- ૦-૦
૪૭ અરાડમી સદીનું હિંદુસ્તાન	૧- ૮-૦
૪૮ હેસ્ટીંગ્સની સોંદી	૨- ૦-૦
૪૯ પાણીપતનું યુદ્ધ	૨- ૦-૦
૫૦ બેગમ સાહેબ	૨- ૦-૦
૫૧ નૂરજહાન	૨- ૦-૦
૫૨ બાજરાવ બલ્લાબ	૨- ૦-૦
૫૩ રૂપનગરની રાજકુંવરી	૨- ૦-૦
૫૪ ઇન્દુકુમારી	૧- ૮-૦
૫૫ પ્લાસીનું યુદ્ધ	૨- ૦-૦
૫૬ શિવાજીનો વાઘનખ	૧- ૦-૦
૫૭ હલ્દીધાટનું યુદ્ધ	૧- ૦-૦

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ-મુંબઈ.

રૂ. આ. પા.

૫૮ સરલ કાદમ્બરી	૧-૦-૦
૫૯ ગંગા-એક ગુર્જર વાર્તા અને શિવાજીની સુરતની લુટ ...	૧-૮-૦
૬૦ લીલા (લોર્ડ લીટન દ્વિત. યોગની એક વાત) ...	૧-૪-૦
૬૧ મહાકવિ દંડીકૃત દશકુમાર ચરિત્ર. (૨ જ આવૃત્તિ) ...	છપાય છે.
૬૨ માલતી માધવ	૦-૧-૦
૬૩ વિક્રમોર્વશીય	૦-૩-૦
૬૪ શકુન્તલા	૦-૩-૦
૬૫ ચાંદબીબી (અતિહાસિક નોવેલ)	૨-૦-૦
૬૬ હાજીબાબાનાં સાહસ કમોં	૧-૪-૦
૬૭ અદ્ભુત વિક્રમાદિત્ય ભાગ ૧ લો	૧-૦-૦
૬૮ ધરાવતિ	૧-૮-૦

† ઐતિહાસિક †

૬૯ મહારાણી શ્રી વિદ્યોત્સવિયાનું જીવન ચરિત્ર-(બીજી આવૃત્તિ) ...	૧-૪-૦
૭૦ રાજતરંગિણી-ભાગ ૧ લો	૩-૦-૦
૭૧ હૈદરઅલિ ને ટીપૂ સુલતાન	૧-૪-૦
૭૨ લોર્ડ લોરેન્સ... ..	૧-૪-૦
૭૩ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન	૧-૪-૦
૭૪ ચૌરંગજેભ	૧-૪-૦

† નાટક †

૭૫ વિક્રમોર્વશીય નાટક કાલિદાસનું ભાષાંતર	૧-૧૨-૦
૭૬ બાહરાંકર ગ્રંથમાળા	૩-૦-૦
૭૭ રાજભક્તિ વિરંબલુ-(બાણ)	૦-૨-
૭૮ તપ્તસંવરણ. નાટક	૦-૨-૦
૭૯ બાલકૃષ્ણ વિજય. નાટક (ન. લા. પા. પૂ.)	૦-૮-૦
” (કાવ્ય પુકાં)	૦-૬-૦

† બાળકો માટે †

૮૦ સચિત્ર વાંચનમાળા	૦-૪-૦
૮૧ બાળકોનો આનંદ ભાગ ૧ લો. (બીજી આવૃત્તિ) ...	૦-૧૦-૦
૮૨ ” ભાગ ૨ નો. (બીજી આવૃત્તિ) ...	૦-૧૦-૦

† પ્રકીર્ણ †

૮૩ પ્રમથન્યાન	૦-૨-૦
૮૪ પવોત્સવતિથ્યાવળી	૦-૪-૦
૮૫ ગુજરાતવાસી ન્યાતના ધારા	૧૦-૦-૦
૮૬ દયારામ અને હાફેજ	૦-૫-૦
૮૭ દીર્ઘાધુષ્ય અથવા સાંખી જીન્દગીએ કેમ પહોંચવું ...	૦-૧૦-૦

સસ્તો ગ્રંથ !

સસ્તો ગ્રંથ !!

શ્રીમદ્ યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

પ્રથમ ભાગ.

વરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ, પ્રકરણ.
કિંમત રૂપિયા પાંચ.

ખીજે ભાગ થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુત ખીદરીંગસ કોટ—મુંબઈ.

ફાયદો ન કરે તો પૈસા પાછા !!

કામસંજીવન—ખજા ખુદ્દિ અને સૌંદર્યતાની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ
કરનાર આ દવા, થોડાજ વખતમાં ભારે વખાણ સાથે, સર્વત્ર
મચલિત થઈ ગઈ છે. ગયેલી જુવાની પાછી મેળવવા માટે, આ
દવા જાણીતી છે, વીર્યના અરો છે, લોહી સુધારક છે. કીંમત રૂ ૧.
શંઢત્વવિનાશક તેલ—નામરદીના જે કોઈપણ ઉપાય
હોય તો અમારું શંઢત્વવિનાશક તેલજ છે. ગમે તે કાર-
ણેથી ઉત્પન્ન થયેલી નામરદી માત્ર આજીવન દીવસમાં જડથી દુર
કરે છે. સાધારણ શીથીલતા તો પહેલેજ દીવસે દુર થાય છે.
રૂઝગીસ દીવસના પુરા સેવનથી જીંદગીભર નચિંત થવાય છે.
કીંમત માત્ર રૂ ૫. નમુના જોઈએ તો રૂ ૧. એકવાર મંગાવી
ખાતરી કરી જોશો.

હેકાણું:—જે. એન. શેઠના,
કાલબાદવી રોડ—મુંબઈ.

કંકાસનુ મૂળ હાંસી અને રોગનું મૂળ ખાંસી

કાસહરીવટી

ખાંસી, દમ તથા ક્ષયને એકદમ મટાડે છે.

ચાલીસ ગોળીની ડબી એકની કીંમત રૂ. ૧ એક
ચાર દીવસની નમુનાની. આઠ ગોળીની ડબી એકની
કીંમત આના ચાર

શાસ્ત્રી વૈદ્ય હરિહર કાલિદાસ

હરિહર ઔષધાલય વડગાદી મુંબઈ.

ટ્રીફસોલા

લોહી સુધારવાની દવા

A perfect blood purifier.

આ “ટ્રીફસોલા” વૈદકશાસ્ત્રના આધારે વિદ્યમાન ડાક્ટરોના અભિપ્રાયથી કેટલીએક ગુણકારી વનસ્પતી-માંથી બનાવેલું હોવાથી, બગેલા લોહીને સુધારી વધારે કરવામાં ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે.

મુખ્યત્વેકરીને ગરમીથી અથવા પારાની મેળ-વણીવાળી દવા કે કાચું રસાયણ આવાથી લોહીને બગાડે થઈ આખા શરીરે ફેલાવા ચાંદા કે વીરેટક ઝુટી નીકળી આખરે ચામડી કાળી પડી શરીરે ડાઘા પડી જાય છે; તેને માટે આ “ટ્રીફસોલા” કંઈ પણ નુકશાન વગર ચમત્કારીક મુશ્કેલી મર છે. તેમજ ચામડીનાં સરવે દરદો ફેલાવા અં પડેથી અંધાયલા ગાંઠા, બદ, ખોલ, ખુજલી, રસોળા, માંદા વીગરે મટાડી, બગેલું લોહી સુધારી વધારે કરવાને બહુ અસરકારક નીવડેલી છે. વળી સંધીવા, સોજા, કમરનો દુખાવો, જઠરાગ્નિનું મંદ પડવું, કંઠમાળ, ગળાનાં દરદો વગેરે દુર કરી, નયણી પટેલી જીંદગીને સુધારી તંદુરસ્તી બાંધે છે.

કીંમત બાટલી ૧ ના રૂ ૨-૮-૦.

છફ્ફટીવ પરગેટીવ પીલ્સ-(જીલાબની ગોળીઓ)

આ ગોળીઓ એટલી તો અસરકારક છે કે પેટમાંનો મેલ મળ-દ્વારા કહાડી નાંખી પેટ નિર્મળ રાખી તંદુરસ્તી બાંધે છે. તે ઉપરાંત અજીરણ, પટનો વાયુ વિગેરે મટાડી, કબજાઆત તોડી, દસ્ત નિયમીત ખુલાસાથી લાવે છે. કીંમત બાટલીના રૂા. ૦-૮-૦

ગોર્વીદજી હામોદરનું “અસ્થમા ક્યુર”

(દમ હાંફણની ખાત્રીપૂર્વક દવા)

આ દવાની અંદર સમાયલાં તત્વો એટલાં તો ગુણકારી છે કે દરદી મમે તેવી દમ-હાંફણની પીડા ભોગવતો હોય (એટલે શ્વાસ

ધુટાઈ ભેરથી હાંફ ચઢતી હોય) તેવી વખતે માત્ર એકવાર પીવાથી દરદી જર તદન નરમ પડી જાય છે અને એનું સેવન કરવાથી થોડાજ દિવસમાં તદન મરી જાય છે. ગમે તવો હાંફા ઈસી, સલખમ, નજબા, હાંફણ તથા આસ નળીને લગતા અનક રોગોનો જડમૂળથી નાશ કરે છે, અને દમ-હાંફણનું દરદ પાછું ઉત્પન્ન થવાની ધારતી રહેતી નથી. કીંમત ખાટલીના રૂ. ૧.

ઑરીસ દુધ પાવડર-(દાંતનું મંજન)

આ ખુશખોદાર દત્ત મંજન દાંતમાંથી નીકળતું લોહી અંધ કરી, દાંતને સડતા અટકાવી, પીઢીઆ મજબુત કરે છે, અને મોઢામાંથી નીકળતી ખરાબ વાસ દૂર કરી, દાંતને હીલતા અટકાવી સાફ ચકચકીત બનાવે છે. કીંમત ખાટલીના રૂ. ૦-૮-૦.

યુનીવર્સલ પેનખામ-(સંધીવાને માટે)

ગમે તેટલા લાંબા વખતનો સંધીવા અને તેને લગતાં બીજાં દરદો જેવા કે લકવો, મળતંતુના દરદો, કમરનું ઝલાઈ જવું, બરડાનું પ્રાટપ્રાટ થવું, શરદી તથા પીત્તથી માથાનું દુખવું, સળખમ, લચક, સાંજો, દાંતનો દુઃખાવો, હાથ પગમાં થતી ત્રોડ વિગેરે દરદોપર તરતજ અસર કરે છે. એકાંજ નહીં પણ ઝાતી તથા પાંસળીના દુઃખાવાપર એના ઉપયોગ કર્યાથી ખાંસી, હાંફણ વિગેરે ટુંક વખતમાં મટાડે છે.

કીંમત ખાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦.

ગોવીંદજી દામોદરની “ફીવર એન્ડ એગ્યુપીદ્સ”

તાવની અકસીર ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ લાંબા વખતથી હજારો દરદીઓ ઉપર અજમાવેલી હોવાથી તેમજ બાહ્ય દેશવરોમાં જ્યાં તાવના ઉપદ્રવ થાય છે ત્યાં હજારો માણસનાં સંબંધમાં આશીર્વાદ રૂપ નીકળવાથી અમ જાહેરમાં મુકવાને ફતેહમંદ થયા છીએ, એટલુંજ નહીં પણ વિદ્વાન દાકતરોના લાંબા વખતના અનુભવ પછીની બારીક શોધનું આ ઉત્તમ પરીણામ છે.

આ ગોળીઓ તાવને માટે એટલી તો ગુણકારી નીવડેલી છે, કે માત્ર એ ગોળીઓથીજ તાવ ઉતરી જાય છે, અને એ પ્રમાણે લીધાથી તાવ હમેશને માટે જતો રહે છે.

કીંમત ખાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦

ગોવીંદજી દામોદરની કું.

વીલાયતી જથ્થાબંધ તથા છુટક દવા વેચનાર.

નંબર ૪૭-૫૧ જુની હનુમાન મલી મુબઈ.

કેસર, કસ્તૂરી અંબર વિગેરે દેશી વનસ્પતિમાંથી બનાવે

રોયલ ટોનીક પીલ્સ

મગજને પુષ્ટી, બદનને તંદુરસ્તી, અશક્ત થયેલાં સ્ત્રી પુરુષ
માટે ખાસ ઇલાજ.

દરેક પ્રકારની નાબળાઈ દૂર કરી પુરુ
ષન આગે છે. તથા ગયલી મદર્શ પા
વક્ષ છે. રવપ્રતમાં કે પાશાયમાં બની
ધાતુ બંધ કરી વીંચે પીનસનાં શુભ દરેક
મદારી પાચન શક્તિ વધારી તાકાત
આપે છે. સ્ત્રીઓના અનિયમિત આવને
અટકાવી ગર્ભસ્થાનને સુધારી તંદુરસ્તી
બક્ષ છે. કેળવણી કેતા વિદ્યાર્થીઓનાં
મગજને પુષ્ટી આપી તેમની આંધરી
થયેલી યાદશક્તિ શક્તિને પુરે વેતરામાં
ખાલતી રાખે છે અને બદારીએ પુરેલાં
કુઝરગાની લથડતી દેદને સુધારી તેમ
ના શરીરમાં નવેસરથી જીવાની માફક
જીવેલાં લાવે છે.

આ "રોયલ ટોનીક પીલ્સ" લોહીને વધારી અવયવોને તાકાત
બક્ષે છે, મગજ વધારે છે. શરીરનું પોષણ કરે છે; એટલું જ નહીં પણ
ફક્ત નવું દિવસ વપરાસમાં આવવાથી પેતાની અદ્ભુત શક્તિ આપે
લું બતાવે છે, તેમ જ માથાના દુઃખાવા, સાંધાઓમાં થતી દુખતર,
આંખ ચકરી, દમ વિગેરે મારી દણવે છે.

જેના એવા અમૂલ્ય ગુણોની માટી સાળિતી, સખ્યાબંધ સરરી-
શીક્ટોથી મળી છે. તે ઉપરાંત એ ગોળીએ એક વખત ચાપરનાર,
ખીજ દવા પસંદ કરવા નથી.

કૌંમત ૩૦) ગોળીની ખાટલીના રૂ. ૧-૪-૦

તકલી માલથી સાવચેત રહેજો.

૨૭ સ્ટર નંબર ૧૮૦ તપાસી લેજો.

જરૂરયાબંધ લેનારને કમીશન આપવામાં આવશે.

દરેક દવા વેચનાર પાસેથી મળશે.

ગોવિંદજી દામોદરની કું.

જરૂરયાબંધ તથા છુટક દવા વેચનાર નં. ૫૭ હનુમાન ગલી—મુંબઈ.

